

Stefanos Yerasimos

Milliyetler ve Sınırlar

Balkanlar, Kafkasya
ve Orta-Doğu

İSTİSMAY AYINLAR

© 2009 Dimitri Yerasimos

İletişim Yayınları 309 • Araştırma-İnceleme Dizisi 49

ISBN-13: 978-975-470-446-4

© 1994 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-5. BASKI 1994-2002, İstanbul

6. BASKI 2010, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Haydar Sayılı - Begüm Güzel

DİZİN Özgür Yıldız

BASKI ve CİLT Sena Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

STEFANOS YERASIMOS

Milliyetler ve Sınırlar

Balkanlar, Kafkasya
ve Ortadoğu

ÇEVİREN Şirin Tekeli

i l e t i ş i m

STEFANOS YERASIMOS 1942'de İstanbul'da doğdu. Güzel Sanatlar Akademisi'nde mimarlık okudu. Doktorasını Paris Üniversitesi'nde yaptı. Onu özellikle üç ciltlik *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye* (Gözlem Yayınları 1974-77) adlı geniş araştırmasıyla tanıyoruz. Bir de *Etkin Devrim'den "Millî Mücadele"ye Türk-Sovyet İlişkileri* (Gözlem Yayınları, 1979) ile. Yerasimos 1980-85 arasında Paris'de François Maspéro / La Découverte Yayınevi için, Doğu'yu ve özellikle Türkiye'yi gezmiş seyyahların metinlerini yayıma hazırladı. Marco Polo, İbn Battuta, J.-B. Tavernier, J. Thévenot, J. P. de Tournefort ve J. Nicolas de Nicolay'ın yazılarından oluşan 12 ciltlik bir eser ortaya çıktı. 1989'de CNRS Yayınları'ndan Nicolas de Nicolay'ın seyahatnamesini yayınladı. 14, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda gezen seyyahları kapsayan bir çalışması da 1991'de Fransızca olarak Türk Tarih Kurumu'nca yayımlandı (*Les voyageurs dans l'Empire Ottoman*). *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri* Türkiye'de İletişim Yayınları tarafından Ocak 1993'te yayımlandı. 1992'de de *Demeures Ottomanes de Turquie*, Albin Michel Yayınevi tarafından yayımlandı. Prof. Stefanos Yerasimos 1972'den vefatına kadar (2005) Paris VIII Üniversitesi'nde ders verdi. 1994-1999 yılları arasında İstanbul'daki Fransız-Anadolu Araştırmalar Enstitüsü Başkanı olarak görev yaptı. Stefanos Yerasimos'un ayrıca, jeopolitik ve şehirler tarihi başta olmak üzere çeşitli konularda yayımlanmış yüz kadar makalesi vardır.

İÇİNDEKİLER

Giriş	7
-------------	---

BİRİNCİ KISIM

Doğu Akdeniz ve Balkanlar	11
1. Bir Geçiş Alanı Olarak Doğu Akdeniz	13
2. Balkanlar'da Azınlıklar	35
3. "Doğu Sorunu" ile İlgili Küçük Jeopolitik Atlas	45
4. Balkanlar: Bugünün, Dünün ve Geleceğin Sınırları	85

İKİNCİ KISIM

Ortadoğu	113
5. Ortadoğu'da Etnik ve Dinsel Azınlıklar	115
6. Ortadoğu'nun Bugünkü Sınırları Nasıl Çizildi?	121
7. İskenderun Sancağı: Bir Toprak Parçası Oluşturma ve Bütünleştirme Süreci	173
8. Arabistan Sınırları	199

ÜÇÜNCÜ KISIM

Kafkasya	265
9. 1914-1917: Rus Kafkasya'sının Sonu	267
10. 1917-1918: Osmanlı Kafkasya'sının Yenilgisi	287
11. 1918-1921: İngiliz Kafkasya'sının Yenilgisi ve Sovyetleştirme Süreci	311
12. Pontus Meselesi (1912-1923)	345
13. Kafkasya: Rusya'nın Dönüşü	419
DİZİN	495

GİRİŞ

Batı diplomasisini bir yüzyılı aşkın bir süre uğraştıran ve Birinci Dünya Savaşı'nın önde gelen nedenlerinden birisini oluşturan Doğu Sorunu, çokuluslu bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte toprakları üzerinde ulus-devletlerin kurulması sorunudur. En geniş olduğu zaman sınırları Slovakya ve Ukrayna'dan, Somali ve Yemen'e, Kafkasya'dan Cezayir'e uzanan bu topraklar üzerinde bugün otuz kadar devletin varolduğu düşünülürse, Batı dünyasıyla orta Asya ve Siyah Afrika arasında bir köprü konumundaki bu dünyayı ilgilendiren Doğu Sorunu'nun karmaşıklığı ve önemi hemen anlaşılır.

Avrupa ile Asya arasında yer alan bir ara bölgeden söz ettiğimize göre, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendirdiği düşünülmemelidir. Bu topraklardaki bir başka büyük devlet olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ile aynı tarihte, 1918'de çökmüş ise de, komünizmle birlikte değişen Rus İmparatorluğu çöküşü yetmiş yıl daha direndi ve bir önceki aşamanın doğru dürüst çözümlenememiş so-

runlarını yeniden gündeme getiren dönüşüm sürecine, ancak 1990'dan sonra girildi. Bu nedenle, ulusal sorunlar ile bunların ayrılmaz parçası olan sınır sorunlarının çözülme yoluna girdiklerine inanılan uzun bir ara dönemden sonra, Doğu Sorunu yeniden ortaya çıktı.

Doğu Sorunu denilen sorundan etkilenen topraklar geleneksel olarak iki coğrafi alt-bölgeden oluşur: Balkanlar ve Ortadoğu. Bu iki bölgeyi birbirinden ayıran Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Türkiye'nin kendine ulusal toprak olarak seçtiği, ama sınırları yer yer tartışma konusu edilmiş bir bölgedir. Bu iki bölgeye bugün bir üçüncüsü, Kafkasya eklendi. Kafkasya, 1828 yılında hemen hemen tamamlanan fetihler sonucu görece erken bir tarihte Rus İmparatorluğu'na dahil olduğu için 19. yüzyılda kısmen, Doğu Sorunu'nun dışında kaldığı kabul edilen bir bölgeydi. Ancak, 1917-1921 arasında ve 1990 sonrasında olduğu gibi, Rus İmparatorluk gücünün zayıfladığı her dönemde, bu bölgenin hemen jeopolitik sahnenin önüne fırladığı düşünülürse, Doğu Sorunu'na Kafkasya da dahil edilmelidir. Bunlara dördüncü bir bölge olarak, 18. yüzyılın sonu (Kırım'ın 1783'te fethedilişi) ile 19. yüzyılın başı (Besarabya'nın, yani bugünkü Moldavya'nın 1812'de fethedilişi) arasında Rusya tarafından işgal edilen, bugün Rusya'nın 18. yüzyıl sınırlarından geriye çekilmesiyle yeniden ortaya çıkan, Orta Avrupa'nın bir uzantısı niteliğindeki, Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölge eklenebilir.

Balkanlar'da, 19. yüzyıl boyunca, din farklarından başka hiçbir farkı önemsemeyen Osmanlı İmparatorluğu tarafından zorla birleştirilen eski halklara dayalı ulus-devletlerin oluşumuna tanık olunur. Bu süreç Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlıların Balkanlar'dan tümüyle atılmalarıyla sonuçlansa da, yeni devletler arasında oluşturulan sınırlar, 1919'da büyük devletlerin kendi çıkarlarına uygun ola-

rak dondurdukları, önce iki savaş arası dönemin, daha sonra da Soğuk Savaş'ın istikrarsız ortamında değiştirilmeden korunan, ama aslında ateşkes antlaşmalarınca rastlantısal olarak belirlenmiş sınırlardı. Bölgede 1991'den beri patlak veren sürtüşmeler, bu durumda, komünizmden arta kalan sorunlar olmaktan çok, 1912'de dondurulmuş olan bir sürecin yeniden başlamasının ürünü olarak görülmelidir.

Ortadoğu'da ise, geçmişi oldukça eski bir tarihe uzanan Türkiye-İran sınırı bir yana bırakılırsa, sınırlar, kuraldışı durumlar dışında –Türkiye ve Suudi Arabistan gibi– yerel yönetimlerin katılımı olmaksızın, Batılı güçler tarafından ve hatta, amacı yeni ulus-devletlerin kurulması bile olmayan kimi endişelerle çizildi. Bölgedeki ulus-devletler, tepeden inme biçimde yeni uluslar yaratmaya kararlı yöneticiler tarafından, önceden varolan sınırlar dahilinde, ancak onlara dayatılan çerçeveye karşı çıkılarak kuruldu. Nihayet, Kafkasya'da, 1917'de imparatorluk rejiminin çökmesiyle başlayan, coşkulu ama çok tartışmalı ulus-devlet kurma girişimleri, SSCB'nin 1991'de dağılmasından sonra yeniden ve aynı heyecanla gündeme geldi.

Bugünkü çatışmaların köklerinin Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesi ve sonrasında gündeme gelen sorunlara uzandığı düşünülürse, Doğu sorunlarının arka planının, her alt-bölgede ortaya çıkan yeni gelişmeler ışığında yeniden ele alınması gerekiyor. Bu kitapta yer alan metinler, 1986 ile 1993 arasında yazıldı ve *Hérodote* dergisi başta olmak üzere, Fransızca, ya da başka dillerde yayımlanan dergilerde yayımlandı. Yazıları bir kitapta toplamakla, bu hareketli tarihin, birçok bilimsel yayında enine boyuna incelenmiş bulunan tüm yanlarına ışık tuttuğumu iddia etmiyorum. Burada yapmaya çalıştığım şey, sorunu kapsamlı biçimde irdelemekten çok, okura, bugün karşılaştığımız ve gelecekte karşılaşılabileceğimiz çatışmaların anlaşılabilmesi için birkaç ipucu sunmaktan ibarettir.

BİRİNCİ KISIM

Doğu Akdeniz ve Balkanlar

BİR GEÇİŞ ALANI OLARAK DOĞU AKDENİZ*

Akdeniz'in birliği efsanesi, hem Roma İmparatorluğu kadar eskidir hem de bu imparatorluğun *mare nostrum*'un her yanında bıraktığı izlerin çok dayanıklı olmasına koşut olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Tarih burada, bir yandan bir birlik düşüne, bir yandan da bölünmüşlük gerçeğine dayalı olarak gelişmiş görünüyor. Tarihin kökleri Doğu Akdeniz'de daha derinlere indiğinden, bu çelişki burada başka yerlerde olduğundan daha canlıdır. Batı belleğinin kurucu metni olan *Iliada*, daha o tarihte, "uygarlık" ile "barbarlık" arasındaki sınırı çizdi ve Truva Savaşı'na son verecek olan barış, bugün hâlâ bekleniyor.

O tarihten bu yana geçen üç bin yılda, kuşaktan kuşağa miras bırakılan bu sınır hiç aşılamadığı gibi, sınırı birlik yoluyla değil, fetih yoluyla aşma isteği de hep daha ağır bastı. Grekler Batı'ya, bu dikotomiye göre bölünmüş, her an değişen sınırları Ege takım adaları ve Küçük Asya kıyıları arasında yer alan bir dünya görüşünün temellerini miras bırak-

(*) İsrail'de yayımlanan *Crossroads* dergisi için yazıldı.

tilar; bu dünyayı tehdit eden ilk güçlü barbar kavim Persler idi. Sonradan olma –devşirme– bir uygar olan Makedonyalı İskender, –1992’de Lizbon’da yapılan Avrupa Topluluğu zirvesinde İskender’in bu dünyalardan hangisine ait olduğu tartışmasının yapılabilmiş olması, söz konusu dünya görüşünün bugün hâlâ geçerli olduğunu gösteren çok iyi bir örnektir– barbarlığı en uç sınırlarına dek gerilettiler ve Romalılar onun izinden giderek, Akdeniz’i tarihte ilk ve son kez, bir imparatorluk içinde birleştirdiler.

Roma İmparatorluğu ikiye bölündükten sonra, imparatorluğun sonsuza dek yaşayacağı ve barbarlığa –ki sonradan İslam’a devredilen barbar rolünü bir süre daha Persler oynayacaklardı– karşı savaşmayı sürdüreceği yollu boş inancı Doğu Roma üstlendi. O gün bu gündür, Akdeniz’i, barbar rolünü karşılıklı olarak birbirlerine atarak aralarında paylaşmayı sürdürenler, Hristiyanlık ile İslam alemidir. Batı’da Güney Fransa’ya kadar ilerledikten sonra Araplar, Türklerin Boğazları geçerek Yunanistan’a yerleştikleri ve Akdeniz kıyılarında Dalmaçya’dan Cezayir’e kadar ilerledikleri tarihte geri çekildiler. Xerxes’in yenilgisinden on dokuz yüzyıl sonra Osmanlı sultanı II. Mehmed’in Atina’yı işgal etmesi, çağdaşları tarafından uygarlık terazisinde tarafların yer değiştirmesi olarak yorumlandı. Rönesans Avrupası’nda Türklerin Truva’lıların ahvadı oldukları yollu söylentiler dolaştı ve II. Mehmed’in Rum tarihçisi Kritovulos, padişahın Truva harabelerini gezerken Doğu’nun Batı’dan öcünü aldığını ilan ettiğini yazdı.

Osmanlı İmparatorluğu’nun gerilemesi ve Balkanlar’da ulus-devletlerin kurulması, kaybedilmiş toprakların yeniden ele geçirilmesi olarak görüldü ve Birinci Dünya Savaşı’na son veren Paris Konferansı’na kadar amaç, Türkleri Avrupa’dan atmak oldu. Bu hedefe 1918’de az çok ulaşılmış olduğundan, Yunanistan kendisini bu köklü geleneğin tek mirasçısı

ilan ederek Küçük Asya'yı ele geçirmeye kalkıştı ve sonunda sınır yeniden, Med savaşları sırasındaki yerinde, Ege adaları ile Anadolu kıyıları arasında bir yerde çizildi.

SSCB'nin kurulması ve Soğuk Savaş'la birlikte "demir perde"nin ortaya çıkması, uygarlıkla barbarlık arasındaki sınırın geçici bir süre için yer değiştirmesine yol açtı. Bu ara dönemde, komünizmi "Doğu despotluğu" ile özdeşleştirmek üzere eski şemalar yeniden ele alınırken, dünün düşmanları "hür dünya" adı altında birleşecekler ve aralarındaki farkların demokrasi ve liberalizmin etkisiyle giderek ortadan kalktığı görülecekti. Komünist dünyanın yıkılmasıyla birlikte, nasıl böylesine sürekli olduğuna şaşırırmakla birlikte, gerisin geriye aynı dikotomiye dönme eğilimindeyiz.

İki sınır ve üç dünya

Ancak bu oynak sınırın iki yanında kalıp tarih boyunca çiğnenmiş toprakların, ortadan kaldırılması olanaksız denilen karışıklıkların üstüste bindiği bir geçiş bölgesi oluşturmak gibi bir özellik taşıyıp taşımadığı sorusunu sormakta yarar vardır. Bu durumda, iki dünyayı birbirinden ayıran tek bir sınır yerine, aynı derecede süreklilik gösteren iki sınırdan söz edilebilecektir. Bu sınırlardan birisi, Belgrat'tan başlayarak Sava Nehri boyunca uzanan ve Dalmaçya kıyılarında Adriyatik'e ulaşan çizgidir ve 395'te Roma İmparatorluğu bu hat ile ikiye ayrılmıştır. Aynı sınır, Yukarı ortaçağ boyunca, Doğu İmparatorluğu'nda az çok korunabilen düzeni, Avrupa'nın geri kalanındaki düzensizlikten ayırmış; 1054'ten itibaren Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasındaki bölünmenin sınırını oluşturmuş; 16. yüzyıldan sonra da, Osmanlılarla Habsburgların imparatorlukları arasında yer alan sınır bekçileri burada yerleşmişlerdir. Bugün, Yugoslavya'yı bölen, Batı Avrupa'ya eğilimli Katolik Slovenler ve Hırvatlarla, Müs-

luman bir kimlik edinmeye çalışan Boşnaklar ve komünizm, milliyetçilik ve Ortodoksluk arasında bocalayan Sırp-ları birbirinden ayıran sınır çizgisi yine aynı hattır. Pirenelerle birlikte Avrupa'nın en eski sınırlarından birisi olan bu sınır, doğal engellere dayalı olmadığı gibi, etnik köken ya da dil yönünden farklı halkları –sınırın iki yanında da Sırp-Hırvatça konuşan Slavlar yaşamaktadır– ayırdığı da söylenemez. Sınır, birisi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na dahil, Katolik, diğeri ise Osmanlı İmparatorluğu'na dahil ve önceleri Ortodoks, sonradan kısmen Müslümanlaşan iki farklı kültürel gelişme çizgisini birbirinden ayırmaktadır.

İkinci sınır ise iki parçadan oluşmakta: Sınırın doğu-batı yönündeki ilk parçası, Toros Dağlarıyla Anadolu'yu Suriye ve Mezopotamya'dan ayırırken, kuzey-güney yönlü ikinci parça da Mezopotamya'yı İran yaylasından ayırır. Bu son sınır, İran ve Mezopotamya uygarlıklarını birbirinden ayıran, dünyanın en eski sınırlarından birisi olduğu gibi, 1639'da İran ve Osmanlı imparatorlukları arasında çizilmiş olup bölgede halen geçerli olan en eski sınırdır. Anadolu sınırı dört yüzyıl boyunca (7. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasında) Bizanslılar ile Arapları karşı karşıya getirmiş, Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesinden sonra da Türkler ile Araplar arasında bir duvar olarak yükselmiştir. Balkanlar'daki sınırdan farklı olarak, söz konusu Ortadoğu sınırı, sıradağlardan ve ovalarla yaylalar arasındaki kırılmalardan oluşan doğal bir engeldir. Bu aynı zamanda, Türkler, Araplar ve İranlıları etnik olarak birbirinden ayıran kesin bir sınır çizgisidir. Buna karşılık dinî bölünme aynı derecede kesin değildir; sınırın iki yanında da Müslümanlar yaşamaktadır ve her ne kadar İranlılar çoğunlukla Şii ise de, aynı mezhep gerek Anadolu'da gerekse Irak'ta varlığını korumaktadır. Nihayet bu sınır çizgisinin her iki yanında, devleti olmayan bir halk, Kürtler yaşamaktadır.

Bu son, sınır aşırı yerleşim özelliği, Ortadoğu sınırına özgü değildir; çünkü, Sırlar, Kürtlerden farklı olarak devletleri bulunsa ve Yugoslavya'nın hakim unsurunu oluştursalar da, Balkan sınırının her iki yanında yaşayan bir halktır. Bu karşılaştırma bizi yeniden sınır bekçiliği sorununa götürüyor. Osmanlıların Kürt aşiretlerinin gücünden İranlılara karşı yararlandıkları gibi, Avusturyalılar da Osmanlı Sırlarından bir bölümünü İmparatorluğun sınırlarına asker-köylü olarak yerleştirmek üzere kendi yanlarına çekmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ulus-devletlere bölünmesi üzerine sınırı bekleyen Kürtler, tıpkı eski Avusturya-Macaristan ve Osmanlı toprakları üzerinde kurulan, bir ulusa dayalı olmayan tek devlet olan Yugoslavya'nın parçalanması üzerine sınırın iki yanında kalan Sırlar gibi sınır aşırı olarak bölündüler.

Demek ki, tek bir sınır yerine iki sınırın varlığı, ortaya iki değil, üç toprak parçası çıkarmakta, dolayısıyla iki karşıt dünya arasında, üçüncü bir, ara ya da geçiş alanı oluşmaktadır. Nitekim bu alanın evrimini tarih içinde izlemek mümkündür. Grek kültürü ile Doğu'nun siyasal sistemini birleştiren ve dini imparatorluk iktidarına tâbi kılan Bizans, Katoliklik ile Ortodoksluk arasındaki büyük bölünmeden çok önce, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını izleyen kaosa karşılık, görünüşte hiç değişmeyen bir düzen sağlayabilen kendine özgü bir dünya kurmuştu. Dünyevi gücün tek sahibi olarak Germen İmparatorluğu'nun, dini gücün tek sahibi olarak da Papalığın karşısında yer alan Bizans, 1204'te Konstantiniye'nin ilk ele geçirilişinin bir Haçlı Seferi'nin ürünü olmasında görüleceği gibi, Batılıların iştahını kabartmaktaydı. Öte yandan, Arap ve Türk Müslümanlara karşı Hristiyanlığın ilk koruyucusu olarak dikilen güç de Bizans idi. Kısacası, en geç II. bin yılın başlarından itibaren, iki değil, üç dünyadan söz etmek gerekir. Bunlar, birbirleriyle ka-

çınılmaz olarak ilişkide olmalarına ve aralarında kimi özümsemeler olmasına karşın, özellikle Endülüs, Sicilya, Suriye ve Dalmaçya gibi uç bölgelerde (*marche*) birbirleriyle kıran kırana bir çatışmaya giren Katolik, Ortodoks ve Müslüman dünyalarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulması bu gerçekliği tümünden değiştirmiş değildir. Bunun bir nedeni, Bizans'ın jeopolitik izleyicisi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Bizans'a ait topraklarda hüküm sürmesi ve aynı çelişkileri devralmış olması ise, bir başka nedeni de, bir yandan İslam'ın öncülüğü rolünü üstlenirken, ilginç biçimde, bir yandan da yükselen Katolikliğe karşı Doğu Hıristiyanlığının koruyuculuğunu üstlenmesidir. Osmanlı İmparatorluğu, Bizans geleneğini sürdürerek Habsburg İmparatorluğu'nun imparatorluk iddialarına karşı çıkarken, Balkanlar'da, Orta Avrupa'nın bir bölümünde ve Akdeniz'in doğusu ile güneyinde sahip olduğu jeopolitik konum nedeniyle Rönesans'tan Birinci Dünya Savaşı'na dek Avrupa'da patlak veren tüm çatışmalara ve kurulan ittifaklara taraf olmuştur. İdareci ve asker olarak zinde güçlerini, Balkanlı devşirme veya İslam'ı benimseyenler arasında bulan Osmanlılar, Arap dünyasını kendi kaderine terk ettiler. Nitekim Arap dünyası gerilemesinden hep Türk hakimiyetini sorumlu tutageldi.

Sözünü ettiğimiz ara bölge, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine koşut olarak daraldı. Bunda, Osmanlıların savaşlarda Avusturyalılar ve Ruslar yararına toprak kaybetmeleri kadar, İmparatorluk sınırları içinde yaşayan halkların bağımsızlık hareketleri de etkili oldu. Demek ki, burada hem jeopolitik hem de ideolojik bir süreç söz konusudur. Balkanlar'daki Hıristiyan halklar arasında ulusal hare-

ketlerin başlaması, ilk aşamada Doğu Hristiyanlarının Batı ile barışması anlamına geliyordu. Ancak bu, kiliseler arasındaki bir yakınlaşma sonucu değil, seçkinlerin yavaş yavaş laikleşmeleri ve Katolik Kilisesi'nin yayılma çabalarına karşı, koruyucu bir zırh sağlayan İmparatorluğun tanıdığı kimi ayrıcalıklar sonucu devletin hizmetine girmiş görünen kendi kiliselerinden giderek uzaklaşmaları sayesinde oldu. Balkanlar'ın gelecekteki yönetici sınıflarının gözünde Batı'yı artık, Papalık ve Luther sapkınlıkları değil, ticaret ve sanayi sayesinde yükselen burjuvazi temsil ediyordu. Bununla birlikte bu değişiklik kiliselerin üstünlüğüne son vermiş değildi; tersine, İmparatorluğun hoşgörü gösterdiği tek yapılar olan kiliseler, kültürel yenilenme ve ulusal savaşta önemli bir rol üstlenerek "kaçan treni yakalamayı" başardılar. Ancak müminlerinin yaşadıkları modernleşme sonucu Batı'nın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldıklarından, değişme süreci onların da eski mutlak gücünü turpanladı. Kısacası, Batı'yla bütünleşme isteği ve bunun önündeki engeli kırma amacının yönlendirdiği bir savaş sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nca temsil edilen son ara bölge kalıntısı ortadan kalktı.

Öte yandan, Arap dünyası da aynı dönemde İslam'ın yenilenmesi sürecine girmektedir. İslami düşünce tarzına göre yenilenme ancak kaynaklara dönülerek yapılabilirdi. Bu ise, bir yandan, hem fazla geri hem de fazla laikleşmiş kabul edilen, bir yandan da imparatorluk bürokrasisinin ağırlığı yüzünden karşı çıkılan Osmanlı İmparatorluğu'na cephe almayı gerektiriyordu. Bu iki merkezkaç eğilim arasında sıkışan İmparatorluk, kendini savunmak için iki planda çözüm aradı: Bir yandan, hem Batı'nın teknik ve kurumsal üstünlüğünü yakalamak hem de Hristiyan tebanın endişelerini gidermek için Batılılaşma sürecini başlatırken, bir yandan da İslam'ın birliği ve yenilenmesi için panislamist bir akım

başlatmak. Ne var ki, bu iki çaba da, hem merkezkaç güçler beklenenden daha güçlü olduğu için, hem de Batıların baskısı sonucu başarısızlıkla sonuçlandı. Batılılar, kendilerine bir müdahale olanağı sağlayacağı ve gerek ekonomik gerekse ideolojik yönden bir nüfuz alanı açacağı için merkezkaç güçleri desteklerken, bir yandan da çok dinli, birden çok etnili bir organizmanın ortadan kalkmasının bırakacağı boşluktan korkuyorlardı. İşte bu korku, imparatorluğun Birinci Dünya Savaşı sonuna dek bütün bir yüzyıl boyunca can çekişmesine yol açtı.

Ulus-devletlerin zor doğumu

Sonunda, yalnız imparatorluğu dağıtmakla kalmayıp, panislamizm ve Arap birliği hayallerini de suya düşüren, Batı modelinin en kolay algılanıp uygulanabilen unsuru olan milliyetçilik galip geldi. Geçici bir süre uygulanan manda sisteminin ardından Ortadoğu'da da Balkanlar'daki ulus-devletler şeması benimsendi. Ancak milliyetçilik burada Batı milliyetçiliğiyle aynı öze sahip değildi ve oradaki olgunlaşma sürecinden geçmemişti. Batı'da milletler bin yıl kadar süren ve her ulusun kendi kavramlarını, kendi ekonomik araçlarını, kendi sosyal yapılarını kurmasına olanak veren kültürel ve politik bir evrimleşme sonucunda oluşmuştu. Şimdi ise, bir kurtuluş savaşının ardından, genellikle büyük güçlerin müdahalesiyle düzenlenen bir barış konferansı, ulus yaratmaya yetiyordu. Bu durumda Balkan ve Ortadoğu milliyetçilikleri, Batı'nın ideoloji cephaneliğinden, varolan ulusları *a posteriori* (sonradan) haklı kılan ve *a priori* (tanım gereği) yeni uluslar yaratmaya olanak veren birtakım gerekçeler bulup çıkardılar. Oysa her tür amaca hizmet etmek üzere oraya buraya çekıştırilen bu hazır kavramlar, gerçek durumu değiştirmeye yeterli olmadığı gibi, gerçek durumda ulusal bir-

lik oluşturmaya elverişli tek birimler, sınırları daha imparatorluk zamanında çizilmiş olan din gruplarıydı. Kaldı ki, bin beş yüz yıl kadar uygulanan Bizans ve Osmanlı imparatorluk politikaları etnik ve dinsel tabloyu imparatorluk çıkarlarına uygun olarak yoğurduklarından, bunları ne ideolojik ne de coğrafi olarak yeniden çizmek mümkündü.

Bütün bu söylenenlere rağmen, bölgede Birinci Dünya Savaşı'na son veren son antlaşmanın imzalanmasıyla birlikte, Batılılaşmanın gerekli ve yeterli koşulu gibi görünen ulus-devlet kurma sürecinin önlenemezliği açıkça görüldü. Gerisi ise, yani sanayileşme ve demokrasi, bir zaman, “belli bir düzeye gelme” meselesiydi. Her durumda, gerek tüm Balkan ülkelerinin gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan mirasçısı ve millet bilinci çok keskin olan Türkiye'nin önünde tek bir model, izlenebilecek tek bir yol vardı: Batı'yla bütünleşmek. Bölgenin geri kalanında manda güçleri, zamanı gelip krizalit kozasından çıkana dek, yeni uluslar için bir koza olma işlevine “gönüllü” olarak talip oldular.

Ama gerçekte uluslaşma sürecinin önü oldukça tıkalıydı; toplulukların kültürel ve coğrafi anlamda süreklilik kazanmaya ve bunun başkaları tarafından tanınmasına zamanları olmadığı için, ulusal beklentileri doğal olarak abartılı, hatta aşırıydı. Sınırlar kılıç zoruyla çizildiğinden, talepler, hayal kırıklıkları, hınçlar birikmiş, böyle ortamlardan beslenen ve bu durumu sürekli kılmak için yüzeysel ideolojiler üreten şiddet rejimlerine uygun bir zemin oluşmuştu. Ulusal hayalin gerçekleşmesini önleyen komşunun, kaçınılmaz olarak düşman görüldüğü; ittifakların, komşunun aynı düşmanlık duygularıyla dolu komşusuyla yapıldığı; azınlıkların eğer beşinci kol gibi görülmüyorsa, rehine muamelesi gördükleri bu ortamda, herkes yine de, iyi kötü, Batı modeline ayak uydurmaya çalışmaktaydı. Batı'yla bütünleşme işbirliği yoluyla olamayınca tek çare dışlamayı dene-

mekti; iki savaş arası dönemde Avrupa'da esen (sınırları ve *status quo*'yu tartışma konusu yapan) revizyonist rüzgarlar, bölgedeki hiçbir devlet yöneticisini rahatsız edecek nitelikte olmadığından, hazırlığı yapılan savaş senaryolarında hepsine uygun bir yer verildi, destekleri arandı. Bu dışlama mantığına eşlik eden ideolojik süreçte herkes kendini, uygarlığı barbarlıktan ayıran sımırın berisinde, ama barbarlıkla temasda olacak bir konuma yerleştiriyor, böylece kendisi Batı dünyasını barbarlıktan ayıran sımırın bekçiliğine sıvanırken komşusunu, bir dizi jeopolitik çarpıtmalardan geçerek, sımırın ötesindeki karanlıklara itiyordu.

Bunu yapmak Yunanistan için nispeten kolay oldu. Antik geçmişinin prestiji, ticaret burjuvazisinin oldukça gelişmiş olması ve atalarının uygarlıkla barbarlık sınırını çizdikleri eski sınırın öte yanındaki tarihî düşmanı Türkiye ile komşuluğu, Yunanistan'a kimi avantajlar sağlıyordu. Uygar dünya doğal sınırlarına, ebedi Yunanistan'ın bekçiliğini yaptığı yerde ulaşıyordu.

Benzer bir mantıkla, Romanya, çevredeki Slav barbarlığına karşı son durak olarak Latinliğine sarılmaktaydı. Yugoslavya adını alan Sırbistan için ise, durum çok daha karmaşıktı. İdeolojisine hizmet edecek barbar Bulgar olabilirdi ama, Sırbistan geçmişte asıl Avusturya ile mücadele etmişti ve 'Avusturya'nın Batı'ya aidiyeti onu zor durumda bırakıyordu. Üstelik Batı ile ara bölgenin kırılma yeri Sırbistan'ın tam ortasından geçiyordu ve bu eski yara sonunda yeniden kanamaya başladı.

Bir adım daha ileri gidildiğinde Bulgaristan'a barbar olarak sadece Türkiye kalıyordu. Türklerin ise, bir yandan imparatorluk mirasını taşımak, bir yandan da genel bir güvensizlik kaynağı olmak gibi çifte sorunları vardı ve bu yüzden son derece karmaşık bir kendi kendini haklı kılma sürecine girdiler. İlk aşamada Cumhuriyet Türkiye'si Osmanlı mirası-

m reddetti. Daha sonra rejimin laikliğini pekiştirerek Arap-Müslüman kültürünün mirasını da reddetmeye çalıştı, ki bu, Türkiye açısından belirli bir sınırın öte yanına geçme çabasına karşılık veriyordu. Tabii bu kapsamlı yadsıma, başka bir yerde aranması gereken köken sorununu gündeme getirmekte geçikmedi ve Anadolu Türklerinin Orta Asya'da varolduğu hayal edilen, hem çok eski hem de evrensel bir uygarlığın bugünkü temsilcileri oldukları ileri sürüldü. Ancak, bu entellektüel çabalar Türkiye'yi Batı kuşağına dahil etmeye de, ara bölgeyi diriltmeye de yetmedi. Ne Batılı ne de İslami olan Türkiye bu dünyaların arasında bile yer almıyordu; başka bir yerdeydi. Bunun üzerine iki savaş arası dönemde çok moda olan antropolojik Hint-Avrupa teorilerinden esinlenerek, başlangıçta Orta Asya'da yer alan bir yurttan yola çıkan uygar insanlığın, kökeni bakımından Türk olduğu ileri sürüldü. Buna göre Hititler Türk'tü –böylece Türkler arada Grekler tarafında işgal edilen eski yurtlarına geri dönmüş oluyorlardı–, Sümerler Türk'tü, Greklerin atası olan Akalar (Akhai) Türk'tü, vb. Ancak bu kurgunun zorluğu, olsa olsa iç tüketime yönelik olması, dışarıya ihraç edilememesiydi. Bu durumda Türklere Batılılaşma isteklerini olgularla kanıtlamaktan başka çıkar yol kalmıyordu.

Balkanlar, Batı'nın arafı mıdır?

Savaş sonrasında oluşan komünist “demir perde” görünüşte her şeyi basitleştirdi. Balkanlar'da demir perdenin dışında kalmayı başaran tek ülke olan Yunanistan, uygarlığın son durağı olma rolünü pekiştirdi ama, Varşova Paktı güçlerine karşı denge oluşturabilecek tek ülke olan Türkiye ile bir ittifak kurmak zorunda kaldı. NATO içinde kurulan bu ittifak aslında sadece üç yıl, 1952-1955 arasında geçerli oldu ve o tarihten sonra Kıbrıs krizinin başgöstermesiyle birlik-

te iki ÷lke arasındaki karşılıklı dūřmanlık, dostluğun önüne geçti. Öyle ki, NATO üyesi olmakta devam eden bu iki ÷lke, birden çok kez savaşın eşiğine geldiler ve Yunanistan hükümeti, 1980’li yılların ortalarında Kuzey’den gelen tehlike (Varřova Paktı) doktrini yerine Doęu’dan gelen tehlike (Türkiye) doktrinini benimsedi. Avrupa’nın geri kalanı ise, Türkiye’yi Batı’nın vazgeçilmez bir müttefiki olarak tanımakla birlikte, Avrupa bünyesine almaya yanaşmadı.

Balkanlar ve Orta Avrupa’daki komünist rejimlerin çökmesi, 1918’de Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının çökmesinden sonra ortaya çıkan aynı yanılsamalara yol açtı. Ekonomik kalkınmanın ve demokratik kurumların rayına oturtulması gibi teknik sorunlar halledilince Avrupa ÷lkelerinin –ki burada, Ege Denizi, Boğazlar, Karadeniz, Kafkasya ve Ural sıradağlarının sınırladığı coğrafî Avrupa’dan söz ediliyordu– o zamana dek kimi endişelerle uzağında kaldıkları Batı’nın sinesine dönecekleri düşün÷ldü. Başka bir deyişle, burada yaşayan halkları çok uzun bir süreden beri etkilemiş olan ara bölgenin varlığı görmezden gelindi. Avrupa’yı Avrupa yapan Karolenj Rönesansı (9. yüzyıl), Hohenstaufen Rönesansı (13. yüzyıl), asıl Rönesans (15. yüzyıl), Aydınlanma (18. yüzyıl) ve Sanayi Devrimi gibi bütün önemli aşamalar sırasında, başka bir bütüne ait olan Balkanlar’la Doğu Akdeniz’in bu oluşumların dışında kaldıkları unutuldu.

İlgililerin kendilerinin bile bunu hatırlamak istemedikleri düşün÷lürse, bu unutkanlık pek de şaşırtıcı değildir. Bunlara göre, Batı’nın arafı olan bu ara bölgeye aidiyet, sık sık “Balkanlılık” diye adlandırılan bir zillettir ve bir an önce ondan kurtulmak gerekir. Bu tepkinin en açık olarak gözleendiği ÷lke, aynı zamanda kültürel ve kurumsal olarak Avrupa ile en fazla bütünleşmiş olan Yunanistan’dır. Unutulmamalıdır ki, büyük güçlerin 1826-1829’da Yunanistan’ın bağım-

sızlığı için etkin biçimde ağırlıklarını koymalarından, 1974-1981 yıllarında Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girişini hızlandırmalarına dek –arada Büyük Britanya'nın Yunanistan'ı Yalta paylaşımı sırasında Sovyet nüfuz alanı olmaktan kurtarmak için harcadığı çabalar da dahil– Batı'nın Grek uygarlığına olan kültürel borcu diye ifade edilen ideolojik kaygılar, en az günün siyasi kaygıları kadar ağırlık taşımıştır. Bu koşullarda Yunanistan için, uygarlığın son durağı olduğu yollu imgeyi korumak, bir kültür mirasına sahip çıkmaktan çok, bir hayat memet meselesidir.

İşte Yunanlıların Makedonya adını taşıyacak bir devletin kurulmasına oy birliğiyle karşı çıkmaları ancak bu bağlamda anlaşılır oluyor. Gerçekten, bu davranışı stratejik nedenlere bağlamak mümkün değildir; çünkü karşı çıkılan devletin kendisi değil, sadece adıdır. Ada karşı çıkılmasının nedeni ise, antik Grek mirasına ait olup çağdaş Yunanlılığa kimlik ve değer kazandıran bir unsurun, ne idüğü belirsiz ara bölgeden çıkmayı bir türlü becerememiş bir halk tarafından kirlenmesini önleme isteğidir. Yunanistan'ın Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne dahil edilmesine sistemli olarak karşı çıkması da aynı bağlamda ele alınmalıdır. Bu, Türkiye'yi Kıbrıs anlaşmazlığında ödün vermeye zorlamak için yapılan geçici bir engellemeden çok, Batı'nın dışında tutmaya yönelen köklü bir yadsımadır ve bu yüzden kamuoyunun bir bölümü, Kıbrıs krizinin çözülmesinin Yunanistan'ın Türkiye'yi dışlama yönündeki tezlerini zayıflatacağından korkmaktadır.

Aynı şekilde Romanya, yalnız diliyle değil, etnik olarak da “Latin” olduğu yönlü bir efsaneye sıkıca sarılıyor; Romen ulusunun Dakyalıların topu topu yüz altmış yıl topraklarını işgal eden ve saf Latin olduğu varsayılan Romalı lejyonerlerle birleşmesinden doğduğunu iddia ediyor. Efsaneye göre bu birleşmeden doğanlar bin yıldan uzun bir süre, Gotlar, Avarlar, Slavlar ve Macarlar gibi göçebe sürülerle karış-

mamak için dağlarda yaşamış ve sonradan yeni bir ulus kurmak için dağdan inmişlerdir.

Dağlık bir bölgede başkalarıyla temas etmeden yaşayan bir ulusun kendi içinde çoğaldığı yollu inanç Balkanlar'da oldukça yaygındır. Antik Grek ve Bizanslıların, Illiryalı Arnavutların ya da Slav Karadağlıların, başta Türkler olmak üzere işgalcilerden kaçarak dağlara sığındıkları ve onları yenip ulus-devletler kurmak üzere dağdan inmeden önce, uzun yıllar etnik ve kültürel yönden kimseyle karışmadan yaşadıkları söylenir.

İrk yönünden saflıkla eskilik elele gider. Bu yönden şeref madalyası Grekler ile Illiryalıların soyundan gelen Arnavutlara aittir. Onlara kıyasla 7. yüzyılda gelen Slavlar ve hele hele Anadolu'da bile işgalci sayılan Türkler davetsiz misafirler olarak görülürler. Ataların eskiliği konusundaki bu yarış, Türkleri Hititlere sahip çıkmaya, böylece Anadolu'daki Grek varlığını parantez içine almaya itmiştir. Aynı şekilde Van Gölü'nün çevresinde İ.Ö. ilk bin yılda bir krallık kuran Urartuların kendi ataları olduğu konusunda Kürtler ile Ermeniler arasında kıran kırana bir kavga verilmektedir. Slavlaşmış bir Türk soyu olan Bulgarlar da, komünist rejim zamanında Trakyalıların soyundan geldiklerini ilan ettiler. Bu bağlamda, Slav Makedonyalıların da, hiç inandırıcı olmamasına rağmen, Büyük İskender'in soyundan geldikleri yollu bir kavga vermeleri anlaşılır oluyor.

İrk saflığı arayışı, öncelikle azınlıkları etkileyen karşılıklı dışlamalara yol açmaktadır. Öyle ki, çoğunluklar azınlıkları bağırlarına basma yönünde hiçbir çaba göstermeseler de, bütünleşmeyi istememekle suçlananlar hep azınlıklardır. Daha doğrusu, çoğunluklar, eğer azınlık her tür özgül kimlik arayışından vaz geçerse onu bağırlarına basmaya hazır görünmektedirler. Bu da bir başka efsaneyi, yoldan çıkmış, hatasında ısrar eden kardeş efsanesini yarattı. Komü-

nist rejim tarafından zorla İslamlaştırılmış Bulgarlar olarak kabul edilen ve dillerini, dinlerini hatta isimlerini reddederék yuvaya dönmeleri istenen Bulgaristan Türklerinin durumu budur. Aynı şekilde Kürtlerin, bu konuda ciltlerce kitap yazan kimi seçkin Türk üniversite hocalarının iddia ettiği gibi, dağlarda dünyadan kopuk yaşadıkları için dillerini unutan ve yerine garip bir diyalekt koyan Türkler olduğu söylenmektedir. Ve tabii yoldan çıkma suçunu işleyen azınlıkları, büyük devletler ve kötü niyetli komşular mutlaka kullanacaklardır. Öyle ki, günümüzde Kosova'da Arnavutlar varsa, bundan Avusturya-Macaristan, Kürt gerillaların varlığından da emperyalist güçler suçludur.

Katoliklik karşısında Ortodoks kiliseler

Bu durumda acaba bu ara bölgenin başlıca özelliği, orada yaşayanların bu gerçeği görmemeleri olabilir mi? Yoksa sorun uygar milletler topluluğuna dahil olabilmek için aşılması gereken, ulus-devletin çocukluk hastalığı olan milliyetçilikten mi kaynaklanmaktadır? İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Balkan Konfederasyonu düşleri gören uluslararası komünizmin mirasçılarının en ilkel milliyetçiliğın batığına saplandıkları ve liberallerin hızla Batı'ya dahil olabilmek için geri kalmış bölgelerini kesip atmaya hazır oldukları günümüz koşullarında, ulus-üstü görüşler de köktendincilik tarafından savunuluyor.

Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu ile bütünleşmesinden sonra, bu ülkede ara bölge fikrini canlandıranlar Ortodoks luk yanlıları oldu. Siyasi bir ideoloji olarak bu kavram, 19. yüzyılda, muhafazakâr Yunan sağının, liberallerin, Yunan devletinin Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişlemesiyle ulusal ideallerin gerçekleşebileceğini savundukları sırada ortaya atıldı. Osmanlı padişahı tarafından tanınmış ay-

ricalıklarını korumak isteyen İstanbul patriğiyle ilişkiye geçen muhafazakâr sağ, tersine, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden Bizanslaştırılmasından yana tavır aldı. Rum burjuvazinin ekonomik hakimiyeti ve idareye Rum seçkinlerinin nüfuz etmeleriyle devlet içeriden ele geçirilebilir, Türkler yönetimden uzaklaştırılabilir ve İmparatorluk Rumlaştırılabilirdi ya da en azından Rumlarla Türkler arasında her birisinin en iyi yaptığı işlerde uzmanlaştığı, Rumların sanayi ve ticareti, Türklerin ordu ve idareyi denetledikleri bir tür birlikte yönetim (*condominium*) biçimi geliştirilebilirdi.

Yunanistan ile Türkiye arasında bir federasyon kurma fikri bir kez de, şaşırtıcı biçimde, 1967-1974 arasındaki albaylar cuntasının Yunanistan'ı Avrupa'dan dışlatmayı başardığı dönemde gündeme geldi. Ara bölge yeniden, reddedilen bütünleşmenin alternatifi olarak görüldü. Seksenli yıllarda Katolikliğin yeniden yükselişe geçmesi Ortodoksları endişelendirmeye başladı ve Ortodoksluğu koruyan bir kalkan gibi görülen komünizmin gerek SSCB'de gerekse Balkanlar'ın Ortodoks ülkelerinde çökmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun koruyucu kalkanının çökmesiyle aynı şekilde değerlendirildi. Vatikan'ın Ünyatlara* verdiği destek olsun, Doğu'nun Katolikleştirilmesi yönündeki çalışmalar olsun, Ortodoksları derinden incitti. Öte yandan Balkanlar'da demir perdenin yıkılması doğrudan Ortodoksluğa dayandırılabilirdi ve Türklerin desteğini aramayı gerektirmeyen bir ara bölge kurmayı mümkün kılıyordu. Slovenya ile Hırvatistan'ın Vatikan tarafından hemen tanınması, yeni Bulgar rejiminin Türk azınlığa uyguladığı, çok eleştirilen hoşgörü politikası, Vatikan'ın desteğiyle Makedonya'da kurulan özerk bir kilisenin uluslararası topluluk tarafından tanınabileceğinin an-

(*) Ortodoks ayinlerine ve diğer dini kurallara bağlı kalmakla birlikte Katolik hiyerarşisini ve dogmalarını tanıyan Ortodoksluktan dönme kiliselere bu isim verilir. Bugün çoğunlukla Ukrayna ve Transilvanya'da bulunurlar.

laşılması, Trasilvanya'da Macar Protestanlarının başlattığı hareket, Sırp, Bulgar, Romen ve Yunan Ortodoks kiliseleri arasında bir çıkar ortaklığı yarattı. Aralarındaki olası çekişmeleri önlemek için yapılacak en iyi şey, İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'nin liderliğinde birleşmek olmayacak mıydı? Fener Patriği de 1991'in sonunda Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'ni yeniden kurmak için bir temsilcisini göndermişti ve 1992'de Ortodoksluğun geleneksel günü olan Karem'in ilk pazar günü, bütün Ortodoks kiliselerinin başları Katolik saldırıya nasıl karşı koyacaklarını konuşmak üzere Fener'de, İstanbul Patrikliği'nde buluştular. Bu buluşma, Türkiye'nin koruyucu kanatları altında gerçekleşiyordu. 1923'te Patrikliğinin İstanbul'da kalmasını dayatan Lozan Antlaşması'ndan beri patriklikten kurtulmak için her çareye baş vurmuş olan Türkiye birden, kendi denetiminde beklenmedik bir iktidar odağı buluverdi. O günlerde Türk gazetelerinde, Moldavya topraklarında yaşayan ve bu ülkeden bağımsızlaşmak isteyen Ortodoks Türkler olan Gagavuzların İstanbul Patrikliği'ne bağlanmaları, böylece Türkiye'nin koruması altına girmeleri gerektiğini savunan yazılar çıktı.

Türk-İslam sentezinin güncelleşmesi

Türlere gelince, çok partili rejime geçişle birlikte laikliğin zorla dayatılmasının artık mümkün olmaktan çıkması sonucu İslamiyetin yeniden su yüzüne çıkması ve seksenli yıllarda sola karşı mücadelede en iyi çare olarak görülerek desteklenmesi, Arap dünyasıyla barışma sonucunu doğurmadı. Olsa olsa, 1916'da Türkler tarafından bir ihanet olarak kabul edilen Arap ayaklanmasıyla başlayıp, Türkiye'nin dış politikasının, İsrail devletini tanıma, Cezayir savaşını ya da Süveyş harekâtını onaylama, Nasır ve Baas rejimlerine düşmanca bir tavır alma gibi sonuçlar doğuracak şekilde tü-

müyle Batılıların dış politikasıyla uyumlu hale gelmesiyle giderek bozulan Türk-Arap ilişkilerinin yeniden dengelenmesine yardımcı oldu.

Başka yerlerde olduğu gibi burada da köktendinci sapmaları önlemek için iş başına gelen 1980 Darbesi'nden sonra din üzerindeki devlet denetiminin artması, kendine özgü ideolojisini de beraberinde getirdi: Türk-İslam sentezi. Bu, her şeyden önce, pantürkçü sağ ile dinci sağ arasında bir sentezi hedefliyordu. Ama bunun yanı sıra, hızla değişen çevreye ayak uydurmaya dikkat ederek cumhuriyetin üzerinde kurulduğu ideolojik birikimin tümünü bir araya getirmek de gerekliydi. Örneğin şanlı Orta-Asya kökleri efsanesi korundu. Ama bu efsane artık Hititler ya da başka halklar arasında İslam-öncesi atalar bulma amacına değil, yozlaşmış halifelik tarafından kötüye kullanılan İslamiyeti koruyucu kanatları altına alarak yeni fetihlere götüren uygar ve üstün Türk imgesi yaratmaya yarıyordu. Böylece 19. yüzyılda Batı oryantalizmi tarafından ustaca yaratılıp Araplarca benimsenen İslam'ı yozlaştıran Türk imgesinin yerini, İslam'ı kurtaran Türk imgesi aldı. Cumhuriyetin kurucuları da zamanında bu oyunu oynamışlardı. Şimdiki yenilik, Osmanlı İmparatorluğu'nun göklere çıkarılmasıydı. Türk-İslam sentezini tezgâhlayanlar ara bölge mirasına bu yoldan sahip çıktılar. Batılılaşma karşısında takınılan tutum ise daha çelişkiliydi. Buna göre, 19. yüzyıldan itibaren İmparatorluğu Batılılaştırmaya çalışanlar, sonunda onu yıkmakla suçlanırken, Türkiye'nin Batılılaşma süreci tartışma konusu edilmemeliydi. Yapılması gereken şey, ileriye gidilmesi gereken maddi konularla, Türk-İslam sentezinin asıl yol gösterici olacağı kültürel ve ahlaki konular arasında bir ayırım yapmaktı. Aslında Osmanlı reformcularının da başlıca endişesi olan bu ayırım, tam da, ara bölge dediğimiz şeyin tanımı değil miydi?

Türk-İslam sentezi ideologları doksanlı yılların başın-

dan itibaren eski güçlerini kaybetseler de, Türkiye'nin, yakın çevresinde meydana gelen, Yugoslavya'nın parçalanması, SSCB'nin dağılması, Kafkasya'da yaşanan kargaşa, Körfez Savaşı gibi altüst oluşlardan sonra, kendini bölgesel bir güç olarak kabul ettirme isteğinin ideolojik temellerini atmaya başladılar. Kaldı ki, Türkiye'nin projeleri için Batılı güçlerden maddi destek beklediği ölçüde kesinkes Batı yanlısı olması gereken bir konjonktürde bulunması nedeniyle Türk-İslam sentezcilerinin uğradığı güç kaybı geçici de olabilir. Her durumda, Kemalist dönemin ürkek içe kapalılığı ve reddi miras tavrına karşı çıkan Osmanlı dönemini yeniden değerlendirme tavrı, Türk kamuoyunun Balkanlar'daki Müslüman azınlıklara ilgisini artırdığı gibi, pantürkizmin günün havasına uydurulması ve SSCB'nin dağılması, Kafkasya ve Orta Asya'daki kardeşlere coşkuyla yaklaşılmaya yol açtı. Sonuç olarak, Türk-İslam sentezi, halkın gözünde, Bosnalılar ve Arnavutlar bir zamanlar Osmanlı ve halen Müslüman olduklarına göre, Türk olup olmamalarının fazla bir önem taşımadığı, Çeçen, Abaza, Kabarda, Balkar ve öbür Kafkas halklarından hangilerinin Türk olduğuna çok da aldırmaz etmemek gerektiği, Gagavuzların ise Türk oldukları sürece Ortodoks olup olmamalarının fark etmediği, kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olarak Türkiye'nin çevresiyle ilgilenmek için yepyeni nedenlerinin bulunduğu anlamına geliyordu.

Ortodoks ya da İslamcılar arasında ara bölgenin yeniden keşfinin din temelinde olması doğaldı; çünkü ara bölge kavramı, bu bölgeyi oluşturan ve yaşatan dine dayalı imparatorluklara gönderme yapıyordu. Aynı şekilde, Osmanlı mirasına sahip çıkmaya karar verdiği andan itibaren bu bölgeyle yakından ilgilenmeye başlayan ilk hükümetin Türkiye olması da doğaldı. Nitekim, 1992 ilkbaharında Türkiye Cumhuriyeti'nin başbakanı, Türkiye'nin nüfuz bölgesinin Adriyatik'ten Çin Denizi'ne uzandığını ilan etti.

Bu ara bölgenin tarih boyunca hiçbir zaman barış içinde bir arada yaşanılan bir bölge olmadığı, genellikle tek bir gücün hakimiyetine girdiği doğrudur. Zaten ne Yunanistan'ın, ne Bulgaristan'ın ne de Sırbistan'ın Türkiye'nin Balkan Müslümanlarına gösterdiği ilgiye olumlu baktıkları söylenebilir. Ancak SSCB'nin çökmesiyle Balkanlar'da meydana gelen boşluğu doldurmak üzere Türkiye'nin harekete geçmesi, tıpkı Almanya'nın aynı nedenlerle Doğu Avrupa'ya yönelmesi gibi engellenemezdi. Kaldı ki, gelecekte mutlaka geçmişin araçlarının kullanılacağı söylenemez – ki umudumuz da bu yöndedir. Bu umudun temelinde insan soyunun iyileştirilebileceği yolundaki kesin inancımızdan çok, uluslararası karşılıklı dayanışmanın vardığı düzey yatmaktadır. Bu, en azından Türkiye için geçerli bir varsayımdır. Türkiye bugün çevresinde ancak kültürel ve ekonomik açılardan etkili olmayı umabilir, ama bunun için bile sermaye ve beyin gücü açıkları vardır. Yapabileceği şey, en fazla, kendi iradesini ortaya koyarak, bu doğrultuda uluslararası destek aramaktır ki, destek bulduğunda, yerel bilgi birikimi sayesinde, onu gerekli yerlere aktarma işlevini görebilsin. Ama bunu yapabileceğini de kanıtlanması gerekiyor.

İşte bu yüzden, Türkiye bugün bir yandan, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) çerçevesinde bölgesel bir işbirliği için kadrolar oluşturmaya çalışırken, bir yandan da, küçük ve orta boy işletmelerinin Bulgaristan, Romanya ya da Kafkasya'da kendilerine bir yer edinmesine çalışıyor. Milliyetçi basının Bosna ve Karabağ ile ilgili olarak attığı ateşli nutuklar, çarpıcı herhangi bir eyleme dönüşmedi. Hükümet AGİK ya da Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşların dışında bir müdahale biçimini düşünemediği gibi, Birleşmiş Milletler'in Bosna-Hersek'e gönderdiği barış gücüne bir Türk birliğiyle katılma isteğinin geri çevrilmesini de sineye çekmek zorunda kaldı. Aynı şekilde, Makedonya'yı ilk

tanıyan devletlerden birisi olmasını başka adımlar izlemedi ve Türkiye Bulgaristan ile olan yıllanmış anlaşmazlığını kısa sürede çözmeyi başardı. Balkanlar'daki komşuları da aynı oyuna ortak oldular. Bulgarlar, Romenler, Yunanlılar ve Arnavutlar, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi'ne katıldıkları gibi, Atina ve Ankara arasında hükümetler düzeyinde belirli bir yumuşama gözlemlendi. Taraflar, Kıbrıs meselesinin çözülmesi durumunda iki ülke arasındaki öbür sorunların da kısa sürede hal yoluna gireceğini ifade ettiler. Türk azınlığı konusunda eskiden olduğu kadar endişeli olmayı sürdüren Bulgaristan ise Türkiye ile arasında yumuşama politikası uyguluyor.

Kısacası, Batı Avrupa ile İslam dünyası arasındaki bu ara bölgeyi geçmişin bir kalıntısı gibi görmek mümkündür. Ama bu durumda, izlerin derin olduğunu ve kaybolmaları için hayli zaman geçmesi gerektiği söylenmelidir. Öte yandan bu bölgenin, varlığını şu veya bu biçimde sürdüreceği olan bir gerçeklik (realite) olduğunu düşünmek de mümkündür. Ancak her iki şıkta da, bölgenin iyi bilinmesinde yarar vardır; çünkü bu yapılmadığında, bölgede olabilecek gelişmeler konusunda ciddi biçimde yanılabiliriz.

Ekim 1992

BALKANLAR'DA AZINLIKLAR*

Balkanlar'da 19. yüzyıldan başlayarak ulus duygusunu geliştirmenin kazandığı aciliyet, beraberinde, iyimser bir bakışla türdeş bir ulus-devlet oluşturma sürecinin önünde bir engel, kötümser bir bakışla düşman komşunun beşinci kolu gibi görülen azınlıklardan kurtulma isteğini getirdi. 1945'te federal ve çok-uluslu bir temelde yeniden kurulması gereken Yugoslavya bu deneyimi çok pahalı ödedi.

Yunanistan: Fazla bir ağırlığı olmayan azınlıklar

Yunanistan, son tahlilde, üniter devlete doğru evrilirken yaşadığı trajik olayların yararını gördü. Makedonya ve Girit'te yaşayan önemli Müslüman azınlıklar, 1923'te, Yunanlıların Anadolu'da uğradıkları yenilginin ardından, Türkiye'de yaşayan Ortodoks Hristiyanlarla mübadele edildiler. Türkiye'ye gidenlerin üç katı kadar olan yeni gelen-

(*) Bu bölüm, daha önce "Vers un retour des guerres balkaniques?" (Balkan savaşlarına geri mi dönüyoruz?) başlığıyla yayımlanan bir makalenin kısaltılmış biçimidir, *Politique étrangère*, no. 2, 1992.

ler (390.000'e karşılık 1.200.000 kişi) genellikle kuzeydeki yeni topraklara yerleştirilerek (640.000 kişi Makedonya'ya, 60.000 kişi de Batı Trakya'ya yerleştirildi) bu toprakların şenlendirilmesine ve kuzeyden gelen tehdide karşı güçlendirilmelerine katkıda bulundular. Aynı şekilde 1919'da Yunanistan ile Bulgaristan arasında imzalanan bir anlaşmayla, Yunanistan'a ait olan Doğu Makedonya'da yaşayan 60.000 Slav (Bulgar ve Makedonyalı), 25.000 Yunanlı ile mübadele edildi. Yunanistan'ın gerek ekonomik ağırlığı gerek tarihi merkezinde kalması istenen patrikhaneye sağlayacağı destek nedeniyle İstanbul'dan ayrılmamalarını istediği Rumlara karşılık, Türkiye de Batı Trakya'da bir plebisit yapılmasını istediğinden, taraflar karşılıklı olarak aşağı yukarı aynı sayıda, 120.000 dolayındaki azınlıklarını yerlerinde bırakma konusunda anlaştılar. Böylece Batı Trakya'daki Müslüman azınlık, Yunanistan'ın varlığını resmen tanıdığı tek azınlık oldu.

İki topluluk arasındaki denge, her iki tarafta meydana gelen ufak bir gerilemeyle ellili yılların ortalarına dek korundu. Ama bu tarihte patlak veren Kıbrıs kriziyle birlikte, öteden beri çokuluslu Osmanlı mirasını tasfiye etmek isteyen Türk hükümetinin baskısını yoğunlaştırması, Türkiye Rumlarını kitlesel biçimde göçe zorladı. Öyle ki, günümüzde Türkiye'de yaşayan Rumların sayısı 3.000 kişiye düşmüştür. Dengenin bu şekilde bozulması üzerine Yunanistan Batı Trakya Türklerine karşı baskı önlemleri alma yoluna gitti. Ancak Batı Trakya Türkleri daha çok kırsal kesimde yaşadıkları, dolayısıyla İstanbul Rumlarına göre daha durağan ve daha dayanıklı olduklarından, Türk hükümetinden aldıkları etkin destekten de yararlanarak bu baskılara direnebildiler. Türk azınlık üzerindeki baskıların yetmişli ve seksenli yıllarda daha da artırılması, zaten sorunlu olan Türk-Yunan ilişkilerine bir anlaşmazlık konu-

su daha eklemenin ötesinde bir sonuç vermedi. Günümüzde Yunanistan'ın Müslüman olarak nitelediği ve sayısı hâlâ 120.000 dolayında olan bu azınlık, 70.000 Türk, 30.000 Pomak (kökenleri tartışmalı olmakla birlikte muhtemelen İslamlaşmış Bulgardırlar) ve 20.000 Çingene'den oluşmakta, Yunanistan'ın bu adlandırmayı tanımamakta direnmesine rağmen kendini genellikle Türk kabul etmektedir.

Müslüman-Türk nüfustan farklı olarak Yunanistan'ı, Slav azınlığının varlığını tanımaya resmen zorlayan herhangi bir uluslararası anlaşma bulunmadığından, Yunanistan daima Makedonya sorunu diye bir sorun olmadığını iddia etmiştir. Ne var ki, 1928 sayımı sırasında Slavca konuşan 28.000 kişi tesbit edilmiş ve 1936-1940 yıllarında işbaşına gelen General Metaksas'ın diktatörlüğü, kendine bu azınlığın Helenleştirilmesini başlıca iş edinmişti. Ama bu konuda asıl sonuç, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kısmen Yunanistan'ın kuzeyi ile Yugoslavya'nın güneyi arasındaki gelişmişlik farkına, daha çok da, kırsal kesimden Atina ve Selanik'e yönelen iç göçlere bağlı olarak gerçekleşen asimilasyon süreçleriyle alındı ve bu sürecin baskı yöntemlerinden çok daha etkili olduğu görüldü. Bununla birlikte bugüne kadar sürdürülen Makedonca konuşma yasağı, birçok Makedonyalıyı Avustralya ya da Kanada'ya (Yugoslavya'dan çok) göçe zorladı ve söz konusu azınlıklar bu ülkelerde ayrılıkçı odaklar oluşturdular. Bu odakların çalışmaları ve Üsküp'ün yaptığı propaganda, 1989'da sorunun uluslararası kurullarca tanınmasını sağladı ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın 1990'da kaleme alınan azınlıklarla ilgili raporunda Yunanistan bu konudaki tutumundan dolayı kınandı.

Ortodoks Hıristiyan ya da Müslüman Arnavutlar, Osmanlı döneminden, hatta daha öncesinden beri, adalar dahil olmak üzere Yunanistan topraklarına dağılmış olarak yaşamaktaydılar. Bunlardan Müslüman olanlar, Türklerin ka-

derini paylaştı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine koşut olarak göçe zorlandılar ya da sınır dışı edildiler. Ortodoks olanlarsa kendiliğinden asimile oldular; ancak Attika gibi sayıca çok oldukları bölgelerde geleneklerini ve ev içinde kalmak kaydıyla ana dillerini korudular. Arnavut azınlık arasında, Türklerin 1923'teki mübadelesi sırasında Yunanistan'da kalan ve Epir bölgesine yerleştirilen Tsamlar bir istisna oluşturur. 1941'de İtalyan işgalcileriyle işbirliği yapmak zorunda bırakılan Tsamlar, 1944'te milliyetçi Yunan direnişçileri tarafından Arnavutluk'a sürüldüler.

Nihayet, esas olarak Pindüs dağlarında, Metsovon çevresinde yaşayan ve sayıları 1951'de 40.000 dolaylarında tahmin edilen Kutzovalaklar ya da Arumenlere, yüzyılın başında, Osmanlı Makedonya'sında on iki kadar okul açmış olan Romanya sahip çıktı. Ancak Yunanistan'ın sınır komşularından herhangi biri bir hak talebinde bulunmadığı için, bugün en fazla hoşgörü gösterilen azınlık bu olup, seksenli yıllarda valak kültür dernekleri açılmıştır.

Bulgaristan: Nüfusun dörtte biri

Önemli bir bölümü bugün asimile olma yolunda olan Yunanistan azınlıklarının toplam nüfusa (10,5 milyon) oranının % 4'ü aşmamasına karşılık, Bulgaristan'daki durum farklıdır. Bu ülkedeki yalnız Türk azınlığın oranı, Bulgaristan nüfusunun % 10'unu aşmaktadır. Ancak bu, Balkanlar'daki en önemli Müslüman topluluklardan birinden (1876'da Bulgar devletinin kurulması arifesinde Fransız konsolosları Bulgaristan nüfusunun 1,2 milyon Müslüman olmayan nüfusa karşılık 1 milyon Müslümandan oluştuğunu tahmin ediyorlardı) arta kalan bir azınlıktır. Müslüman nüfus göçe ilk kez, 1877-1878 Rus işgali sırasında zorlandı ve göç hareketi o günden beri sürüyor. Komünist rejimin kurulmasından

sonra, 1951'de 155.000 kişi, 1968 ile 1977 arasında da yüz bin dolayında kişi göç etti. Bulgar hükümeti, Soğuk Savaş'ın başlangıcından bu yana, Türk azınlığa yönelik olarak zorunlu asimilasyon politikası güttü. Amacı etnik bakımdan türdeş bir devlet kurmaktır. Türk okulları 1970'te Bulgar okulları içinde eritildi ve yetmişli yılların başında Türkçe eğitimi yasaklandı. Seksenli yılların ortasında durum daha da ağırlaştı ve Türklerin Osmanlı döneminde zorla İslamlaştırılmış Bulgarlar oldukları gerekçesiyle Türk adlarının zorla Bulgarlaştırılması yoluna gidildi. 1984 Aralık ve 1985 Mart ayları arasında sürdürülen bu operasyon sırasında direnenlerden onlarca kişi öldü. Buna tepki olarak oluşan protesto hareketi doruğa çıktığında, 1989'da hükümet çok sayıda Türk'ü sürme kararı aldı, bu da yeni bir göç dalgası başlattı. Mayıs ve ağustos ayları arasında 300.000 kişi Türk sınırını aştı. Bu durumun üstesinden gelemeyen Türk makamları, o tarihte sınırı kapatmak zorunda kaldılar. Ekonomik şartların kötülüğünden dolayı göçmenlerden 130.000 kadarı, 1990 yılında Bulgaristan'a döndüyse de, arada, 10 Kasım 1989'da Komünist Partisi genel sekreteri Todor Jivkov istifaya zorlandı, bu da rejim değişikliğini başlatan olay oldu.

Bir ay sonra, Türk lider Ahmet Doğan, hapishaneden çıkar çıkmaz, Haklar ve Özgürlük Hareketini (HÖH) kurdu. Bulgar Komünist Partisi'nin varisi olan Sosyalist Parti Jeliu Jeleu'nun başını çektiği Demokratik Güçler Birliği (DGB) yararına iktidarını yitirdikçe, Türk azınlığın haklarında da adım adım bir düzelme olmakta, ancak her adımda milliyetçiler karşı gösteriler düzenlemekteydiler. 1990'ın nisan ayında on beş günde bir çıkan ilk Türk gazetesi yayımlanmaya başladı, onu 1991 Şubatı'nda HÖH'ün çıkardığı günlük gazete izledi. 1990 Kasımı'nda Türklere adlarını kullanabilme izni verildi ve 1991'de eğitim yılı başlarken okullarda Türkçe öğretimine yeniden başlandı. 29 Eylül 1991 se-

çimlerinde HÖH, seçtirdiği 24 milletvekiliyle siyasal tabloda anahtar konuma geldi, HÖH desteği DGB'nin çoğunluk oluşturabilmesi için kaçınılmaz olmuştur.

Komünist rejim, 270.000 kişiden oluşan ve Yunan-Bulgar sınırı boyunca yerleşmiş olan Pomak azınlığına karşı da aynı inişli çıkışlı politikayı güttü. Pomaklar 1971'den itibaren uygulanan baskı operasyonlarıyla Slav adları almaya zorlandılar ve pek çok kurban verdiler. Pomaklara yönelik bu kararlar da 1990'da değiştirildi ve Pomak oyu çoğunlukla HÖH'e yöneldi.

Bulgaristan, Makedonya'nın güneybatı sınırında yer alan Struma Vadisi'ni topraklarına dahil etmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ve Yugoslavya ile SSCB arasındaki kopma gündeme gelmeden, Bulgar Komünist Partisi'nin genel sekreteri olan ve şahsen Makedonyalı kökenden gelen Georgi Dimitrov, Makedonya ulusal kimliğini tanımaktan yana bir tavır aldı ve o dönemde yapılan sayımlar, Bulgaristan'da yaşayan Makedonyalıların 200.000 dolayında olduğunu ortaya çıkardı. Ama sonradan Bulgar Komünist Partisi karar değiştirdi. Günümüzde de Makedonya ulusal kimliğini tanıma yolunda alınan bu karar, bütün Bulgar siyasal partilerinin üzerinde oy birliğiyle birleştikleri bir karardır. Buna rağmen 1989'dan itibaren Bulgaristan'da yaşayan 250.000 "Bulgaristan Makedonyalı" için özerklik talebiyle birçok hareket oluştu. Bunlar 1990'ın nisan ayında Birleşik Makedonya Örgütü "İlinden" –Makedonya bağımsızlığı için ilk ayaklanma 2 Ağustos 1903'te, Peygamber İlyas gününde (İlinden) başlamıştır– adı altında birleştiler. Bugün için Bulgaristan'da özerklik isteyen tek azınlık grup budur.

Bu ülkede ayrıca 600.000 dolayında Çingene yaşamaktadır ve Hristiyan Çingeneler 1990 Marti'nda DGB'ye kayıtlı Demokratik Rom Birliği içinde örgütlenmişlerdir. Müslüman Çingeneler ise HÖH'ün çalışmalarına katılmaktadır.

lar. Bulgaristan'da yaşayan 20.000 Ermeni ile az sayıda Yahudi, komünist rejim altında örgütlenmelerine izin verilen tek azınlık gruplardı. Demek ki, bugün Bulgaristan'da yaşamakta olan nüfusun yaklaşık dörtte biri, resmen tanınan ya da kimliklerini 1989'dan sonra başlayan rejim değişikliğinden sonra kurdukları cemaat dernekleri ve özellikle siyasi derneklerle açıkça ortaya koyan azınlıklardan oluşmaktadır.

Makedonya: Etnik çeşitlilik

Bu oran komşu Makedonya Cumhuriyeti'nde daha da yüksektir. Bağımsızlığını 10 Eylül 1991 tarihinde ilan eden bu cumhuriyet, 1992 Baharı'nda Bulgaristan, Türkiye ve Yugoslavya'dan ayrılan öbür iki devlet, Slovenya ve Hırvatistan ile birkaç ay sonra da Rusya tarafından tanındı. Makedonya'da azınlıkların oranı üçte bire ulaşmakta: 1981 sayımında bu yörede yaşadığı saptanan 1.912.257 kişiden 1.281.195'i Makedonyalı kabul edilirken onları, 377.726 Arnavut, 44.613 Sırp, 39.555 Müslüman, 47.223 Çingene, 86.691 Türk ve 7.190 Valak (Eflaklı) izlemektedir.

Arnavutlar Makedonya'nın kuzey batısında, güneyde Ohrid'den Kumanovo'ya uzanan bir yay üzerinde yaşamakta ve Kosova ile Arnavutluk'a komşu, Tetovo, Gostivar, Kiçevo, Debar gibi yerleşimlerde çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Buna, Arnavutların, eski-Yugoslavya'nın başka yerlerinde olduğu gibi burada da, en yüksek nüfus artış oranıyla en düşük gelir artış oranını birleştirdikleri olgusunu eklemek gerekir. 1990'da etnik olarak Arnavutlara dayalı, Makedonya'nın Refahı İçin Demokratik Parti (MRDP) adlı bir parti kuruldu ve Müslümanları da yanına çekmeye çalıştı.

İstatistiklerde Müslüman diye geçenlerin çekirdeğini, zaman zaman Pomak adıyla da anılan İslamlaştırılmış Slavlar oluşturmaktadır. Bu adlandırma şekli konjonktürün gereği-

ne göre Türklerin ya da Arnavutların sayısını düşük göstermek için yapılan manevralarla açıklanabilir. Soğuk Savaş'ın başında NATO üyesi Türkiye, en büyük tehlike olarak kabul edildiği için onbinlerce Türk (kaynaklara göre 80.000 ile 150.000 arasında değişen sayıda) Türkiye'ye göçe zorlandı. Sonradan resmî makamların endişesi Arnavutlar üzerinde yoğunlaştı. Sonuç olarak Müslümanların sayısı 1951'de 1.591 iken 1981'de 39.555'e yükseldi. Ayrıca, etnik yönden oynak olan bu Müslüman kitlenin tercihini en etkin Müslüman gruptan yana yaptığı ve Türklerden Arnavutlara doğru kaydığı söylenebilir. Müslüman oyun MRDP'ye yöneldiği 25 Kasım 1990 seçimleri de bu eğilimi kanıtlamaktadır.

Avrupa Topluluğu'nun Makedonya devletini bu adla tanımayı reddetmesinin yol açtığı krizin ardından 1992 Yazı'nda Üsküp'te kurulan ulusal birlik hükümetinde birçok Arnavut bakan vardı, ama bu, parlamentonun Makedon kökenli olmayanların Makedonya vatandaşlığına kabul edilme süresini on beş yıla çıkaran bir yasayı oylamasını engellemedi. Kasım 1992'de Üsküp'te patlak veren olaylarda dört Arnavut öldü.

Arnavutluk: Din farkları

Arnavutluk'ta etnik sorun din sorunuyla içiçe geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı ertesinde ülkede yaşayanların % 70'ten fazlası Müslüman, % 17'si Ortodoks ve % 10'u da Katolik idi. En önemli etnik azınlık, Gjirokaster ile Korçe arasında Yunan sınırı boyunca yerleşmiş olan Yunanlılardır. 1992'de Arnavutluk tarafından benimsenen tanıma göre "Yunanca konuşanlar"ın sayısı 57.000 olarak tahmin edilirken, Yunanlı olmayı muhtemelen Ortodokslukla eşanlamli sayan Yunanistan'a göre sayıları 400.000 idi. Balkanlar'da Yunanlılarca zaman zaman gündeme getirilen tek ayrılıkçı hare-

ket “Kuzey Epir” Yunanlıları denilen bu grupla ilgilidir. Örneğin 1965’te Yunanlıların kralı Konstantin, Arnavutluk sınırında, üzerinde “Yunanistan sınırı burada bitmez: Kuzey Epir” yazan bir anıtın açılışını yaptı ve Yunanistan ile Arnavutluk arasında süregelen savaş durumu ancak 1987’de kaldırıldı. Bugün Arnavutluk Yunanlılarının “Uyum” (Omonia) adıyla bir parti kurmalarıyla birlikte bu sürtüşme yeniden canlanmış oluyor.

İkinci etnik azınlık ise, Yunanistan ile Makedonya sınırında Prespa Gölü çevresinde yaşayan ve sayıları 20.000 olarak tahmin edilen Makedonyalı (ya da Slav) azınlıktır. Bu grupların varlığına rağmen Arnavutluk bugün etnik yönden en az Yunanistan kadar türdeş bir ülke olarak görünüyor olsa da, din farklılıklarının yakın bir gelecekte çok farklı ve çelişkili gelişmelere yol açması beklenmelidir. Üstelik Arnavutlar, bölgede, yarısına yakını ulusal sınırların dışında yaşamakta olan tek halktır.

“DOĞU SORUNU” İLE İLGİLİ KÜÇÜK JEOPOLİTİK ATLAS*

1939’da “Dantzig için ölmeye değer mi?” sorusunu sormadan önce, Avrupa 1914’te kendine, “Balkanlar için ölmeye değer mi?” sorusunu sormuştu. Sonunda her ikisi için de öldü ve Balkanlar o gün bu gündür içinden çıkılmaz etnik karışımların –Makedonya–, kukla krallıkların –Karadağ– ve dünyayı ateşe veren yangınların –Saraybosna– simgesi oldu.

Büyük güçler tarafından İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan düzen bütün bunların unutulmasına yol açtı ve Arnavutluk’taki “kendine özgü” sosyalizm bir yana bırakılırsa, Balkanlar Avrupa’yı, Belgrad ve İstanbul’dan geçerek Doğu’ya bağlayan, iki yanında, hem Doğulu hem de Batılı tatilcilerin güneşlendikleri, Dubrovnik’ten Korfu’ya, Rodos’tan Mamaia’ya dek bir dizi tatil yerinin sıralandığı geniş bir otoyol haline geldi.

Bugün, unutulmuş adları yeniden güncelleştiren Balkanlar’daki *status quo* tartışması, bir zamanların ünlü, ünlü olduğu kadar da ürkütücü “Doğu Sorunu”yla ilişkili, eski sorun-

(*) Daha önce *Herodote* dergisinde yayımlandı (no. 48, 1. trimester, 1988).

lardan besleniyor. Bundan sonra izleyeceğimiz bir dizi harita ve haritalarla ilgili yorumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve bölgedeki toprakları üzerinde ulus-devletlerin kurulması sürecini göstererek bu sorunlar hakkında bir fikir vermeyi amaçlıyor.

Her yandan esen rüzgarlara açık bir yarımada

Balkanlar dağlık bir bölge olmakla birlikte, burada dağlar, her yönde geçiş imkânı veren vadilerden daha az belirleyici olmuştur. Bütün seyyah ya da fatihlerin varış noktası olan İstanbul'dan bakıldığında, Balkanlar'daki yollar üç kola ayrılır: Rusya'dan gelen sağ kol, Viyana'dan gelen orta kol ve antik Roma'nın *via Egnatia*'sını izleyen sol kol.

Sağdan gelen yol, dağlardan çok nehirlerle kesilir. Kiev ya da Lemberg'den (Lvov) başlayan bu yol, önce eski bir Osmanlı sınır karakolu olan Kamenetz'te Dinyester'i, sonra Çernovtsi'de ve bir kez de Yaş'da Prut'u, en sonunda da Tulça'da Tuna'yı aşar. Daha sonra Edirne ve İstanbul'a ulaşmak için, Dobruca'yı geçmek ve Balkanlar'ın doğusunu aşmak gerekir.

Osmanlılar zamanında imparatorluk yolu denilen orta yol, Viyana ile Belgrad arasında Tuna boyunca izler; bu yol o zamanlar çoğunlukla nehirden, gemilerle alınırdı. Sonradan demiryoluyla takviye edilen ve Batı Avrupa'yı Zagreb ve Sava Vadisi üzerinden Belgrad'a bağlayan karayolu ancak bölgenin Avusturya-Macaristan tarafından ele geçirilmesinden sonra açıldı. Gene de yolun Belgrad'dan sonraki bölümü, Osmanlılardan bu yana pek fazla değişmedi: Oto-yol ve demiryolu, Moravya Vadisi boyunca Niş'e kadar eski yolu izler, burada ikiye ayrılır ve yollardan birisi yukarı Moravya ve Vardar vadilerinden Selanik'e bağlanırken, Nişeva Vadisi'ni izleyerek Sofya ovasına inen yol da, bölgede-

Balkan Yarımadası

ki tek geçit olan Balkan geçitini aşarak Meriç Vadisi üzerinden Edirne'ye varır.

Soldan gelen yol en zor olanıdır, çünkü kıyıya paralel olarak uzanan ve birçok vadi tarafından kesilen Dinar Alplerini

aşması gerekir. Bu yüzden yolun geçit veren vadilerden geçen birkaç kolu vardır. En kuzeydeki yol, Neretva Vadisi'ni izleyerek Mostar ve Saraybosna üzerinden ünlü Yeni Pazar koridoruna, oradan da Kosova ve Üsküp ovalarına kavuşur. Bugün bu yol, koridoru kuzeydoğudan dolaşan Ibar "çevre-yolu" daha kullanışlı olduğundan terk edilmiştir.

İkinci yol, İşkodra'da Drina Vadisi'ne kavuşur ve Prizren üzerinden Üsküp'e bağlanır. Üçüncü yol ise, antik via Egnatia olup, Draç'tan başlar, Shkumbin Vadisi'ni izleyerek Ohri'ye varır, sonra Manastır üzerinden Selanik'e gelir ve kıyıyı izleyerek Meriç'e, oradan da Trakya Ovası'nı aşarak İstanbul'a ulaşır.

Bu yollardan, yüzyıllar boyunca tacirler ve elçiler geçmiş, silahlar taşınmıştır. Bu yollardan geçerek Viyana ve Kiev kapılarına dek ilerleyen Osmanlılar, sonra yine aynı yolları kullanarak İstanbul'un varoşlarına dek geri çekildiler. Ve Osmanlıların geri çekilmesiyle birlikte, Balkanlar'ı çevreleyen imparatorlukların hakimiyeti altında yaşayan farklı etnik gruplar, Balkanlar dediğimiz bölgeyi ulus-devletler şeklinde parçaladılar.

İkinci Viyana kuşatması (1683) öncesinde Osmanlı sınırları

Osmanlıların Orta Avrupa'da ulaştıkları sınırlar, dar anlamda coğrafi engellerle belirlenmekten çok, dinî ve demografik niteliktedir. Balkan ve Bosna-Hersek dağlarını dörtnala aşan Türkler, Hırvatistan yaylası, Macaristan ovası ve Ukrayna steplerinin tam ortasında durakladılar. Sınırın bu şekilde çizilmiş olmasının nedenleri her yerde aynı olmamakla birlikte, söz konusu sınırın daha zor aşılabilecek ya da daha kolay savunulur olduğunu iddia etmek pek de kolay değildir.

Bizans'ı, Balkan devletlerini ve Macaristan'ı haritadan

sildikten sonra Osmanlılar, üç imparatorluğun sınırlarına ulaştılar: Venedik Deniz İmparatorluğu'nun Dalmaçya etekleri; Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun Macaristan düzlükleri ve o sırada oluşum halinde olan Rus

İmparatorluğu'nun Ukrayna sınırları, Almanya ile Rusya arasında yer almakta olup, Ukrayna'nın bir bölümünü işgal eden Polonya'nın da Türklerle ortak bir sınırı vardı.

Venediklilerin Dalmaçya'daki toprakları, ortaçağdan kalma kalelerle çevrili ve denizle dağ arasına sıkışmış küçük birkaç şehirden ibaretti. Karadağ falezinin etkelerinde yer alan Budva, Kotor ya da Perast, bırakın topa tutmayı, taş atmakla ele geçirilebilecek durumdaydılar. Daha kuzeyde, Split'te Türkler, bugün şehrin varoşu olan Solin kalesini ele geçirmişler ve Venediklilere yalnız Sibenik ve Zadar dolaylarındaki ufacık bir toprak parçası bırakmışlardı. Buna rağmen, yoğun ve Katolik bir nüfusa sahip olan şehirler, Türklerle Venediklileri karşı karşıya getiren üç savaşın yapıldığı bütün bir yüz yıl boyunca, Türk kuşatmasına direndiler ve Türklerin Kotor ağzının kuzeyindeki Adriyatik limanlarından bir tekini bile ele geçirmelerine izin vermediler.

Hırvatistan'da ise, Türkler Zagreb kapılarında iki yüz yıl süreyle karargâh kurdularsa da, şehri ele geçirmeyi başaramadılar. Zirinyiler gibi bey (ban) aileleri kalabalık köylü yığınlarına yaslanarak saldırıları püskürttüler.

Zagreb'ten Balaton Gölü'nden geçerek Estergon'a uzanan hat, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na bağlı Katolik topraklarla, Osmanlı egemenliğindeki Protestan Macar topraklarını birbirinden ayırıyordu. Daha kuzeyde, Türkler Tatra dağları eteklerine kadar ilerlemeyi başarırken, Karpatları da Osmanlılara haraç veren Transilvanya (Erdel) prensleri işgal etmişti. Moldavya'nın (Boğdan) kuzeyinde ise, Türkler Zaporog Kozaklarının işgalindeki görece boş alanlarda ilerlemeyi sürdürerek Podolya'yı Polonyalılardan alıyor ve Viyana önlerinde uğradıkları yenilgiden birkaç yıl önce, Kiev kapısına dayanıyorlardı.

Viyana Kongresi (1815) ertesinde Balkanlar

18. yüzyıl, Avusturyalıların Osmanlıları Orta Avrupa'dan atarak tarihî Macaristan topraklarını geri aldıkları yüzyıldır. Bunun yanı sıra, Napolyon'un yenilmesinden sonra, eskiden Osmanlılara haraç ödeyen Ragusa Cumhuriyeti ile Venediklilere ait, İngilizlere terk edilen İonya adaları dışındaki toprakların neredeyse tamamını işgal eden ve Polonya'yı Prusya ve Rusya ile paylaşan Habsburg İmparatorluğu, bölgede büyük bir güç oldu. Aynı şekilde Rusya da, 1783'te Kırım'ı ele geçirdikten sonra Karadeniz'in iki yanından güneye doğru sarkmaya başladı ve Avrupa yakasında Tuna ağzına dek ulaştı.

Osmanlı İmparatorluğu'na yöneltilen büyük saldırı, 1683'te Viyana önünde uğradıkları hezimetin hemen ardından, Türklerin Avrupalı komşularını, yani Avusturya, Polonya, Rusya ve Venedik'i bir araya getiren Kutsal İttifak'ın kurulmasıyla başladı. Bundan on altı yıl sonra, 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ile, ilk defa "doğal" sınırlara ulaşıldı. Buna göre, Avusturya, Transilvanya dahil, ancak bugünkü adı Timişoara olan Tameşvar Banat'ı hariç olmak üzere, tarihî Macaristan'ın tümünü geri aldı. Sınır, Sava'nın sağ kolu olan Una boyunca, daha sonra Belgrad'a kadar Sava boyunca ilerliyor; Belgrad'dan sonra ise, Osmanlıların elinde kalan Banat cebini dışarıda bırakacak şekilde kuzeye kıvrılıyordu. Bundan sonra Tuna boyunca, Tuna ile Tisza'nın bulunduğu yere kadar ilerleyen sınır, Tisza'nın Maroş'a karıştığı yere kadar da bu nehri izlemekteydi. Burada sağa kıvrılan, Maroş boyunca ilerleyen ve Karpatların batı eteklerine varan sınır, daha sonra güneye inerek Demir Kapı'da Tuna ile buluşuyordu.

Artık bir uç bölge olmaktan çıkarak büyük nehirler ve dağlarla çizilen bu sınır boyunca Avusturya, elli ile yüz kilometre genişliğinde bir bölgeye, askeri hükümet tarafından sınırı korumakla görevlendirilen asker köylüler yerleştirdi.

1815

Kuzeydoğuda, sınırları Karpatlar tarafından belirlenen Transilvanya'nın ötesinde Polonya Podolya'yı geri aldı ve sınır Dinyester ile çizildi. Rusya ise bu kez, Kırım'daki Azov Limanı'yla yetinmek durumunda kaldı. Son olarak Venedik,

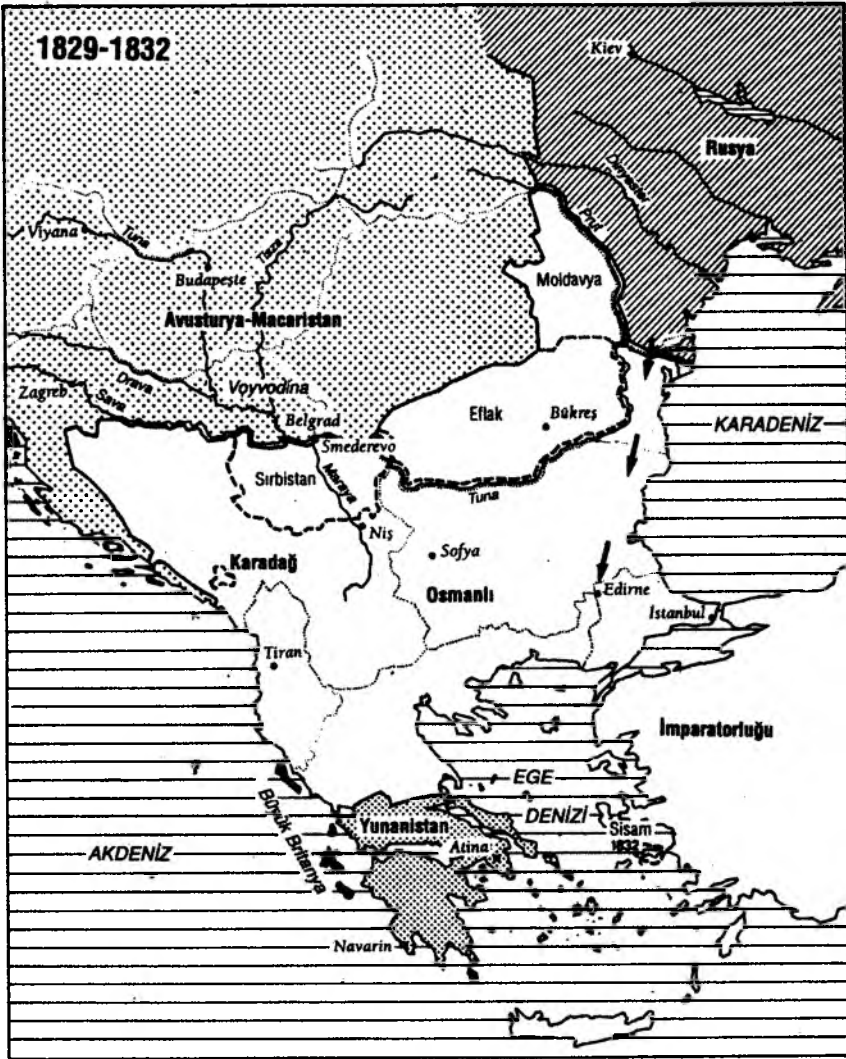
Dalmaçya kıyılarının dağ yamaçlarına kadar olan bölümleri ile 1715'te kaybedeceği Mora'yı yeniden işgal etti.

Türkler Banat'ı Pasarofça Antlaşması'yla kaybederken, Kırım da, 1774 Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı toprağı olmaktan çıktı ve 1783'te Ruslar tarafından ilhak edildi. Rusya Dinyester'in kuzeyindeki toprakları 1792'de Yaş, Besarabya'yı da 1812 Bükreş Antlaşması'yla ele geçirdi. Nihayet, Avusturya Moldavya'nın kuzeyindeki Bukovina'yı 1773'te ve Venediklilerin Dalmaçya'daki topraklarını 1815'te kendi topraklarına katacaktı.

Sırların özerklik ilanından (1817) Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasına (1829) kadarki dönem

Viyana Kongresi'nden sonra merkez imparatorlukların Balkanlar'a doğru yayılması durdu. Bu durumun tek istisnası, aynı zamanda tarihî bir hata olan, Bosna-Hersek'in 1876'da Avusturya tarafından işgali ve ardından, 1908'de, resmen Avusturya topraklarına dahil edilmesidir. Bu olay, bir yandan Karadeniz'in doğu kıyılarında düzenli biçimde ilerlemekte sakınca görmeyen ve yolu üzerindeki, Gürcü krallığı gibi bin yıllık Ortodoks-Hristiyan krallıkları ortadan kaldıran, bir yandan da Karadeniz'in batı kıyısındaki Balkan uluslarının koruyucusu kesilen Rusya'yı tedirgin etti. Buradaki çelişkinin açıklaması, artık kendilerine bağlı devletler oluşturmaksızın yayılmaları mümkün olmayan Rus ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının birbirlerine zarar verecek durumda olmamalarında aranmalıdır. Başlangıçta Rusya çok daha avantajlı görünüyordu, çünkü iki planda birden oynayabilmekteydi. Bunlardan birisi panortodoksluktu ve Rusya buna yaslanarak, 1774 Kaynarca Antlaşması'yla kendini Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ortodoksların koruyucusu ilan etmişti. İkincisi ise, meyve-

1829-1832

lerini, yüz yıl sonra 1877 Türk-Rus Savaşı sırasında vermeye başlayan panslavizm idi.

Ancak bu oyunda merkez imparatorluklar yalnız değildiler. Sanayileşmiş ve denizci iki güç olan Büyük Britanya ve Fran-

sa da, birçok nedenle, Osmanlı İmparatorluğu ve Balkanlar'la ilgileniyorlardı ve gerek ekonomik gerekse teknolojik üstünlükleri nüfuz mücadelesinde onlara birçok avantaj sağlıyordu. Öyle ki, Rusya zahmete girip Türkiye ile yapmış olduğu savaş pahasına bir Balkan devletine bağımsızlığını kazandırdıktan az sonra o ülke Batılı bir gücün kucağına düşüyordu.

İlk bağımsızlık hareketi 1804'te Sırlar arasında başgösterdi. Avusturya'ya bağlı Voyvodina bölgesindeki Sırların kışkırtmasıyla başlayan ve 1806'dan itibaren Türklerle savaş halindeki Ruslar tarafından desteklenen bu hareket, 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'nın ardından hızını kaybetti. 1815'ten sonra yeniden canlanan hareket, 1817'de, Smederevo ile Niş arasında, Balkanlar'a başlıca giriş eksenini olan Moravya Vadisi'nde yaşayan Sırların özerkliklerini kazanmalarıyla sonuçlandı.

Yunan ulusal hareketi ise, İstanbul ve Odessa gibi büyük ekonomik merkezlerde olgunlaşmakla birlikte, Rum nüfusun çoğunlukta olduğu Mora ve ona yakın adalarda patlak verdi. Hareketi bastırmayı başaramayan merkezî hükümet Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'yı yardıma çağırdı, o da ayaklanmayı acımasızca bastırmak üzere oğlu İbrahim Paşa'yı gönderdi. O zaman büyük güçler devreye girerek ağırlıklarını koydular. İngiliz-Fransız-Rus gemilerinden oluşan bir filo, Navarin'de İbrahim Paşa'nın gemilerini yaktı (1827) ve Edirne'ye kadar gelen Rus ordusu 1829'da imzalanan aynı adlı antlaşmayla, Yunanistan'ın bağımsızlığını dayattı. Aynı antlaşmayla Rusya, nehir taşımacılığının kilit noktalarından birisi olan Tuna deltasını da ele geçiriyordu.

Kırım Savaşı (1853-1856) ve Romanya'nın kuruluşu

1832 Londra Antlaşması Yunanistan'ın bağımsızlığını onayladı ve ayaklanmaya katılmakla birlikte Anadolu kıyılarına

çok yakın olduğu için Yunan krallığına bağlanması uygun görülme-
yen Sisam adasının, Bab-ı Ali tarafından atanan Hıristiyan bir valinin yönetiminde özerk bir prenslik olmasına karar verdi. Denizcilik ve ticaret konusunda bölgenin en girişimci halkının bağımsızlığını kazanması, 1838'de Büyük Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında serbest ticaret antlaşmasının ve ardından 1841'de Boğazlar'da ticaret serbestisini düzenleyen Londra konvansiyonunun imzalanması, on yıl gibi kısa bir sürede, Yakındoğu'nun ekonomik ve jeopolitik verilerini altüst etti. Önceleri, Batı açısından fazla önemli olmayan ham maddeler üreten bölge, şimdi, yeni sınai güçler için birinci derecede önemli bir pazar olmuştur. Ayrıca, Osmanlı devletinin tebası olan Rum ve diğer Hıristiyan simsar ve aracılardan burada çok değerli hizmetler verme durumunda oldukları da unutulmamalıdır. İşte bu tarihten sonra, Rusya'nın bölgedeki etkisini daraltmak ve güne-
ye inmesini önlemek, İngiltere ile Fransa'nın başlıca endişesi olacaktır.

Bu dönemde Rusların kullandığı ideolojik silah hâlâ panortodoksluk olmakta devam ediyordu. Kutsal yerlerdeki Katoliklerin çıkarlarını koruma iddiasıyla bu konuda Ruslarla boy ölçüşmeye kalkışan III. Napolyon'un beceriksiz girişimi, kendini Ortodoksların koruyucusu ilan eden Rusya'ya saldırgan politikasını uygulamaya koyma fırsatını verdi. Kırım Savaşı, sudan bir sebeple, Betlehem'deki Nativite Kilisesi'nin arka kapısının anahtarının kime ait olduğu bahane edilerek patlak verdi. Ancak savaşın bir yararı, Rus yayılmasına karşı durabilecek tek gücün Türkiye olduğunu göstermesiydi; dolayısıyla 1856'da bölgeye barış getirmek için toplanan Paris Kongresi'ne davet edilen Osmanlı İmparatorluğu, "Avrupa uluslar camiasına" kabul edildi.

Bu savaş sırasında Rusya'ya karşı, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'nin yanında yer almaları, bölge halkları açısından

1856-1863

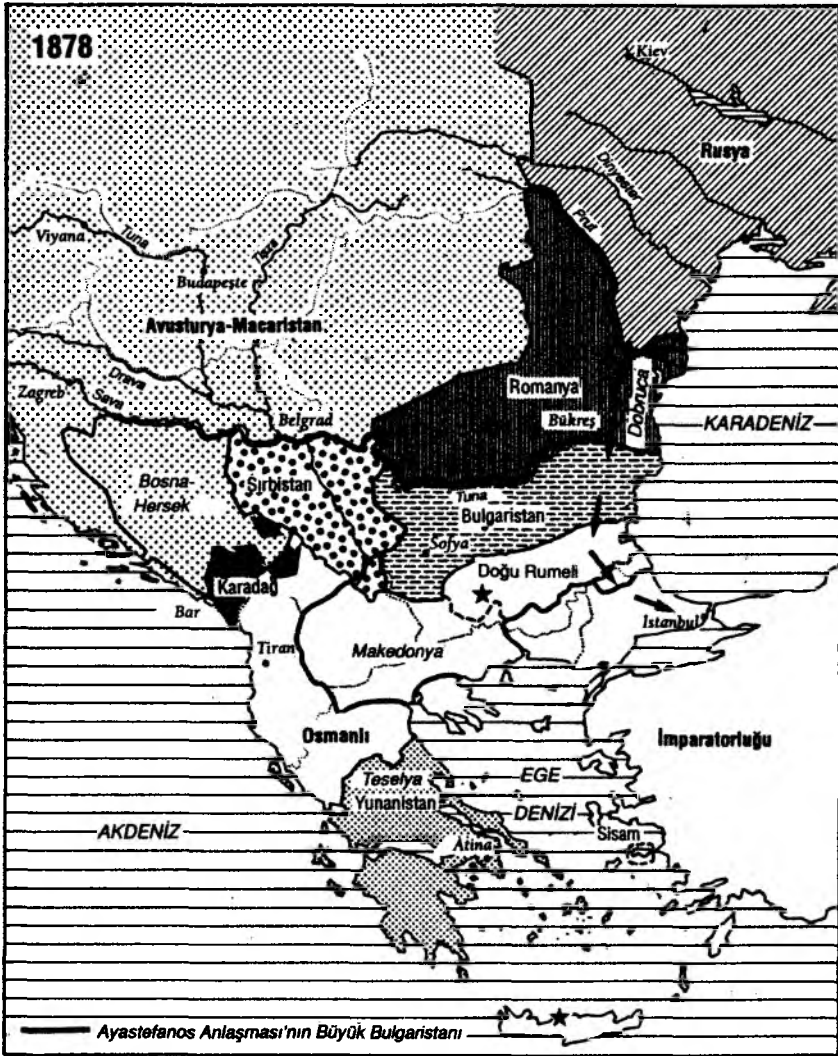
güç istikrarının ne kadar önemli olduğunu kanıtlamıştı. Yunan limanlarına uygulanan abluka, bu ülkedeki Rus partisinin nüfuzunu yerle bir etti ve onun yerini İngiliz hakimiyeti aldı. Fransa da, bu sırada, Tuna kıyısındaki “Latin kızkardeş”ini,

Romanya'yı keşfetmekteydi. Paris Antlaşması'yla Türkler Tuna deltasını geri alıyorlardı, ancak Prut nehrinin kuzey ve doğu kıyısında yer alan bir bölge Moldavya'ya verilmişti. Moldavya'nın (Boğdan) 1858'de Valakya (Eflak) ile birleşmesiyle yeni bir özerk prenslik, Romanya kurulacaktı. Aynı yıl Fransa Balkanlar'da kendine yeni bir müttefik daha buldu: III. Napolyon'u ziyaret eden Karadağ *vladika*'sı oradan sınırların değiştirilmesi vaadiyle ayrıldı.

Ulusal odakların oluşması (1876-1885)

Buharlı gemi devrimi, 19. yüzyılın ilk yarısında denizin karayollarına üstün gelmesine yol açtı. Buna karşılık yüzyılın ikinci yarısında demiryolu ağının yayılması, denizin üstünlüğünü karaya kaptırmasına neden oldu. Böylece Balkanlar'ın iç kesimleri ve bu bölgeye giriş yollarını denetleyen ülke, Avusturya-Macaristan yeniden ön plana çıktı. Ancak bunun için bir olay daha gerekliydi. Bu da, 1866'daki Sadowa yenilgisiyle Prusya'nın Almanya'ya el koyması ve Avusturya'ya nüfuz bölgesi olarak yalnız Güneydoğu'yu bırakmasıydı. Politikasını etnik-dinsel tezlere dayandırmış görünen Rusya ile baş edebilmek için Avusturya, Batılı güçlerin başarısı kanıtlanmış politikasını benimsemeli, ekonomik ve ticarî yayılma yolunu denemeliydi. Bu ise ancak, karayollarını denetleyen Avusturya'nın, yeni bir sınai güç olarak ortaya çıkan Almanya ile yeni bir ittifak kurmasıyla mümkün olabilirdi. Böylece gerek merkez güçler ittifakı gerekse "Doğu'ya hücum" anlamına gelen *Drang nach Osten* politikası doğmuş oldu.

Bu yol üzerindeki ilk engel, hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olmakla birlikte, Ortodoks Rusya'nın desteğine güvenerek giderek daha atılımcı olan ve Batılı güçlerin zenginliğine hayranlık duyan Sırbistan ile Karadağ prenslikleriydi. Karadağ'ın Avusturya-Macaristan'ın Dalmaçya'daki limanla-

rından Antivari (Bar) limanından yararlanmasının önündeki tek engel, Avusturya'nın karşı koymasıydı ki, 1862'de Avusturya, yeni koşulların ışığında bu engeli kaldırdı. Sırbistan ise eski bir Macar kalesi olan Belgrad'ı 1867'de, kesin olarak

işgal etti. Bu ödönlere karşılık Avusturyalı Baron Hirsch de Türkiye'nin Avrupa topraklarındaki demiryollarının imtiyazını elde ediyordu.

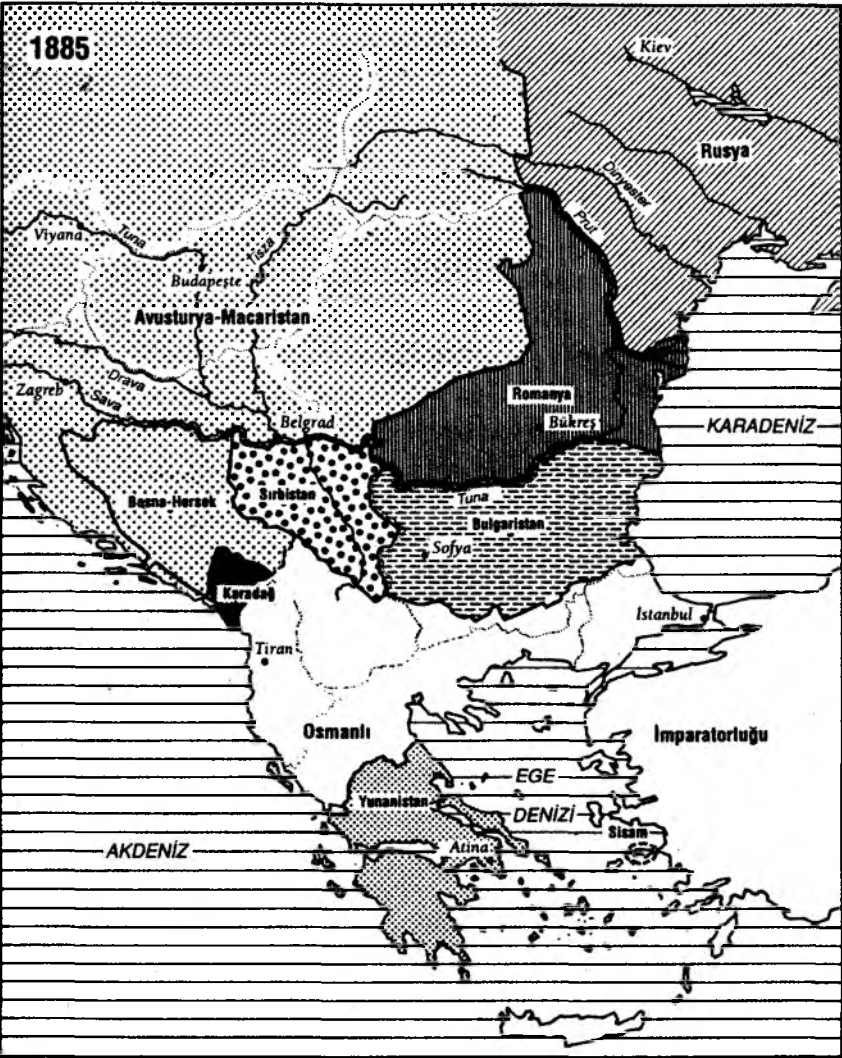
Şimdi sıra, Osmanlıların Orta Avrupa'da kalan son ve nüfusunun büyük bölümü Müslüman olan eyaleti Bosna-Hersek'e gelmişti. 1870'li yılların başlarında Karadağ bu eyalette bir ayaklanma başlatmak için elinden geleni yaparken, Avusturya-Macaristan da kaynama halindeki prensliği kendi hakimiyetine almaya çalışmaktaydı. İşte tam bu sırada, bölgedeki etkinliğinin zayıfladığını gören Rusya yeni silahlarla devreye girdi.

Gerçekten panortodoks politika, Türkler tarafından tanınan tek merci olan İstanbul'daki Rum Patrikliği'ni güçlendirmekten ve Yunanistan'ın İngiltere tarafından İyonya adaları verilerek ödüllendirildiği (1863) ve giderek İngiliz hakimiyetine girdiği bir sırada, Slav ve Romen Ortodokslarını tedirgin etmekten başka bir işe yaramıyordu. Bunun üzerine Rusya bu politikayı terk ederek yerine, hem Sırp-Karadağ prensliklerini, hem Osmanlıların Balkanlar'daki tebasım hem de, panslavizm entellektüel bir hareket olarak Prag'da doğmuş olduğu için*Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı tebayı harekete geçirmek gibi üç avantaja birden sahip olan panslavizm politikasını uygulamaya koydu.

Bu politikayı uygulamak için seçilen yer Bulgaristan'dı. Önce Bulgar kilisesinin Rum kilisesinden ayrılmasını sağlayan, sonra Bulgarıyı yeniden canlandırma çalışmalarına hız veren Rusya, sonunda ulusal bir hareket başlatmayı başardı. Öyle ki, 1870'lerin ortalarına gelindiğinde, merkez güçlerden her birisi artık, bir kıvılcımla tutuşmaya hazır kendi bölgesine sahipti: Avusturya-Macaristan için bu bölge Bosna-Hersek, Rusya için de Bulgaristan idi.

1875'in ekim ayında, Bosna-Hersek ayaklanması tüm şiddetiyle sürerken, Osmanlı hükümetinin, rivayete göre Rus

1885

elçisinin tavsiyesiyle bir moratoryum ilan etmesi, Osmanlı borç senetlerinin cazibesine kapılmış çok sayıda küçük spekülâtörden oluşan Batı kamuoyunda bir tedirginlik yarattı. 1876 Baharı'nda Türkler Karadağ'a müdahale etmeye ka-

rar verince, Rusya da Bulgar ayaklanmasına yeşil ışık yaktı. Ortodoks nüfusun Müslüman nüfustan çok az fazla olduğu (Fransız rakamlarına göre 1,23 milyona karşılık 1,12 milyon) bir bölgede ayaklanmanın hemen bastırılması kaçınılmazdı. Bu olayın, Rus propagandasıyla şişirilerek büyüyen yankısı, Osmanlı moratoryumu yüzünden zaten duyarlı hâle gelmiş olan Avrupa'da çok kuvvetli oldu. Öyle ki, Rusya hiçbir engelle karşılaşmadan Bulgaristan'a müdahale ederken, Sırbistan ve Karadağ Türklere savaş açıyor, Avusturya ise Bosna-Hersek'i işgal ediyordu.

1877'de Rus ordusu karargâhını, bugün İstanbul havaalanının bulunduğu yer olan Yeşilköy'de kurmuş ve bugünkü Bulgaristan'a ek olarak Makedonya'nın tamamını da Türklerin elinden almıştı. Böylece Rusya, yeni koruması aracılığıyla, Avusturya'ya doğu yolunu kapattığı gibi, Ege denizine açılmasını sağlayan bir limana da kavuşuyordu. Bu ise ne İngiltere, ne Avusturya ne de onun koruyucusu olan Almanya tarafından kabul edilebilirdi. Aracı rolüne soyunan Bismarck, Berlin'de bir kongre topladı ve burada Büyük Bulgaristan'ın üçe bölünmesi kararlaştırıldı. Buna göre Makedonya, reform yapması koşulu ve vaadiyle Türklerle geri verilirken, bugünkü Bulgaristan'ın kuzeyi fiilen bağımsızlığını kazanıyor, güneyi, yani Doğu Rumeli ise özerk bir eyalet oluyordu. Bunun yanı sıra, Karadağ kesin biçimde Adriyatik kıyılarına yerleşmekte, Sırbistan yukarı Moravya Vadisi'ni elde etmekteydi. Ayrıca, belli bir hakkaniyet duygusuyla hareket eden büyük güçler, bu kapişmaya hiçbir şekilde karışmamış olan Romanya'ya Dobruca'yı vererek ödüllendirdiler ve nihayet, Yunanistan'a da, 1881'de, muhtemelen aynı kaygıyla, Tesalya verildi.

Bu paylaşım, 1885'te Bulgaristan kaçınılmaz olarak doğu Rumeli'yi ilhak ettiğinde tamamlanacaktı. Bu tarihte, Ortodoks, Müslüman ve Katolik olmak üzere üç dinin yanyana

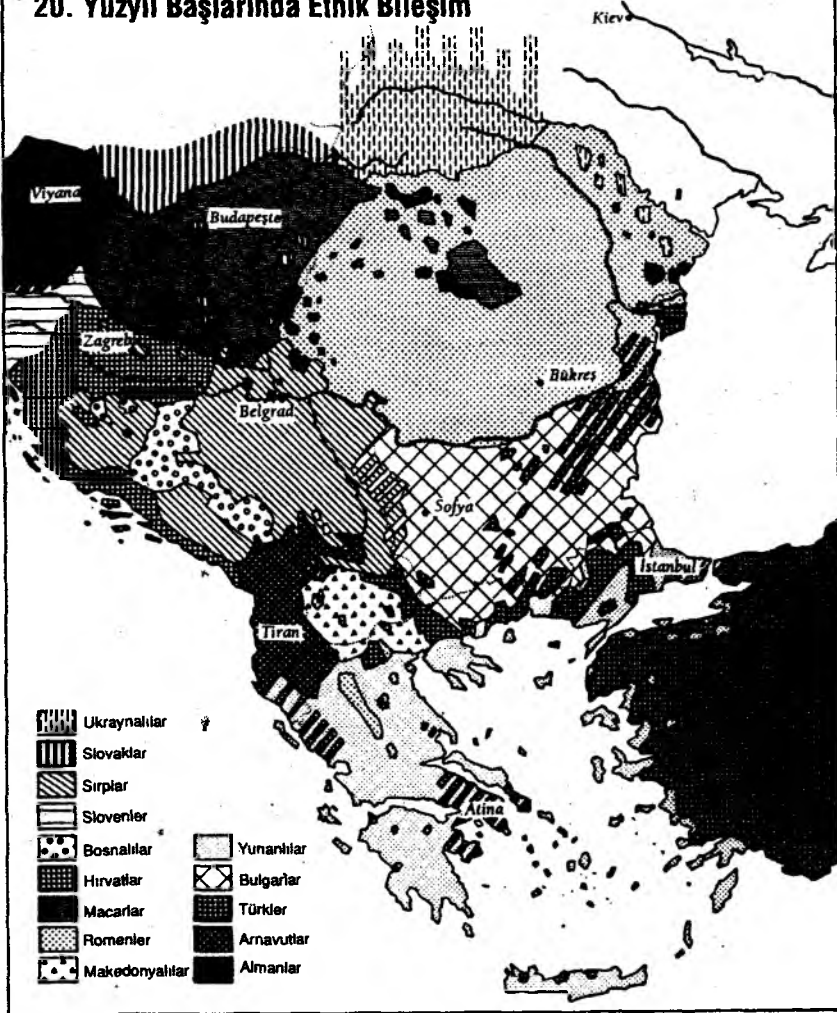
yaşaması nedeniyle etnik ve dilsel birliğini kuramayan Arnavutluk dışında, Balkanlar'daki tüm ulus-devletlerin temelleri atılmıştı.

Makedonya ya da Balkanlar'ın etnik bileşimi

Kimse, ne etnik grup tanımı, ne de hangi grubun nerede yerleştiği konusunda anlaşılabildiği, ayrıca her grubun çıkarı kendi sayısını şişirirken, diğer gruplarınkini azaltmayı gerektirdiği için, farklı grupların ortaya attıkları sayılar üzerinde anlaşma sağlamak mümkün olabilir miydi? 1893 tarihli Osmanlı nüfus sayımı, imparatorluğun Avrupa topraklarında yaşayan nüfusu, Adalar ve İstanbul şehir nüfusu hariç olmak üzere, 4 milyon olarak vermekte ve bunlardan 1.800.000'i Müslüman, 1.200.000'i Rum, 800.000'i de Bulgar olarak gösterilmektedir. Sayımda kullanılan tek ölçüt dindir ve Bulgarlar ile Rumların ayrı gruplar olarak gösterilmelerinin nedeni, Bulgar kilisesinin Rum-Ortodoks kilisesinden ayrılmasından sonra, gruplardan biri Ortodoks kilisesine bağlı kalırken, diğerinin Bulgar kilisesine bağlanmış olmasıdır. Buna karşılık sayımda ne Sırlardan ne de Arnavutlardan söz edilmektedir. Çünkü, Sırlar Ortodoks oldukları için Rumlarla birlikte sayılırken, Arnavutlar da, Müslümanlar, Rumlar, ve sayıları 10.000 dolayında olan Katolikler şeklinde üç grup halinde gösterilmişlerdir.

Başka ülkelerin ileri sürdükleri rakamların temelinde ise etnik grup vardır. Ancak, 57.000 Bulgar'a karşılık iki milyondan fazla Sırp nüfustan söz eden Sırp istatistikleriyle, 1.200.000 Bulgar'a karşılık 700 (!) Sırp'tan söz eden Bulgar istatistiklerini ve Sırlar ve Bulgarların toplam nüfusunu 450.000 olarak veren Yunan istatistiklerini bağdaştırmak mümkün görünmüyor. İstatistikler arasındaki bu farklar, esas olarak söz konusu grupların yaşadıkları coğrafyada yapılan değişiklikler-

20. Yüzyıl Başlarında Etnik Bileşim

den kaynaklanmaktadır. Örneğin Yunanlılar Selanik ve Manastır (Bitola) eyaletlerini içeren Makedonya'yı göz önünde bulundururken, Bulgarlar bunlara Kosova'yı, Sırpıar da İşkodra ve Yanya'yı ekliyorlar. Bunun yanı sıra, belirsiz bir et-

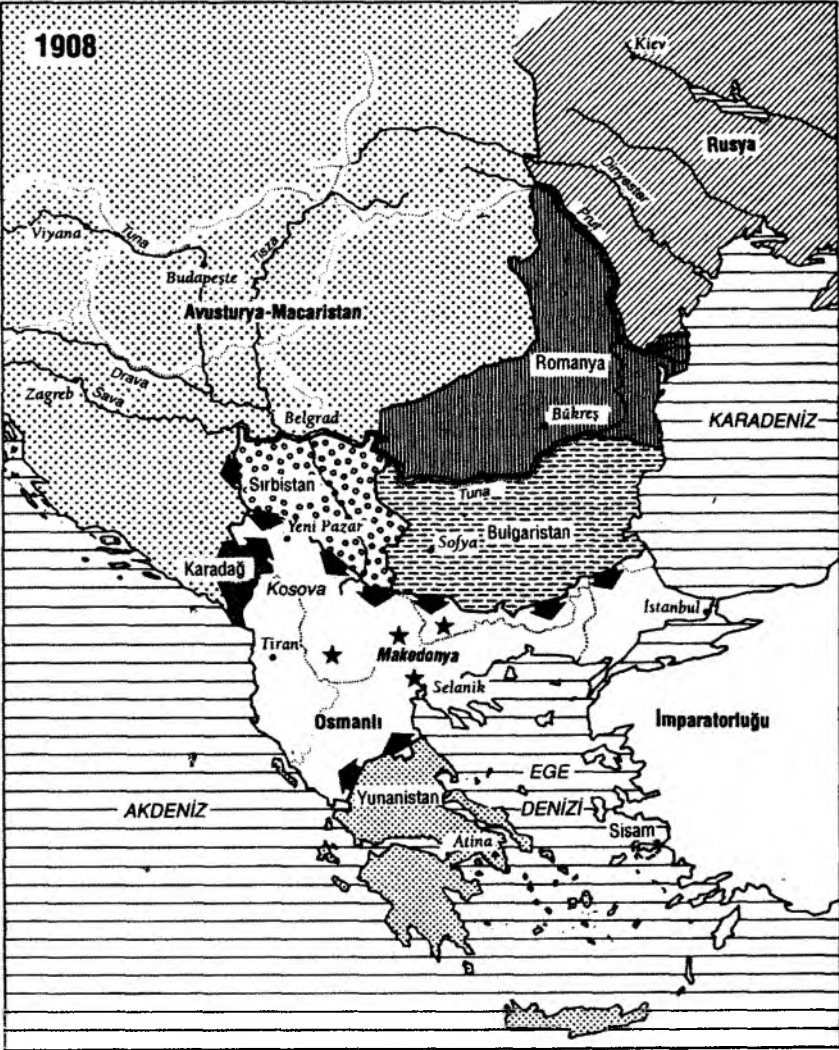
nik grupla, Makedonyalılarla ilgili rakamları kullanarak sayılarla oynuyorlar. Öyle ki, Makedonyalı olarak adlandırılan bir halk hiçbir istatistikte doğrudan yer almazken, her grup kendisini çoğunluk olarak göstermek için Makedonyalıları kendi nüfusuna dahil ediyor. Böylece gerek Sırplar gerekse Bulgarlar, Slavca konuşan herkesi kendi gruplarına dahil ederken, Yunanlılar da, Rum-Ortodoks kilisesinden ayrılmış olanlar dışındaki tüm Ortodoksları Yunanlı sayıyorlar.

Ne var ki, saçma gibi görünen bu durum, daha sonra olacak olan gelişmelerin mantığına ışık tutmaktadır. Gerçekten, Müslümanlar, kendi dilleri etrafında birleşen Arnavutlar dışında Osmanlı İmparatorluğu ile özdeşleşecek, Yunanistan Rumca konuşanları sahiplenecek, Bulgaristan, Rum-Ortodoks kilisesinden ayrılmış olanları bünyesine alacak ve Makedonya ve Makedonyalılar da herkes tarafından paylaşılacaktır. Bu durumda geriye sadece, sayıları yüz bin dolayında tahmin edilen, ülke sınırlarından uzakta yaşadıkları için aidiyetleri Romanya tarafından oldukça gevşek biçimde savunulan ve bugün önemli bölümü Yunanistan'da yaşayan Arumenler ya da Kutzovalaklar kalmaktaydı.

Makedonya sorunu ve Jön Türk Devrimi (1908)

1885'te Balkan ulus-devletlerinden her birisi, henüz devletini kuramamış olan Arnavutluk ile Yunanistan'la birleşme sürecini yeni yeni başlatmakta olan Girit bir yana bırakılırsa, karşılıklı olarak herkesin tanıdığı ve o günden beri kimse'nin tartışma konusu etmediği kendi etnik ve coğrafi temelini kurmuştu. Bunun ötesinde ise, iki imparatorluğun, Bizans ve Osmanlı'nın kendi çıkarları doğrultusunda yoğurdıkları, halkların içiçe geçtiği ve yeni kurulan ulus-devletlerden her birinin kendi ayrılmaz parçası olduğunu (*terra irredenta*) iddia ettiği bir bölge kalıyordu. İşte bu bölgeden herkes kılıç zo-

1908

ruyla kendi “ulusal” toprağını koparıp almaya çalışacak ve bu uğurda ideoloji cephaneliğinde bulunan, ırk, din, dil, tarih ve toplumsal mücadele gibi silahların hepsini kullanacaktı.

Bu macerada Balkan devletleri yalnız değildiler. Öteden

beri olduğu gibi Avustura ve Rusya, ama onların yanı sıra yeni bir faktör olarak ortaya çıkan ve Berlin'i Bağdat'a bağlayacak olan demiryolu projesiyle *Drang nach Osten* politikasını kararlı biçimde uygulamaya soyunan Almanya da bu tablodaki yerlerini aldılar. Merkez imparatorlukların Yakın ve Ortadoğu'ya bu hızlı sarkışları, karşıt uçları, İngiltere ile Rusya'yı ittifaka zorladı ve böylece sonu Birinci Dünya Savaşı'na varan süreç işlemeye başladı.

Bu çerçevede, Balkan meselelerinden Avusturya-Macaristan sorumluydu ve esas olarak, yeni ele geçirdiği Bosna-Hersek'i Yeni-Pazar sancağı koridoru ve Makedonya üzerinden Selanik'e, yani oraya kadar demiryoluyla getirilmiş olan malların Doğu'ya ihraç edilmek üzere gemilere yüklendiği limana bağlayan koridoru açık tutması gerekiyordu. Dolayısıyla bu koridor üzerinde Sırbistan'la Karadağ'ın, daha güneyde de Yunanistan ile Bulgaristan'ın sınır komşusu olmalarını önlemesi gerekliydi. Bu amaçla, henüz bağımsızlıklarını kazanmamış olan halkları, Arnavutları ve Makedonyalıları kullandı. Yeni Pazar'ın güneye doğru bir uzantısı olan Kosova'da yürüttüğü aktif politika, Arnavutları isyana ve Sırları buradan çıkarmalarına yol açtı. (Haritada bellibaşı çete savaşları yıldızlarla gösterilmiştir.)

Daha güneyde, Makedonya'da ise bu kez, Yunanlılar ile Bulgarlar kendilerine bağlı çeteler aracılığıyla kanlı bir gerilla savaşına tutuşmuşlardı. Bu, halklara sahiplenmek için onları Ortodoks ya da Bulgar kiliselerine zorla bağlamak uğruna verilen bir mücadele idi. Oysa o sırada Balkanlar'ın "resmî" koruyucusu olan Rusya, Mançurya yenilgisiyle ve 1905 devrimiyle boğuşmaktaydı. Bu durumda bölgenin jandarmalığını üstlenme sorumluluğu İngiltere'ye düştü. 1908'de VII. Edward ile Çar II. Nikolas arasında gerçekleşen Reval buluşmasında iki gücün Balkanlar'da ortak bir eyleme girişmeleri kararlaştırıldı.

Bu buluşma, söz konusu ittifakı, haklı olarak, o zamana dek iki rakip güç arasında bir tampon bölge işlevi görmüş olan Osmanlı İmparatorluğu'na son verecek bir adım olarak gören, Makedonya'daki çete savaşlarında bilenmiş genç Türk subaylarını ayaklanmaya itti.

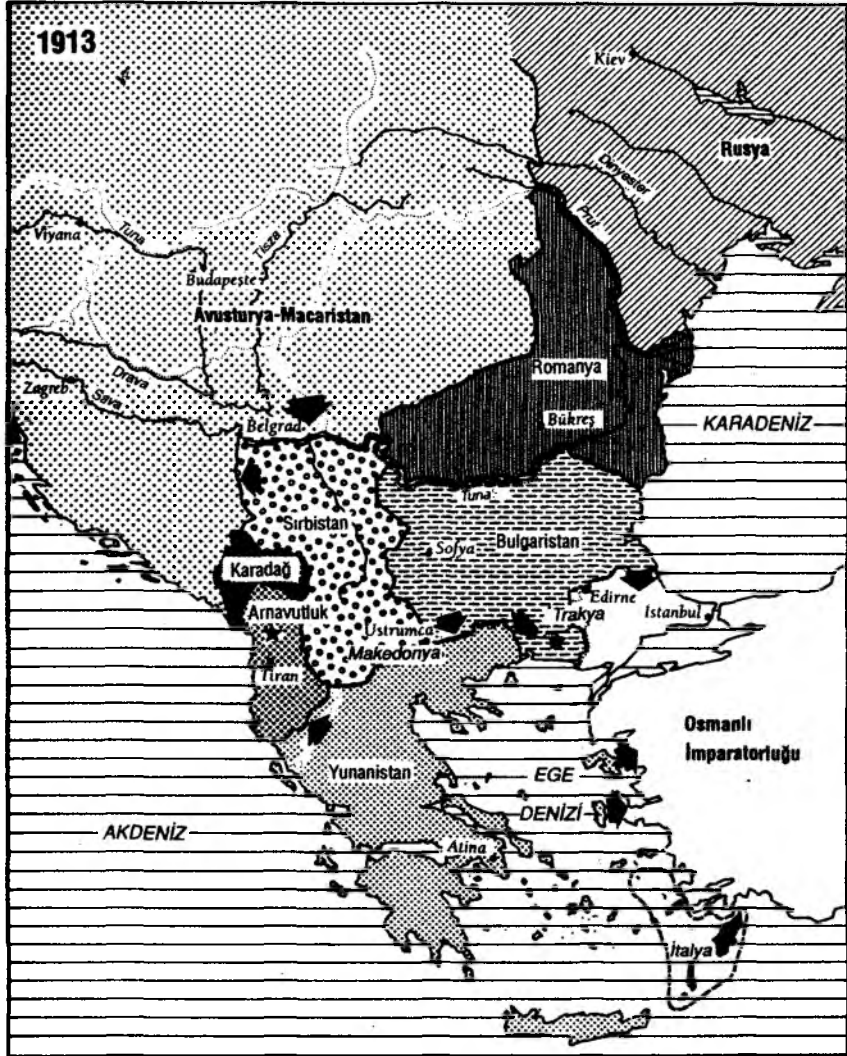
Balkan Savaşları (1912-1913)

Jön Türk Devrimi ve Türkiye'de anayasal bir rejim kurulmasının kısa vadede birbirini tamamlayan iki hedefi vardı: Yenilenmiş bir Türkiye'nin Makedonya'da düzeni sağlayabileceğini, dolayısıyla Makedonya'yı aç gözlü komşularına karşı koruyabileceğini uluslararası kamoyuna ispatlamak ve Abdülhamid'in Almanya yanlısı politikasını yeniden İngiltere lehine çevirmek. Bununla birlikte içerideki status quo'nun tartışma konusu yapıldığını gösteren bu eylem, derhal, sınırlarda yeni bir gerileme başlattı. Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını ilan ederken, Yunanistan, 1898'den beri özerk olan Girit'i ilhak etti, Bulgaristan da, resmen (*de jure*) bağımsızlığını ilan etti.

Balkan Devletleriyle, artık müttefik olan Rusya ve İngiltere arasında kurulan ilişkiler, Jön Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ya da Rusya'ya bağlı uydu devletler yararına parçalanacağı korkusunu doğrular yönde geliyordu. Bu durumda merkez imparatorluklarının Osmanlı İmparatorluğu'nu bir bütün olarak vesayet altına alma politikası onlara çözümlerin en az kötüsü gibi görüldüğünden Türk-Alman ittifakı yeniden canlandırıldı.

Bu koşullarda Avusturya'nın Balkanlar'a yönelttiği tehdidi kesin biçimde önlemenin yolu, Osmanlıların Avrupa'daki topraklarını Balkan devletleri arasında paylaştırmak olabilirdi. Türkler birbirlerine bu kadar düşman devletler arasında ortak bir dava için ittifak kurulmasının imkânsız olduğunu

1913

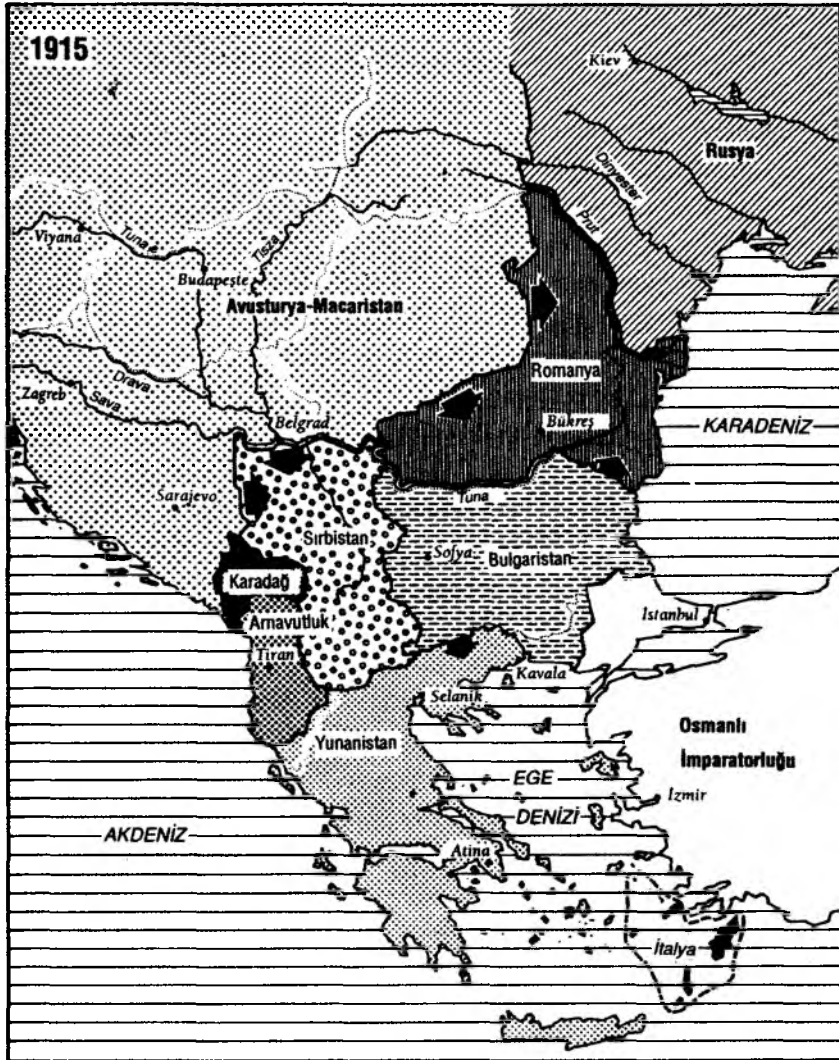
düşünürken, İngilizler ve Ruslar, Balkanlar'ı buradaki devletler üzerindeki nüfuzlarını kullanarak denetleyebileceklerine inanıyorlardı. Tarih herkese yanlış olduğunu gösterdi, ama bu, aynı anda olmadı.

Bu arada bir de, büyük güçler arasına yeni katılmış, Orta Avrupa imparatorluklarıyla ittifak yapmış, ama bir yandan çok büyük bir Sırbistan'dan, bir yandan da çok güçlü bir Yunanistan'dan çekinen İtalya'yı memnun etmek gerekiyordu. Osmanlıların kuzey Afrika'daki toprakları üzerinde, Fransızların Tunus'u, İngilizlerin de Mısır'ı işgal etmelerinden beri hak iddia eden İtalya, Fas sorunu sırasında taleplerini yineledi. Bunun üzerine 1911'de İtalya'nın, bugünkü Libya'yı işgal etmesine izin verildi ve İtalya bu fırsattan yararlanarak On İki Adalar'ı da işgal etti.

Sonunda, İngilizler ve Ruslar tarafından birleşmeye çağrılan Balkan devletleri 18 Ekim 1912'de Türklere saldırdılar. 1913 başında Bulgar orduları İstanbul'un 40 km yakınına dek gelmişler ve Makedonya'nın büyük bölümünü işgal etmişlerdi. Bunun üzerine Bulgaristan'la ittifak kurmuş olan bütün öbür devletler ve ayrıca Romanya, cephe değiştirerek ona karşı birleştiler. Böylece Bulgaristan Makedonya'nın büyük bölümünü Sırbistan ve Yunanistan'a bırakıp Dobruca'nın güneyini Romanya lehine kaybederken, Türkler doğu Trakya ve Edirne'yi geri aldılar. Bununla birlikte Bulgaristan, Batı Trakya'da elde ettiği, denize kavuşma noktasını korudu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Balkanlar (1914-1915)

Balkan savaşlarının üç mağlubu vardı: Türkler, Avusturyalılar ve Bulgarlar. Dolayısıyla sonunda bu üç ülkenin aynı ittifak içinde bir araya gelmeleri normaldi. Böylece İngilizlerle Rusların, Balkanlar'ı araya koydukları kendilerine bağlı devletler aracılığıyla denetleme umutları suya düştü. Öte yandan Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ, bu savaşlarda yüzölçümlemlerini iki katına çıkardılar. Ayrıca çıkarları farklılaşmaya başladı. Artık Osmanlı İmparatorluğu ile ortak sınırı kalma-

yan Sırbistan yeni toprak talepleri için yüzünü Avusturya'ya çevirirken, Sisam ve öbür Ege adalarını topraklarına katan Yunanistan, gözünü Anadolu kıyılarına, İzmir ve çevresine dikti. Yeni Yunan taleplerine karşı bir önlem olarak Türk-

ler gerek Anadolu kıyılarında gerekse Doğu Trakya'da yaşayan Rumları sınır dışı ederek yerlerine Balkanlar'dan akın eden Müslüman göçmenleri yerleştirdiler. 1914 Baharı'nda, Sırp-Avusturya savaşı kadar, bir Türk-Yunan savaşının da eli kulağmdaydı. 28 Haziran'da Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da öldürölmesi üzerine Avusturya-Macaristan Sırbistan'a savaş ilan etti, Rusya genel seferberlik başlattı ve 2 Ağustos'ta Birinci Dünya Savaşı patlak verdi.

Savaşta Karpatlar hattını elinde tutan Avusturya karşısında kendini güçsüz hissettiği için Romanya ve Kral Konstantin'in Alman yanlısı tavrından dolayı Yunanistan tarafsız kalırlarken, Bulgaristan kilit ülke konumuna geldi. 4 Ağustos'ta merkez imparatorluklarla Türkiye arasında gizli bir pakt imzalandı. Ancak aralarında herhangi bir kara bağlantısı yoktu ve Sırbistan'ın Avusturya'ya direnmesi, bu bağlantının kurulmasını daha da zorlaştırıyordu.

1915'in ocak ayında İngilizler, Fransızları da peşlerinden sürükleyerek, Çanakkale Boğazı'nı açmaya yönelik bir deniz harekâtı yapmaya karar verdiler. Harekâtın Türkleri dize getirmese de, Bulgarları etkileyeceği umuluyordu. Müttefikler aynı zamanda, savaşa girmesinin ödölü olarak Bulgaristan'a Doğu Makedonya'yı (Kavala ve çevresi) vermesi durumunda, Yunanistan'a İzmir ve çevresini verme vaadinde bulundular. Başbakan Venizelos bu öneriyi kabul etti ama kral reddetti. Aynı şekilde Yunanistan'ın Çanakkale harekâtına katılması yolundaki İngiliz önerisi, İstanbul ve Boğazları tek başına işgal etmeyi planlayan Rusya tarafından reddedildi.

Sonuç olarak, gerek deniz harekâtı gerekse Çanakkale'den karaya çıkma girişimi başarısızlıkla sonuçlandığından Müttefikler, 1915 Ekimi'nde Selanik'e çekildiler ve ödöl olarak Meriç'in batısındaki Türk topraklarını elde eden Bulgaristan merkez imparatorluklarının yanında savaşa girdi. Önce iki

ateş arasında kalan Sırbistan, bir yıl sonra da Romanya ezildi ve Balkanlar'dan geçen Berlin-İstanbul eksenini kuruldu.

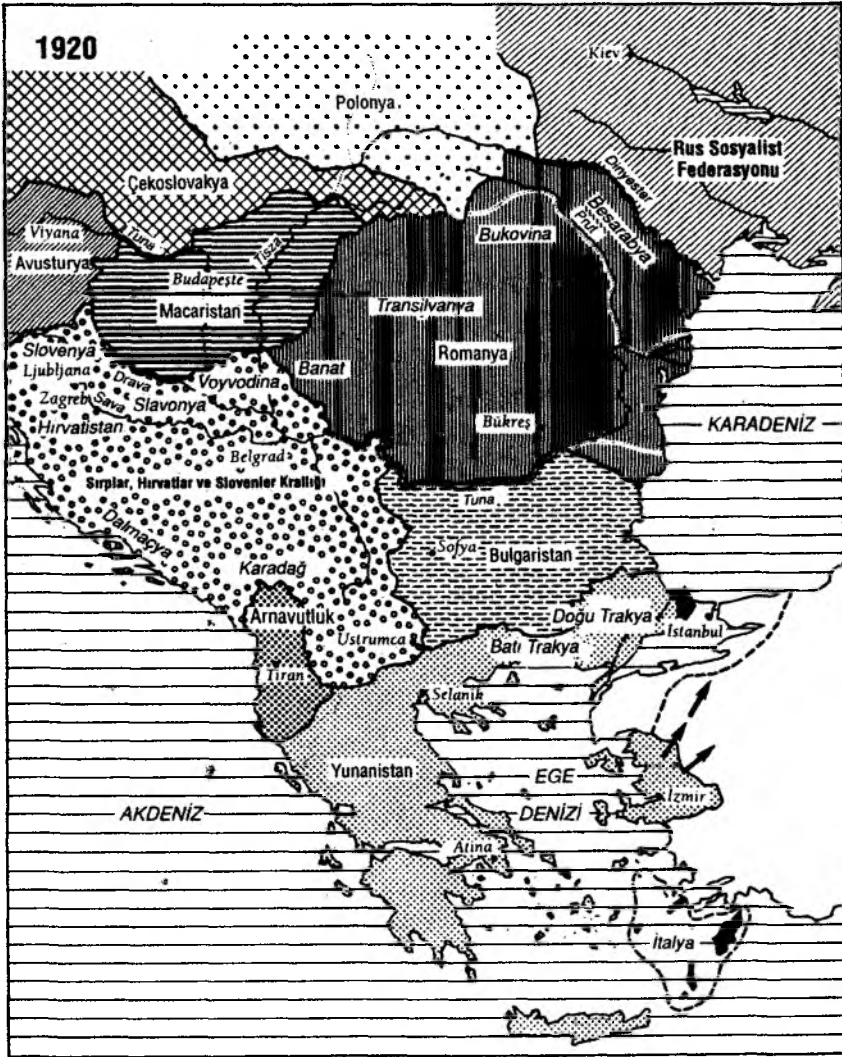
Ödüllendirilen sadakat: Saint-Germain (1919) ve Sèvres (1920) antlaşmaları

Balkanlar'da durum, bir ülke, Yunanistan ve bir adam, Venizelos sayesinde Müttefiklerin lehine değişti. Kralına isyan eden Venizelos, Selanik'te geçici bir hükümet kurarak Çanakkale ordularından arda kalan kuvvetleri orada topladı. Haziran 1917'de Müttefik filoları Atina'yı işgal ettiler ve kralı tahttan indirdiler. Bunun üzerine Venizelos'un yönetimindeki Yunanistan derhal merkez güçlere karşı savaşa girdi. Bu sayede Selanik'ten harekete geçen ve Vardar Vadisi'ni izleyen Müttefik orduları Makedonya'yı ele geçirmek üzere ilerlemeye başladılar. 16 Eylül 1918'de ilk teslim olan ülke, Bulgaristan oldu. İstanbul-Berlin eksenini kırıldığından, onu 30 Ekim'de Türkiye izledi. 4 Kasım'da ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dağıldı.

Artık Müttefiklere sadakatlarını kanıtlamış Balkan ülkelerinin rövanşlarını alma zamanı gelmişti. Topraklarını daha 1913'te iki katına çıkarmış olan Sırbistan, şimdi de Bosna-Hersek'i, Tuna'nın kuzeyindeki Voyvodina'yı, Sava'nın kuzeyindeki Slavonya'yı, Adriyatik boyunca Dalmaçya kıyılarını, Zagreb dahil Hırvatistan'ı ve Ljubljana dahil Slovenya'yı ele geçirerek topraklarını üç katına çıkardı. Sırbistan ayrıca Karadağ'ı da yutmuş ve Bulgaristan'dan Makedonya'nın Ustrumca bölgesini almıştı. Müttefiklerin Sırlara olan şükran borcu, onu kayırma uğruna İtalya'yı gözden çıkarma noktasına vardırırsa da, sonunda İtalya, anlaşmazlık konusu olan Fiume (Rijeka) ve Trieste'yi koruyabildi.

Romanya'nın kaderi daha da karmaşıktı. 1916'dan sonra bir Alman uydusu olan Romanya, yeni koruyucusunun

1920

desteğiyle, 1918 Ocağı'nda Rusya'nın çökmesinin ardından Besarabya'yı işgal etti, ancak Dobruca'yı Bulgaristan'a vermek zorunda kaldı. Romenlerin Venizelos'u olan Bratianu sayesinde Müttefiklerin desteğini almayı başaran Roman-

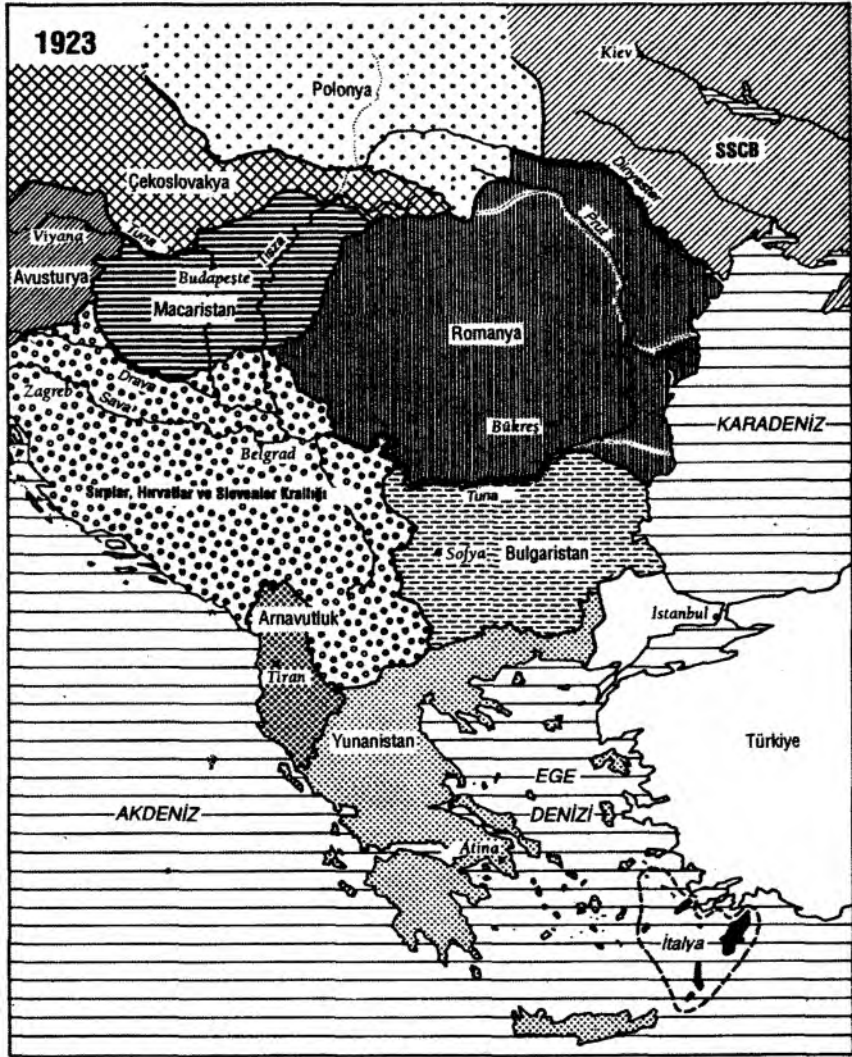
ya, Bela Kun'un Macaristan'da kurduğu sovyet hükümetini devirmekle görevlendirildi ve bu amaçla 1919 Baharı'nda Transilvanya'yı işgal etti. Böylece Bulgaristan karşısında 1913 sınırlarına çekilmiş olsa da, hem Besarabya'yı hem de Transilvanya, Banat ve Bukovina'yı elde etmiş oldu.

Yunanistan ise İstanbul ve İzmir'e göz koymuştu. Bulgaristan'dan Batı Trakya'yı alarak bu ülkenin Ege deniziyle ilişkisini yeniden kesti ve İstanbul kapılarına dek Doğu Trakya'yı işgal etti. Ancak İstanbul ve Boğazlar, fiilen, Osmanlıların resmî egemenliğini tanımayı sürdüren Müttefiklerin denetiminde kalmıştı. Son olarak Sèvres Antlaşması ile İzmir ve hinterlandı Yunanistan'a verildi ve Yunan ordusu Mustafa Kemal'in yönetimindeki Ulusal Kurtuluş hareketini bastırmak üzere, 1919'dan beri işgal ettiği bu bölgeden Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başladı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu: Lozan Antlaşması (1923)

Sèvres Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Yunanistan kendine Batı'nın jandarmalığını içeren yeni bir misyon ver-diyse de, bu misyonu gerçekleştirecek gücü yoktu. Gerçekten, Amiral Kolçak'ın güçlerini yenerek yeni rejime yönelen son önemli karşıdevrim girişiminden kurtulan Bolşevik rejim, Türkiye'deki Ulusal Kurtuluş hareketine büyük bir ilgi göstermeye başladı. Sovyet hükümetini devirmek için başlatılan Polonya saldırısı dışındaki saldırıların hepsi, girişini İstanbul ve Boğazların kontrol ettiği Karadeniz üzerinden Kırım ya da Kafkaslar'a yöneltilmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşir gibi olan, bu son derece stratejik bölgeyi doğrudan ele geçirme rüyası suya düşünce, Boğazları bağımsız ve mümkünse Batı karşıtı bir Türkiye'nin kontrolüne bırakmaktan başka çıkar yol kalmıyordu. Moskova

1923

Türkiye'nin Batı karşıtı olması konusunda çok iyimser olmasa da, Türk Ulusal Kurtuluş hareketini önemli miktarlarda para ve silah vererek destekledi ve ağırlığını Türkiye'nin Boğazlar üzerinde egemen olması görüşünden yana koydu.

Öte yandan Anadolu topraklarında boğazına kadar savaşa batmış olduğu bir sırada Venizelos, 1920 Kasım ayında Yunan halkından aldığı desteği kaybetti. Ancak Kral Konstantin'in tahta dönmesi kısa vadede fazla bir değişiklik yaratmadı; çünkü Büyük Britanya, Türkiye tarafından talep edilen Musul petrolü ve Mezopotamya üzerinde kurmak istediği manda sorunu çözülene dek Yunanistan üzerinde baskı yapmayı sürdürdü. Buna karşılık Fransa Kilikya'nın işgaline son verdi, Kemalist hareketle barış yaptı ve ona kayda değer bir yardımda bulunmaya başladı.

1921'in eylül ayında Yunanlıların ilerlemesi durduğunda savaşın kaderi artık belli olmuştu. Ancak müzakerelerle pekala sağlanabilecek olan Yunan çekilmesi bir yıl sonra tam bir faciaya döndü ve İngiltere'nin Ortadoğu politikasının bedelini, gerek Yunanistan gerekse Küçük Asya'da yaşayan Rumlar çok pahalı ödediler. Anadolu'dan 1922 Eylülünde süngü zoruyla çıkarılan Yunan ordusu ateşkes istemek zorunda kaldı ve ekim ayında Doğu Trakya'yı boşalttı.

Lozan Konferansı'nda Türkler, Rusya'yı hayal kırıklığına uğratarak büyük güçler arasındaki denge politikasına geri döndüler ve Boğazlar üzerinde tam egemenlik istemekten vaz geçtiler. Böylece Boğazların silahlardan arındırılması ve uluslararası bir komisyonun kontrolüne bırakılması yoluna gidildi. Aynı zamanda Yunanistan ve Türkiye, bölgede başka örneği bulunmayan ve yalnız Batı Trakya Türkleriyle İstanbul Rumlarını dışarıda bırakan kapsamlı bir nüfus mübadelesine gittiler. Son olarak, Arnavutluk, Yunanistan'ın zayıf düşmesinden yararlanarak Kuzey Epir'i geri aldı.

İkinci Dünya Savaşı'nda Balkanlar

1923'ten sonra Balkanlar ve Orta Avrupa görünüşte sakin bir döneme girdi. Savaşın gerek galipleri gerek mağlupları yeni

topraklarıyla meşgul olduklarından kısa bir süre için komşularıyla uğraşmaktan vaz geçtiler. Bununla birlikte toprak taleplerinin ne denli bir iç denge ögesi olduğu, kısa bir süre sonra görüldü. İki imparatorluğun kalıntıları üzerinde niha-yet kurulan ulus-devletler, sosyal sorunların daha da karmaşıklaştırdığı etnik sorunlarını çözemeyince, birer birer dikta-törlerin avcuna düştüler. 1920'den itibaren diktatörlük kuru-lan ilk iki ülke, savaştan yenik çıkan Macaristan ve Bulgaris-tan olurken, Türkiye'de de Mustafa Kemal'in kişisel yönetimi günden güne güçleniyordu. Eski Osmanlı toprakları ile eski Avusturya toprakları arasında uyumlu bir bileşimin sağlana-madığı Yugoslavya ve Romanya'da, sırasıyla 1929 ve 1930'da iktidarı krallar ele geçirdi. Arnavutluk'ta ise, 1928'de, ülke-yi 1925'ten beri hakimiyeti altına almış olan bir derebeyi, Ahmed Zogu kendini kral ilan etti. Onları 1936'da, Gene-ral Metaksas'ın kendini diktatör ilan ettiği Yunanistan izledi.

Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesi yalnız *Drang nach Osten* politikasını diriltmekle kalmadı, bölgedeki diktatör-lükler üzerinde karşı konulmaz bir cazibe merkezi yarattı. Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan diktatörle-ri açıkça faşizmden yana tavır alırlarken, Hırvatistan'da us-taşilerin faşist partisinin, Türkiye'de de ordu içindeki Alman sempatizanlarının prim yaptıkları unutulmamalıdır. Batılı-lar, 1934'te, Yugoslavya, Romanya, Yunanistan ve Türkiye'yi bir süre için biraraya getiren bir Balkan Paketi'nin kurulma-sını sağladılarsa da, bu pakt, hızla biriken savaş bulutlarına karşı koyamadı.

Olacak olanların ilk işareti, Birinci Savaş'tan hayal kırık-lığıyla çıkmış bir güç olan İtalya'dan geldi: İtalya 1939'da Arnavutluk'u işgal etti. Romanya'ya kanat geren Fransa'nın işgal edilmesi ve Fransa cephesinin çökmesinden son-ra, 1940'ta, sırtını Sovyet-Alman paktına yaslayan SSCB, Prut'un kuzeyindeki Bukovina'yı ve Besarabya'yı ilhak etti.

Ağustos ayında da Macaristan Transilvanya'nın bir bölümünü geri aldı.

28 Ekim 1940'ta İtalya Arnavutluk sınırından Yunanistan'a saldırdı. Yunanistan önceleri bu saldırıyı püskürterek Kuzey

Epir'i ele geçirdiyse de, 1941'in mart-nisan aylarında Naziler bir silindir gibi Balkanlar'ı ezip geçmekte gecikmediler. Almanlar Kuzey Slovenya'yı ilhak ederken Macarlar da Voyvodina'yı kendi ülkelerine kattılar. Slovenya'nın geri kalanıyla Dalmaçya'yı işgal eden İtalya ise, koruyucusu kesildiği Arnavutluk'un Kosova'yı ilhak etmesine izin verdi. Kendi isteğiyle Nazi güçlerinin oyununa dahil olan Bulgaristan'a gelince, o da Yugoslav Makedonyası'nı, Yunan Trakyası'nı ve Dobruca'nın güneyini topraklarına kattı. Nihayet, Hırvatistan "bağımsız" bir devlet oldu.

Nazi Almanya'sının çökmesiyle her şey yeniden eski durumuna döndü. Bununla birlikte, SSCB Kuzey Bukovina ve Besarabya'yı, Bulgaristan da Dobruca'nın güneyini geri vermediler. Yeniden kurulan Yugoslavya eski topraklarına ilaveten Trieste hariç İstria Yarımadası'nı elde ederken İtalya On İki Adaları Yunanistan'a bıraktı.

Savaş sonrasında Balkanlar

İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşananlar, şeytan bir kez ulusal sınırlar*denilen kazanın kapağını açmaya görsün, bu kazandaki tüm unsurların iplerinden boşanıp birbirlerini boğazladıklarını kanıtlamıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaşta hemen sonra bu bölgede ölen insanların sayısı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda ölenlerin toplamından fazlaydı ve bu insanların çoğu hayatlarını, Nazilere karşı direnme hareketinde değil, bunun yanı sıra süren Sırp-Hırvat çatışmalarında ve Yunan iç savaşında kaybetmişlerdi. Yunan iç savaşı 1949'a dek sürdü ve bu tarihten sonra Balkanlar'daki kamplaşma kesinleşti. Büyük Britanya başlangıçtan beri üstlendiği Yunanistan'ın koruyuculuğu rolünü Amerika Birleşik Devletleri'ne devretti. Birleşik Devletler ise nüfuz alanını, badireyi ona bulaşmadan atlatmayı başar-

1989

miş tek ülke olan Türkiye'yi de içine alacak şekilde genişletti. Bu bağlamda müttefik olan iki ülke, yani, Yunanistan ve Türkiye, 1947'de Marshall planından yararlandılar ve 1951-1952'den itibaren NATO içerisinde yer aldılar. SSCB ise, Ro-

manya ve Bulgaristan'ı denetimi altına almakla, bir yüz yıl önce Rusya'nın kaçırmış olduğu fırsatları yakaladıysa da, talihin garip bir cilvesi olarak –eğer buna talih denebilirse– mirasına konduğu Bulgaristan hâlâ açık denizlere çıkış kapısından yoksun bir ülke olduğu gibi, Adriyatik kıyısındaki öbür iki Balkan ülkesi, sosyalist olduklarını iddia etmekle birlikte, sonuç olarak Sovyet etkisine karşı koydular. Açık-tır ki, Sovyetler Arnavutluk'un Vlore deniz üssünü devamlı olarak kullanabilmiş olsa, Akdeniz'deki güçler dengesi tamamen değişebilirdi.

Soğuk savaş tarafından dondurulan, bölgedeki ulus-devletleşme sürecini tamamlayamamış ülkelerin bu süreci tamamlama çabalarından başka bir şey olmayan sınır değişiklikleri, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte yeniden gündeme geldi. Doğal olarak bu süreç önce, bölgedeki ulus temeline dayandırılmayan tek devlet deneyiminin yaşandığı Yugoslavya'da gündeme gelecekti. Ancak burada da sorunlar kuzeyde ve güneyde aynı değildir ve Balkanlar'ın jeopolitik düğümü olan Makedonya'ya yaklaştıkça karmaşılaşmaktadır. Gerçekten, kuzeyde ulusal kimlik tanımlanmış olup geriye sadece sınır ve azınlık sorunları kalırken (Hırvatistan'daki Sırp ya da Voyvodina'daki Macar azınlıklar sorunu gibi), güneyde Bosna-Hersek ya da Makedonya Müslümanları için olduğu gibi doğrudan ulusal kimlik sorunları gündeme gelmektedir. Bu kimliğin yeterince billurlaşmış olmaması, ya Bosna-Hersek'te yaşayan Sırplarla Hırvatların yaptıkları gibi komşuların toprak taleplerini meşrulaştırmaya izin veriyor, ya da üç komşu devletin, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın ayrı bir Makedonya kimliğini tanınamalarında olduğu gibi, her an patlamaya hazır bir jeopolitik boşluk yaratıyor.

Buna bir de, ilgililerin gözünde uluslaşma süreci yarıda kesilmiş ya da eksik kalmış ülkelerin durumu ekleni-

1994

yor. Bunun ilk örneği, bugünkü Arnavutluk devletinin sınırları dışında, Makedonya'nın batısında ve Kosova'da dağılmış olarak yaşayan Arnavutlardır. Bilindiği gibi Kosova Sırpların da tarihsel olarak üzerinde hak iddia ettikleri

bir yerdir. Bir başka örnek Romanya olup, bu ülke bir aşamada kuzeydoğudaki Moldavya ile birleşmeyi ummaktadır. Bu, içinden çıkılması çok zor bir meseledir; çünkü tarihî Moldavya'nın kuzeyi (Bukovina) ve güneyi (Bucak) günümüzde Ukrayna'ya ait iken, bugünkü Moldavya'nın doğusu (Transnistriya) tarihî Moldavya'nın parçası değildir. Nihayet, kuzeyde, Balkanlar'ın sınırında, ancak Osmanlıların yayılma alanının içinde kalan Macaristan da kendini, Transilvanya, Voyvodina ve Slovakya'da yaşayan önemli Macar azınlıkların varlığından dolayı ulusal bütünleşmesi tamamlanmamış bir ülke saymaktadır. İşte bu nedenlerle, bu küçük atlasımızın son haritasını çizmek için zaman henüz erkendir.

BALKANLAR: BUGÜNÜN, DÜNÜN VE GELECEĞİN SINIRLARI*

1991'in ağustos ayında Yunan adalarından birinde tatilini geçiren bir turist, Moskova'da bir askerî darbe yapıldığını duyup, bildiği Yunancasıyla Atina Televizyonu'ndaki haberleri izleyerek olan biten hakkında bilgi edinmeye çalıştığında, ekranda Rus tanklarının görüntülerinin yanı sıra İstanbul'daki Rum Patrikliği'ni işgal eden bir avuç ne idüğü belirsiz kişiyi görür ve spikerin heyecanla bu "vahim" olayı yorumlarken söylediği, Türk hükümetinin bilgisi dahilinde yapılan bu eylemin Yunan hükümeti tarafından Batı Trakya Müslümanları için Müslümanların meşruluğunu kabul etmedikleri yeni bir müftü atanmasına cevap olduğu yollu sözleri işitirse, kendini bambaşka bir gezegende hissetmesi kaçınılmazdır. İşte bu gezegen Balkanlar'dır.

Araştırmayı derinleştirmeden önce jeopolitiğin kilit kavramlarının nasıl kullanılması gerektiği hakkında küçük bir araştırma yapmakta yarar vardır. Belli bir toprak parçasından söz edilirken, coğrafi yön gösteren kuzey, güney gibi sı-

(*) Daha önce *Hérodote* dergisinde (no. 63, 4. trimester, 1991) yayımlandı.

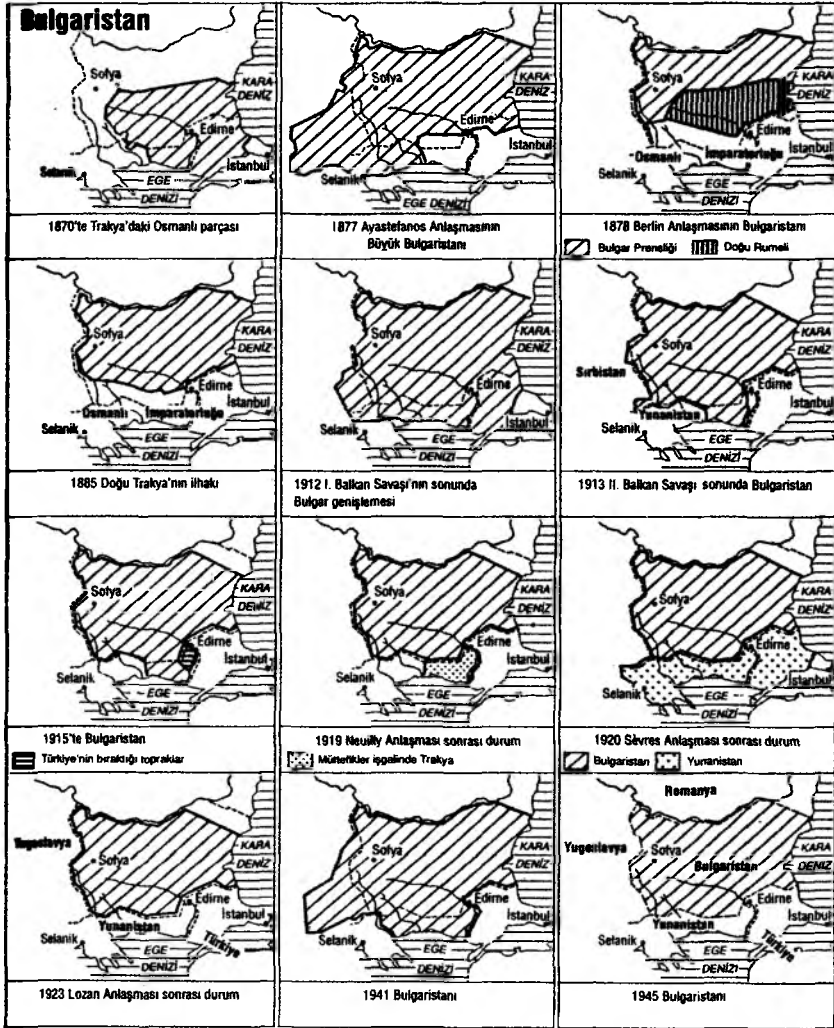
fatlar eklenmesi, daha baştan, bir bölümü başkasına ait olan söz konusu toprağın, sahip olunan esas toprağın bir uzantısı, bir parçası olmaktan öte bir şey olmadığını ve günün birinde ona katılacağım ima eder. Örneğin “Batı Trakya”, kendilerine ait olan Trakya’dan söz ederken kısaca Trakya deyimini kullanan Türklerin gözünde, Yunanlıların elinde kalan Trakya parçasını ifade etmektedir ve yalnız onlar için bir anlamı vardır. Buna karşılık Türk Trakyası’na Yunanlılar Doğu Trakya derler; çünkü onların gözünde tek bir Trakya vardır, o da kendilerine ait olan Trakya’dır. Aynı şekilde Yunanlılara göre bir Kuzey Epir –Arnavutluk’un güneyi– vardır ama, Güney Epir diye bir yer yoktur ve Üsküplü Makedonyalılara göre, Yunanistan’a ait bir Güney Makedonya varken, Yunanistan’ın gözünde bir tek, kendisinin olan Makedonya bulunmaktadır. Tabii, bu dil ustalıklarının sadece Balkanlar’a özgü olduğu söylenemez. Nitekim, ayrılıkçıların “Güney Tirol” dedikleri bölge, Roma’dan bakıldığında “Yukarı Adige” diye adlandırılırken, İspanyolların “İspanya’nın Bask bölgesi” dedikleri yerin sınır ötesi Fransızların gözünde “Pirene-Atlantik” olması, üzerinde durulacak bir noktadır.

?

Trakya sorunu

Yunanistan Trakyası’ndaki üç il, 110.000 dolayında Müslüman barındırmakta ve bunların üçte ikisi, ortadaki Rodop ilinde yaşamaktadır.¹ Bu nüfusun üçte bir ile dörtte bir arasında olduğu tahmin edilen bölümünü, İslamiyeti kabul etmiş Bulgarlar olan Pomaklar oluşturmakta ve bölgede sınırı olan üç ülkenin üçü de, etnik bakımdan söz konusu halka sahip çıkmak için, bu halkın kendi soyundan geldiği yolunda çeşitli iddialar ileri sürmektedir. Geriye kalanlar ise, Yunanistan’ın

1 Bu tahmin, nüfusun dine göre dökümünü veren son sayım olan 1961 tarihli Yunan sayımından Türkler tarafından yapılmış bir hesaba dayanmaktadır.

yalnızca "Müslüman" bir azınlığın varlığını tanımasına rağmen kendilerini Türk saydıklarına göre Türktürler.

Söz konusu tanınmanın kökeninde, Yunanistan'ın Türkiye ile birlikte imzaladığı, 24 Temmuz 1923'te Türk-Yunan savaşına son veren, aynı zamanda uluslararası toplulu-

ğün Türk devletini resmen tanımmasını sağlayan uluslararası bir metin, Lozan Antlaşması vardır. Bu anlaşma ile Trakya Türklerine tanınan statü, karşılıklı olarak verilen çifte –diğeri İstanbul Rumları’nı ilgilendirmektedir– tavizin ürünüdür. Gerçekten Lozan Konferansı sürerken 1923’ün ocak ayında imzalanan bir anlaşmayla, iki ülke, Balkan Savaşları ve Anadolu’daki Yunan çıkarması arasında çok kötü günler yaşamış olan Türk ve Yunanlı azınlıkların mübadelesini öngördüler. Bu yer değiştirme işleminin dışında bırakılan iki topluluğun, Trakya Türkleri ve İstanbul Rumlarının yerlerinde kalabilmeleri, Türklerin öne sürdükleri iki talep konusunda varılan bir uzlaşmayla sağlandı. Bu iki talep, Müslümanların çoğunlukta oldukları Batı Trakya’da bir plebisit yapılması ve İstanbul’daki Rum Patrikliği’nin sınır dışı edilmesiyle ilgiliydi. Söz konusu toplulukların nüfusları arasındaki aritmetik simetri –her ikisinin de nüfusu 120.000 kişi dolayındaydı– sorunun bu şekilde çözülmesini kolaylaştırdı.²

Ama bu simetri zamanla bozuldu. İstanbul’daki şehirli Rum nüfus, daha varlıklı olduğu için daha yüksek bir hareket yeteneğine sahipti ve bu onları Türklerin baskı politikaları karşısında daha dayanıksız kılıyordu. Ayrıca Türklerin böyle bir politika gütmekte, Yunanlılardan daha kararlı oldukları da söylenmelidir. Sonuç ortada: Bugün İstanbul’da yaşayan Rumların sayısı 3000’e düşmüştür. Buna karşılık Yunanistan’ın Trakya topraklarında, 1923’teki kadar Türk yaşamaktadır. Türkler arasında nüfus artışının yüksek olması, Türkiye’ye yönelik göçleri telafi etmiştir.

Topluluklardan her birinin diğerinin hayatını garanti eden bir rehine olarak tutulduğu bu denge durumu sayısal olarak bozulup, Türk-Yunan ilişkileri başka sorunlar nede-

2 Lozan’daki Türk heyetine göre, Batı Trakya’da o sırada, 129.120 Türk, 33.910 Rum, 26.266 Bulgar yaşamaktaydı. Yunan heyetine göre ise bu rakamlar 114.810 Türk, 44.686 Rum, 28.983 Bulgar idi.

niyle giderek karmaşıklaşınca bir krizin baş göstermesi kaçınılmazdı. Bugün Yunanistan, Trakya'daki Türklerin ayrılıkçılığı yüzünden kendini tehdit altında hissederken, Türkler de Yunanistan'a yönelttikleri suçlamalara, soydaşlarının kötü muamele gördüğü yollu bir yenisini eklemiş bulunuyorlar. Türk-Bulgar ilişkilerinde de, bu ülkede yaşayan Türk azınlık nedeniyle benzeri bir sorun ortaya çıktığından, Bulgarlarla Yunanlılar arasında kendiliğinden bir yakınlaşma olmuş ve o sırada henüz Bulgaristan'daki komünist rejim ayakta olduğundan, bu yakınlaşma NATO üyelerini çok şaşırtmıştı. Ancak Türklerle Yunanlılar arasında Trakya'da etnik bir sorun bulunduğu inkâr edilemezse de, bu bölgedeki jeopolitik sorunlar daha çok Yunan-Bulgar ilişkilerinden kaynaklanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı bitiminde galipler cephesinde yer alan Yunanlıların gözünde, İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan koridor Trakya'dan geçiyordu. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai çöküşünü ve parçalanışını tescil eden Sèvres Antlaşması Yunanistan'a Trakya'nın Karadeniz'e kadar uzanan güneyini vermekle, Osmanlı başkentinin kapısını Yunanistan'a açmış oluyordu. Bu ise, yalnız Türkler açısından kabul edilmesi olanaksız bir çözüm olmakla kalmamış, bir yüzyıldan beri Boğazlar'dan geçme zorunluluğu olmaksızın sıcak denizlere ulaşma rüyası gören Bulgaristan'ı da hayal kırıklığına uğratmıştı. Zaten Ruslarla Bulgarların ilişkileri hep çok sıcak olduysa, bunun bir nedeni de, her iki ülkenin aynı rüyayı görmeleri ve Rusların sıcak denizlere Bulgarlar sayesinde ulaşacaklarını ummaları değil miydi? Bu yüzden Trakya sorunu öncelikle jeopolitiktir ve etnik sorun buna uyum göstermiştir.

Tarihî Trakya'nın son kalıntısı, Osmanlıların Edirne vilayeti olup, 1870'te Müslümanlar vilayetin toplam nüfusu içinde % 37'lik bir paya sahipti. Buna karşılık Rumların ço-

ğunlukta olduğu bugünkü Türkiye Trakyasındaki oranları çok daha azdı ve önemli bir çoğunluk (% 76) oluşturdular tek ilçe, bugün de Türk azınlığın en kalabalık olduğu³ Gümülcine, Yunanlıların bugünkü Komotini ili idi. Osmanlıların 14. ve 15. yüzyıllarda Balkanlar'da yürüttükleri kendine özgü yerleşim politikasının bir sonucu olan bu durum, sonradan Yunanlıların Doğu Trakya üzerindeki talepleri kadar, Türklerin Batı Trakya'daki taleplerine de dayanak oluşturacaktı.

Rusların arada kalan Slav ülkelerinin topraklarından geçerek Akdeniz'e inme hayalleri 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'na yol açtı ve İstanbul kapılarına dek ilerleyen Ruslar Ayastefanos Antlaşması'yla "Büyük Bulgaristan"ı dayattılar. Büyük Bulgaristan, bugünkü Yugoslav ve Yunan Makedonyalarının tamamı ile Kuzey Trakya'yı –bugünkü Bulgaristan Trakyası– kapsamakta ve Türkiye'ye yalnız bugünkü Batı ve Doğu Trakya'yı bırakmaktaydı. Bu düzenlemenin Bulgaristan –ve koruyucusu– açısından en büyük avantajı, Ege Denizi'nin kuzey kıyısındaki iki önemli limanı, Selanik ve Kavala'yı Bulgaristan'a vermesiydi. Oysa, Trakya'nın Ege kıyılarında hiç liman yoktu.

Bu büyük proje, bir yıl sonra Berlin'de toplanan kongrede değiştirildi ve Bulgaristan gerek Makedonya gerekse Trakya'yı kaybetti; ancak Edirne vilayetinin kuzeyi Doğu Rumeli adını alan özerk bir vilayet haline getirildi. Bulgaristan 1885'te Trakya'nın ilk paylaşımı sırasında bu vilayeti ilhak edecek, ama gene de Ege kıyılarına yaklaşmayı beceremeyecekti. Bu hedefe 1912'de, Birinci Balkan Savaşı sırasında erişecek, ancak Makedonya'yı ve buradaki limanları Yunanlılar işgal ettiklerinden Bulgaristan 1912'nin sonunda bütününü işgal ettiği Trakya'yı ele geçirmekle yetinecekti. Ne var ki, Osmanlı topraklarının paylaşılması sırasın-

3 Osmanlıların 1870 tarihli Edirne Yıllığı.

da Sırp lar, Yunanlı lar ve Romen leri Bul gar lar la kar şı kar şı ya ge ti ren an la şmaz lık lar yüz ün den pa tla k ve ren İkinci Bal kan Sa va şı'n dan (Ha zi ran-Tem muz 1913) ya rar lan an Tür kler Do ğu Tra ky a'yı ge ri al a cak, Ba tı Tra ky a'yı ise çe tel er yo lu yu la iş gal ede cek ler di. Bö yle ce Ba tı Tra ky a'nın 29 Eyl ü l 1913 ta ri hli İs tan bul An tla şma sı'y la Bul gar istan'a ve ril me sin den üç gün son ra, bu böl ge de ya şayan Tür kler "Ba tı Tra ky a ba ğım sı z hük ü met i ni" ilan et ti ler. Bu nu ya pa ren, Tür kler e bir kaç yıl ö nce ku rul mu ş ye ni bir şe hir olan De de a ğa ç'ı (bu gün kü ad ı y la Ale ks an drupolis) ve ren Yunanlı lar ar ka çı k tı lar. An cak, ö m rü sa de ce ken di ad ına bir po sta pu lu ve *l'Indépendant* ad lı Fransız ca yay ı m lan an bir ga ze te çı kar ma ya ye ten bu "hük ü met" de, bir ay son ra Bul gar lar ın to pra k lar ını ele ge çir me si y le bir lik te ta rihten si lin di.

Bu du rum da an cak be ş yıl sür dü. Di plo ma tik plan da İ ti laf de vlet le ri nin de ste ği ni al an es ki müt te fik le ri ta ra fın dan ya l nız bı ra kı lan Bul gar istan son un da Al ma ny a'nın ku ca ğı na dü şe cek ve bö yle ce Birinci Dü nya Sa va şı'n da Os man lı la r ın müt te fi ki ol a cak tı. Hat ta Os man lı lar 6 Eyl ü l 1915 Sof ya An tla şma sı'y la Bul gar istan'a Me ri ç'in ba tı sında bu gün hâ l â ko ru ğu kü çük bir to pra k pa rças ı ve rmeyi bile ka bul et ti ler.

Bul gar istan 1918'de tes lim ol un ca Ba tı Tra ky a Müt te fik le ri ta ra fın dan iş gal ed il di. Ba rış ko nfe ran sı Bul gar istan ko nus un da uz un sü re ka ra rsız kal dı ve bir çok de le ge, ö zel lik le A me ri ka lı lar, il e ri de kö tü ar ka da şlı k la ra gi r me sin di ye Bul gar istan'a E ge kı yı lar ında bir yer ve rmek ge rek ti ği ni sa vun du lar. Müt te fik le ri le Bul gar istan ar a sında 27 Ka sım 1919'da im za lan an Neuilly An tla şma sı bu so ru na bir çö züm ge ti r me di ve ke sin çö züm bu lun na dek, va li li ği ne Fransız Ge ne ral Charpy'nin ge ti ri l di ği "Müt te fik le ri ar a sı Tra ky a" ad ı ve ri len bir iş gal böl ge si ol u ştu ru l du. An cak Yunanlı lar ın İs tan bul ile il gi li emel le ri ni ger çek le ş ti re bi lmek için Tra ky a ko ri do ru na, Müt te fik le ri nin de Tür k le ri Sèvres An tla şma sı'nı

kabul etmeye zorlamak için Yunanistan'a ihtiyaçları vardı. Dolayısıyla söz konusu antlaşmayı hazırlamak üzere toplanan San Remo Konferansı, Bulgaristan'a denize çıkabileceği bir liman vermesi karşılığında Batı Trakya'yı Yunanistan'a verdi.

Bu durumda, 1940'ta Bulgaristan'ı yanına çekebilmek için Almanya'nın ona, esas olarak, Ege'de bir liman vaad etmiş olması şaşırtıcı değildir. Nitekim 1941'de Yunanistan işgal edilince Bulgaristan'a hem Batı Trakya hem de Kavala Limanı'nın bulunduğu Doğu Makedonya verilecekti.

Savaşın sonra bu topraklar Yunanistan'a iade edildi. Ancak bu iki ülke kısa süre sonra NATO ve Varşova Paketi üyesi olarak hasım cephelerde yer aldılar. NATO'nun güneydoğudaki en zayıf noktasını, çatışma durumunda kolayca işgal edebilecek Trakya şeridi oluşturunuyordu. Dolayısıyla bu bölgenin savunmasının Türk ve Yunan güçleri tarafından birlikte üstlenilmesi gerekiyordu. Her iki ülkenin de NATO'ya alındıkları 1952'den sonra bu amaçla Selanik'te ortak bir genelkurmay kurulması öngörülüyordu.

Ancak 1955'ten itibaren kızışan Kıbrıs sorunu, NATO'nun tüm direktiflerine karşın bu projelerin uygulamaya konulmasını güçleştirdi. Soğuk savaş boyunca Yunan kamuoyunda komünist tehlike, esas olarak, bir Bulgar tehdidi olarak algılandı. Gerçekten de, Yunanistan'a Bulgaristan üzerinden yönelebilecek bir Sovyet tehdidi, aslında, Rusların Bulgarların Yunanistan'a yönelik bir talebine arka çıkmayı sürdürmelerinden öte bir anlam taşımıyordu. Atina'daki sosyalist hükümetin Kuzeyden gelen tehdit yerine, Doğu'dan gelen tehdidi koyması, seksenli yılların ortalarında gündeme geldi ve Türk ayrılıkçılığının Yunanistan ile Bulgaristan arasında oluşturulacak yeni bir ittifakı perçinleyeceği düşünüldü.

Ne var ki, başka yerlerde olduğu gibi burada da, Soğuk Savaş'ın buzullarından çıkılıp milliyetçilik cangılına girilme-

si, bugüne dek ancak dünya çapında bir çatışma ile mümkün olacak değişiklikleri bölgesel anlaşmazlık düzeyine indirmektedir. Bölgesel krizlerin ise denetlenmesi zor, çok sayıda parametresi bulunduğu gibi, milliyetçilikler hem eski hikâyeleri diriltme hem de içeride işler iyi gitmiyorsa dikkati başka yana çekme becerisine sahiptirler. Bu yüzdendir ki, Yunanistan-Bulgaristan ilişkilerinde, ne Trakya ne de Makedonya sorununun uzun bir süre gözardı edilmesi mümkündür.

Makedonya sorunu

Şimdi yeniden yazının başında sözünü ettiğimiz turistimize dönelim. Ve diyelim ki, büyük bir hayranlıkla Selanik müzesinde yer alan, Büyük İskender'in babası Makedonya kralı II. Filip'in mezarında bulunan muhteşem hazineyi seyretmektedir. Ancak hazinenin gün ışığına çıkarılması için yürütülen kazı çalışmalarını Yunanistan hükümetinin çömertçe desteklemesinin bir nedeninin de, Üsküp hükümetinin Makedonya krallarına sahip çıkma çabalarına karşı, bu kraların Yunanlı olduklarını kanıtlamak olduğunu öğrenirse hayranlığı bir kat daha artacaktır. Yunan (ya da Makedonya) yetkililerinin, bir an için bile olsa, II. Filip'in mezarında kiril alfabesiyle yazılmış bir yazı bulmayı ummuş olabilecekleri düşünülemez. Ancak milliyetçilik konusundaki ilkel tartışmalar sırasında taraflardan birisi kanıtlanması son derece zor, örneğin Güney Slavlarının doğrudan doğruya Makedonyalıların soyundan geldikleri türünden bir sav ortaya attığında, karşı tarafın da kendini benzeri savlara başvurmak zorunda hissetmesi kaçınılmazdır.

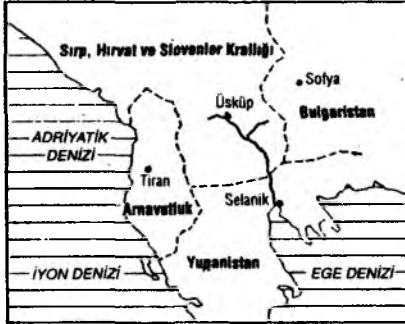
10 Eylül 1991'de Yugoslavya'nın Makedonya bölgesi bağımsızlığını ilan ettiğinde, Yunanistan bu adı taşıyan bir devleti tanımasının söz konusu olmadığını ileri sürdü. Bu-

1900'de Osmanlı Eyaletleri

1913'teki durum

1920'deki durum

1941'deki durum

1991'de devletler ve bölgeler

nun altında, bir yandan tarihî “Makedonya” isminin tek sahibi olarak kalma isteği, bir yandan da zayıf bir komşu her zaman güçlü bir komşudan iyidir anlayışı doğrultusunda, aynı sınırlara sahip bir devleti tanımayı kabul edebilece-

gi ama, aynı adı taşıyan bir devleti tanımayacağı görüşü yayıyordu. Buna karşılık Bulgaristan yeni Makedonya devletini tanıyacağını ilan etti. Bu da Makedonya sorununun ortaya çıkması için yeterliydi.

Bu sorunun temelinde bölgesel bir etnik sorun ile bölgedışı boyutları olan jeopolitik bir sorunun üstüste binmesi yatıyor. Bunlardan ilki, ulusal kıstaslara göre sınırdaş ülkelerden (Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan) hangisine ait olduğunu kesin olarak belirlemeye izin verecek etnik karakterden yoksun olan bir ara bölgenin bölüşülmesiyle ilgiliydi. İkincisi ise, merkez güçlerin (1876'dan beri Bosna-Hersek üzerinde hakimiyetini kuran Avusturya-Macaristan ve onun ardında yer alan Almanya) Orta Avrupa mallarının Osmanlı ve Ortadoğu topraklarında İngiliz mallarıyla rekabet edebilmelerine olanak veren Selanik Limanı'na bağlanan Vardar koridorunu denetleme istekleriyle ilişkili bir sorundu.

Etnik sorun, halkların birbirine karışmış olmasından çok, alışlagelen kıstaslara göre bunları birbirinden ayırmanın—dolayısıyla üzerlerinde hak iddia etmenin— çok zor olmasından kaynaklanıyordu. İlk olarak din kıstasına bakalım: Kendilerini Türk sayan Müslümanlar —Arnavutça konuşan bir azınlık dışında— ile kimsenin sahiplenmediği Yahudiler bir yana bırakılırsa geriye kalanların hepsi Ortodoks'tu. Ancak asıl paylaşılamayanlar, anlaşmazlık konusu olanlar da yine Ortodokslardır. İkinci olarak dile bakılabilir; ama akla hemen hangi dil sorusu gelecektir. Dil deyince, okulda öğrenilen, İstanbul'daki Ortodoks Patrikliği'ne bağlı ve öğretmenleri Yunanlı olan okullarda öğretilen dil mi esas alınmalıydı, yoksa aile içinde konuşulan, yazılı gelenekten uzun bir süredir kopmuş, dolayısıyla Belgrad, Sofya ve Atina'da konuşulan resmî dillerden alabildiğine uzaklaşmış farklı diller mi anlamak gerekiyordu?

Ama bu sorular kimin umrundaydı ki! Eğer gerçeklik kıstaslara uymuyorsa, herkesin benim dediği halka sahip çıkabilmesi için onu değiştirmekten kolay ne vardı! İşte Makedonya sorununun temelinde yer alan sure budur. Sorun gerçekte, ulusal Bulgar devletinin kuruluşu sırasında Ruslar sayesinde yaratılmıştı. Beş yüz yıl sureyle Osmanlı devletin ve İstanbul'daki Rum Patrikliği'nin hakimiyeti altında yaşamış, siyasal, dinsel ve dolayısıyla yazılı kültürü olmayan bir halka ulusal bilinç nasıl kazandırılabilirdi? İşe önce bağımsız, ayrı bir kilise hiyerarşisi yaratmakla başlanmalıydı. İşte 1870'te ayrı bir rahipler sınıfı, Bulgar ğretmenlerin ders verdiği ayrı okullar oluşturulmasıyla başlatılan ve 1877'de bağımsız Bulgar prensliğinin kurulmasıyla sonuçlanan proje bu amaçla geliştirildi ve tümüyle Rusya tarafından programlanıp finanse edildi. Türklere "kendi" Bulgaristan'ını dayatan Rusya, Makedonya'nın bütününü de buraya dahil etmişti. Ancak bu gelişme, Bosna-Hersek'i işgal ederek Balkanlar'da iddialı olduğunu ortaya koyan Avusturya-Macaristan tarafından olduğu kadar, Rusların emellerinden çekinen Batılılar tarafından da kabul edilmesi olanaksız bir durum yarattı. Böylece, 1878 Berlin Kongresi'nde Makedonya yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na verildi.

Yeni kurulan Bulgaristan açısından bu sadece bir erteleme kararıydı. Arada yapılması gereken de olabildiğince çok sayıda insanı Bulgar kilisesine bağlayarak, sonradan Bulgar olduklarını iddia edebilmenin gerekçesini oluşturmaktı. Yunanistan buna Patrikliğe bağlı müridlerini korumaya çalışarak cevap verirken, Osmanlı topraklarında ayrı bir Sırp kilisesinden yoksun olan Sırbistan da arayı, yüzyılın sonunda ağırlığı eğitime vererek kapamaya çalıştı. Gerçekten okulun başını kilise çekiyor, ama okul da ulusal kimliğin başlıca kıstası olan dili belirliyordu. Bu nedenle Bulgarlar 1884'ten itibaren Kiril ve Metod Cemiyeti'ni kurarlarken, Sırp lar iki

yıl sonra Aziz Sava Cemiyeti'ni, Yunanlılar da 1894'te Etniki Etairia Cemiyeti'ni kurarak onu izlediler.

Ancak eğitim burslarıyla desteklenen propaganda yeterli olmadığından, kısa bir süre sonra, tek tek her bir köy halkının Patrikliğe mi yoksa Eksarh'lığa mı (Bulgar kilisesi) bağlanacağını belirlemek üzere, önce, korkutarak sindirme, sonra da, düpedüz terör yöntemleri kullanılmaya başladı.⁴ Makedonya İç Devrimci Örgütü 1893'te kuruldu. Sloganı "Makedonya Makedonyalılarıdır" idi ancak gerçekte Bulgaristan'a bağımlı bir örgüt olduğu anlaşılıyor. Böyle bir örgütün varlığı Makedonyalıların, yani Osmanlı Makedonya'sında yaşayıp kendilerini Yunanlı ya da Sırp olarak tanımlamayan Hristiyan halkın, daha çok Bulgarlara yakın olduklarını göstermektedir. Bu yakınlığın dayandığı belirli bir etnik-dilsel temel de mevcuttu.

Tabii, Makedonya kimliğinin ortaya çıkması, merkez imparatorluklarını çok yakından ilgilendirmekteydi. Çünkü, Orta Avrupa'yı Selanik'e bağlanan Vardar koridorunun güvenliğini ancak, sınır komşusu olduğu üç ülkeden de bağımsız ve Avusturya'nın denetimine tâbi bir Makedonya sağlayabilirdi. Alman coğrafyacılar kolları sıvayarak, etnik çatışmalarda kullanılan en iyi silah olan sayılarla oynamaya başladılar. 98. sayfadaki tablo bu konuda bir fikir vermektedir.⁵

Bu tablonun kanıtladığı tek şey, Avrupa'nın kültürel mutfağına artık Makedonya sözcüğünün girmiş olduğunu göstermesidir. Buna karşılık sayılar arasında görülen açık tutarsızlıklar tarafların niyetlerine ışık tutmaktadır. Bulgarlara göre, Yunanca ya da Arnavutça konuşmayan bütün Hı-

4 Eksarh, Bulgar Kilisesi'nin başına verilen addı.

5 Tablo, René Pinon, *L'Europe et l'Empire ottoman, l'aspect actuel de la question d'Orient*, Paris 1908; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire*, cilt II, Cambridge University Press, 1977, s. 208 ve Georges Castellan, *Histoire des Balkans XIV.-XX. siècle*, Fayard, 1991, s. 355'te verilen sayılardan yola çıkarak düzenlenmiştir.

<i>Etnik gruplar</i>	<i>Bulgar İst. (1900)</i>	<i>Yunan İst.* (1904)</i>	<i>Sırp İst. (1889)</i>	<i>Alman İst. (1905)</i>	<i>Türk sayımı (1906)</i>
Türk	499.200	634.000	231.000	250.000	1.145.000***
Arnavut	128.700	–	165.000	300.000	
Bulgar	1.181.000	332.000	57.600	2.000.000**	626.000
Sırp	700	–	2.048.000		
Yunan	228.700	652.700	201.100	200.000	623.000
Valak	80.700	25.100	69.600	100.000	
Yahudi	67.800	53.100	64.600		
Çingene	54.500	8.900	28.700		
Diğer	16.500	18.600	3.500		
Toplam	2.258.000	1.724.000	2.870.000		
(*) Kosova nüfusu hariç					
(**) Makedonya-Slavı denilmekte					
(***) Müslümanlar					

ristiyanlar Bulgar'dır. Yunanlılar ise, Rum Patrikliği'ne bağlı olan nüfusu Yunanlı saymakla yetinmeyerek yakın bir tarihte Bulgar Kilise'sine geçenleri de bunlara eklemekte, ancak gerçek sayıları gözardı edilemeyecek bir büyüklükte olduğu için, bunu, toplam nüfus içindeki diğer etnik grupların nüfusunu, kendilerinininki hariç, biraz eksilterek dengeleme yoluna gitmektedirler. Sırlara göre de, Müslümanlar dahil bütün Slavlar Sırp'tır. Öte yandan bu üç devlet, Avrupa'ya bölgenin Osmanlı vesayeti altında bulunması için hiçbir neden bulunmadığını göstermek amacıyla Türklerin sayısını azaltma kontusunda görüş birliği içindedirler. Tabii, Osmanlı istatistikleri de, aynı nedenlerle Müslümanların sayısını şişirmektedir. Nihayet Almanlar, yeni bir Makedonya ulusunun varlığını keşfetmekten mutludurlar.

Bu gözlemlerin uzantısında, farklı istatistiklerdeki kesişen sayılar, bize bazı eğilimleri gün ışığına çıkarma imkânını vermektedir. Osmanlı sayım memurlarınca⁶ saptanan

6 Burada, bölgede sayım yapabilecek tek mercinin Osmanlı idari teşkilatı olduğunu hatırlatmanın gerekli olduğunu bile sanmıyorum. Diğerleri, yani Yunanlılar, Sırlar ve Bulgarlar, Osmanlı topraklarında ancak kendi topluluk kurumları etrafında bir araya gelen insanları sayabilecek durumda idiler. Bu

600.000 dolayındaki Eksarhlığa, yani Bulgar kilisesine bağlı nüfusun yarısı –Yunan istatistiklerinde de Bulgar oldukları kabul edilenler– Makedonya ya da Bulgar ulusal bilincine sahip “katı çekirdeği” oluşturmakta, geriye kalanlar ise isteyerek ya da zorla bu kimliği edinme süreci içinde bulunmaktadır. Aynı şekilde Rum Patrikliği’ne bağlı aynı sayıdaki nüfusun yaklaşık 200.000’ini (Bulgarların verdiği sayı), Yunanca konuşan ve Yunan kültüründen olanlar oluştururken, 400.000 kadarı Yunanlıların din ve kültür kurumlarıyla şu veya bu düzeyde ilişkisi olanlardan oluşmaktadır. Bunlara, büyük bölümü Müslüman olup ayrı bir dilleri bulunan 200.000 dolayında Arnavut ile yine ayrı bir dil konuşan ve Romanya’nın sahiplenmeye çalıştığı 70.000 dolayında Valak’ın (Arumenler ya da Kutzovalaklar denilmektedir) eklenmesi gerekir. Buna karşılık, o sırada Osmanlılarca tanınan dini kurumları bulunmayan Sırp, bölgede çok sınırlı bir etki alanına sahip görünmektedirler. Dolayısıyla bu bir paradoks olarak görünse de, Makedonya “istatistikleri” olan bir durumu yansıtmaktan çok, ilerde olması umulan bir ulusal projenin ifadesi şeklinde görülmelidir.

Makedonya Devrimci Örgütü, daha önce Osmanlı topraklarında başarısı sınanmış bir plana uygun olarak eyleme geçmeyi dener. Bunun için kötü hazırlanmış ve Osmanlı yöneticilerinden çok, Müslüman halkı hedefleyen bir ayaklanma planlanır. Amaç, Osmanlıların ayaklanmayı sert biçimde bastırmalarını sağlayarak Batılı kamuoyunu etkilemek ve böylece büyük güçleri müdahaleye zorlamaktır. 1876’da Bulgaristan’da kullanılmış olan bu senaryo –ancak aynı senaryo 1894’te Ermenistan’da başarılı olmamıştır– 1903’te Makedonya’da yeniden sahnelenir. Ne var ki, bu kez senaryo istenen amaca değil, sadece sorunun uluslararası bir nite-

yüzden bu toplulukların verileriyle ilgili olarak, istatistikten çok tahminden söz etmek gerekir.

lik kazanmasına hizmet eder. Çünkü o sırada, sonunda Birinci Dünya Savaşı'na yol açacak olan ittifaklar kurulmakta, bakış açıları kesinleşmektedir. Avusturyalılarla Bulgarların tercihi, her birinin kendi kontrolü altına almayı umduğu, bağımsız ya da özerk bir Makedonya'dan yanadır. Fransa, İngiltere ve onlara katılan Rusya için önemli olan ise, Avusturya'nın piyonu olabilecek bir Makedonya'nın kurulmasını engellemektir. Bunun için önce, Makedonya'nın Osmanlı vesayeti altında kalmasının uygun olacağı düşünülür, ama bunun imkânsızlığı ortaya çıkınca ve daha önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez imparatorluklarının yanında yer almaya meylettiği anlaşıncı, Makedonya'nın paylaşılması tercih edilir. Böylece, Müttefiklerin onayıyla Balkan Savaşları patlar. Dahası, Osmanlıların Avrupa'da kalan topraklarını paylaşmak için aralarında anlaşmaları olanaksız görünen Balkan devletlerini bir ittifak içinde birleştirmek de, bunun için pek çok diplomatik çaba harcamaları gereken Müttefiklere düşer.

Bulgaristan'ın yavaş yavaş merkez güçleriyle yakınlaşması ve Sırbistan ile Avusturya arasındaki husumetin artması, İtilaf devletlerinin Sırp krallığını himayeleri altına almalarına yol açar ve bu sayede iki Balkan Savaşı sonunda Bulgaristan'ın en fazla göz koyduğu bölge olan Makedonya'yı Sırbistan işgal eder. Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'nda merkez imparatorluklarıyla birlikte hareket etmesi durumunu daha da zorlaştıracak ve savaştan sonra yapılan bir sınır düzeltmesiyle Ustrumca yöresi de Sırbistan'a verilecektir.

Avusturya-Macaristan'ın parçalanması ve Adriyatik kıyılarına sahip olan Sırp-Hırvat-Sloven krallığının kurulmasıyla birlikte Makedonya'nın jeopolitik önemi ortadan kalkar. Zaten artık burası Güney Sırbistan adını almıştır ve Yugoslav istatistiklerinde Makedonyalı diye bir halktan söz edilmemektedir.

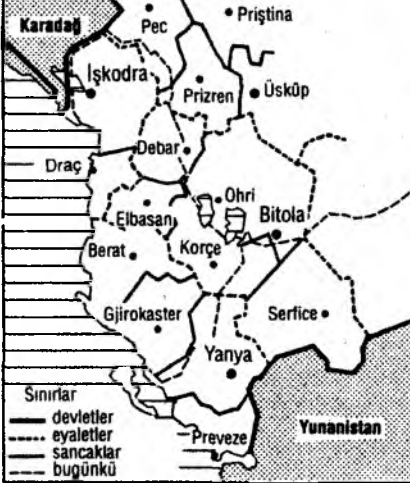
İkinci Dünya Savaşı ile birlikte her şey yeniden tartışma konusu olur. Çünkü Almanya'nın bölgedeki başlıca hedefi; Balkanlar'daki Alman etkisini kırmak amacıyla Müttefiklerin onayıyla kurulmuş olan Yugoslavya'yı parçalamaktır ve bu paylaşım sırasında, Makedonya doğal olarak Bulgaristan'a verilecektir. Bulgaristan burada, iki savaş arası dönemde Sırların uyguladıkları eritme (asimilasyon) politikasıyla taban tabana zıt, Makedonya kimliğini tanıma esasına dayalı bir politika uygular. Bu yüzden, savaştan sonra Yugoslavya federasyonu dahilinde Makedonya'ya tanınan özerklik, sadece Tito'nun Sırların gücünü azaltma kaygusunun bir ürünü olarak görülmemelidir. Bu aynı zamanda, büyük bir tepkiyi göze almadan savaş öncesi politikalara dönülmesinin imkânsızlığıyla ilişkili olan bir karardır. Buna karşılık, Soğuk Savaş ve iç savaş ortamında bu karar Yunanistan tarafından, Yunan Makedonya'sını hedef alan yeni bir ayrılıkçılık girişimi olarak yorumlanacaktır.

Nitekim, Büyük İskender'in torunlarının yaşadığı, limanı Selanik olan büyük Makedonya hayali, Üsküp yöneticilerinin gözünde daima, federasyonun ülkeyi bir o yana bir bu yana çeken politikalarına karşı kullanılabilecek uygun bir alternatif olarak kaldı. Öte yandan Yunanistan, Makedonya kimliğini hiçbir şekilde tanımamasının mantıksal uzantısı olarak, topraklarındaki Makedonya azınlığının varlığını tanımaya da hiçbir zaman yanaşmadı. Dolayısıyla Slav kökenli yurttaşlarına yönelik olarak, ne kadar başarılı olduğunu yakın bir gelecekte göreceğimiz bir eritme politikası uyguladı.

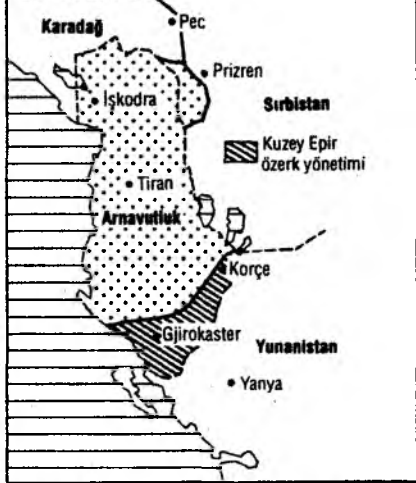
Ancak bugün, yavaş yavaş şekillenmeye başlayan bir Makedonya gerçeği vardır ve Yunanistan'ın bu konuda ileri sürdüğü, "birbirinden kopuk parçalar bir araya getirilerek" yapay bir bütün oluşturuluyor yollu itirazlar, bu gelişmeyi durdurabilecek bir politika olarak görülemez. Bu kabız ve tutuk politikanın karşısında yer alan ikinci bir görüş ise da-

Arnavutluk

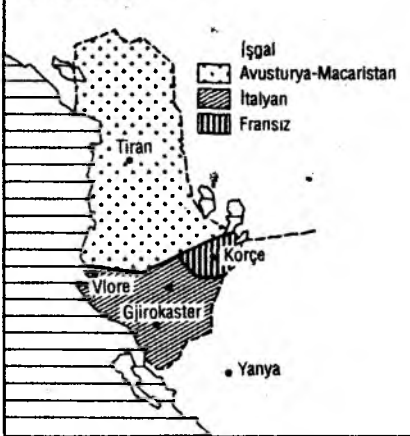
1900'e dogru Osmanli idari bölünmesi

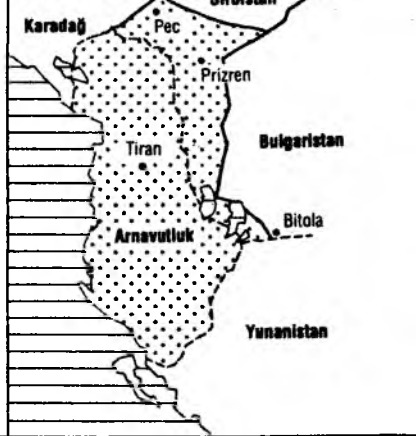
1914'de Arnavutluk

1917'deki durum

1941'de Arnavutluk

ha eylemcidir ve Büyük Sırbistan yanlısıdır. Buna göre, Yunanistan açısından Makedonya meselesinin en az maliyetle çözülme yolu, bunu bir iç mesele olarak halledip ortadan kaldıracak olan Büyük Sırbistan'a destek vermektir. Üçüncü bir politika da sorunu Bulgaristan ile birlikte, her iki ülke-

deki Türk azınlıklarıyla ilgili olarak şimdiden kurulmuş bunun ilişkiler çerçevesinde çözmeye çalışmak olabilir. Ancak Yunanistan ve Bulgaristan'ın Makedonya'ya ilişkin tutumları ilkece birbirinin tam karşısı olduğundan bu, iki ülke arasında diyalog konusu olmaya elverişli bir sorun değildir. Kaldı ki, böyle bir yakınlaşmayı öngören Türkiye şimdiden Makedonya ile ilişkiye girmiştir ve Yunanistan'ı en çok korkutan şey, Türkiye'nin yeniden Balkanlarla ilgilenmeye başlamasıdır.

İste bu bağlamda Atina hükümeti Eylül 1991 sonunda Sırları, Romanyalıları ve Bulgarları bir konferansa davet etmeye karar verdi. Bizi gerisin geriye 1912'nin koşullarına götüren böyle bir karar, İtalyanların desteklediği Almanya'nın baskılarıyla önlenemedi. Tarihin kekelemesi diyebileceğimiz durum, şaşırtıcı boyutlar kazanmakta!

Kuzey Epir sorunu

Yaz aylarında Igumenitsa'da araba vapurundan boşalan İtalyan otomobil ve karavanları Epir yollarında, rampa rampaya vererek güneye doğru inerler. Güneşin soldurduğu mavi afişler Kuzey Epir'in özgür bir ülke olduğunu ilan eder. Aynı yolun kenarında ise, yoksul ama temiz giyimli genç insanların oluşturduğu küçük gruplar, sıralar halinde aynı yönde yürümektedirler. Bunlar, Yunanistan'da iş aramak için yola dökülmüş Arnavutlardır.

Bu yol sizi Margariti'ye götürür. Burada muazzam bir zeytinliğin içinde yıkılmış da olsa çok güzel taş evler ve ortada bir başına yükselen bir minare vardır. Birkaç Arnavut, bir adamın yönetiminde toprak kazmaktadırlar. Adam, "Belediye başkanı karınlarını doyurmamı söyledi, ben de bundan yararlanıp evin duvarını tamir ediyorum," diye bir açıklama yapar. Hemen ardından da 1944 çatışmasından sonra

bu taş evlerde oturan “Türkleri” nasıl buradan kovduklarını anlatır.

“Burada Türkler mi vardı? 1944’te mi?”

“Yani Müslümanlar demek istiyorum, Tsamlar.”

Anlamaya başlarsınız: Yunanistan bugün Arnavutların elinde olan Kuzey Epir yani Gjirokastrë (Argyrokastron) ve Korçë (Korytsa) bölgeleri üzerinde hak iddia ederken, Epir’in Yunanistan’da kalan bölgesi Tsamerya üzerinde de Arnavutlar hak iddia etmektedirler. Bunlar, her an patlamaya hazır eski sorunlardır. Yunan sağı, daha Enver Hoca rejimi son demlerini yaşıyorken, Kuzey Epir Yunanlılarının katledildiklerini haykırmaya başlamıştı. Ancak Arnavut göçmenlerinin İtalya’ya akın etmeleri üzerine Yunanistan hükümeti daha ihtiyatlı olmayı yeğledi. Bununla birlikte tek tek ya da küçük gruplar halinde sınırı geçen Arnavutlar, Yunan kentleri ya da köylerinde kabul görmekte, tarım, inşaat gibi fazla bir nitelik gerektirmeyen işlerde çalıştırılmaktadır.

Üçte ikisi Müslüman olan ve ayrı bir dil konuşan Arnavutların kimlik edinme sorunları Makedonyalılarınkine pek benzemez. Yönetici zümreleri Osmanlı hiyerarşisiyle bütünleştiği için uzun süre aşiret ilişkilerinden çıkamadıklarından, Balkanlar’da ulusal bir hareket geliştirme yönünden Hristiyan halkların çok gerisinde kalmışlardır. Bosna-Hersek’i işgal ettikten sonra Arnavutların uluslaşması meselesiyle Avusturya-Macaristan ilgilendi. Çünkü Arnavutlar Selanik yolu üzerinde, Makedonya’nın kuzeyinde yer alan Osmanlıların Kosova vilayetinde yaşamaktaydılar. Nitekim Arnavut ulusal hareketi 1878’de, bu bölgedeki Prizren’de ortaya çıktı ve Balkan Savaşları’nın habercisi olan ilk büyük Arnavut ayaklanması da, 1912’de, yine burada patlak verdi.

Ancak 28 Kasım 1912’de Vlorë’de (Valona) ilk Arnavut ulusal meclisi toplandığında, bunda Avusturya ile Balkan paylaşımının hayal kırıklığına uğrattığı İtalya’nın parmağı-

nı görme isteği ağır bastı. Gene de, Osmanlıların Edirne'nin ötesindeki topraklarının tümünde otoriteyi kaybetmeleri, büyük güçleri bağımsız bir Arnavutluk'un varlığını tanımak zorunda bıraktı ve Arnavutluk sınırlarının çizilmesi sorunu gündeme geldi. Londra Konferansı'nda önerilen ve bugünkü Arnavutluk sınırlarını oluşturan topraklarda yaşayan Arnavutlar, Balkanlar'daki sayıları bir buçuk milyon olarak tahmin edilen Arnavutların ancak yarısını oluşturuyordu. Buna rağmen, kuzeyde İşkodra bölgesinde yaşayan Karadağlılar ile güneyde de Yunanlılar, büyük güçlerce çizilen bu sınırları tanımadılar.

Ünlü Tepedelenli Ali Paşa da, bugünkü Yunanistan Epir'inde bir Arnavut devleti kurmaya kalkışmıştı. Ancak bir yandan Müslüman Arnavutların Türkiye'ye göç etmeleri, bir yandan da Ortodoks nüfusun Rum-Ortodoks kilisesinin kurduğu eğitim ve din sistemi sayesinde eritilmesi sonucu, Elisée Reclus, daha 1875'te bölgenin hızla Helenleşmekte oluşuna dikkat çekmişti.⁷ Arnavut nüfusun % 20'sini oluşturan Ortodoksları hedef alan bu eritme politikası kuzeyde de etkili olmaktaydı. Nitekim Arnavut milliyetçileri Korçë'de ilk Arnavut okulunu açtıklarında, Ortodoks kilisesi bu okula giden çocukları aforoz etti.⁸

1913'teki hesaplaşma vakti geldiğinde Yunanistan Ortodoks Arnavutların kendi vatandaşı olduğunu ileri sürdü. Londra Konferansı Yunanca konuşan 35.000 dolayında kişinin yaşadığı Gjirrokastër, Himara ve Korçë bölgesini Arnavutluk'a bağlarken, Arnavutça konuşan bir o kadar kişinin, yani Tsamların Epir'de kalmalarına karar verdi.⁹

Yunanistan önce bu çözüme karşı çıktıysa da, sonunda 17

7 G. Castellan, *a.g.e.*, s. 358.

8 Charles ve Barbara Jelavitch, *The Establishment of the Balkan National States, 1894-1920*, University of Washington Press, Seattle, 1977, s. 277.

9 A.g.y., s. 232.

Aralık 1913'te imzalanan ve Yunanistan-Arnavutluk sınırını kesinleştiren Floransa protokolüne uymak zorunda kaldı. Gene de Yunan hükümeti, Jön Türklerin Batı Trakya'da uyguladıkları yöntemden esinlenerek, askerî birliklerini geri çekerken, yerel halkın bir bölümünün yardımıyla "Kuzey Epir Geçici Hükümeti"ni kurmak için gereken sayıda asker ve silahı bölgede bırakmıştı. Bu hükümetin başına eski Yunanistan dışişleri bakanlarından birisi getirildi.

Bu arada büyük güçler, Balkanlar'daki geleneği sürdürerek Arnavutluk kralı olarak bir Alman kontunu, Wilhelm von Wied'i tahta çıkarmışlardı. Kont 7 Mart 1914'te saray erkânıyla birlikte Draç'ta karaya çıktı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine birkaç ay kala, sinirlerin çok gergin olduğu bir sırada bu kukla kral, Kuzey Epir Geçici Hükümeti'yle görüşmek üzere Korfu'ya bir delegasyon gönderdi. Mayısta paraf edilen ve bölgeye iki dilin yanyana var olmasına dayalı görelî bir özerklik tanıyan protokol Arnavut milliyetçileri tarafından çok kötü karşılandı.¹⁰ Draç hükümeti, gene de, haziran sonunda bu anlaşmayı onaylamaya karar verdi. Ancak, Arnavut köylüleri Wied ve erkânına karşı daha anlaşma onaylanmadan ayaklanmaya başlamışlardı bile. Bu kargaşadan yararlanan Yunanistan Korfu Antlaşması'nı geçersiz ilan ederken, her iki taraf da kendi çoğunluğunu silah zoruyla oluşturma yolunu seçti.

Ağustos 1914'te Dünya Savaşı patladığında, Wied Arnavutluk'un savaşta tarafsız kalacağını ilan etti. Ancak kralın finansman kaynağı olan Avusturya-Macaristan ona gönderdiği parayı kesti, bunun üzerine Wied, 3 Ekim'de Avusturya'ya geri dönmek zorunda kaldı. Böylece birinci Arnavut krallığı sona erdi. Ekim ayında Yunanistan ordusuna bağlı düzenli birlikler Kuzey Epir'i işgal ettiler. Ardından, aralık

10 Bkz. Arben Puto, *La Question albanaise dans les actes internationaux de l'époque impérialiste*, cilt II: 1912-1918, Tiran, 1988, s. 622-625.

ayında İtalyanlar Vlorë'de karaya çıktılar. Arnavutluk'un işgali, her iki ülkeyi de ittifaklarına dahil etmek isteyen İtilaf güçlerinin onayıyla gerçekleştirilmişti. Ancak, İtalya sözünü tutarak 1915'te Avusturya'ya savaş ilan ederken, Keiser'in kayınbiraderi olan Yunan Kralı Konstantin İtilaf ülkelerinin gözünde giderek daha şüpheli bir hal alan Yunanistan'ın tarafsızlığını sürdürmekteydi. Artık ödüllendirme zamanı geçmiş, sıra cezalandırmaya gelmişti. İtalyanlara Gjirokastër, hatta Epir'deki Yanya'yı işgal etme izni verildi. Öte yandan, Çanakkale çıkarmasında uğradığı başarısızlıktan sonra Selanik'te karaya çıkan Fransızların Doğu ordusu, kuzeye doğru ilerlemekteydi ve General Sarraail, 1916 Ekimi'nde Korçë'ye ulaştı. Böylece Arnavutluk'un Draç'a kadar uzanan kuzeyi Avusturya-Macaristan, güneyi İtalya, Korçë de Fransız işgali altına girdi. Aralık ayında Sarraail, Korçë ve çevresini Fransız korumasında bir özerk bölge ilan etti. 1917 Ocak ayında Avusturyalılar İşkodra'da, hazıranda da İtalyanlar Gjirokastër'de aynı şeyi yaptılar. Ancak, aynı tarihlerde Müttefikler de Atina'yı işgal ederek Venizelos'u iş başına getirmek üzere Kral Konstantin'i tahttan indiriyorlardı. Böylece Yunanistan, nihayet, İtilaf devletlerinin yanı sıra savaşa giriyor ve Venizelos derhal Kuzey Epir ile ilgili Yunan taleplerini yeniden gündeme getiriyordu. Bununla birlikte bölgedeki durum savaş sonuna kadar değişmedi.

1918'den itibaren Yunanistan'ın "Megali Idea"sı ile İtalya'nın "kutsal bencilliği", gerek Anadolu'da gerekse Arnavutluk'ta karşı karşıya gelmekte gecikmedi. 1919 Temmuzunda iki ülkenin başbakanları, Tittoni ve Venizelos, gizli bir anlaşma imzaladılar. Buna göre Arnavutluk'ta İtalya, Yunanistan'ın Korçë ve Gjirokastër üzerindeki haklarını tanıyor, buna karşılık Yunanistan da, İtalya'nın Vlorë'deki egemenliği ile ülkenin geri kalanı üzerinde kuracağı manda yönetimini kabul ediyordu. 9 Aralık 1919'da verdikle-

ri memorandumla bu anlaşmayı gözden geçiren Müttefikler İtalyanların taleplerini kabul ederken, Yunanistan'ın sadece Gjirokastër üzerindeki talebini haklı buldular, Korçë meselesinin çözümünü ise ileri bir tarihe bıraktılar. 1920'nin Mayıs ayında Fransız kuvvetleri Korçë'yi Arnavutluk yararına boşalttılar ve bu sırada Yunanlıların bölgeyi ele geçirmek için yaptıkları son çaba bir işe yaramadı. Bundan bir ay sonra Arnavut güçlerinin saldırısına uğrayan İtalyanlar, ülkenin güneyini boşaltmayı kabul ediyorlardı.

1920 yılının aralık ayında, Arnavutluk Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-i Akvam) kabul edildi. Oylama sırasında Yunan ve Sırp tezlerine destek veren Fransa Arnavutluk'un üyeliğine karşı çıkmıştı. Ancak Kral Konstantin'in Atina'ya dönmesi, buna karşılık Venizelos'un sürgüne gönderilmesi, Fransa-Yunanistan ilişkilerinde ciddi bir soğumaya yol açmıştı ve 1921'de Antant, 1913 sınırlarına dönülmesi yolunda bir karar verdi. Yunanistan ile Yugoslavya'nın bu karara karşı çıkmaları, sorunun Milletler Cemiyeti ile La Haye'deki Uluslararası Adalet Divanı önüne getirilmesine yol açtı ve ancak 1925'in ağustos ayında üzerinde anlaşmaya varılan çözüm gereğince, Yunanistan Korçë dolaylarındaki tartışma konusu olan son topraklardan çekilmek zorunda kaldı.

1939'da Yugoslavya'nın onayıyla Arnavutluk'u işgal eden Mussolini, bir yandan da Kosova, Tsamerya ve Yunan Epir'ini Arnavutlara vaat ettiğinden, Arnavutluk ayrılıkçılarının gözünde bir kahraman olmayı başarmıştı. Nitekim Yunanistan Epir'iyile ilgili bu talep, Mussolini'nin 28 Ekim 1940'ta Yunanistan'a saldırmasının da gerekçesini oluşturacaktı. Ancak, birkaç hafta sonra Yunan güçleri İtalyanları püskürterek yeniden Gjirokastër ve Korçë'yi ele geçirdiler. Yunanistan diktatörü Metaksas gerek Londra'da sürgünde yaşayan Arnavutluk kralı Zog, gerekse Arnavutluk direnme hareketi ile müzakere masasına oturmayı reddetti. Yunanis-

tan herhangi bir talepte bulunmamıştı, ama madem ki şimdi bölge toprakları onun eline geçmişti, o halde burada kalmağa kararlıydı.

Ve nitekim, Alman ordusunun Yugoslavya'nın ardından Yunanistan'ı da işgal ettiği nisan ayına kadar bölge onun elinde kaldı. Ancak şimdi Mussolini İtalya'nın kontrolü altında büyük Arnavutluk'u kurma olanağını elde etmişti. İtalya'nın teslim olmasından sonra ise, 1944 Kasımı'na kadar, İtalyanların boşalttıkları toprakları Almanlar işgal ettiler. Sonunda ülkenin güneyinde, merkezi Epir'de olan Yunan direniş hareketiyle işbirliği içinde kurulan Arnavutluk komünist direnişçileri Almanları buradan çıkardı.

Ancak Balkanlar'da biri kralcılar, diğeri de komünistler tarafından örgütlenen iki farklı direniş hareketi vardı. Savaş sırasında çoğunlukla işgalcilerle işbirliği yapmış olan kralcılar, bu ayıbı silmek için Müttefiklere yanaşmaya ve milliyetçi davalara sahip çıkmaya soyundular. Arnavutluk'taki komünist direnişçiler 1944'ten itibaren kralcıları tasfiye ettiler. Fakat General Zervas'ın Yunanistan'daki kralcı direniş örgütü, kralın Atina'ya dönmesi sonucu güçlenmiş ve bundan yararlanarak Epir'e çeki düzen vermeye girişmişti. İşte bu bağlamda 25.000 kadar Tsamlı, Almanlarla işbirliği yaptıkları öne sürülerek süngü zoruyla Arnavutluk'a sürüldü. Arnavutluk'taki yeni rejim buna, Yunan iç savaşı sırasında komünist orduya cephe gerisinde bir üs vererek tepki gösterdi. Bunun üzerine Yunan hükümeti Arnavutluk ile arasındaki savaş durumuna son vermeyi reddetti ve yeniden Kuzey Epir sorununu gündeme getirerek Arnavutluk'un uluslararası kuruluşlara alınmasını engelledi. Durum, Yunan iç savaşının son aşamasında (1948-1949) hükümet güçleri kovalama hakkını öne sürerek Arnavutluk topraklarına girdiklerinde daha da gerginleşti. İki ülke arasındaki savaş durumu ancak, 1980'li yılların sonunda kaldırıldı.

1992’de miyiz yoksa 1912’de mi?

1991 Temmuz’un başında Roma’da basın, eski bir koloni sıtmasının yeniden nüksetmesi gibi görünen bir ateşle titredi. Slovenya ve Hırvatistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Acaba bundan böyle Zagreb diye bilinen şehre Zagabria mı Agram mı demek gerekecekti? Ljubljana mı yoksa Laibach mı denilecekti? NATO Genel Sekreterinin sözleri gazetelerin birinci sayfasında yer aldı. Genel Sekreter, İtalya’nın komşusuna gösterdiği ilginin “Yugoslavya ile sınırı olan tek NATO ülkesi olmasından kaynaklandığını” söylemekteydi. Yani Yunanistan unutulmuştu.

Birden hiç kimse önünü göremez oldu. Avrupa sanki Sava Irmağı’nın kıyısında bitmiş gibiydi. Sava’nın ötesinde belirsiz bir Transbalkanya vardı: Ortodoks ve komünist Sırlar, Müslüman Boşnak ve Arnavutlar, onların da berisinde Make-donyalılar...Daha beride ise, sanki Ancona ya da Brindisi’den kalkan “arabalı vapurlarla” Avrupa Topluluğu’na bağlanmış, aksi kanıtlanana dek hem NATO’ya hem de AET’ye üye olan bir Yunanistan kalıyordu. Yunanistan Balkanlar’ın ucunda mı yoksa Mezzogiorno’nun uzantısında mı yer alıyordu, belli değildi. Roma Antlaşması’na dayalı Avrupa’nın sınırları, Batı Roma İmparatorluğu’nun Dalmaçya’da biten, ötesinde Bizans’ın zındıklığı ve entrikasından başka hiçbir şey bulunmayan sınırlarda mı çizilecekti?

Endişeyle karışık bir umutla, AET’nin bütünleşme tarihi olan hayati 1992 yılını beklemekte olan Yunanistan birden, 1912’nin hayaletinin yeniden canlandığını gördü ve bir tür intihar refleksiyle kendini kabız milliyetçilikle saldırgan ayrılıkçılık karışımı bir şey olan bu ünlü 1912 ruhuna kapırdı. Oysa bir sürü zorluğuna karşın Yunanistan, Avrupa’nın güneydoğusundaki ülkeler arasında, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden 1912’den beri en ileri gitmiş olanıydı.

En önemli atularından biri de AET'ye üye olmasıydı. Gerek ekonomik ve entellektüel potansiyeli gerekse altyapısı komşularınınkinden yüksekti. Bu koşullarda, kuzey komşularını cendereye alan politik ve ekonomik engellerin yıkılışını, çevresindeki benzeri değişimlerden sadece memnun olan Almanya'nın yaptığı gibi, başına bir devlet kuşunun konması olarak görmesi gerekirdi. Başka bir deyişle, etrafında sahte Makedonyalılar ve gerçek Arnavutlar, kript-Yunanlılar ve sözde Türkler aramak, insanları nasıl eritirim ya da dışlarım derdine düşüp mekâna, eski Balkan geleneğine uygun olarak, sadece toprak kaybı ya da kazancı yönünden bakmak yerine, çağdaş Yunan toplumu çevresine yeni ilişkiler kurmak, değiş tokuş yapmak ve yeni pazarlar kazanmak açısından bakabilme olanaklarına sahip olmalıydı.

Zaten eski çatışmaları yatıştırabilecek tek yaklaşım bu olabiliirdi. Bulgaristan ve Makedonya'nın Ege kıyılarında denize açılmalarını sağlayacak bir yer istemeleri, neden dikenli teller ve sınır kapılarıyla çözülmeye çalışılan bir sorun olacak yerde, herkesin ve *herkesten çok da*, en güçlünün yararına olan serbest ticaret ve dolaşım anlaşmalarıyla çözülemesindi ki?

Batı'nın büyük başları Eski Kıta'da bir din savaşma izin verirlerken (gerçekten Katolik, Ortodoks ya da Müslüman olmaları, yani dinleri dışında, bir Hırvatı bir Sırp'tan ya da Bosnalı bir Müslüman'dan ayıran nedir ki?) geçmişinin ef-sanevi boyutlarından yararlanarak Avrupalılara farklılığını kabul ettirebilmiş olan Yunanistan, pekâlâ, Balkanlar'ın yatıştırılması ve bütünlüşmesinde başı çeken ülke olabiliirdi ve bu rolü üstlenmeliydi. Çünkü bunu başaramadığı takdirde, parçalanmış ve içine kapanmış Avrupa tarafından karanlıklara itilme tehlikesinden, o da kurtulamayacaktır.

İKİNCİ KISIM

Ortadoğu

ORTADOĞU'DA ETNİK VE DİNSEL AZINLIKLAR

Günümüzün Ortadoğu jeopolitikasına taraf olan ülkeler şunlardır: Aşağı yukarı aynı nüfusa sahip (1993'te 60 milyon), her birisi bölgedeki üç büyük etnik grubun (Araplar, İranlılar, Türkler) çoğunluğunu temsil eden üç çevre ülke olan Mısır, İran ve Türkiye; bereketli hilalde yer alan merkez ülkeler (Irak, İsrail, Ürdün, Lübnan, Suriye) ve Arap Yarımadası'nda bulunan devletler (Suudi Arabistan, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt, Umman, Yemen). İleride olabilecek gelişmeler sonunda Kafkasya'nın da aynı jeopolitik evrene dahil olması beklenebilir. İnsanlık tarihinde derin izler bırakan ilk yazılı uygarlıkların beşiği olan bu bölge, aynı zamanda üç tek tanrılı dinin de doğduğu yer olması bakımından, dünyanın başka hiçbir yerinde olmadığı kadar çelişkili görüşleri besleyen bir tarihî derinliğe sahiptir.

Üç halk ve egemen bir din

Bölgedeki en yaygın görüşlerden birisi, başlangıçta tam bir yeryüzü cenneti olan yörenin, birbirini izleyen cahil yöne-

ticilerin savrukluđu sonucu –ki hasım taraflardan her birisi bu suçu dűşmanına yűkler– soyulup sođana evrildiđidir. Ne var ki, burada dođan ve dar bir alanda sulamayla yapılan yođun tarım temelinde yűkselen bűyűk uygarlıkların hepsi, gerek zaman gerek mekân açısından sınırlı bir alanda var olabilmislerdir. Bu bűyűk uygarlıkların dođduđu topraklar, her tűrlű zorluđa rađmen bugűne dek yaşıyagelen gűebeliđe imkân veren űller, daha iddiasız oldukları için daha sűrekli olabilmis uygarlıkların kurulduđu platolar ve baskı altına alınan halklarla dinlerin sıđındıkları dađlarla çevrilidir. Nitekim Mezopotamya ve Nil Vadisi gibi istisnalar bir yana bırakılırsa, burada merkezű űller çok geniř bir yer kaplar: İran’daki Bűyűk Tuz űlű, kuzeyde Nufud’dan gűneyde Rub űl Hali’ye uzanan Arabistan űlű ve Anadolu’daki, bugűn sulamayla çok daraltılmis olan tuzlu topraklar bunların bařlıcalarıdır. Bu űlleri İran űlűnűn batısındaki Med ve Pers uygarlıklarının beřiđi olan Fars, Hamadan ve Azerbeycan ya da dođusundaki Horasan ve Sistan platoları; sırasıyla Vahabilerin, İslam’ın ya da İslam ۆncesi Arap uygarlıklarının beřiđi olan Neced, Hicaz ya da Yemen platoları ile neolitik devrimden Hititlere ve Selçuk Tűrklerine kadar pek çok uygarlıđın birbirini izlediđi Anadolu platosu çevreler. Daha sonra, genellikle bir platoyu çevreleyen ve bir i denizin dar kıyı řeridinden dik bir yamaç řeklinde yűkselen dađlar gelir: İran’daki Elburz dađları Mazenderan halklarını uzun sűre İslamiyetten ayırmis; Akdeniz boyunca Amanos’tan bařlayıp Cebel-űl Ensariye ve Lűbnan dađından geçerek Gazze’ye kadar uzanan dađlar, kuzeyden gűneye dođru, Ermeniler, Nuseyriler, Aleviler, Maruniler, Dűrziler gibi birçok azınlık ve heretik topluluđuın sıđınađı olmuř; Anadolu platosuyla Karadeniz arasında yűkselen Dođu Karadeniz sıradađları uzun sűre Rum ve Gűrcű kűkenden gelen halkları korumuř; Umman dađları İbadiler, Yemen dađları da Zeydi imamlıđı için

bir sığınak görevi görmüştür. Ayrıca Toros ve Zagros sıradağları, üç halkı, Arapları, İranlıları ve Türkleri birbirinden ayırırken, devleti olmayan dördüncü bir halka, Kürtlere yurt olmuş; Kafkaslar ise iki denizi birleştirirken, yamaçlarında kırk kadar değişik etnik-dilsel grup barındırmıştır.

Bu çeşitlilik Ortadoğu'yu büyük imparatorlukların ve tek tanrılı dinlerin seçilmiş toprağı yapan birlik isteğı karşısında hep savunma durumunda kalmıştır. Bugün bölgede tek bir din ve üç halk hakimdir. Halklar arasında önce, bölgenin yerli halkı ve Sami soydan olan Araplar gelmektedir. Bölgedeki on beş devletten on ikisinin halkı ya bütünüyle ya da büyük çoğunluğuyla (Irak) Araptır ve bu devletlerin toplam nüfusu 111 milyondur. Bunlara İran, Türkiye ve İsrail'de yaşayıp Arapça konuşanlar eklendiğinde, 68 milyonu Süveyş'in doğusunda yaşamakta olan toplam 113 milyon kişiye ulaşılır. Arapların karşısında 54 milyon Türk (Türkiye'de ve kısmen İran'da yaşayanlar) vardır ve bunlara Kafkasya'da yaşayanlar eklendiğinde Türklerin nüfusu 61 milyona ulaşmaktadır. İranlılar ise, Lurlar ve Bahtiyariler gibi İran nüfusunun yarısını oluşturan, İranlılarla bütünleşmiş halklarla birlikte 28 milyon dolayındadır. Demek ki, bölgede yaşayan nüfusun beşte dördü (245 milyondan 195 milyonu), belli başlı üç etnik gruba aittir. Geriye kalanların başında, yarısı Türkiye'de olmak üzere dört ülkede yaşayan 21 milyon Kürt ile bugün artık çoğunluğu İsrail'de toplanmış olan 4 milyon Yahudi gelmekte, onları, çoğunluğu Suriye ve Lübnan'da yaşayan, Ermenistan dışına dağılmış (diaspora) 500.000 dolayında Ermeni, Irak'ta yaşayan 150.000 dolayında Asuri, İran'ın güneydoğusunda yaşayan bir milyon dolayında Beluci ve sayıları 8 ile 10 milyon arasında tahmin edilen, ancak etnik bir azınlık mı yoksa dinsel bir azınlık mı oluşturdıkları tartışmalı olan Kipti izlemektedir.

Dinsel çeşitlilik

Bu durumda acaba çeşitlilik etnik kökenden çok dinden kaynaklanıyor olabilir mi? Çünkü, bölgede yaşayan 13,5 milyon Hristiyan (üçte ikisi Mısır'da yaşamaktadır) ile 4 milyon Yahudi'ye kıyasla 227 milyonluk nüfuslarıyla Müslümanlar bölge nüfusunun % 92'sini oluştursalar da, hepsinin İslam anlayışı aynı değildir. İslam içindeki birbirini karşılıklı olarak dışlayan üç büyük mezhep arasında Sünniler yaklaşık üçte iki, Şiiler de üçte bir oranında temsil edilmektedirler. Şiilerin üçte ikisi İran'da yaşarken, Irak nüfusunun yarısını, Lübnan nüfusunun üçte birini, Bahreyn ve eski kuzey Yemen nüfusunun % 60'ını Şiiler oluşturmaktadır. Ancak Şiilerin çoğunluğunun yaşadığı İran, Irak, Lübnan ve Körfez ülkelerinin Şiileri On İki İmam'a inanırlarken, Yemen'dekiler, Şiilikle Sünnilik arasında ara bir yol olan Zeydiliğe bağlıdır. İslam'ın üçüncü kolu olup öteden beri bir azınlık olarak kalmış olan Haricilere gelince, bunların bölgedeki temsilcilerine yalnız, imamlığı 1955'te sona eren Umman İbadileri arasında rastlanmaktadır.

Sayıları çok daha az olan Hristiyanlar, Müslümanlara göre daha da bölünmüştür. Doğu kiliseleri adı altında toplanabilecek olan farklı Hristiyan mezhepler esas olarak üç gruba ayrılır. İlk gruba, İstanbul, merkezi Halep'de olan Antakya, Kudüs ve İskenderiye Ortodoks patrikliklerine bağlı olanlar girmektedir. Mısır'daki, bugün ortadan kaybolmuş olan Yunan kolonisi bir yana bırakılırsa, çoğunlukla Arapların mensub oldukları ilk grup, Ortodoks Rumlar (ya da Melkitler) olarak bilinir. Bunun nedeni, Osmanlılar zamanında din esasına göre tanımlanan millet sisteminde, Ortodoksların Rum milletine mensup ve öbür doğu Hristiyanlarına göre kimi ayrıcalıklara sahip olmalarıdır. Nitekim en kalabalık oldukları Suriye, Lübnan ya da Filistin gi-

bi yerlerde, Osmanlılar zamanında Ortodoks Rumlar, Hıristiyanların kaymak tabakasını oluşturmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri, Soğuk Savaş koşullarında Moskova Patrikliği'nin kendi yanına çekebilmek için pek çok çaba harcadığı bu gruba dahil olanların sayısı, bugün 700.000 dolayındadır. Kendi içinde en büyük çeşitliliğe sahip olmasa da, en kalabalık olan ikinci gruba, 4. ve 5. yüzyıllarda meydana gelen büyük krizler sırasında Ortodoks Kilisesi'nden ayrılanlar girmektedir. Bunların en ünlüsü, Gregoryen denilen Ermeni Kilisesi –ama burada etnik bir azınlıkla dinsel bir azınlığın örtüşmesi söz konusudur– en kalabalığı ise, Mısır'daki Kıpti Kilisesi'dir. Irak'taki Nesturi Kilisesi'ne bugün, yalnız Iraklı Asurilerin küçük bir bölümü (15.000 kişi dolayında) devam etmekte iken, Yakubi denilen Süryani Kilisesi'nin, sayıları 150.000 ile 200.000 arasında tahmin edilen üyesi vardır. Türkiye'nin güneyi ile kuzey Irak ve Lübnan'da hızla gerilemekte olduğu tahmin edilen bu kilise, varlığını, patrikliğinin bulunduğu Suriye'de (Şam) hâlâ korumaktadır. Nihayet, üçüncü grupla geçiş sağlayabilecek bir kilise olan (7. yüzyılda kurulmuş, 12. yüzyıldan itibaren Roma'ya bağlanmıştır) Maruni Kilisesi'ne ise, iç savaş nedeniyle göç edenler bir yana bırakıldığında, 650.000 dolayında Lübnanlı'nın bağlı olduğu söylenebilir.

Üçüncü grup, daha önce sözü edilen kiliselerden ayrılarak Roma'ya bağlanmayı seçen, bu yüzden “Rum Katolik” diye adlandırılan kiliseleri kapsamaktadır. Bu gruba, 1724'te kurulan ve Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail'de 300.000 kişinin bağlı olduğu Melkit (ya da Rum) Katolik Kilisesi; Ortadoğu'da ancak birkaç onbin üyesi kalmış bulunan Ermeni Katolik Kilisesi (1742); 100.000 dolayında üyesi bulunan Katolik Kıpti Kilisesi (1895), 1551'de Nesturi Kilise'sinden ayrılan, Irak'ta 250.000 üyesi bulunan Keldani Kilisesi ve 1763'te Roma'ya bağlanan Katoliklerin oluştur-

dukları, Ortadoğu'nun değişik bölgelerine dağılmış 100.000 kadar üyesi bulunan Katolik Süryani Kilisesi girmektedir. Önceleri misyonerlerce desteklenen bu kiliselere, sonradan, manda döneminde, manda yönetimleri destek olmuş, bu sayede zamanla Katolik Hristiyan seçkinler Ortodoksların yerini almışlardır. Bunun en iyi örneği Lübnanlı Marunilerdir.

Bu döküm, bölgedeki dinsel çeşitliliği yansıtmaktan uzaktır; çünkü burada, her bir kiliseden, tamamen ayrı doktrinler oluşturmak üzere ayrılan gruplar göz önünde bulundurulmamıştır. Bu duruma verilecek örneklerin başında, yedi imama inanan Şiiler olan İsmaililerden ayrılarak kendine özgü bir mezhep kuran, Cebel-ül Ensariye ya da Suriye'nin Cebel-i Aleviye'sinde yaşayan ve bugün ordudaki ağırlıklı konumlarından dolayı iktidarın çekirdeğini oluşturan Nuseyriiler gelmektedir. Sayılarının, öbür Suriye Şiiileriyle birlikte 1. 200.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Aynı şey, Fatimiler aracılığıyla gene İsmaili kökenden gelen, günümüz Lübnan'ında 200.000 dolayında üyeli ayrı bir mezhep oluşturan, ayrıca Suriye'nin özellikle Cebel-i Dürüz yöresinde (200.000) ve İsrail'de (50.000) varlıklarını koruyan Dürzüler için de geçerlidir. Başka bir grup da, bu kez Yahudi-Hristiyan karışımından türeyen, Irak'ın güneyindeki bataklıklarda yaşayan 40.000 dolayındaki Mandeenler ya da Aziz-Yuhannâ Hristiyanlarıdır. Son olarak, çok daha eski dinlerin bugüne dek yaşamayı sürdürebilmiş örneklerinden söz edilebilir. Bunlardan Yezidiler, Zerdüştlük, Nesturilik ve Yahudiliğin karşımı olan bir inanca sahiptirler. Irak'ın kuzeyi (150.000) ile Türkiye'nin güneydoğusunda (40.000) yaşayan bir topluluk olan Yezidiler sık sık Kürtlerle karıştırılırken, 50.000 kadar Zerdüştlüğe bağlı kişi de İran'da yaşamayı sürdürmektedir.

ORTADOĞU'NUN BUGÜNKÜ SINIRLARI NASIL ÇİZİLDİ?*

19. yüzyıl başına kadar Ortadoğu'yu, Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan tek bir sınır ikiye ayırmaktaydı; sınırın bir yanında Osmanlı imparatorluğu, diğer yanında İran İmparatorluğu yer alıyordu. İki güç arasında yüzlerce yıl süren savaşlar sonucu çizilen bu sınır 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla kesinleşti ve İran'daki Safevi hanedanının düşmesine yol açan savaşlardan sonra, 1746'da, bir kez daha onaylandı. Bu sınır, çok ufak tefek değişiklikler bir yana bırakılırsa, bugünkü İran-İrak, Türkiye-İran ve Türkiye-Ermenistan sınırının aynısıdır. Demek ki, bugün çok ciddi tartışmalara konu olsa da bu, bölgenin en eski sınırıdır.

(*) Daha önce Hérodote (no. 41, 2. trimester, 1986) dergisinde yayımlanan bu bölüm, başka yerlerde ayrıntılı şekilde incelenmiş bir konuyu toparlamayı amaçlamaktadır. Kullanılan başlıca kaynaklar şunlardır: Kent, Marion, *Oil and Empire. British Policy and Mesopotamian Oil*, Londra, 1976; Meicher, Helmut, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928*, Londra, 1976; Kedourie, Elie, *In the Anglo-Arab Labyrinth*, Londra, 1976; Bush, Briton Cooper, *Britain, India and the Arabs, 1914-1921*, Berkeley, 1971; Friedman, Isaiah, *The Question of Palestine, 1914-1918*, Londra, 1973; Helmreich, Paul C., *From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, Ohio, 1974.

Daha kuzeyde, Aras ile Karadeniz arasında düzenli bir biçimde güneybatıya doğru ilerleyen Çarlık Rusyası, Ortadoğu'ya ilk giren büyük güç olmuştur. 19. yüzyıl başında o zamana kadar Türk ya da İran etkisinde olan Gürcü prensliklerini kendi bünyesine kattıktan sonra, Rusya, 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla bugünkü Türkiye-Rusya sınırının hemen hemen aynı olan sınıra dek ilerlemiş, 1878 Berlin Antlaşması'yla da ilerlemesini biraz daha sürdürerek Erzurum kapısına dek dayanmıştır.

Ortadoğu'nun güneyinde ise, Avrupa'yı sıcak denizlere bağlayan yollar, Hindistan ticaretini sırasıyla kontrol altına alan büyük Batılı güçlerin (16. yüzyılda Portekizliler, 17. yüzyılda Hollandalılar ve nihayet 18. yüzyıldan itibaren İngilizler) iştahını her zaman kabartmıştır. Sonunda, Hindistan'a Süveyş kanalından geçilerek gidilmeye başlanan tarihten itibaren bu yollar kesin olarak İngilizlerin etki alanına girdi. 1833'ten beri Türklere isyan bayrağını açmış olan Mehmet Ali Paşa ve oğullarının yönetimindeki Mısır, 1883'te bir İngiliz protektorası olmaktan kurtulamadı. Böylece bölgenin çok eski, ancak üç yüzyıldan beri haritadan silinmiş olan bir başka sınırı, Sina yarımadasının doğusunda Gazze'den Akabe'ye uzanan sınır yeniden çizildi. Ancak İngiltere'nin Mısır'ı resmen ilhak etmesi çok daha sonra, 1914'te gerçekleşecekti.

19. yüzyılın iki büyük sömürgeci gücünün, İngiliz ve Rus imparatorluklarının Karadeniz ve Kızıldeniz kıyılarına yerleşmeleri, Balkanlar'dan Afganistan'a uzanan ve doğuya doğru yayılma eğilimi gösteren iki sömürge imparatorluğu arasında bir tampon bölge durumuna gelen bu bölgenin bundan sonraki kaderi üzerinde belirleyici olacaktı. Bölgenin kendi siyasal yapılarını koruyarak büyük güçlerin nüfuz bölgesi şeklinde paylaşılması bu bakış açısının ürünüdür.

Bununla birlikte Ortadoğu'ya duyulan ilginin 20. yüz- yıl başında birdenbire artmasını açıklamak için Ruslar- la İngilizler arasındaki rekabet yeterli değildir. Bunun için bir yandan Almanya'nın bölgeye girme ve Anadolu ile Mezopotamya'yı sömürgeleştirme girişimlerinin, diğer yan- dan da bölgeye özgü bir unsur olan petrolün göz önün- de bulundurulması gereklidir. İstanbul Boğazı'nı Basra Körfezi'ne bağlayan demiryolu ile somutlaşan Berlin-Bağdat eksenini, bir yüzyıldan beri Londra ve St. Petersbourg diplo- matlarının ihtiyatlı manevralar çevirdikleri bu bölgeye, Al- manların kaba biçimde el koymalarına yol açtı. Bunun üye- rine Birinci Dünya Savaşı'nın habercisi olan İngiliz-Rus itti- fakı kuruldu ve bölgenin müttefikler arasında kesin biçim- de paylaşılması yolunda ilke kararı alındı. Petrole gelince, Ortadoğu'nun çağdaş tarihinin bu mürekkeple yazıldığını söylemeye bile gerek yok.

Mezopotamya'daki ilk petrol imtiyazları

Ortadoğu'nun petrol kaynadığı kimse için bir sır değil- di, ama petrolün önem kazanması için merhem yapımı ya da gaz lambalarını yakmanın ötesinde bir işe yaraması ge- rekiyordu. İşte bu önemli adım, Almanya'yı denizde yen- menin gerekli olduğuna, bunun için İngiliz donanmasının modernleştirilmesi gerektiğine inanmış iki kişinin 1911'de Bahriye'nin başına getirilmesiyle atıldı. Bu kişiler Winston Churchill ve Amiral Fisher idi.¹ Böylece İngilizlerin gücünü takviye etmesi beklenen yeni yakıt, savaşın en hayati nesne- si ve bir devlet meselesi oldu.

1 Bu dönemin İngiliz donanması ile ilgili olarak bkz. Marder, A. J., *From the Dreadnought to Scapa Flow: the Royal Navy in the Fisher Era, 1904-1919*, cilt I, Londra, 1961; önde gelen şahsiyetlerle ilgili olarak: Churchill, Randolph, *Winston S. Churchill*, cilt II. Londra, 1967 ve Marder, A. J., *Fear God and Dre- ad Nought. Correspondence of Lord Fisher*, cilt II, Londra, 1956.

Oysa Ortadoğu petrollerine ilginin kökeni çok daha eskiye gidiyordu. Daha 1888'de petrolün parlak bir geleceği olduğunu gören II. Abdülhamid, Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol sahalarının gelirini elde etmek üzere önlemler almış ve bunları padişahın has arazisi haline getirmişti. Aynı yıl Deutsche Bank tarafından kurulan Şark Demiryolları Şirketi, Basra Körfezi'ne bağlanacak demiryolunun yapımı için ilk imtiyazı elde etti. 1903'te yenilenen anlaşma, bu kez doğrudan Bağdat demiryoluyla ilgiliydi ve şirkete demiryolunun iki yanındaki 20 km'lik bir şeritte maden ve petrol arama izni veriyordu.²

Aynı şekilde 1901'de İngiliz hükümeti Avustralya'da altın madeni işleterek zengin olmuş William Knox d'Arcy adlı bir İngiliz vatandaşının, İran şahından petrol imtiyazı alabilmesi için tüm ağırlığını ortaya koyuyordu. D'Arcy verimsiz petrol arama çalışmalarında sermayesini tüketince, 1905'te Burmah Oil Company'yi³ ona yardım etmesi için ikna eden de gene İngiliz Bahriye bakanlığı oldu. Bu işbirliği sonucunda 1907'de, sonradan İngiliz-İran Petrol Kumpanyası, daha sonra da İngiliz petrol gücünün gözbebeği olan British Petroleum (BP) adını alacak olan Anglo-Persian Oil Company (APOC) kuruldu. Şirketin kurulmasıyla, ayrıca, aynı yıl başlangıçta sıcak denizlerdeki kabukluların taşımacılığı konusunda uzmanlaşmış Shell Transport and Trading Company ile Hollandalılara ait, Endonezya petrolünü çıkaran Royal Dutch Petroleum Company tarafından alınan birleşme kararından doğması muhtemel sonuçların frenlenmesi amaçlanmıştı. Birleşme sonrası kurulan yeni şirketin % 60 hisse-

2 Bkz. Wolf, J. B., *The Diplomatic History of the Bagdad Railway*, University of Missouri Studies XI, 1933 ve Chapman, M. K., *Great Britain and the Bagdad Railway 1888-1914*, Londra, 1973.

3 Birmanya petrollerini işletmek üzere kurulmuş, hükümete, özellikle Hindistan genel valisi ve 1919-1924 arasında dışişleri bakanı olan Lord Curzon'a yakın kişilerin içinde yer aldıkları şirket.

sine sahip olan Royal Dutch şirketinin Alman yanlısı olması, Anglo-Persian Oil Company'yi İngiliz hükümetinin hem koruma altına almasına hem de hükümet politikasında bir araç olarak kullanmasına yol açtı.⁴

İngiliz şirketi Mescid-i Süleyman'da petrol bulduğunda durum az çok bu merkezdeydi. 1908'de yapılan Jön Türk Devrimi'nden sonra İstanbul hükümeti üzerindeki Alman etkisinin azalacağı yönünde işaretler alınması da İngilizleri cesaretlendirdi. Ancak, Osmanlı diplomasisi, taraflardan herhangi birini memnun etmemiş olmak için kullandığı klasik, tarafları karşı karşıya getirme şeklindeki, kimden yana olduğu belli olmayan politikasına geri dönmekte geçikmedi. Bu yüzden İstanbul'da, bakanlıklar arasında bir imtiyaz koparabilmek için yaşanan koşuşturma 1912 yılına kadar sonuçsuz kaldı. Aynı yıl *Foreign Office* (İngiliz Dışişleri), Osmanlıların Avrupa'da kalan son topraklarının paylaşımı için, harıl harıl, Balkan devletleri arasında bir ittifak kotarmaya çalışırken⁵ Amiral Fisher de, Birinci Dünya Savaşı'nın 1914 Temmuzunda patlayacağı yönünde kehanette bulunuyordu.⁶ Türk imparatorluğunun Asya'daki topraklarıyla ilgili olarak acilen bir şeyler yapılmalı ve petrol imtiyazları güvenceye alınmalıydı.

Tam bu sırada, 1912'nin ağustos ayında, *Foreign Office*, İstanbul'daki büyükelçisi kanalından, İngiliz sermayesiyle kurulmuş ancak Alman yanlısı ve Jön Türklere yakın olduğu için İngilizlerin güven duymadığı National Bank of Turkey'in, Deutsche Bank ve Shell ile birlikte, bu şirketler-

4 Ortadoğu'daki ilk petrol kuyularıyla ilgili olarak bkz. Longrigg, S.H., *Oil in the Middle-East: its Discovery and Development*, 3. baskı, Londra, 1968. Shell ile ilgili olarak; Gerettson, F.C., *History of the Royal Dutch*, 2. baskı, 4 cilt, Leyden, 1958, Henriques, R., *Marcus Samuel, First Viscount Bearsted and Founder of the "Shell" Transport and Trading Company, 1853-1927*, Londra, 1960.

5 Bkz. Helmreich, C. E., *The Diplomacy of the Balkan Wars*, Cambridge, 1938.

6 Marder, *Fear God...*, a.g.e.

den her birinin % 25 hissesine sahip olduğu, Turkish Petroleum Company (TPC) adlı bir şirket kurduğunu öğrendi.⁷ Deutsche Bank, kendisine bağlı olan Şark Demiryolları Şirketi'nin elinde bulunan Mezopotamya petrolleriyle ilgili işletme ruhsatını yeni şirkete devretmeye hazır olduğu gibi, TPC'nin de Osmanlı hükümetinden uzun süreli bir imtiyaz elde edebilecek konumda olduğu açıktı.

Bu tehlike karşısında İngiliz hükümeti birkaç koldan harekete geçti. İlk olarak TPC'nin projesini önlemek için elinden geleni yaptı, sonra sonuna dek APOC'a arka çıktı ve nihayet uzun vadeli bir politika oluşturmaya çalıştı. Nitekim 1912'nin temmuz ayında, İngiliz Bahriye Nazırı olan Churchill, İngiliz donanmasında sıvı yakıt kullanılmasının yol açacağı sorunları incelemek üzere bir komisyon oluşturmuştu bile. Bu komisyonun vardığı sonuçlar kabineye sunuldu ve hükümet 9 ve 11 Temmuz 1913'te "Donanmanın ihtiyacı olan yakıtın gelecekte sürekli ve bağımsız olarak sağlanmasının hayati bir önem taşıdığını" bildirerek, hükümetin bu amaçla "ülke içi ve dışındaki güvenilir petrol kaynakları üzerinde etkili konuma gelmesini sağlayacak" yollar bulmasına karar verdi.⁸ Bu karar doğrultusunda şirketin İran imtiyaz bölgesindeki petrol sahasında yaptırttığı bir incelemenin ardından İngiliz hükümeti, 20 Mayıs 1914'te imzalanan bir anlaşmayla APOC'un % 51 hissesini 2,2 milyon sterlin karşılığında satın almaya karar verdi.⁹

Bu arada Alman ve İngiliz baskılarından bunalmış olan Osmanlı sadrazamı, rakiplerin birleşerek bir konsorsiyum kurmaları halinde Türklerin onlara memnuniyetle imti-

7 National Bank of Turkey ile ilgili olarak bkz. Kent, M., "Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy", *The Historical Journal*, cilt XVIII, no. 2, 1975.

8 Kent, *Oil and Empire...*, a.g.e., s. 48.

9 Jack, M. (Kent), "The Purchase of the British Government's Shares in the British Petroleum Company 1912-1914", *Past and Present*, no. 39, Londra, Nisan 1968.

yaz vereceğini söyledi.¹⁰ Eski Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile Alman büyükelçilik ataşesi Richard von Kühlmann, Londra'da İngiliz hükümetiyle, Bağdat demiryolu ve Mezopotamya'daki etkileri konusunda müzakerelere başlamış olduklarından, İngilizler bu önerinin üzerine atladılar ve Ortadoğu'nun ve yer altı zenginliklerinin geleceğiyle ilgili olarak İngiltere'nin başkentinde bir dizi kapsamlı müzakerelere başladılar.

8 Mayıs 1813'te İngilizler İbrahim Hakkı Paşa ile dört maddelik bir anlaşma paraf ettiler. Maddelerden ilki Türkiye-İran sınırını APOC imtiyazının yararına olacak şekilde değiştirmeyi öngörüyordu. İkinci madde demiryolu hatlarıyla ilgili nüfuz bölgelerini düzenlemekteydi. Bağdat-Basra hattı İngiliz sermayesinin kontrolünde inşa edilecekti. Üçüncü madde Kuveyt ve Muhammere (bugün İran'daki Kuzistan bölgesi) emirlikleri üzerinde İngilizlerin protektorasını tanıyordu ve dördüncü madde ile de Dicle üzerinde, Bağdat ve Basra arasındaki nehir taşımacılığı imtiyazı İngiliz sermayesine veriliyordu.¹¹ Bütün bunlara karşılık, Osmanlı hükümetine gümrük vergilerini, ithal mallarında % 11'den % 15'e artırma izni verilmekteydi.¹²

Bu ilk anlaşmanın ardından çığ gibi, bir dizi başka anlaşma sökün etti. Fransa ve Türkiye arasında, Suriye ve Kuzey Anadolu demiryolları, Rusya ile Türkiye arasında da, ileride değineceğimiz Ermeni meselesi konusunda müzakereler başlatılırken, bir yandan da Almanya ve Fransa, Fransa'nın Bağdat demiryolunun yapımına katılması, Rusya ile Fransa,

10 Lowther'den (İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi) Grey'e (dışişleri bakanı), 21 ve 24 Nisan 1913, zikr. Kent, *Oil and Empire*, a.g.e., s. 54.

11 Bkz. Gough, G. P. ve Temperley, H., *British Documents on the Origine of the War 1898-1914*, cilt X, bölüm 1: "The Near and Middle East on the Eve of War", Londra, 1936.

12 Kesin anlaşma aynı yılın 13 Ağustos'unda imzalanacaktır; bkz. Gough ve Temperley, a.g.e., cilt X, bölüm II: "The Last Years of Peace", Londra, 1938.

kuzey Anadolu'daki nüfuz bölgelerinin belirlenmesi ve nihayet İngiltere ile Almanya, Mezopotamya ve petrol kaynaklarının paylaşımı konularında anlaşmalar imzaladılar.

Petrolle ilgili müzakerelerde İngilizlerin amacı National Bank of Turkey'i –ki aslında İngiliz sermayesiyle olan bağına değinmiştik– devreden çıkararak yerine resmen İngiliz hükümetinin himayesi altında bir kuruluş haline gelen APOC'u koymak ve mümkün olursa bunu Almanların desteğiyle yapmak idi. TPC'ye ait ve National Bank'ın elinde bulunan % 50 hissedenden üçte birinin, İngiliz vatandaşlığına geçmiş bir Ermeni olan Calouste Gulbenkian adlı bir şahsa ait olduğunun ortaya çıkmasına ve bu şahsın haklarını Shell'e devretme tehdidinde bulunmasına rağmen, sonunda İngilizler istediklerini elde ettiler.

Söz konusu anlaşma, 19 Mart 1914'te imzalandı. APOC National Bank of Turkey'in % 50 hissesini ele geçirdi. Diğer iki ortak, Shell ve Deutsche Bank % 25'erlik hisselerini koruyordu. Ancak APOC ve Shell kendi hisselerinden yüzde iki buçukunu C. Gulbenkian'a vereceklerdi. Böylece bu şahıs “Bay % 5” olarak anılmaya başladı.¹³

Sonunda, National Bank of Turkey'in Alman yanlısı olduğu rivayetlerine rağmen, İngiliz hükümeti, TPC içerisinde Almanlarla eşit ortaklık hakları elde etmeyi başarmıştı. Aynı şekilde Londra'da 15 Haziran 1914'te, yani Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden elli gün önce imzalanan başka bir anlaşmayla İngiliz hükümeti, iki İngiliz vatandaşının şirketin yönetim kuruluna girmesi ve Almanların, Basra vilayeti ve Basra Körfezi'nde İngilizlerin Osmanlılardan elde ettikleri hakları tanımları koşuluyla, Almanların Bağdat demiryolunu inşa etmelerine yeşil ışık yaktı.¹⁴

13 Müzakereler için bkz. Kent, M., *Oil and Empire...*, bölüm 5, G. Gulbenkian ile ilgili olarak, Hewins, R., *Mr. five per cent*, Londra, 1957.

14 Gouch ve Temperley, *a.g.e.*, cilt X, bölüm II.

Foreign Office'in hesabı basitti. Almanya ile yapılan anlaşmaların hepsi, eli kulağında olan savaşa ve bunu kimin kazanacağına bağlı olarak uygulanacaktı. Buna karşılık, bu anlaşmalar sayesinde arazide elde edilmiş olan bütün haklar, ileride hak iddia edebilecek taraflara karşı, kazanılmış hak olarak kalacaktı. İngilizler bu hesabı yaparken Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan sonra ayakta kalıp kalmayacağı konusunda herhangi bir peşin hükme sahip görünmüyorlardı. Öte yandan, savaş sonucuna göre devletler yıkılır ya da haklarını kaybederlerse, özel şirketler ayakta kalmayı sürdürecektir ve hatta İngiliz çıkarlarını savunmak için Truva atı görevi görebileceklerdi. Böylece, yakın bir gelecekte Almanya'yı mağlup edeceğinden emin görünen İngiltere, işine gelmeyen kişi ya da ortakları tasfiye edebilmek için Almanya ile işbirliği yapmakta hiç sakınca görmedi.

Şimdi sıra imtiyazı elde etmeye gelmişti. İstanbul'daki İngiliz ve Alman büyükelçileri, 28 Haziran'da, birlikte saldırıya geçtiler; sadrazam, her iki büyükelçiye gönderdiği metni aynı olan bir nota ile TPC'nin Mezopotamya'daki petrol imtiyazını kendilerine vermeyi resmen kabul etti.¹⁵

Ermeni özerkliği

Bilindiği gibi Rusya'nın sermayesi yoktu ama, insan gücü vardı. Bu yüzden daima, belirli bir toprak parçasını nüfuz alanına dahil etmekten çok, doğrudan işgal etme yolunu seçti. Üstelik, sıcak bölgelere inebilmek için Anadolu'nun doğusunda göz diktiği topraklarda yaşayan halk, o sırada, en ateşli ve etkin milliyetçilik duygusuna sahip olan Ermeniler idi. Bu yüzden Rusya'nın Osmanlı topraklarına gösterdiği ilginin odak merkezinde Ermeni sorunu yer alıyordu.

15 Hurewitz, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record*, Princeton, N.J., 1956, cilt I, belge no. 114.

1878 Berlin Antlaşması'nın Ermenilerin oturdukları doğu vilayetlerinde yapılmasını öngördüğü reformlar, Doğu Sorunu'nun yılan hikâyesine dönen yönlerinden birisidir. 1912'deki Balkan yenilgisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm fermanını ilan ettiğinde bu konu yeniden gündeme geldi ve söz konusu Asya topraklarında nüfuz bölgelerinin belirlenmesi aciliyet kazandı.

Tam bu sırada, 1912'nin kasım ayında, Ermenilerin Rusya'daki Eçmiadzin'de yerleşmiş bulunan "katolikos"u (en üst dinî yetkili) Rusya'ya başvurarak, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin Rus "protektorası" altına alınmasını talep etti.¹⁶ Bu çağrıyı yorumlayan İstanbul'daki Rus büyükelçisi, "Ermeni kitleleri arasında Rusya'dan yana eğilimin giderek yaygınlaştığını" belirttikten sonra, "Türk Ermenilerine yönelik nasıl bir protektora uygulayabiliriz?" sorusuna yanıt olarak, "pek çok Ermeni'nin hayalini kurduğu, Ermeni vilayetlerini biz Rusların işgal etmesi, bugün için atılması henüz erken bir adım olur," demektedir. Ancak, eğer reformlar "istenilen huzuru sağlayamaz ise, bu bölgeye askerî birliklerimizin girmesine hazırlıklı olmalıyız,"¹⁷ diye ekliyordu.

"Türkiye Ermenistan'ında ciddi reformların yapılmasına başlanılmaz ise Türk hükümeti, öylesine ağır bir Ermeni sorunuyla karşı karşıya kalacaktır ki, bu yeni durumda Avrupalı güçlerin müdahalesi kaçınılmazlaşabilir,"¹⁸ yollu Rus uyarısı karşısında Bab-ı Âli, Ermenilerle reformlar konusunda görüşmelere başlama gereğini duydu. Ancak, önerilen reform paketi, doğu vilayetlerinin başına Avrupalı ve müm-

16 Sazonov'dan (Rus dışişleri bakanı) Giers'e (İstanbul'daki Rus büyükelçisi), 30 Kasım 1912 (Rus takvimine göre), Ermeni sorunuyla ilgili "Livre orange", belge no. 2.

17 Giers'den Sazonov'a, 26 Kasım 1912, "Livre orange", belge no. 1. Kullandığımız çeviri Fransız Dışişleri Bakanlığı servisleri tarafından yapılmıştır, d. 41.2, s. 111-113.

18 Sazonov'dan Giers'e, 30 Kasım 1912.

künse Rus valiler atanmasını isteyen Rusya tarafından yeterli bulunmayarak geri çevrildi.¹⁹

Bu durumda, 1913 Baharı'nda bölgedeki gerginliğin daha da artması üzerine Osmanlı hükümeti alışlagelen taktiğine başvurarak, sorunla doğrudan ilişkisi olmayıp en az ilgili olan büyük gücü devreye soktu. 24 Nisan 1913'te Londra'daki Türk büyükelçisi, *Foreign Office*'e sunduğu bir nota ile doğudaki altı vilayette İngiliz komutası altında bir jandarma gücünün kurulmasını ve valilere yardımcı olmak üzere İngiliz "müfettişler" atanmasını önerdi.²⁰ Fakat Osmanlı diplomasisi bu öneriyi yaparken, savaş yaklaştıkça oluşan yeni güç dengesini yeterince hesaba katmamıştı. Bu çözümü zor sorunu, kendilerinin Mezopotamya'daki çıkarlarını güvenceye alma karşılığında, sanki bir lütufta buluyorlarmışçasına Ruslara devretmek İngilizlerin işine gelmekteydi. Böylece Osmanlı önerisi St.-Petersburg'a iletildi ve Grey (İngiliz dışişleri bakanı), "Rus meslektaşının" konuyla ilgili çözümün bulunmasında "sorumluluğu üstlenmesini" memnuniyetle karşıladığını açıkladı.²¹

Rusların çözüm önerisi, İstanbul'da bulunan büyük güçlerin büyükelçilerinin katılacakları bir konferans toplamaktı.²² Alman ve Avusturya hükümetleri, Boğaz kıyısında yapılması planlanan bu konferansta Osmanlı hükümetinin de temsil edilmesini önerdiler. Ancak Rusya, "Türkiye temsilcisinin toplantıya katılacağı haberinin Ermeniler arasında deren bir memnuniyetsizlik yaratacağı"²³ gerekçesiyle bu öneriye kesin şekilde karşı çıktı.

19 Giers'den Sazonov'a, 11 ve 15 Aralık 1912, "Livre orange", belge no. 4-6.

20 Bkz. Gouch ve Temperley, *a.g.e.*, cilt X, bölüm I, belge no. 479.

21 Grey'den O'Beirne'e, 28 Mayıs 1913, *a.g.y.*, belge no. 495.

22 Neratoff'un Paris, Londra, Viyana, Roma büyükelçilerine 24 Mayıs 1913 tarihinde gönderdiği sirküler, belge no. 32.

23 Sazonov'un Paris, Londra, Viyana, Roma ve İstanbul büyükelçilerine 30 Mayıs 1913 tarihinde gönderdiği sirküler, belge no. 44, "Livre orange".

Sözü edilen konferans 3 Temmuz'dan itibaren toplandı ve Almanlarla Rusların ortak önerisi doğrultusunda, doğu vilayetlerine iki Avrupalı genel müfettiş atanması ve Ermenilerin vilayet meclislerinde % 50 oranında temsil edilmeleri yolunda bir karar aldı.²⁴ Uzun tartışmalar ve ayak sürmelerden sonra Bab-ı Âli bu metni 8 Şubat 1914'te kabul etti ve birkaç ay sonra, yeni Ermenistan'ı oluşturmakla görevlendirilen bir Norveçli ile bir Hollandalı, müfettiş olarak atandılar. Ancak Türk hükümetinin tavrı, petrol sorununda İngiliz hükümetinin benimsediği tavırla aynıydı; o da anlaşmaların geçersiz olması için savaşın patlamasını bekliyordu. Ve bu konuda çok kararlıydı. Böylece Ermenilerin ortadan kaldırılması gündeme geldi.

Savaşın başlaması

1914'ün başında, yüz yıldır süren Doğu Sorunu'na bir dizi son derece karmaşık ve içice geçmiş uluslararası antlaşma ile çözüm arandığı yollu bir izlenim vardı, ama gerçekte, bu muazzam diplomatik satranç oyununa taraf olan güçlerden her birisinin niyeti, elini kolunu bağlayan antlaşmaların kör düğümünü kestirip atmaktan öteye gitmiyordu. Bu tablonun dışladığı bir tek durum vardı: Tarafsızlık. Çünkü tarafsız kalmak, *status quo ante*'yi (önceden var olan durum) kabul etmek anlamına geliyordu. Bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu ile yeni müttefikleri Almanya ve Avusturya bir yandan, gelecekteki düşmanları olan İngiltere, Rusya, Fransa ve daha sonra İtalya öbür yandan, yalnız bir konuda görüş birliği içindeydiler: Savaşı başlatmak.

Savaştan az önce Ortadoğu'da meydana gelen gelişmeler bu ortak isteği doğrular niteliktedir. 1914'te Alman zırhlıla-

24 Mallet'den (İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi) Grey'e, 25 Kasım 1913, Gouch ve Temperley, cilt X, bölüm I, belge no. 584.

rı *Goeben ve Breslau*'nun, Çanakkale boğazından gizlice geçerek İstanbul'a sığınmaları ve ardından Türkiye tarafından satın alınmaları olayı, kamuoyunun gözünde Türk-Alman ittifakını kesinleştirmiş, bu yüzden uzun süre, Almanların Türkiye'yi savaşa sokmak için kullandıkları bir kurnazlık olarak görülmüştür. Bugün, elimizde kesin kanıtlar bulunmasa da (ki muhtemelen hiçbir zaman böyle kanıtlar bulunamayacaktır), İngiliz hükümetinin, bir yandan Türkiye'nin savaşa girmesini bir oldu bitti haline getirmek, diğer yandan da Karadeniz'de deniz gücü yönünden üstünlüğü ele geçirmesini sağlamak için bu gemilerin geçişine göz yummuş olduğunu biliyoruz. Bu sayede İngiltere, Rusya'nın İstanbul'u ele geçirme olanağının bulunmadığını bile bile, bu şehri Ruslara verme vaadinde bulunabilmiştir.²⁵

Aynı şekilde, Hindistan'dan getirilen İngiliz askerleri tarafından Basra'nın ele geçirilişine ve Irak işgalinin başlamasına olanak veren operasyonlar, 2 Ekim'de, Türkiye ile İngiltere arasında savaş ilan edilmesinden bir ay önce kararlaştırıldı. Sözde, Abadan rafinerisini koruma adına başlatılan bu operasyon sonucunda, İngilizler Mezopotamya'daki bütün petrol sahalarını ele geçirmiş oldular.²⁶

Araplarla ilk temaslar

Ermeni sorunu, göz konulan topraklarda yaşayan insanların tepkilerinin göz önünde bulundurulmasının yararlı, hatta zorunlu olduğunu ortaya koymuştu. Arap milliyetçiliğinin doğuşu, bu alanda yeni bir fırsat yarattı.

25 Bu konudaki çok sayıda kaynak arasında bkz. Lumbye, W. R., *Policy and Operations in the Mediterranean 1912-1914*, Londra, 1970 ve Trumpener, U., "The Escape of Goeben and Breslau. A Reassessment", *Canadian Journal of History*, 1971.

26 Bkz. özellikle Barker, A. J., *The Neglected War: Mesopotamia 1914-1918*, Londra, 1967.

Gene de, Arap dünyasının entellektüel merkezlerinde gelişmekte olan bu milliyetçiliğin ağırlığı ne olursa olsun, İngiltere'nin ilgisini asıl, geleneksel güçleri temsil eden Mekke şerifi ve oğulları çekiyordu. Yerel planda çok önemli bir güce sahip olan bu çevreler, İstanbul'daki Jön Türk iktidarının merkezizetçiliği konusunda çok olumsuz bir tavra sahipti. Bu merkezizetçiliğin en somut örneği de, Suriye'yi Medine'ye bağlayan ve daha sonra Mekke'ye kadar uzatılması düşünülen Hicaz demiryolu idi.

İster gerçek neden olsun, ister bir gerekçe olarak kullanılsın, deve sürücülerinin kazanç kapılarının kapanması, Şerif Hüseyin'in İngilizlerle temasa geçmesine zemin hazırladı. Hüseyin'in Osmanlı parlamentosunda mebus olan oğlu Abdullah, İstanbul'a giderken yolu üzerinde olan Kahire'de, 5 Şubat 1914'te İngiliz yüksek komiseri Lord Kitchener ile görüştü ve kendisine, Şeriflikle Bab-ı Âli arasında açık bir çatışma çıkmaması durumunda İngilizlerin desteğine, en azından iyi niyetli bir tarafsızlık gözeteceklerine güvenip güvenemeyeceğini sordu. Kitchener, ihtiyatlı bir resmî tavır almayı tercih ettiyse de, sekreteri Ronald Storrs'un yaklaşımı cesaret vericiydi.²⁷ Nitekim dönüşünde Abdullah, 18 Nisan'da, bu kez, yalnız Storrs ile görüştü ve ona, İngilizlerin Şerife bir düzine kadar mitralyöz hediye edip edemeyeceklerini sordu. Storrs böyle bir imkânın bulunmadığını söyledi ve görüşme bu noktada kesildi.²⁸

Ancak bu sadece bir erteleme kararı idi ve Kahire'deki

27 Kitchener'den Grey'e, 6 Şubat 1914, Gouch ve Temperley, *a.g.e.*, cilt X, bölüm II, s. 827; Abdullah'dan Hüseyin'e, 7 ve 15 Şubat 1914, Musa, Suleyman, *Al-murasalat al-tarihiyye 1914-1918* (tarihî yazışma), cilt I, Amman, 1973, s. 18-20, 21-22; Abdullah ile G. Antonius arasında 1 Mayıs 1936'da yapılan görüşme, Gouch ve Temperley, *a.g.e.*, cilt X, bölüm II, s. 831-832.

28 Bkz. Storrs, Ronald, *Orientalism*, Londra, 1943, s. 122-123; Kitchener'den Sir W. Tyrell'e, 26 Nisan, 1914, Gouch ve Temperley, *a.g.e.*, cilt 10, bölüm II, s. 831. Bu görüşmelerin genel bir değerlendirmesi için bkz. Kedourie, *a.g.e.*, s. 4-13.

İngiliz çevreleri durumu kendi yararlarına olarak değiştirmek için fırsat kolluyorlardı. 1914 Ağustosunda Lord Kitchener'in İngiltere'nin Harbiye Nezareti'ne getirilmesi, "Arap davası"nın en inanmış sözcülerinden birisinin İngiliz İmparatorluğu'nun kilit mevkilerinden birine gelmesi anlamını taşıyordu. 1914 Eylülünden itibaren, yani Türkiye'nin savaşa girmesinden çok önce, Storrs, Kahire'deki *Intelligence Service*'in (İstihbarat Örgütü) hazırladığı, Şerifle temasa geçilmesi tavsiyesinde bulunan bir rapor gönderdi.²⁹ Kitchener ona derhal bir cevap yazarak Mekke'ye gizli bir ajan gönderilmesini ve Abdullah'tan, Türkiye'nin Almanların yanı sıra savaşa girmesi durumunda, Şerif'in İngiltere'nin yanında mı karşısında mı yer alacağını öğrenilmesi talimatını verdi. *Foreign Office* Kitchener'in bu mektubunu onaylamıştı.³⁰

İranlı bir Bahai olan bu gizli ajan, bugüne kadar izine rastlanamayan Storrs'un mektubunu³¹ alarak derhal Mekke'ye gitti. Ve 30 Ekim'de, Türkiye'ye savaş açılmasından birkaç gün önce, Abdullah'ın, "Hicaz halkı Büyük Britanya ve hükümetiyle daha yakın bir ilişki içinde bulunmaktan memnuniyet duyar ve bunu kabul eder," dedikten sonra, "Büyük Britanya ülkesinin, halihazır Emir ve Şeyh Haşmetmeabın şahsı ve Emirliğinin hakları ile bağımsızlığını koruduğu sürece gözümüzde ilk yeri alacaktır,"³² ibaresini taşıyan mektubuyla birlikte geri döndü.

Mektubun içeriği Londra'ya telgrafla iletildi ve aynı gün Kitchener Abdullah'a gönderilecek cevabı yazdırdı. Burada şöyle deniyordu: "Eğer Arap milleti, Türkiye'nin bizi mecbur bıraktığı bu savaşta İngiltere'ye destek olursa, İngiltere,

29 Bkz. Storrs, *a.g.e.*, s. 148. İstihbarat Örgütü'nün başı G. F. Clayton'un raporu, 6 Eylül 1914, zikr. Kedourie, *a.g.e.*, s. 13-14.

30 *Foreign Office*'den Sir Milne Cheetham'a (Kahire'deki İngiltere yüksek komiseri), 24 Eylül 1914, Kedourie, *a.g.e.*, s. 15.

31 Bkz. Kedourie, *a.g.e.*, s. 17. Bu görevle ilgili olarak bkz. Storrs, *a.g.e.*, s. 150-151.

32 Kedourie, *a.g.e.*, s. 17.

Arabistan'ın iç işlerine müdahale etmeyeceği ve yabancılar-
dan gelen bir dış müdahaleye karşı Araplara her türlü des-
teği vereceği konusunda garanti verir.” Mektubun son pa-
rağrafında da, halifeliğin, Mekke ya da Medine’de, “gerçek
Arap soyundan” gelen birisi tarafından üstlenilmesinin ist-
endiği ifade ediliyordu.³³ Storrs bu mektubu yeniden kale-
me alarak allayıp pulladı ve son paragrafına şu iddialı sözle-
ri ekledi: “Haşmetmeapları, dünyanın her yanındaki ve bü-
tün ülkelerdeki sadık bendelerine Arapların özgürlük günü-
nün geldiği ve Arabistan üzerinde güneşin doğmakta oldu-
ğu müjdesini verebilirler.”³⁴

Böylece, başlangıçta Hicaz’daki konumunu sağlamlaştı-
rmaktan başka bir beklentisi bulunmayan Şerif, Britanya İm-
paratoru sayesinde dünyanın her yanındaki Arapların en üst
yöneticisi konumuna yükseltilmiş oldu.

Kahire’deki İngiliz yüksek komiserliği ile Sudan’daki ben-
zer kuruluşun siyasi ve askeri yöneticileri, bundan böyle,
şüphesiz Kitchener’den onay alarak, ancak, hükümetin her-
hangi bir resmî kararı ve talimatına dayanmadan Araplara
dünyaları vaad etmeye başladılar. Örneğin, 4 Aralık 1914 ta-
rihli duyuru gibi. Bu duyuru, “Arabistan, Filistin, Suriye ve
Mezopotamya – yani Kızıldeniz, Hint Okyanusu, Basra Kör-
fezi, İran ve Anadolu sınırları ile Akdeniz arasında yaşayan
halklar”³⁵ a sesleniyor ve çizdiği sınırlarla, gelecekteki İngiliz
nüfuz bölgesinin değilse de, Arap egemenliğinin hangi böl-
gede geçerli olacağını belirliyordu.³⁵

Doğaldır ki, bu politikanın takipçileri, halkın muhayyele-
sine bir Albay Lawrence kimliğiyle giren hayalperestlerden
çok, pragmatik idarecilerdi. Sudan valisi Sir Reginald Win-

33 Grey'den Cheetham'a, 31 Ekim 1914, aynı gün alınmıştır; Kedourie, *a.g.e.*, s. 17-18. Bütün Müslümanların ruhani yöneticiliği olarak kabul edilen halifelik, o tarihte Osmanlı padişahının uhdesinde bulunuyordu.

34 Abdullah'ın 1 Kasım 1914 tarihli mektubu, Kedourie, *a.g.e.*, s. 19.

35 Bkz. Kedourie, *a.g.e.*, s. 21-22.

gate, “Bütün bunlarda ne kötülük olabilir ki,” diye yazıyor ve “Eğer bir Arap devleti kurma projesi gerçekleşmezse, biz, yaptığımız bütün vaatlerden kurtuluruz; yok eğer bu proje gerçekleşirse, o zaman da, bu devleti denetlemek için yeterince imkânımız olacaktır,”³⁶ diye ekliyordu.

İstanbul ve Suriye

Büyük Britanya’nın müttefiklerine ya da müttefik adaylarına dağıttığı bu vaatlerin kaynağında yalnız, İmparatorluğun hizmetindeki bir avuç hırslı memur yoktu. Hiyerarşinin tepesindeki V. George’un kendisi bile, Rusya büyükelçisini 13 Kasım 1914’te Londra’da ağırladığında, “İstanbul’a gelince; bu şehrin size ait olmalıdır,”³⁷ diyerek, bu tür vaatlerde bulunmaktaydı. Rus İmparatorluğu’na yüzlerce yıllık hayalinin konusu olan şehri bahşeden bu cümlelerin asıl hedefi, Petrograd Sarayı’ndaki muhafazakâr çevrelerde etkili olan Alman yanlılarıydı ve İngilizler, böyle bir ihtimalin gerçekleşmesine karşı, *Goeben* ve *Breslau* zırhlılarının danışıklı dönüş kaçırılma serüveniyle Türk donanmasının güçlendirilmesi örneğinde görüldüğü gibi, önlemlerini çoktan almışlardı. Gene de, Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşılma sürecini başlatan, işte bu cümle idi.

Türklerin 1914’ün aralık ayında başlattıkları, bir ay sonra Kafkasya karlarında trajik biçimde biten büyük kış saldırısı, kısa bir süre için de olsa Rusları tedirgin ettiğinden Kafkasya valisi olan Grandük, müttefiklerden ikinci bir cephe açmalarını talep etti.³⁸ Haber Londra’ya 2 Ocak 1915’te vardığında,

36 Wingate’ten Clayton’a, 15 Kasım 1914, Kedourie, E., *The Chatham House Version and the Middle Eastern Studies*, Londra, 1970.

37 Benckendorff’tan Sazonov’a, 13 Kasım 1914, *Constantinople et les Détroits*, Paris, 1930, cilt 1, belge no. 21 içinde

38 Grandük ile İngiliz generali Williams arasında geçen bu konuşma, Genelkurmay nezdinde görevli diplomatik kançılara şefi N. A. Kudaşev tarafından S.

aralarında Churchill, geleceğin başbakanı Lloyd George gibi siyasi şahsiyetlerin de bulunduğu bir çevre, Batı cephesini rahatlatmak için Doğu'da bir harekât yapılması gerektiği görüşünü savunmaktaydı. Grandük'ten gelen talebi fırsat bilen İngilizler, 20 Ocak'ta, o sırada Türkleri yenerek Kafkasya tehlikesini bertaraf etmiş olan Rusları çok şaşırtan şu kararı aldıklarını bildirdiler: "Rusya'dan gelen talep üzerine, Donanma bir deniz harekâtı düzenleyerek Çanakkale Boğazı'nı açmaya karar vermiştir."³⁹

Ne var ki, Rusya müttefiklerinin alicenaplığına teşekkür edecek durumda değildir; Karadeniz'deki güç dengesinde zayıf durumda olduğu için bu harekâta katılması olanaksızdır. Bu da, ileride İstanbul'a sahip olma iddiasını adamakıllı zayıflatmaktadır. Buna rağmen, Müttefikler İstanbul'un kaderiyle ilgili hazırlıklarını sürdürmekten vazgeçmezler. Hatta, Osmanlı başşehrinin kaderi, büyükelçilik kançılar-yalarının dâr sınırlarını aşıp parlamentolara kadar yayılan genel bir tartışmanın konusu olur. Duma'da (Rusya parlamentosu) Rusya'nın sıcak denizlere inmesi konusunda yapılan ateşli bir tartışma, Avam Kamarası'nda hükûmete sorular yöneltilmesine ve Grey'in bunlara kaypak yanıtlar vermesine yol açar. Bunun üzerine endişelenen Rus diplomasisi, o sırada bir an meselesi gibi görünen İstanbul'un işgali konusunda İngilizlerin daha kesin bir taahhütte bulunmalarını talep eder.

Rus büyükelçileri Avrupa başkentlerinde yoğun temaslara başlarlar. Londra'da Benckendorff, Grey'in ağzından İngiltere'nin Basra Körfezi kıyısındaki birkaç yer dışında Osmanlı topraklarından pay almak gibi bir derdi olmadığı-

D. Sazonov'a 31 Aralık 1914 tarihinde gönderilen memorandumda yer almaktadır, *Consantinople...*, cilt II, belge no. 11.

39 Petrograd'daki İngiltere büyükelçiliğinden Sazonov'a, 20 Ocak 1915, *Constantinople...*, cilt II, belge no. 12.

m ve asıl Fransızların ne yapacaklarına bakılması gerektiğini öğrenir.⁴⁰ Nitekim, Fransız Dışişleri Bakanı Delcassé de, Rus büyükelçisi Izvolski'ye⁴¹ Boğazlar meselesinin Türkiye'nin Asya topraklarının paylaşımıyla ilişkili olduğunu söylemiştir. Aynı gün Petrograd'da Sazonov, Fransa ve Büyük Britanya büyükelçilerine, "İstanbul şehrinin, Boğaz'ın batı yakasının, Marmara Denizi'nin, Çanakkale Boğazı'nın ve Güney Trakya'nın"⁴² Rus İmparatorluğu'na bırakılmasını isteyen bir memorandum verir.

Rus memorandumunu İngiliz kabinesinde 9 Mart'ta tartışılır ve 12'sinde Petrograd'daki İngiliz büyükelçisi Buchanan Sazonov'a, "Müslümanların kutsal şehirleriyle Arabistan'ın Müslüman egemenliğinde kalması"⁴³ koşuluyla Rus isteklerinin kabul edilebileceğini bildiren bir nota verir. Ertesi gün, Delcassé, Petrograd'daki Fransa büyükelçisi Paléologue'a, "Fransa'nın Doğu'da istediği yerler arasında İskenderun Körfezi dahil olmak üzere Suriye'nin ve Toros sıradağlarına kadar Kilikya bölgesinin bulunduğunu şimdiden Bay Sazonov'a bildiriniz,"⁴⁴ diyen bir telgraf gönderir. Bu talep üzerine Ruslar Paléologue'dan, Fransız talebine konu olan toprakların sınırlarını kesinleştirmesini isterler. Paléologue; "Kişisel görüşüm olarak (...),⁴⁵ Manavgat'tan⁴⁶ başlayan, Toros sıradağlarını izleyen, Kilikya limanlarını içine alan, Güneydoğu Torosları izleyerek Zeytun⁴⁷ ve Maraş'ın kuzeyinden geçen, Meskene'nin doğusuna kadar Fırat boyunca ilerleyen ve en sonunda Tedmur'u batıda bırakarak Mısır sını-

40 Benckendorff'tan Sazonov'a, 3 Mart 1915, a.g.y., cilt I, belge no. 46.

41 Izvolski'den Sazonov'a, 4 Mart 1915, a.g.y., cilt I, belge no. 53.

42 4 Mart 1915, a.g.y., cilt I, belge no. 49.

43 A.g.y., cilt I, belge no. 77.

44 Fransız Dışişleri Bakanlığı (MFAE), seri A., Paix, cilt 177, s. 37.

45 Çözölemeyen bir kelime.

46 Antalya'nın doğusunda Akdeniz kıyısında küçük bir şehir.

47 Maraş'ın kuzeyinde.

rına ulaşan bir hat önerdim”⁴⁸ der. Bu bölge, Kilikya’nın yanı sıra Filistin’i de içine alıyor ve bu durumda, Rusların kendilerine göre üzerine hesaplar yaptıkları Kutsal topraklar bu bölgeye giriyordu. Dolayısıyla Ruslar, Fransızların Suriye ve Kilikya üzerinde söz sahibi olmalarını kabul etmekle birlikte, Kutsal topraklar sorununda çekince koydular.

Fransa’ya göre çok daha tedirgin ve ihtiyatlı görünen İngiltere ise, herkese, Basra Körfezi’nin kontrolünü elinde bulundurmamak dışında hiçbir yerde gözü olmadığını tekrarlamakta ve Osmanlı İmparatorluğu’nun topraklarını paylaşma konusundaki bütün bu tartışmalar için zamanın çok erken olduğunu söylemekteydi.⁴⁹ 18 Mart 1915’te Fransızlarla İngilizlerin Çanakkale Boğazı’nı açmak için başlattıkları harekât başarısızlıkla sonuçlanıp, Türkiye’nin kısa sürede teslim olması umudu suya düşünce, İngilizlerin bu görüşü büsbütün haklılık kazandı. Ne var ki, İngiliz dış politikasının sözcülüğünü hâlâ, kendini savaşın iflasını ilan ettiği büyük dünya dengelerine adanmış olan Sir Erward Grey sürdürse de, Kitchener, Churchill ya da Lloyd George gibi başka politikacıların çevresinde yeni ihtirasların şekillenmekte olduğu açıktı.

Ortadoğu’daki İngiliz savaş hedeflerinin tanımlanması

23 Mart’ta Fransa Büyük Britanya’ya Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceğiyle ilgili görüşmelerin başlatılması⁵⁰ yo-

48 Paléologue’dan Delcassé’ye, 17 Mart 1915, MFAE, cilt 177, s. 40.

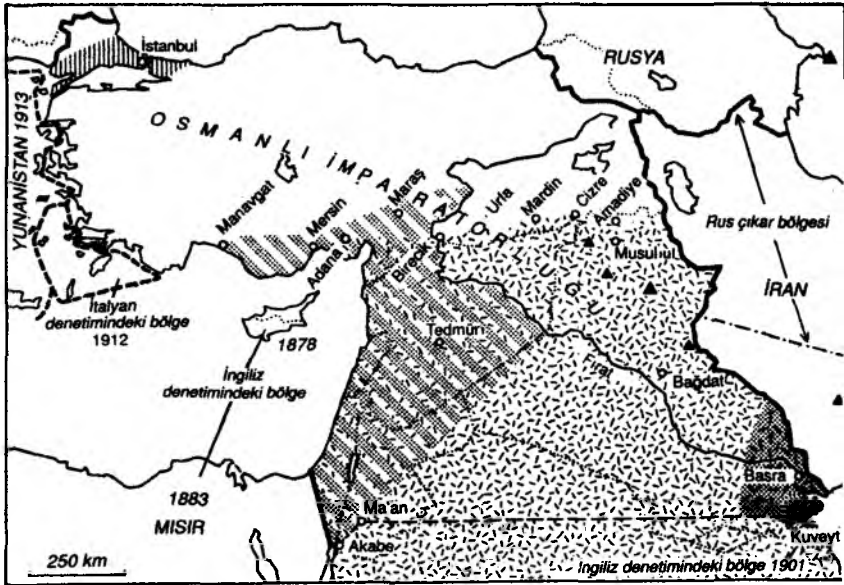
49 Bkz. Buchanan’dan Sazonov’a, 20 Mart 1915 tarihli memorandum, Adamov, E. E., *Le partage de la Turquie d’Asie*, Moskova, 1924, belge no. 32 ve Cambon’dan (Londra’daki Fransız büyükelçisi) Delcassé’ye, 27 Mart 1915, MFAE, 1924, Paix, cilt 177, s. 54-59.

50 Bkz. Grey’dan Bertie’ye (Paris’teki İngiliz büyükelçisi), 23 Mart 1915, Grey E., *Twenty Five Years, 1892-1916*, cilt II, s. 230.

lunda bir nota verince, İngiliz hükümeti bundan önce kendi politikasını tanımlama gereğini duydu. 8 Nisan'da Başbakan, "Türkiye'nin Asya topraklarıyla ilgili İngiliz taleplerini belirlemek"le görevlendirilen bir komite oluşturdu. Eski Viyana büyükelçisi Maurice de Bunsen'in başkanlığında toplanan komiteye, Harbiye, Bahriye, Dışişleri, Hindistan gibi ilgili bakanlıkların yanı sıra Ticaret Odası'nın temsilcileri de katılmaktaydı. Ayrıca komitede Lord Kitchener'in kişisel temsilcisi olarak Sir Mark Sykes de bulunuyordu. Bu şahsiyetin bundan sonraki kariyeri, Ortadoğu'nun geleceği üzerinde esas olarak Kitchener'in aşırı-sömürgeci yöneliminin etkili olacağının bir işaretidir.

Bunsen komitesi raporunu 30 Haziran 1915'te sundu. Buna göre, "Türkiye'nin Asya toprakları etnolojik ve tarihî kıstaslara göre (Arabistan dışında) beş büyük bölgeye ayrılıyordu: Anadolu, Ermenistan, Suriye, Filistin ve Irak-Mezopotamya".⁵¹ İngilizlerin nüfuz (çıkar) bölgesi mutlaka, Filistin ile Irak-Mezopotamya'yı içine almalı ve kuzeydoğuda Kürdistan dağlarının güney eteklerinden, güneybatıda Akaba'ya uzanan, Hayfa, Akkâ, Tedmür ve Deyrizor gibi yerleşimlerin üzerinde bulunduğu şerit bu bölgeye dahil edilmeliydi. Bu "bereketli hilal"in kuzeybatısında kalan bölgeler Fransa'ya verilmeliydi. Bu öneri, Fransız önerilerinin aksine Filistin'i kendi başına bir birim haline getirmekte ve İngiliz nüfuz bölgesine dahil etmekteydi. Geriye, Fransız Katolikleriyle Rus Ortodokslarının aynı derecede iddialı oldukları Kutsal topraklar meselesi kalıyordu. Ancak, Bunsen Raporu bu konuda içinden çıkılmaz derecede karışık. Filistin meselesine bulunacak çözümün büyük ustalık gerektirdiği açıktı.

51 Bunsen komitesiyle ilgili olarak bkz. Klieman, A. S., "Britain's War Aims in the Middle East in 1915", *Journal of Contemporary History*, Temmuz 1968; Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth*, s. 58-62.

1915 İLKBAHARI

- İngiltere'nin talep ettiği bölge
 - "Bağımsız Müslüman devleti"ne ayrılan bölgenin kuzey sınırı
 - Fransa'nın talep ettiği bölge
 - Rusya'nın talep ettiği bölge (9 Mart 1915 Memorandumu)
 - Şerif Hüseyin'in talep ettiği Arap alanı
- (de Bunsen komitesi)
- "de facto" sınırlar
- ▲▲ 1914'de bilinen petrol yatakları

"İslam hakimiyeti altında bağımsız" olması gereken Arabistan'a gelince, bu ülkeye, sınırları Akaba'dan Maan'a kadar doğru bir çizgi ve Maan'ı Kuveyt sınırına birleştiren bir eğri çizgiyle çizilen topraklar bırakılmıştı.⁵²

Şerif ile olan yazışmalar

Bu arada, merkezi Şam'da olan el-Fatah adlı milliyetçi hareket, Şerif Hüseyin'e bir elçi gönderiyor, Hüseyin de buna karşılık Şam'a oğlu Faysal'ı yolluyordu. Faysal İstanbul'a giderken 26 Mart 1915'te uğradığı Şam'da, 23 Mayıs'ta Mek-

⁵² A.g.y., s. 62.

ke'ye dönerken bir kez daha konaklıyordu. Burada devrimci Arap örgütüyle yaptığı görüşmeler, Arap topraklarının sınırlarını belirleyen bir protokol ile sonuçlandı. Buna göre sınırlar, kuzeyde Mersin-Adana-Birecik-Urfa-Mardin-Cizre-Amadiya-İran sınırı; doğuda yine İran sınırı, güneyde Basra Körfezi, Hint Okyanusu ve İngiliz hakimiyetinde kalan Aden dışında Kızıldeniz, batıda da Mersin'e kadar Akdeniz ile çizilmekteydi.⁵³

Faysal Mekke'ye 20 Haziran'da vardı ve 14 Temmuz'da Hüseyin, Kahire'deki İngiliz yüksek komiseri Mac Mahon'a, İngiltere'nin, Şam protokolüyle belirlenen sınırlar içerisinde kalan "Arap ülkelerinin bağımsızlığını" ve "İslam dininin başına bir Arap halife"⁵⁴ getirilmesi ilkesini tanıması talebini içeren ilk mektubunu gönderdi.

Bu mektup Kahire'deki İngiliz görevlilerini o kadar etkiledi ki, Londra'ya Şerif ile ittifak yapmanın İngiliz çıkarlarına nasıl hizmet ettiğini anlatmak için hepsi kolları sıvadılar. Oysa Londra'daki hükümet yetkilileri hiç de bu kadar heyecanlı görünmüyorlardı. Özellikle Hindistan Bakanlığı, Şerif'in hiç de önemli olmayan bir yerel şef olduğu noktasından hareketle, tüm ağırlığını Vahabilerin şefi ve Şerif'in düşmanı olan İbn-i Suud'dan yana koyma eğilimindeydi.⁵⁵ Ancak *Foreign Office* ile *India Office*'in üst kademe memurlarının itidal tavsiyeleri, Kitchener'in ısrarı, Grey'in zaafı ve Kahire'deki memurların inadı karşısında sonuçsuz kaldı. Mac Mahon 30 Ağustos'ta gönderdiği cevap mektubunda, "İngiliz hükümetinin halifeliğin gerçek Arap soyundan bir kişiye devredilmesine olumlu baktığını" belirtti.⁵⁶

53 Antonius, G., *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*, Londra, 1938, s. 149-157.

54 Antonius, a.g.e., ek, belge no. 1.

55 Gelişmeler *India Office*'i haklı çıkardı. 1924'te İbn-i Suud Hüseyin'i Mekke'den kovarak Arabistan'ı Suudi hanedanının yönetiminde birleştirecekti.

56 Bkz. Kedourie, a.g.e., s. 70.

Hüseyin'e gönderilen metnin Arapça tercümesinde bu son cümle, "Peygamberin şerefli sülalesinden gelen gerçek bir Arap" şeklini almış, böylece Şerif'in şahsına yapılan gönderme daha açık hale getirilmişti.⁵⁷ Sınır meselesiyle ilgili olarak ise, mektupta bu konuyu tartışmak için zamanın henüz çok erken olduğunun söylenmesiyle yetinilmişti.

Şerif 9 Eylül'de gönderdiği cevap mektubunda, Mac Mahon'un mektubundaki "tereddütlerden" şikâyet ediyor ve ısrarla sınır meselesi üzerinde duruyordu.⁵⁸ Bu mektubun Kahire'ye ulaşmasından kısa bir süre önce, İngiliz Karşı-Casusluk örgütü, Gelibolu'da yakalanan, Türk ordusundan firar etmiş, Şerif el-Faruki adlı bir Arap subayını tutukladı. Bu kişi, Türk ordusundaki Arap subayların % 90'ının, genel bir ayaklanma başlatmaya hazır olan devrimci bir örgütte mensub olduğunu iddia etmekteydi ve verdiği bu bilgiler Kahire'deki "istihbarat" çevrelerini çok etkiledi. Bu örgütün, İngiliz desteğinin reddedilmesi halinde Almanlar ve Türklerle işbirliği yapacağından korkulması, Şerif'in son mektubundaki serzenişlerle birleşince, Kahire'de bir panik havası doğdu ya da daha doğrusu, Londra üzerinde Hüseyin'in önerilerinin kabul edilmesi yolunda baskı yapılması için bir fırsat ele geçirilmiş oldu.⁵⁹

Fransa'nın Paléologue ile Sazonov arasında varılan anlaşmayla Suriye'yi gözetim altına alacağı –ki İngiltere bu anlaşmaları onaylamıştı– öte yandan *India Office*'in Basra vilayeti üzerinde elde ettiği hakları korumaya kararlı olduğu bilindiğinden, Kahire'deki İngiliz İstihbarat örgütü Londra'ya, Basra ile ilgili talepten vazgeçerek yerine "Şam, Halep, Hama ve Humus'un Arap konfederasyonuna dahil edilmesi"⁶⁰ yolun-

57 Bkz. Antonius, *a.g.e.*, ek, belge no. 2.

58 *A.g.y.*, belge no. 3.

59 Bkz. Kedourie, *a.g.e.*, bölüm 3.

60 Bu konuşmalarla ilgili olarak Clayton'un 11 Ekim 1915 tarihli memorandumı, Kedourie, *a.g.e.*, s. 78.

da bir talepte bulunulmasını tavsiye etti. Bu dört şehrin Hicaz demiryolu sayesinde birbirine bağlanan ve batıda Fransız bölgesini Arap bölgesinden ayıran bir hat üzerinde olmalarından dolayı mı, yoksa Arap bölgesinin çekirdeğini oluşturmaları düşünüldüğü için mi önerildiklerini hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz.⁶¹

Bununla birlikte, Mac Mahon'un Hüseyin'e gönderdiği 24 Ekim tarihli yeni mektupta, "Mersin ve İskenderun ile Suriye'nin Şam, Hama, Humus ve Halep'in batısında kalan bölgelerinin tamamıyla Arap kabul edilmeleri mümkün olmadığından önerilen sınırların dışında bırakılmaları gerektiği"⁶² söyleniyordu. Burada kullanılan "bölge" sözünün kesin bir anlamı olamazdı; çünkü Şam ve Halep, Lübnan kıyı şeridi dışında kalıp, Büyük Suriye'nin hemen hemen tamamını oluşturan iki Osmanlı vilayetinin merkezi olan şehirler iken, Hama ve Humus, Şam vilayetine bağlı iki kaza idi. Üstelik Arapça tercümede bölge sözcüğü "vilayet" ile karşılandığından kavram karışıklığı daha da artmaktaydı.⁶³

Ortadoğu'nun gelecekteki haritasını çizmekte olan Kahire görüşmecilerinin ruh halini anlayabilmek için Mac Mahon'un, gelişmeler karşısında giderek sinirlenen Hindistan genel valisi Lord Hardinge'e gönderdiği özür mektubuna bakmak yeterlidir. Mac Mahon şöyle demektedir: "Yürütölmekte olan görüşmelerin geleceğin Arabistan'ını şekillendirme, haklarımızı garanti altına alma ya da bu ülkede elimizi kolumuzu bağlama noktasına varacağına bir türlü inanamadım.

61 Marmorstein Emile, "A Note on 'Damascus, Homs, Hama and Aleppo'", *St. Antony's papers*, no. 11, 1961. Bu dört şehre yapılan gönderme, "Birinci Haçlı seferi sonunda Suriye'de Müslümanların elinde sadece dört şehir, Humus, Hama, Şam ve Halep kalmıştı," diye yazan, Haçlı seferlerinin ünlü Arap tarihçisi İbn ül-Asir'in sözlerini çağırıyor. Bu haçlı seferi anlayışının, yüzyıllarca sonra yeniden dirilmesini, Kedourie'ye göre kendini bir bilgin sayan Ronald Storrs'a borçluyuz, *a.g.e.*, s. 87.

62 Antonius, *a.g.e.*, ek, belge no. 4.

63 Bkz. Kedourie, *a.g.e.*, s. 101-102.

Karşı karşıya olduğumuz durum ve eldeki veriler kesin olmaktan çok uzaktır. Şimdi yapmamız gereken, Arap halkını doğru yolda ilerlemeye ikna etmek, düşmandan uzaklaştırmak ve yanımıza çekmektir. Bize gelince, şimdilik sadece laf üretiyoruz ve bunu yapabilmek için inandırıcı sözler kullanmalıyız.”⁶⁴

Şerif de, 5 Kasım’da gönderdiği cevap mektubunda işleri pek kolaylaştırmıyordu. Gerçekten bu mektupta; “Mersin ve Adana vilayetlerinin Arap krallığına dahil edilmesi konusunda ısrardan vaz geçiyoruz. Ancak, Halep ve Beyrut vilayetleri ile bunların kıyı şeritleri tamamıyla Arap bölgeleridir,”⁶⁵ deniliyordu. Mersin, Adana vilayetinin bir kazası olduğu ve “vilayet” sözcüğü gündelik Arapça’da vilayet kadar “şehir” anlamına da gelebildiği için kavram karışıklığı içinden çıkılmaz duruma geldi.

Bunun üzerine, Londra’nın uyarısıyla yazmak zorunda kaldığı mektupta Mac Mahon sert bir üslupla, “Halep ve Beyrut vilayetleri”nin müttefik Fransa’nın çıkar bölgesinde yer aldıkları ve sorunun ileriki bir tarihte çözülmesi gerektiğini hatırlattı.⁶⁶ Hüseyin bu mektuba çok sert bir yanıt verdi ve ne Fransa’nın ne de başka herhangi bir gücün “bu bölgede bir karış toprak üzerinde hak iddia edemeyeceğini”⁶⁷ bildirdi. Mac Mahon bu mektuba muğlak ve yatıştırıcı bir yanıt verdi ve bu ünlü yazışma, toprak ile ilgili tartışmalar açısından bu aşamada noktalandı. 18 Şubat 1916 tarihli bir sonraki mektubunda Şerif, “iki taraf arasında varılan anlaşmadan duyduğu memnuniyeti” dile getirirken, elçisi isyan hazırlıkları için gereken 3.000 sterlinin hemen ödenmesini talep ediyordu.⁶⁸

64 Harding Papers, cilt 945, s. 356-357, zikr. Kedourie, a.g.e., s. 120.

65 Antonius, a.g.e., ek, belge no. 5.

66 13 Aralık 1915 tarihli mektup, a.g.y., belge no. 6.

67 1 Ocak 1916 tarihli mektup, a.g.y., belge no. 7.

68 Kedourie, a.g.e., s. 121-123.

Sykes-Picot anlaşmaları

Londra sınır tartışmasının fazla uzatılmaması yönünde bir talimat verdiyse, bunun nedeni o sırada aynı konuda İngiltere'nin başşehirinde Fransız ve İngiliz temsilciler arasında görüşmelerin sürmekte olmasıydı.

21 Ekim 1915'te, Şerif'le çok sıkı pazarlıkların yapıldığı ve Paris'e Fransa'nın Kahire'deki temsilcisi tarafından günü gününe aktarılan bilgilerin kimi rivayetlere yol açtığı bir sırada Sir Edward Grey, Londra'daki Fransız büyükelçisi Paul Cambon'a sır verme gereğini duydu. Grey'e göre Şerif'e kesin bir yanıt vermeden önce müttefiklerin aralarında anlaşmaları gerekiyordu. Cambon mesajı hemen aldı ve Paris'e bu girişimi destekler yönde tavsiyede bulunarak, toplantılara Fransız temsilcisi olarak Londra sefaretinde ataşe ve eski Beyrut konsolosu olan François Georges-Picot'nun katılmasını önerdi.⁶⁹ Kurulacak halifelğin İngiliz nüfuzu altına girmesinden çekinen Fransa için önemli olan, bu fırsattan yararlanarak Suriye üzerindeki taleplerini bir kez daha ortaya koymaktı.⁷⁰

Fransız başbakanı Briand'ın Georges-Picot'ya verdiği talimatın temelinde şu görüş yatıyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla çıkarı bulunan ülke Fransa olduğu için imparatorluğun yıkılmasından en fazla zarar görecektir. Dolayısıyla Fransa'ya zararını telafi edecek bir tazminat verilmelidir. İşte bu tazminat, güneyde Mısır sınırına kadar uzanan büyük Suriye idi. Kuzeyde buna "Adana vilayetinin Torosların güneyindeki toprakları" eklenmeliydi. "Bu bölgenin doğusunda sınır Elazığ, Diyarbakır ve Van vilayetleri ya da mutasarrıflıklarında⁷¹ Toros doruklarından geçecek, sonra Dicle Vadisi'nin kıyısın-

69 Cambon'dan Viviani'ye, 21 Ekim 1915, MFAE-A, Paix, cilt 177, s. 78.

70 Bkz. Viviani'den Cambon'a, 23 ve 25 Ekim 1915, ayrıca B(erthelot) imzasını taşıyan ve bakana iletilen 27, 28 Ekim 1915 tarihli not, MFAE, a.g.y., s. 81-85.

71 Vilayetten daha küçük bir Osmanlı idari birimi.

daki dağları izleyerek güneye inecek, Dicle'yi Musul'un güneyinden aşacak, daha sonra da bize ait olacak Zor bölgesinde Fırat'a kavuşacaktır,"⁷² deniliyordu. Görüldüğü gibi Fransa, Suriye, Lübnan, Filistin'den oluşan Büyük Suriye'yi, Kilikya'yı ve Musul petrol bölgesi dahil olmak üzere Osmanlı Kürdistan'ını talep etmekteydi. Fransa'ya göre yapılacak görüşmelerde yalnız Fransız bölgesinin sınırlarının çizilmesi meselesi ele alınmalı ve burada bağımsız bir Arap devletinin kurulup kurulmayacağı konusuna hiç girilmemeliydi.⁷³

İlk görüşme 23 Kasım 1915'te Londra'da yapıldı ve Georges-Picot Fransız taleplerini dile getirdiğinde İngilizler Arapları yanlarına çekebilmek için onlara önemli vaatlerde bulunmak gerektiğini, Fransız taleplerinin Şerif'in *olmazsa olmaz* koşul olarak öne sürdüğü Humus, Hama, Şam ve Halep üzerindeki toprak talepleriyle bağdaşmadığını söylediler. Görüşmelere, Fransız delegesinin hükümetiyle görüşebilmesi için ara verildi.⁷⁴ Briand 14 Aralık'ta doğrudan işgal bölgeleriyle Arap egemenliğindeki nüfuz bölgeleri arasında bir ayırım yapılmasını kabul ettiğini bildirdi. İlk bölgeye Kilikya, Lübnan ve Kudüs mutasarrıflığı, yani Mersin ile Gazze arasındaki kıyı bölgesinin tamamı girecekti. Böylece, Araplara Halep, Hama, Humus ve Şam'ı bırakmayı zımnen de olsa kabul ediyor, ancak karşılığında "Kerkük petrol havzasının"⁷⁵ Fransa'ya verilmesini talep ediyordu.

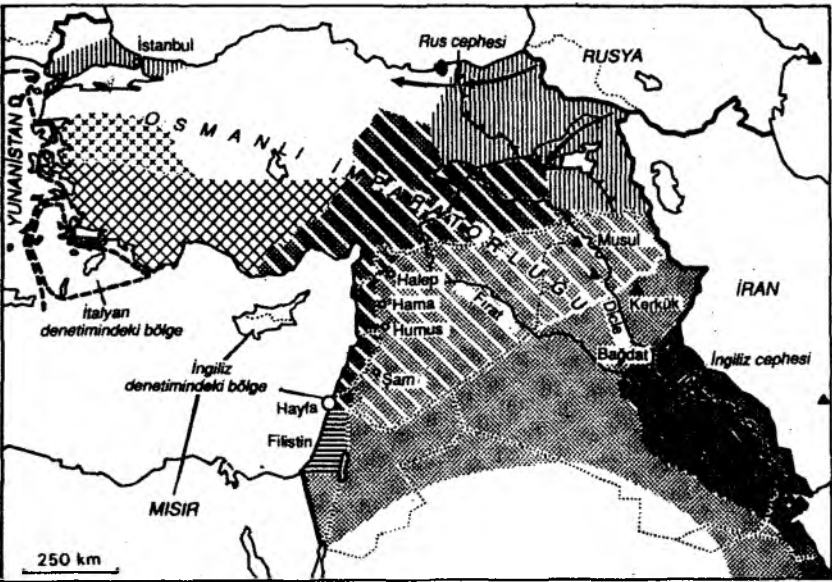
Bu esaslar çerçevesinde 21 Aralık'ta ikinci bir görüşme yapıldı. Ancak "dört şehrin" Araplara verilmesi tavizini elde etmiş olan İngilizler bu kez de, Lübnan'ın doğrudan Fransız işgal bölgesi olmasına karşı çıkarken, Filistin'i kendi bölgelerine dahil etme ve Musul tartışmasını erteleme yönün-

72 Briand'dan Georges-Picot'ya, 2 Kasım 1915, MFAE-A, Paix, cilt 177, s. 130-139.

73 Bkz. Briand'dan Cambon'a, 9 Kasım 1915, a.g.y., s. 149.

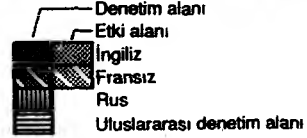
74 Toplantının tutanakları, a.g.y., cilt 178, s. 9-14.

75 Briand'dan Cambon'a, 14 Aralık 1915, a.g.y., s. 42-48.

1916 İLKBAHARI

Sykes-Picot Anlaşmaları

--- "de facto" sınırlar
▲▲ 1914'de bilinen petrol yatakları

1917 İLKBAHARI

de ısrar etmeye başladılar.⁷⁶ Görüşmelerin ikinci bir kez keşilmesini önlemek amacıyla, Georges-Picot'nun bir uzlaşmaya varmak için Sir Mark Sykes ile görüşmesine karar verildi. Hiç ara verilmeden her gün yapılan toplantılar 3 Ocak 1916'ya kadar sürdü ve bu tarihte, bellibaşlı bütün konularda görüş birliğine varıldı.

Bu anlaşmaya göre, Fransız bölgesi güneyde bugünkü Lübnan-İsrail sınırının denize kavuştuğu yere kadar kıyı şeridinin bütününe içine alacaktı. Buradan, yukarı Galile'yi Fransızlara bırakacak şekilde Taberiye Gölü'ne uzanacaktı. Fransız nüfuz bölgesinin güney sınırı, Fırat ile Taberiye Gölü ara-

76 Tutanak, a.g.y., s. 59-65.

sında bugünkü Suriye sınırından geçmekte, daha sonra Dicle ile bu nehrin Küçük Zap Suyu'yla birleştiği yerde buluşmakta ve bu nehri izleyerek ve Kerkük petrol havzasını Fransa ile İngiltere'ye ait iki bölgeye bölecek şekilde ilerleyerek İran sınırına bağlanmaktaydı. Filistin'e gelince; "Hayfa ve limanı Akkâ ile birlikte İngilizlere ait olacak; kıyıda Hayfa'nın 15 mil kuzeyinden başlayıp Taberiye Gölü'ne, Şeria'ya, Lut Gölü ve Gazze'ye uzanan bir sınır içinde kalan Filistin ise tarafsız ilan edilerek, Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya ve Müslümanların temsilcilerinden oluşan bir uluslararası idarenin denetimine bırakılacaktı."⁷⁷ Ayrıntıya ilişkin son pürüzlerin de giderilmesinden sonra bu anlaşma 4 Şubat 1916'da İngiliz kabinesi tarafından, 8 Şubat'ta da Fransız hükümeti tarafından imzalandı. Fransız hükümeti anlaşmayı Rusların da imzalaması koşuluyla kabul ettiğine dair bir kayıt koymuştu.

Grey, Rus büyükelçisi Benckendorff'u Şerif'le yapılan görüşmelerden haberdar etmek için 30 Aralık tarihini beklerken⁷⁸ Paris, Londra ile bir anlaşmaya varıldığını, Paris'teki Rus büyükelçisi Izvol'ski'ye 9 Şubat 1916'da bildirdi.⁷⁹ Hemen ardından Sykes ve Picot, tam metni Ruslara verilmiş olan anlaşmayı görüşmek üzere Petrograd'a doğru yola çıktılar.⁸⁰

Rusların bu anlaşmaya temel bir itirazları olmadığı hemen görüldü. İlk görüşmeler sonucunda bugünkü güneydoğu Türkiye sınırının doğusunda, Cizre ile Urmiye Gölü arasında kalan bölgenin Fransız bölgesi olmaktan çıkıp Ruslara verilmesi kararlaştırıldı. Buna karşılık Fransız bölgesi kuzeye doğru, Sivas'ı içine alacak şekilde genişletildi. Sykes Petrograd'daki İngiliz büyükelçisine, bu değişikliğin, Ermeniler tarafından talep edilen toprakları ikiye bölmek gibi

77 Georges-Picot'dan Cambon'a, 3 Ocak 1916, *a.g.y.*, s. 87-93.

78 Benckendorff'tan Sazonov'a, 30 Aralık 1915, Adamov, *a.g.e.*, belge no. 60.

79 Izvol'ski'den Sazonov'a, 9 Şubat 1916, *a.g.y.*, belge no. 68.

80 İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin Petrograd'a verdikleri ortak nota, 9 Mart 1916, *a.g.y.*, belge no. 74.

bir avantajı olduğunu açıklamaktaydı.⁸¹ Böylece bir Ermeni devleti kurma yükümlülüğünü, iki güç, birbirlerinin üzerine atabileceklerdi.

Dar anlamda Rus işgal bölgesine gelince –Rusların nüfuz bölgesi yoktu– bu, savaş sırasında Türklerin yitirdikleri toprakları kapsayacaktı. Bu konuda Rusları tedirgin eden tek husus, bölgenin Karadeniz kıyısındaki batı sınırıydı. Sonunda, nihai memorandumda “Trabzon’un batısında kararlaştırılacak bir nokta” ifadesine yer verilmesi konusunda anlaşmaya varıldı ve bu noktanın neresi olacağını silahların belirleyeceği görüşü benimsendi. 26 Nisan 1916’da taraflar arasında değiş tokuş edilen notalarla Türkiye’nin üç büyük güç arasında paylaşımı tamamlanmış gibi görünüyordu.

Balfour Deklarasyonu

Bununla birlikte Filistin ile ilgili olarak taraflardan hiçbiri henüz son sözünü söylememişti ve herkes, “uluslararasılaştırma”nm ancak geçici ve ehven-i şer bir diplomatik çözüm olduğunu biliyordu. Nihai çözüm olarak Georges-Picot, bölgenin Belçika mandasına verilmesini önerirken, Büyük-Britanya Yahudi kartını oynamaya karar verdi.

Yahudi sorunu ile Filistin’de kurulacak İngiliz protektorası arasında ilk bağlantı, 1915 yılının başında İngiliz hükümetinin Yahudi bir üyesi olan Sir Herbert Samuel’in Kabinet’e Filistin’de bir protektora kurulması fikrini ortaya atan ve “İngiliz hakimiyeti altında Yahudi örgütlerine toprak satın alma, koloniler kurma vb. kolaylıkların tanınması”nı⁸² savunan bir memorandum sunmasıyla kuruldu. Bu metin ilk sunulduğu sırada fazla bir yankı uyandırmamıştı. Ancak Georges-Picot’nun öne sürdüğü talepler konuyu yeni-

81 Sykes’ten Buchanan’a, tarihsiz (13 Mart ?), a.g.y., belge no. 77.

82 Mart 1915, Stein Leonard, *The Balfour Declaration*, Londra, 1961, s. 109-110.

den gündeme getirdi. *Foreign Office* ile ilişki içindeki, siyonist olmayan bir örgüt olan “Ortak Dışişleri Komitesi”nin sorumlusu Lucien Wolf, Yahudi taleplerini dile getiren bir “teklif” hazırladı. Buna göre, “Savaş sonrasında Filistin İngiliz ya da Fransız nüfuz bölgesine dahil edilecek olursa, bu güçler Filistin’in Yahudi cemaatının gözünde taşıdığı tarihi önemi dikkate almalıydılar. Burada yaşayan Yahudi halk dini ve medeni haklarından özgürce yararlanabilmeli, onlara halkın geri kalanıyla eşit siyasi haklar, göç, yeni yerleşim (koloni) kurma konularında makul kolaylıklar ve yaşadıkları şehir ve yerleşimlerin yerel yönetimlerinde tanınması mümkün olan tüm ayrıcalıklar tanınmalıydı”.⁸³

11 Mart 1916’da Grey bu teklifi Paris ve Petrograd’daki elçilerine göndererek, görevli oldukları ülkelerin hükümetlerine sunmalarını istedi. Bu hükümetler nezdinde işlenecek tema, o sırada daha çok Alman-yanlısı olan uluslararası Yahudi kamuoyunu Müttefiklerin yanına çekmenin gerekliliği idi. Ancak Grey, Wolfun teklifiyle yetinmeyerek; “Bu proje, zamanla, Filistin’e yerleşecek kolonlar Arap nüfusu dengeleyecek kadar güçlendiklerinde kendilerine Kudüs ve Kutsal Yerler dışında Filistin’in iç işlerini yürütme izninin verileceği söylenirse, Yahudilerin çoğunluğunun gözünde çok daha cazip hale gelecektir”⁸⁴ diyordu.

Birkaç gün sonra Ruslar, Filistin’deki Ortodoks kurumların dini özgürlükleri korunduğu sürece Adana-Diyarbakır-Amadiya hattının güneyinde alınacak kararların kendilerini ilgilendirmediğini bildirdiler.⁸⁵ Ancak Fransa’nın tavrı aynı yönde değildi. Sykes, “Georges-Picot’ya bu projeden söz eder etmez, Jeanne d’Arc’tan Fachoda’ya kadar Fransızların

83 Wolf’tan FO’ya, 3 Mart 1916, a.g.y., s. 222.

84 Grey’den Bertie ve Buchanan’a, 11 Mart 1916, a.g.y., s. 223-224; ve Buchanan’dan Sazonov’a, 13 Mart 1916, ADAMOV, a.g.e., belge no. 78.

85 Sazonov’dan Petrograd’daki İngiliz ve Fransız büyükelçilerine, 17 Mart 1915, a.g.y., belge no. 80.

İngilizlere karşı tüm sitemlerini sıraladı,⁸⁶ diyecekti. Ayrıca, Arap rüyası ile Filistin’de İngiliz çıkarlarını kollama gerekliliği arasında tereddüt eden Sykes’in kafası da, ne yapılması gerektiği konusunda çok net değildi. An azından, Arap ayaklanması başlamadan bu projeyi ortaya atmanın çok uygun olmadığını düşünüyordu. Londra’da ağır basan görüşün de daha çok bu yönde olduğu anlaşıyor.

Dolayısıyla 1916’nın sonuna dek bu konuda yeni bir gelişme olmadı. Bununla birlikte Petrograd’dan dönüşünde Sykes siyonist örgütlerin temsilcileriyle temasa geçerek resmî olmayan görüşmeleri başlattı. Görüşmeler, aralık ayında Lloyd George’un başkanlığında, dışişleri bakanlığını Balfour’un üstlendiği yeni bir kabine kurulana dek sürünce-medek kaldı. Lloyd George, Samuel memorandumundan beri, “tampon Yahudi devleti” fikrine inanmıştı ve gönlünde Ortadoğu’da büyük, iddialı girişimleri desteklemek yatıyordu. Bu arada Şerif’in ayaklanması tam bir fiyaskoyla sonuçlanmış, dolayısıyla Sykes-Picot Antlaşmalarının varlık nedeni ortadan kalkmıştı.

Yeni hükümet tarafından *War Cabinet*’in (savaşta sorumlu iç kabine) başkan yardımcılığına atanan Sykes, bu yeni durumda Weizmann ve Lord Rothschild gibi siyonist liderlerle görüşmelere başladı. Ancak geleneksel diplomasinin bekçiliğini yapan *Foreign Office*, hâlâ Sykes-Picot Antlaşmalarını geçerli saydığı ve Balfour Filistin’in yönetimini Amerikalılara vermeye niyetlendiği için bu görüşmeler resmî olmayan bir nitelikteydi.

Sykes’in ilk hedefi, yine Georges-Picot aracılığıyla temas ederek Fransızları, uluslararası denetime bırakılan Filistin’i İngiliz nüfuz bölgesine katma konusunda ikna etmektir. Bu-

86 Buchanan’dan Grey’e, 14 Mart 1916 (mektubu Sykes’e iletmıştır), Friedman, a.g.e., s. 113. Fachoda, bugünkü Sudan’da, 1896’da İngiliz ve Fransız sömürgecilik çıkarlarının çatışmaya yolaçtığı yerdir.

nun için her şeyden önce siyonistleri yukarı Galile'yi Fransızlara bırakma ve Kudüs'ü uluslararası bir statüye geçirme konusunda ikna etmek ve bunu, Sykes-Picot anlaşmalarının içeriğini açıklamadan yapmak gerekiyordu. 7 Şubat 1917'de⁸⁷ görüşme Sykes'ın istediği yönde gerçekleşti ve ertesi gün de siyonist temsilci Georges-Picot ile görüştü. Ancak onu ikna etmek mümkün olamadı. Görüşmelere Paris'te Rothschildlerin Fransa kanadının ve Rus siyonistlerinin katılımıyla devam edildi. Sonunda, 4 Haziran 1917'de Fransız hükümeti bir nota ile, Filistin'de "Müttefiklerin himayesi altında Yahudi milletin yeniden doğmaya" hakkı olduğunu açıkladı.⁸⁸ Fransızlarla İngilizlerin altına birlikte imza atacakları bir anlaşmanın ufukta olmaması üzerine bu deklarasyonun, İngilizler tarafından yapılacak ayrı bir deklarasyonla tamamlanması gerekiyordu. İşte bu, Balfour Deklarasyonu'dur. Bütün 1917 Yazı boyunca sürdürülen ciddi bir hazırlık sonucunda A.J. Balfour'un Lord Rothschild'e hitaben yazdığı bir mektup biçiminde kaleme alınan, 2 Kasım tarihli bu deklarasyonda Balfour, "Majestelerinin hükümeti adına, Kabine'ye sunulmuş ve orada onaylanmış bu deklarasyon ile siyonist Yahudi isteklerine olumlu bir gözle baktığını bildirmekten mutlu olduğunu" ifade ediyordu. Metinde ayrıca, "Majestelerinin hükümetinin Filistin'de Yahudi soyu için ulusal bir yurt kurulmasına olumlu gözle baktığı" da belirtilmekte, ancak bu yeni yurdun statüsü ve sınırları konusunda kesin herhangi bir ifade kullanılmamaktaydı.

Savaşın sona ermesi

Balfour Deklarasyonu, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımıyla ilgili olarak yapılan

87 Bkz. Stein, *a.g.e.*, s. 368-374.

88 *A.g.y.*, s. 416-417.

bir dizi anlaşmanın sonuncusudur. Bu arada, İtalyanlar da, 18 Nisan 1917'de Saint-Jean-de-Maurienne'de imzalanan bir anlaşmayla İzmir'in kuzeyinden Fransız bölgesine kadar uzanan güneybatı Anadolu'da geniş bir nüfuz bölgesi elde etmişlerdi. Fakat pek çok zorlukla kurulabilen bu bina, yapılır yapılmaz yıkılmaya başladı.

Balfour Deklarasyonu'nun açıklanmasının üzerinden birkaç gün geçmişti ki, Rusya'da Ekim Devrimi patladı ve devrimci Sovyet hükümeti gizli anlaşmaların hepsini açıklayarak bunlara uymayacağını ilan etti. Rus imparatorluk rejiminin yıkılmasının yol açtığı ikinci bir sonuç da, Rus imparatorluk ordusunun Kafkasya cephesinde önce durdurulması sonra da geriletilmesi oldu.

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Türkiye, bugünkü sınıra ek olarak Batum'u da içine alan 1877 sınırlarına döndü. Bu antlaşmayı tanımayan ve Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan bir Transkafkasya federasyonu Türklerin ilerlemesini durdurmaya kalkıştı. Fakat Türkler 1877 sınırlarına ulaştıktan sonra, federasyonun Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımamasından yararlanarak ilerlemeyi sürdürdüler ve Transkafkasyalılara Batum Antlaşmalarıyla 1828 sınırlarını dayattılar.⁸⁹ Ardından, Azerbaycan tarafından mart ayından beri Sovyet işgali altına giren Bakü'yü "kurtarmak" için "çağrılan" Türk ordusu Hazar Denizi'ne doğru ilerlemeyi sürdürdü. Bu yüzden 1918 Yazı'nda petrol yarışı yeniden kızıştı.

Sykes-Picot Antlaşmaları Musul'u Fransa'ya verirken iki amaç gütmektedir: Fransızların Filistin üzerindeki taleplerini zayıflatmak ve kuzeydeki Rus topraklarıyla güneydeki İn-

89 28 Mayıs'ta Transkafkasya Federasyonu kendini dağıttı ve yerine Gürcü, Ermeni ve Azeri cumhuriyetleri kuruldu. Dolayısıyla Türkiye 4 Haziran'da bu cumhuriyetlerden her biriyle ayrı bir anlaşma imzaladı. Ermenistan Türkiye'nin korumasını kabul ederken, Gürcistan Alman protektorasını benimsedi, Azerbaycan ise Türkiye'den yardım istedi.

giliz nüfuz bölgeleri arasında tampon bir bölge oluşturmak. 1918'de çarların impartorluğu artık mevcut değildi ve İngiliz orduları Kudüs ve Bağdat'ı işgal etmişlerdi. Bu durumda Londra'da artık kimse Sykes-Picot Antlaşmalarına uymak gibi bir kaygı taşımadığı gibi, Kafkasya'da Ruslardan miras kalan petrol yataklarına el koymak önemli bir hedef haline geldi. 1918'in başından beri İngiliz güçleri İran'ın kuzeyinde Rusların bıraktığı boşluğu doldurmaya çalışmaktaydılar ve ağustosta buradaki birliklerden birini, Türkler tarafından kuşatılan Bakü'ye gönderdiler.

1918 Temmuzunda petrol çevrelerinin İngiliz Donanma Bakanlığı nezdindeki çalışmaları sonucunda bakanlık, "İngiliz İmparatorluğu'nda petrol durumu" konulu bir memorandum hazırlamıştı. Memorandumda, "İran ve Mezopotamya petrol havzalarını kontrol eden gücün gelecekte hidrokarbür kaynaklarından yararlanma olanağını da elinde bulunduracağı açıktır," deniliyordu. Dolayısıyla İngiltere, "İran ve Mezopotamya'da elde ettiği petrol sahalarının yanı sıra Britanya İmparatorluğu topraklarında ilerde açılacak petrol kuyularını, ne pahasına olursa olsun korumalı ve hangi kisveye bürünürse bürünsün, herhangi bir yabancı çıkarın müdahalesine izin vermemeli" idi.⁹⁰

Aynı "petrol çevreleri", hiç şüphesiz, İmparatorluk Savaş Kabine'sinin sekreteri olan Sir Maurice Hankey ile de görüşmüşlerdi. Hankey, 30 Temmuz 1918'de Bahriye Nazırlığı'na yazdığı bir yazıda, "Mezopotamya ve İran petrol havzalarının korunmalarına elverişli stratejik bir sınır çizilerek İngiltere'nin elinde kalması, İngiliz savaş hedefleri arasında birinci sırada yer almaktadır"⁹¹ görüşünü bildirmişti. Balfour'a gönderdiği ikinci bir mektupta da, "Petrol, bir dahaki savaşta, bu savaş-

90 Amiral Slade'in 29 Temmuz 1918 tarihli memorandumu, Kent, *Oil and Empire...*, s. 125. Son cümle Royal Dutch-Shell'i hedef alıyordu.

91 Hankey'den Geddes'e (Bahriye nazırı), 30 Temmuz 1918, *a.g.y.*, s. 125.

ta kömürün oynadığı role sahip olacaktır,”⁹² diye ekliyordu. Son olarak Hankey, Lloyd George’dan, Musul’u hedef alan askerî saldırının yinelenmesini istedi ve askerî yönden gerekli görünmese de, petrol kuyularının İngilizlerin elinde kalmasını sağlamak için bunun gerekli olduğunu bildirdi.⁹³ İşte bu bağlamda, 13 Ağustos 1918’de Kabine’de yaptığı konuşmasında Balfour, “Savaş sonrasında İngiliz İmparatorluğu’nun, Mezopotamya dışında herhangi bir yerde genişlemesinin doğru olmayacağına inandığını”⁹⁴ açıklamaktaydı. İki gün sonra ise Lord Curzon, sözünü hiç sakınmadan, dünyada İngiltere dışında hiçbir ülkenin Mezopotamya ile ilgilenilecek güçte olmadığını ve Londra’nın bu yüzden “kapitalist, tekelci ya da emperyalist”⁹⁵ olarak suçlanmasından herhangi bir şekilde gocunmadığını açıkladı.

Bu açıklamanın hedefi, büyük ihtimalle, Başkan Wilson’un insancıl söylevlerinin ardına gizlenip “açık kapı” politikasını dayatmaya çalışan Amerika Birleşik Devletleri idi. Bilindiği gibi bu, Amerikan özel şirketlerinin çıkarlarının dünyanın neresinde olursa olsun korunmasına yönelik bir politikaydı. Ve o sırada Standard Oil Company’nin Ortadoğu petrolleriyle ilgilenmeye başladığı, kimse için bir sır değildi.

Bu tutum belirlemesinin ardından Musul’u hedef alan saldırının sürdürülmesine karar verildi. Öte yandan Bulgaristan’ın teslim olması, Türkiye’yi de ateşkes istemek zorunda bırakmıştı. 30 Ekim 1918’de ateşkes antlaşması imzalandığı sırada İngiliz orduları, Halep’i yeni ele geçirmiş olduklarından İskenderun ve Musul’un güneyine kadar gelmiş bulunuyorlardı. Londra birliklerine İskenderun, Adana ve Musul’u

92 1 Ağustos 1918, Melcher, *a.g.e.*, s. 39-40.

93 1 Ağustos 1918, *a.g.y.*, s. 40.

94 Rothwell, V. H., “Mesopotamia in British War Aims 1914-1918”, *The Historical Journal*, cilt XIII, 1970, s. 290.

95 Nevakivi, Jukka, *Britain, France and the Arab Middle East, 1914-1920*, Londra, 1969, s. 95.

işgal etme emrini verdi ve işgal kasım ayının ilk yarısında tamamlandı.

Yenilenmesi gereken antlaşmalar

Savaş sona erdiğinde İngiltere askerî bakımdan, Osmanlılara ait Ortadoğu topraklarını, Anadolu yaylasının sınırına dek işgali altında tutuyordu ve bu bölgenin önemli bir bölümünün Fransa'ya verilmesi taahhüt edilmişti. 1918 Eylülünde Londra'da, gene Sykes ve Picot arasında yapılan görüşmeler, ele geçirilen topraklarda uygulanacak geçici yönetimle ilgili şu anlaşmayla sonuçlandı: 1916 anlaşmasıyla Fransa'ya ait olması öngörülen bölge (ele geçirilemeyen Kilikya haricinde) Fransa; Filistin (yani Sykes-Picot Antlaşmalarında uluslararası bölge olarak öngörülmüş olan yer) İngilizler ve "Fransız nüfuz bölgesi" de Araplar, yani fiilen İngilizler tarafından yönetilecekti. Ayrıca Fransız yönetimi de İngiliz generali Allenby'ye bağlı olacaktı.⁹⁶ Anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Paris'e gönderilen bir notada İngiliz hükümeti, "1916 tarihli İngiltere-Fransa Antlaşması'nda sözü ediler⁹⁷ diğer bölgelerin gelecekteki yönetimi konusunda Majestelerinin hükümeti, koşulların öngörülenden çok farklı yönde değişmesi nedeniyle anlaşmaların uygulanmasının mümkün olmadığını belirtme gereğini duyar. Mezopotamya, Filistin ve Suriye'deki askerî durum tamamen değişmiş olmakla kalmamış, buna ek olarak bölgede iki önemli siyasal değişiklik olmuştur. ABD savaşa girmiş, Rusya'ise savaş dışı kalmıştır,"⁹⁷ demektedir.

İki hafta sonra Fransız hükümeti de bu gerçeği tanımak zorunda kaldı.⁹⁸ Her şeye yeniden başlamak gerekiyordu.

96 Cambon'dan *Quai d'Orsay'e*, 30 Eylül 1918, MFAE-A, Paix, cilt 175, s. 60-65.

97 Paris'teki İngiliz büyükelçisinin notu, 8 Ekim 1918, *a.g.y.*, s. 69-70.

98 Cambon'dan *Foreign Office'e* memorandum, 22 Ekim 1918, Nevakivi, *a.g.e.*, s. 96.

Görüşmeler, toprak ve ekonomi konularını ayrı ayrı ele alacak şekilde başlatıldı.

Dışişleri bakanı Pichon'a gönderdiği bir raporda, yakıt meselesinden sorumlu genel müfettiş Béranger, Mezopotamya petrollerinin Fransa için çok önemli olduğunu vurguluyordu.⁹⁹ Hükümeti tarafından Londra'ya gönderilen Béranger orada, 1914'te Turkish Petroleum Company ile yapılan sözleşmeden hiç memnun olmayan ve Fransız hükümetinin desteğiyle durumunu güçlendirmeye çalışan Shell Şirketi ile temasa geçti. Dönüşünde şöyle bir çözüm önerisinde bulundu: TPC'nin İngilizler tarafından haciz konulmuş olan Deutsche Bank'a ait % 25 hissesi satışa sunulacaktı. Diğer hissedarların, anlaşmaya göre rüşhan hakkı vardı. Dolayısıyla bu hisseleri Shell satın alabilir, sonra da bir Fransız şirketine devredebilirdi. Bunun için, önceden İngiliz hükümetiyle görüşerek APOC'un bu operasyona engel olmamasını sağlamak gerekiyordu.¹⁰⁰

4 Aralık 1918'de Fransa Başbakanı Clemenceau Londra'daydı. Fransız Sefareti'nde verilen bir davette Lloyd George ile görüştü. Yalnız kaldıklarında Clemenceau: "Şimdi ne hakkında görüşeceğiz?" diye sordu; Lloyd George, "Mezopotamya ve Filistin" yanıtını verdi. Clemenceau, "Bana ne istediğini söyle," dedi. Lloyd George, "Musul'u istiyorum," diye cevap verdi. Clemenceau, "Alacaksın, ama Pichon sana Musul konusunda zorluk çıkaracak," dedi.¹⁰¹ Birkaç gün sonra petrol görüşmeleri, Paris'te, Béranger ve İngiliz meslekdaşı Sir John Cadman arasında başlıyordu.

İngilizler de Fransızlar kadar bu işi fazla geçikmeden halletmekten yanaydılar. Çünkü bir yandan, Amerikan Stan-

99 "Rapport secret sur la politique française du pétrole et la paix", 5 Kasım 1918, MFAE, seri 18-19, Mezopotamya, cilt 32, s. 2-7.

100 Béranger'den Pichon'a, 29 Kasım 1918, a.g.y., s. 8-11.

101 Sir Maurice Hankey'in hauratı, 4 Aralık 1918, Roskill, Stephen, *Hankey, man of secrets*, cilt II; 1919-1931, s. 28-29.

dard Oil Company'nin Fransızlara ilginç bazı tekliflerde bulunmalarından çekiniyor, bir yandan da Béranger önerisinin kabul edilmesiyle Shell Şirketi'ni İngiliz etki alanına çekmeyi umuyorlardı. Fransız Sefareti'nden gönderilen 6 Ocak 1919 tarihli bir memorandum, Béranger'nin 29 Kasım tarihli notasıyla yapılan öneri çerçevesinde ilk anlaşmanın imzalandığını bildirdi.¹⁰²

Fransa'ya her şeyden önce, Sykes-Picot anlaşmalarının geçersizliğini resmen kabul ettirmek isteyen *Foreign Office*'in muhalefetine rağmen, görüşmeler büyük bir hızla tamamlandı ve 13 Mart'ta "Long-Béranger Antlaşması" denilen anlaşma kabul edildi. Petrol bakanı Walter Long, o sırada Bahriye'nin başkomutanıydı. Anlaşma, Mezopotamya petrollerinden, Béranger önerisine uygun olarak Fransa'ya TPC hisselerinin % 25'ine karşılık gelen bir pay veriyor, şirketin geri kalan % 75 hissesinin de İngilizlere (Shell+APOC) ait olmasını öngörüyordu. Ayrıca Fransa Suriye'de kendisine verilecek topraklardan geçerek Akdeniz'e dönecek petrol boru hattına izin vermeyi kabul ediyordu.

Öte yandan Fransa Musul üzerindeki iddialarından vazgeçmeye hazırды. Pichon'un 6 Şubat'ta Lloyd George'a verdiği bir notada Fransa'nın "nüfuz bölgesinin doğu sınırını Habur Havzası'na çekmeye"¹⁰³ razı olduğu bildirilmekteydi. Bu, Fırat'ın kuzeyinden geçen bugünkü Suriye-Irak sınırıydı. Ancak bunu izleyen 11 Şubat tarihli toplantıda İngilizler, Fransızlar, o sırada Paris'te bulunan Şerif'in oğlu Faysal ile bir anlaşmaya varmadan Suriye yönetimini Fransa'ya devretmeyi reddettiler.¹⁰⁴ 10 ve 20 Mart 1919 tarihlerinde yapılan, Clemenceau ile Lloyd George'un yanı sıra ABD Başkanı Wilson ve İtalyan Başbakanı Orlando'nun da katıldıkları Dörtlü

102 Bkz. Kent, *Oil and Empire...*, s. 142.

103 Bkz. MFAE, seri A., Paix, cilt 175, s. 111-114, 121-126, 194-199.

104 Bkz. Helmreich, Paul C., *a.g.e.*, s. 65.

Konsey toplantılarında bu sağırlar diyalogu devam etti. Görüşmelerin tıkanması üzerine Wilson, halkların ne istediğinin belirlenmesi amacıyla bir soruşturma komisyonu gönderilmesini önerdi.¹⁰⁵

Üçüncü bir talibin ortaya çıkması –çünkü ABD’nin manda yönetimini ele geçirmek istediği yönünde güçlü bir izlenim vardı– Fransızlarla İngilizlerin anlaşmaya varmalarını kolaylaştırdı. Fransız ve İngiliz uzmanlardan oluşan bir komisyon, 25 Mart’ta, Suriye’de, başında Faysal’ın bulunacağı bir meşruti krallık ve ulusal Suriye meclisinin kurulmasını, kurulan bu sistemin Mısır modeline benzer şekilde Fransız mandasına verilmesini öngören bir proje hazırladı.¹⁰⁶ Bu projenin kabul edilmesinden sonra Clemenceau Faysal ile buluştu ve 17 Nisan’da kendisine, “Fransa’nın Suriye’nin bağımsızlık hakkını tanıdığını” ve “bu amaçla ona maddi ve manevi destek vermeye hazır olduğunu” bildiren bir mektup gönderdi. Buna karşılık Faysal da “Suriye’ye destek verme durumunda olan ülkenin Fransa olduğunu”¹⁰⁷ kabul etmekteydi. Aynı ayın 22’sinde Clemenceau Dörtler Konseyi’nde Faysal’ın bu mektuba olumlu yanıt verdiğini, taraflar arasında bir anlaşma yapıldığını, dolayısıyla Suriye’ye soruşturma komisyonu göndermeye gerek kalmadığını açıkladı.

Birkaç gün sonra Faysal’ın Fransa’ya, en azından yazılı olarak, olumlu yanıt vermediği ortaya çıktı ve İngilizlerle Fransızlar arasındaki ilişkiler yeniden kötü bir havaya girdi. Sonunda 21 Mayıs’ta fırtına koptu; Clemenceau, İngiliz askerleri Suriye’den çıkmadığı sürece Komisyon toplantılarına katılmayacağını bildirirken, Lloyd George da Suriye’nin

105 Bu toplantının tutanakları için bkz., *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919. The Paris Peace Conference*, cilt V.

106 Bkz. Miller, D. H., *My Diary at the Conference of Paris*, New York, 1924, cilt 7, s. 169-170.

107 Bkz. Helmreich, Paul C., *a.g.e.*, s. 70.

güney sınırı Filistin yararına gözden geçirilmediği sürece Suriye'den çıkmayacağını ilan etti. Clemenceau, bu durumda, Fransa'ya bırakılan topraklardan ne demiryolu ne de boru hattı geçirilmesine izin vermeyeceğini söyledi. Aynı gün, Lloyd George da, henüz iki hükümet tarafından imzalanmış olmayan Béranger-Long Antlaşması'nı imzalamaktan vazgeçtiğini duyurdu.¹⁰⁸ Böylece yeniden sıfır noktasına dönüldü.

İngiltere-Fransa krizi ve çözümü

1919 Yazı boyunca İngiltere ile Fransa arasındaki ilişkilere Suriye krizi damgasını vurdu. Fakat daha sonra, başka unsurların olgunlaşmasıyla birlikte, yavaş yavaş, bu krize bir çözüm bulunabildi. Bu yeni unsurlardan birisi, savaş sonrasında yaşanan ekonomik krizin, İngiltere'nin gücünün bile sınırlı olduğunu göstermiş olmasıydı. Gerçekten, İngiltere'nin dünyanın dört bir yanında sonsuza dek askerî birlik bulundurması olanaksızdı. İkinci unsur ise, Türkiye'de ulusal kurtuluş hareketinin şekillenmeye başlamasıydı.

Ulusal Kurtuluş hareketi, yeni Türk devletinin sınırlarını Brest-Litovsk ve 30 Ekim 1918 tarihli ateşkes antlaşmalarıyla belirlenen sınırlar olarak ilan etmişti. Bu durumda İngiltere'nin bir yandan Ermeni Cumhuriyeti'ne verilen toprakları koruması, diğer yandan Suriye'nin kuzeyini, Musul'u ve Kilikya bölgesini savunması oldukça zor olacaktı. Oysa bu toprakların hepsi İngiliz askerî güçlerinin işgali altındaydı ve bir seçim yapmak gerekse İngilizlerin Musul'u korumayı yeğleyecekleri açıktı.

Dolayısıyla İngilizler askerlerini çekmeye, kendilerini en az ilgilendiren bölgeden, Ermenistan'dan başladılar. ilk aş-

108 Mantoux, Paul, *Les délibérations du Conseil des Quatre*, Paris, 1955, cilt II, s. 159-164.

mada İngiliz askerlerinin yerini İtalyanların alması düşünül-
düyse de, İtalya kısa süre sonra, bu zehirli armağanı almaya
hiç de istekli olmadığını açıkladı. Konu, 25 Ağustos 1919'da
Paris Barış Konferansı'na katılan delegasyon başkanları top-
lantısının gündemine geldiğinde Clemenceau, İngilizler her
yerde birden bulunmak istediklerinden Ermenileri kurtar-
mak için ellerinden gelen bir şey olmadığını söyledi.

Balfour bu fırsatın üstüne atlayarak İngiltere'nin, eğer
Fransa Ermenistan'da onun yerini almaya hazırsa, buna bir
itirazı olmadığını bildirdi. Clemenceau genelkurmayıyla yap-
tığı değerlendirmenin ardından, dört gün sonra, on-on iki
bin askerini bu amaç için ayırabileceğini, ancak bu birlikleri
doğrudan Batum'a göndermek yerine, karadan Ermenistan'a
gitmek üzere Mersin ve İskenderun'da karaya çıkarma-
ya hazır olduğunu açıkladı.¹⁰⁹ İngilizler Clemenceau'nun
Kilikya'ya asker çıkarmak için bir manevra çevirdiğini an-
ladılar ama, geri adım atmak için çok geç kalınmıştı. Lloyd
George'un bu meseleyi kökünden kesip atma kararını al-
ması, muhtemelen bu olayla ilişkiliydi. İngiliz işgali altın-
daki toprakların başkumandanı olan Lord Allenby'yi, ta-
tilini geçirmekte olduğu Deauville'e çağırdı. Burada 9-11
Eylül tarihleri arasında yapılan bir dizi görüşme sonun-
da Clemenceau'ya bir memorandum gönderildi. Memoran-
dumda İngiliz hükümetinin Kilikya ve Suriye'deki askerleri-
ni 1 Kasım'dan itibaren geri çekmeye karar verdiği, bu ne-
denle Filistin-Suriye ve Suriye-Mezopotamya sınırlarını gö-
rüşmek üzere Fransızlarla her an buluşmaya hazır olduğu
bildiriliyordu. Buna karşılık Fransa'dan bu topraklardan ge-
çirilecek demiryolu ve petrol boru hattına izin vermesi is-
teniyordu.¹¹⁰ Konferansın bundan sonraki 15 Eylül tarihli

109 25 ve 29 Ağustos tarihli toplantıların tutanakları, *Papers...*, cilt VII ve VIII.

110 "Survey of the Proceedings in Paris in regard to the military occupation of Syria, Cilicia, Palestina and Mesopotamia, september 1919", *Documents on Bri-*

toplantısında Clemenceau, öneriyi kabul ettiğini açıklamakla yetindi ve başka konuların Türkiye ile yapılacak genel barış görüşmelerine ertelenmesini önerdi.¹¹¹

11 Aralık 1919'da, Clemenceau ve danışmanları bu barış anlaşmasının ön görüşmelerine katılmak üzere Londra'ya geldiler. Aynı gün yapılan bir toplantıda *Quai d'Orsay*'i (Fransız Dışişleri Bakanlığı) temsil eden Philippe Berthelot, Lord Curzon'a petrolle ilgili bir memorandum sundu ve iki diplomat Suriye-Filistin sınır sorununu görüşmek üzere buluşmaya karar verdiler.¹¹² İki gün sonra *Foreign Office*'in yaptığı bir çözümleme sonucunda, petrolle ilgili görüşmelere iki tarafı da tatmin eden Long-Bérenger Antlaşması esas alınarak devam edilmesi tavsiye edildi.¹¹³ İngiltere'nin yeni petrol bakanı Hamar Greenwood derhal Paris'e gitti ve Clemenceau-Bérenger Antlaşması adı verilen yeni anlaşma taslağı, ayın 21'inde imzaya açılacak duruma getirildi. Anlaşma esas olarak bir önceki anlaşmada öngörülen hususları içeriyordu, ancak bu kez Fransızlar Suriye'deki topraklarından geçirilecek iki demiryolu ve iki petrol boru hattı için izin vermeyi kabul etmekteydiler.¹¹⁴ Buna paralel olarak süren Curzon-Berthelot görüşmeleri ise, Şeria sularının nasıl kullanılacağı ve Galile'nin kime ait olacağı konularında çıkan görüş ayrılıkları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı ve 23 Aralık tarihli genel toplantıda bu konuda tarafların anlaşmaya varamadıklarının belirtilmesiyle yetinildi.¹¹⁵

tish Foreign Policy, seri 1, cilt IV, belge no. 278. "Aide Memoire in regard to the occupation of Syria, Palestina and Mesopotamia pending the decision in regard to mandates", 15 Eylül tarihli toplantının eki, *Papers...*, cilt VIII.

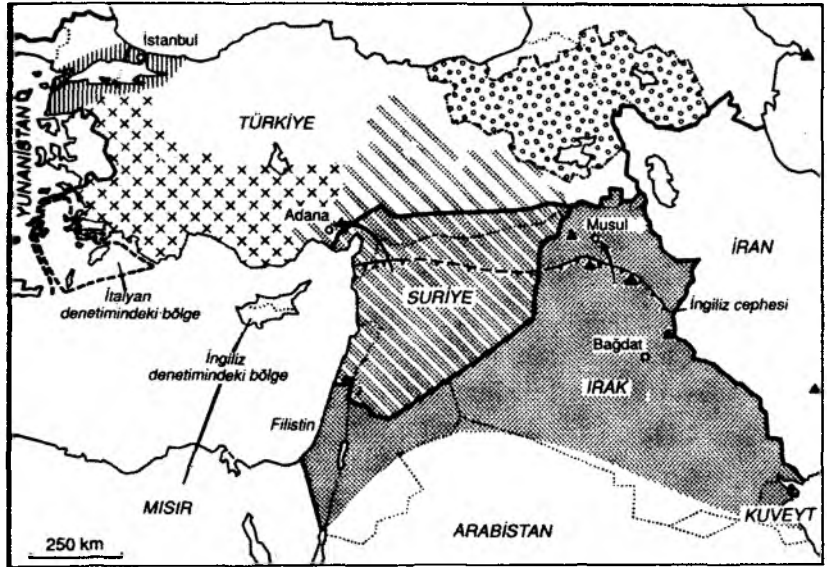
111 A.g.y.

112 "Notes of a conversation at 10, Downing Street, London, SW, Thursday December 11, 1919 at 3 p.m.", *Documents...*, seri 1, cilt II, belge no. 55.

113 "Memorandum by Mr Weakley on M. Bérenger's note to M. Clemenceau related to petroleum", *Documents...*, a.g.y., cilt IV, belge no. 703.

114 "Memorandum of agreement...", a.g.y., belge no. 705.

115 "Notes on an Anglo-French Meeting held at the Foreign Office, London, at

SEVRES ANLAŞMASI 10 Ağustos 1920

- İngiliz mandası
- Fransız mandası
- Boğazlar uluslararası bölgesi
- Ermeni Cumhuriyeti'nin tanınması

..... "de facto" sınırlar
▲▲ 1914'de bilinen petrol yatakları

- Etki alanı
Fransız
- İtalyan (Üçlü anlaşma)

Bu zikzaklı gelişme 1920'nin başında da sürdü. 23 Ocak'ta yapılan bir İngiliz bakanlar kurulu toplantısında, "Mezopotamya petrol kuyularından elde edilen kazancın şirketler yerine devlete ait olması"¹¹⁶ yolunda bir karar alındığı için, üzerinde anlaşmaya varılmış olan petrol anlaşması fiilen geçersiz kılınmaktaydı. Bu, APOC'nin Shell karşısında kazandığı yeni bir zaferdi.

Buna karşılık Suriye-Filistin sınır meselesi, Türkiye ile imzalanacak barış anlaşmasının redaksiyon çalışmaları sırasında, Fransa'nın yukarı Galile, İngiltere'nin de Litani ne-

11.30 a.m. on December 23, 1919", a.g.y., belge no. 104; "...at 3 p.m. on December 23 1919", a.g.y., belge no. 405.

116 Bkz. Kent, *Oil and Empire*..., s. 152.

hir havzasındaki bütün iddialarından vazgeçmeleriyle çözüldü.¹¹⁷

Öte yandan, Shell ve Fransız hükümetinin Standard Oil Company'yle ilişki kurmalarından çekinen Bahriye Nezareti, Ticaret Odası ve İngiliz Petrol Bakanlığı yetkilileri *Foreign Office*'in azıllarına karşı birleştiler ve Lloyd George, 18 Nisan 1920'de, San Remo'da, Fransa başbakanı Millerand ile görüşerek görüşmelerin yeniden başlamasını sağladı.¹¹⁸ Millerand bu kez TPC'nin % 50 hissesini isteyince, Lloyd George ona, Musul'un yönetimini Fransa'nın üstlenmek isteyip istemediğini sordu. Millerand bu öneriyi nazikane bir şekilde geri çevirdi ve sonunda, görüşmeyi yürüten diplomatların adı dolayısıyla Cadman-Berthelot Antlaşması ya da San Remo Antlaşması denilen üçüncü anlaşma, 24 Nisan'da paraf edildi.¹¹⁹ Ana hatlarıyla bir önceki anlaşmanın aynısı olan anlaşma, ertesi gün, iki başbakan tarafından imzalandı.

*

Ermeni sınırı

San Remo'da gündeme gelen bir başka zor sorun da, gelecekteki Ermeni devletiyle ilgiliydi. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin çoğunluğunun 1915'te yaşadıkları yerlerden sürülmeleri ve bu "tehcir" sırasında pek çoğunun hayatını kaybetmesi, Müttefikleri Ermenilere karşı manevi bir borç altına sokmuştu. Ancak, kendi kamuoylarını harekete geçirmek için bu halkın acılarını sonuna dek sömüren Müttefikler, şimdi bu borcu eda etmeye hiç de hazır görünmüyorlardı.

1918'in mayıs ayında Osmanlıların onayıyla Rusya'nın Erivan bölgesinde kurulan Ermeni Cumhuriyeti, savaştan

117 18-21 Şubat 1920 tarihli toplantılar, bkz. *Documents...*, a.g.y., cilt VII, no. 12-21.

118 A.g.y., cilt VIII, belge no. 2.

119 Metin için bkz. Kent, *Oil and Empire...*, ek IV.

sonra, 1877-1918 arasında Rus egemenliği altına giren Kars'ı da işgal etmişti. Gerçi Ermeniler hâlâ, 1914'te özerklik tanınan  lt  Osmanlı vilayeti ile Kilikya'dan oluşan bölgenin tümü üzerinde hak iddia etmeyi sürdürüyorlardı. Ancak, Ermeni Cumhuriyeti'nin gücü, bırakın bu geniş bölgeyi ele geçirmeyi, Türk ulusal kurtuluş hareketinin geri almak istediği Kars'ı korumak için bile yeterli değildi.

Kafkasya İngiliz işgali altında kaldığı sürece, Ermeni Cumhuriyeti'nin güvenliği bir ölçüde sağlanmış sayılabilir-di. Ancak şimdi İngilizler bölgeden ayrılmış, Fransızlar da Kilikya'da kuşatılmışlardı. Bunun  zerine Avrupalı müttefikler bu yükten kurtulmak için sorunu Amerika Birleşik Devletleri'ne havale ettiler. ABD başkanının herkese yardım elini uzatacakmış izlenimi veren nutukları ve Amerikan misyonerlerinin Ermenli yanlısı propagandaları, Ermenistan mandasına bu devletin aday gösterilmesini haklı kılıyordu. Başkan Wilson, daha 1919'un ağustos ayında yerinde incelemeler yapmak üzere buraya bir komisyon göndermişti. General Harbord'un başkanlığını yaptığı bu komisyon, aynı yılın kasım ayında, ABD'nin Ermenistan mandasını alması yönünde 14 ve almaması yönünde 13 nokta sıralayan raporunu sundu. İlk gruba daha çok insancıl konular girerken, ikinci gruptaki konular mali ağırlıklıydı.¹²⁰

Bu durum karşısında 1920'nin ilk aylarında Londra'da Türkiye ile imzalanacak barış anlaşmasını hazırlamak üzere toplanan Müttefikler, doğudaki    vilayet, Bitlis, Van ve Erzurum'u içine alacak ve Trabzon'da Karadeniz'e çıkış kapısı bulunacak bir "küçük Ermenistan"   z m ne olumlu bakmaya başladılar.¹²¹ Yeni Ermeni devletinin sınırlarını

120 Gidney, James, *A Mandate for Armenia*, Kent, Ohio, 1967.

121 "British Secretary's Notes on an Allied Conference held at 10, Downing Street, London SW, on Monday, February 16, 1920 at 6.30 p.m.", *Documents...*, seri 1, cilt VII, belge no. 10.

çizmekle görevlendirilen komisyon, 27 Şubat'ta konferansa, Trabzon ve Erzincan'ı dışarıda bırakan bir harita önerdi.¹²² 12 Mart'ta konferans, bu esaslar çerçevesinde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Ermenistan mandasını bu kuruluşun üstlenmesini önermeye karar verdi.¹²³ Ne var ki, Milletler Cemiyeti, askerî ve mali olanaklardan yoksun olduğu için, öneriyi geri çevirecekti.¹²⁴

Milletler Cemiyeti'nden gelen olumsuz yanıt üzerine San Remo Konferansı'na katılan devletler, Ermenilere verilecek toprakları Erzurum'u dışarıda bırakacak şekilde daraltmak zorunda kaldılar.¹²⁵ Sonunda, bu konuda yapılan bir dizi görüşme sonucunda Başkan Wilson'a başvurularak manda önerisini kabul etmesi, ya da en azından Ermenistan sınırlarını belirleme sorumluluğunu üstlenmesinin istenmesine karar verildi. Wilson Amerikan Senatosu'nu toplantıya çağırdı ve 24 Mayıs'ta yapılan oylamada Senato, 23'e karşı 52 oy ile mandayı reddetti.

Wilson tarafından çizilen yeni Ermenistan haritası, 22 Kasım'da Konferans'a iletilti. Haritada yalnız Erzurum değil, ayrıca Erzincan, Trabzon ve Giresun yakınlarına kadar ki Karadeniz kıyı şeridinin de yeni devlete bırakılmış olduğu görülüyordu. Ne var ki, o sırada saldırıya geçmiş olan Ankara ordusu Kars'ı ele geçirdikten başka, Aleksandropol (Gümrü; Leninakan) da işgal etmiş, böylece Ermeni Cumhuriyeti'nin varlığını tehdit eder duruma gelmişti. Bir hafta sonra ise, Kızıl Ordu'nun sınırlarına dayanmasıyla birlikte Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulacak ve Türkiye 1877 sınırlarını koruyacaktı.

122 A.g.y., belge no. 34. Nihai rapor, 24 Mart, a.g.y., belge no. 71, ek no. 1.

123 A.g.y., belge no. 58.

124 *Journal Officiel de la Société des Nations*, no. 13 (Nisan-Mayıs 1920), s. 85-87.

125 Bkz. *Documents...*, cilt VIII.

Son anlaşmalar

Bu arada Ortadoğu'nun yeni efendileri işgal ettikleri topraklarda bir dizi sorunla boğuşmak durumunda kaldılar. "Suriye Kongresi" adı altında toplanan bir kurul, 8 Mart 1920'de Faysal'ı Irak kralı ilan etti. Kral olur olmaz Faysal Fransa'ya karşı açıkça cephe almaya başladı. Aynı şekilde, temmuz ayında Mezopotamya'da bir isyan başgösterdi. Ama en büyük zorluk, Mustafa Kemal'in ulusal kurtuluş hareketinden kaynaklanmaktaydı. Kilikya'yı işgal eder etmez direnişçilerin saldırısına uğrayan Fransız güçleri 1920 başlarında ancak, Kilikya Ovası'ndaki birkaç büyük şehirde tutunabilecek bir duruma düşmüşlerdi. 20 Mayıs'ta yapılan ateşkes görüşmeleriyle de durum değişmedi ve Fransa, yıl sonundan itibaren, Ankara'daki Türk hükümetiyle uzlaşmak için bir yol aramaya başladı. 11 Mart 1921'de, Türkiye'yle yapılan barış anlaşmasını gözden geçirmekle görevli konferans sırasında Londra'da kabul edilen ilk anlaşmaya göre, Türkiye ve Suriye arasındaki sınır, Iskenderun'un kuzeyinden başlayacak ve Bağdat demiryoluyla kesişme noktasından sonra, bugünkü Türkiye-Suriye sınırını izleyecekti.¹²⁶ Ancak Ankara hükümetinin boşalttığı topraklarda Fransa'ya tanıdığı ekonomik ayrıcalıklar nedeniyle Büyük Millet Meclisi bu anlaşmayı reddetti. Yunan saldırısının Eylül 1921'de hezimetle sonuçlanması üzerine yeniden başlayan görüşmeler, 20 Ekim'de, sınır konusunda bir önceki anlaşmayla aynı olan Ankara Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu, ülke sınırlarını, 1918'de imzalanan ateşkeşin belirlediği sınırlarla tanımlayan Ulusal Kurtuluş hareketinin taleplerine az çok uyan, yalnız Iskenderun'u dışarıda bırakan bir sınır idi.

Bu gelişmelere paralel olarak İngilizler de Mezopotamya'da-

126 Anlaşmanın metni için bkz. Türkgeldi A., *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948.

ki topraklarını Irak krallığı adı altında birleştirmeye çalıştılar ve krallığın başına Fransızların Suriye'den kovdukları Faysal'ı geçirdiler. Irak'ta krallık kurulmasını öngören antlaşma, 10 Ekim 1922'de, Yunan hezimetinin ardından Ankara hükümetine karşı yürütülen savaşı sona erdiren Mudanya mütarekesiyle aynı gün imzalandı. Ancak Türkiye ve Irak arasındaki sınır henüz çizilmemişti; çünkü Ankara hükümeti 1918 ateşkesinden sonra İngilizler tarafından işgal edilen Musul'un Türkiye'ye ait olduğu iddiasını sürdürüyordu.

1922 Kasımı ile 1923 Temmuz arasında toplanan Lozan Konferansı, Musul dışında, Türkiye ile düşmanları arasındaki bütün sınır sorunlarını çözmüştü. Musul sorununun çözümü için Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine başvuruldu ve sınırı belirlemek üzere uluslararası bir komisyon oluşturuldu. Sonunda bu sınır, 1926'da, Türk ve İngiliz askerleri tarafından işgal edilmiş bölgeleri birbirinden ayıran hat ile çizilecekti. "

Dönemin tarihini noktalayan olay, bu tarihin başlangıcında da yer almış olan Turkish Petroleum Kumpanyası ile ilgili gelişmedir. 1920'den beri "açık kapı" ilkesini savunan ABD, sömürgeci güçlerin işgal altında tuttukları topraklarda kurdukları tekelleri tanımayı reddediyordu. Bu durumda Mezopotamya sorunu gündeme gelmekte geçikmeyecek ve *State Department* (Amerikan Dışişleri), TPC'de Amerikalılara da hisse verilmesini talep edecekti. O sırada Sömürgeler Bakanı olarak Mezopotamya'dan sorumlu olan Churchill, ilk adımı atarak, 1 Şubat 1922'de Curzon'a gönderdiği bir mektupta, Standard Oil Company ile ilişkiye geçilmesini istedi.¹²⁷ Aynı yılın yaz aylarında kurulan bu ilişkiler, Lozan Konferansı sırasında kesildiyse de, daha sonra yeniden başlatıldı ve hem çok karmaşık hem de karanlık bir dizi olayla sürüp gitti.

Bu arada, İngiliz mandası altında kurulan yeni Irak devle-

127 Meicher, *a.g.e.*, s. 120.

ti, 14 Mart 1925'te, topraklarından çıkarılan petrol üzerindeki haklarını TPC'ye devreden bir imtiyaz anlaşması imzalanıncaya kadar zorunda kaldı. Sonunda, 31 Temmuz 1928'de nihai anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile APOC, hisselerinin yarısını, iki Amerikan petrol şirketi tarafından oluşturulmuş bir konsorsiyuma devrediyordu. Irak Petrolleri Şirketi'nin sermayesi, yeni anlaşmayla, dört büyük grup olan APOC, Shell, Fransız Petrolleri Şirketi ve Amerikalılar arasında % 23,75 oranında bölüşülüyor, % 5'i de eskiden olduğu gibi Gülbenkian'm elinde kalıyordu.

Anlaşma tam zamanında yapılmıştı. Çünkü 1927 Ekimi'nde Kerkük'teki kuyulardan petrol fışkırmaya başladı. Gene de, Kerkük petrollerinin ticari bakımdan anlamlı bir boyut kazanması için 1930'ları, kuyulardan büyük miktarlarda petrol çıkarılması için de, 1950'leri beklemek gerekecek, 1972'de de Irak hükümeti şirketi millileştirecekti.

Farklı çıkarların akıl almaz derecede içiçe geçtiği ve bizim bu yazıda ancak yüzeysel olarak ele alabildiğimiz bu karışık tabloda dikkati çeken ilk nokta, yeni sınırlar çizilirken, hatta yeni devletler kurulurken yöre halkına hiç danışılmamış olmasıdır. Bu bakımdan tek önemli istisna, Türkiye'dir. Şüphesiz, dünyanın bu bölgesinde en büyük kayba uğrayan imparatorluk Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Ancak bu imparatorluğun mirasçıları, Müttefikler arası çelişkileri ustaca kullanan, çok daha önemlisi, topraklarını koruma kararlılığını kanıtlayan bir ulusal hareket oluşturarak büyük devletlere Türk ulusal varlığını ve toprak taleplerinin önemli bölümünü kabul ettirmeyi başardılar.

Tablonun dikkati çeken ikinci özelliği, petrolle ilişkisidir. Önce Kitchener ve yardımcıları, ardından da aynı iktidara sahip görünmekle birlikte gerçekler karşısında geri adım atmak zorunda kalan Lloyd George ve çevresi tarafından cisimleştirilen, en kaba anlamında emperyalizm di-

yebileceğimiz güç isteği bir yana bırakılırsa, başlangıcından sonuna dek, gerek İngiltere'nin gerekse Fransa'nın Ortadoğu politikalarını yönlendiren ana faktör petrol oldu. Batı Anadolu'daki Yunan çıkarması ya da Filistin'deki siyonist yerleşimler gibi doğrudan hiç ilişkisi yokmuş gibi görünen olaylar bile, Londra'dan bakıldığında, petrol çevresinde dönen büyük satranç oyununun parçaları olarak görülmektedir. İbn Suud'un 1924'te Mekke'yi ele geçirmesiyle başlayan ve İngilizlerin büyük bir Haşimi Arap krallığı kurma hayallerini yerle bir eden Suudi Arabistan hamlesi, 1933'te, sonradan, 1944'te ARAMCO'ya dönüşecek olan Arap Petrolleri Şirketi'ni kuran Amerikan petrol şirketlerinin sağladığı destekle gerçekleşti. Bugün varolan sınırlar ülkelerin iç dinamiklerinden bağımsız bir politika sonucunda çizildiği gibi, bu politika da bugün hâlâ Ortadoğu'nun kaderi üzerinde etkili olmayı sürdürmektedir.

İSKENDERUN SANCAĞI:*

BİR TOPRAK PARÇASI OLUŞTURMA VE BÜTÜNLEŞTİRME SÜRECİ

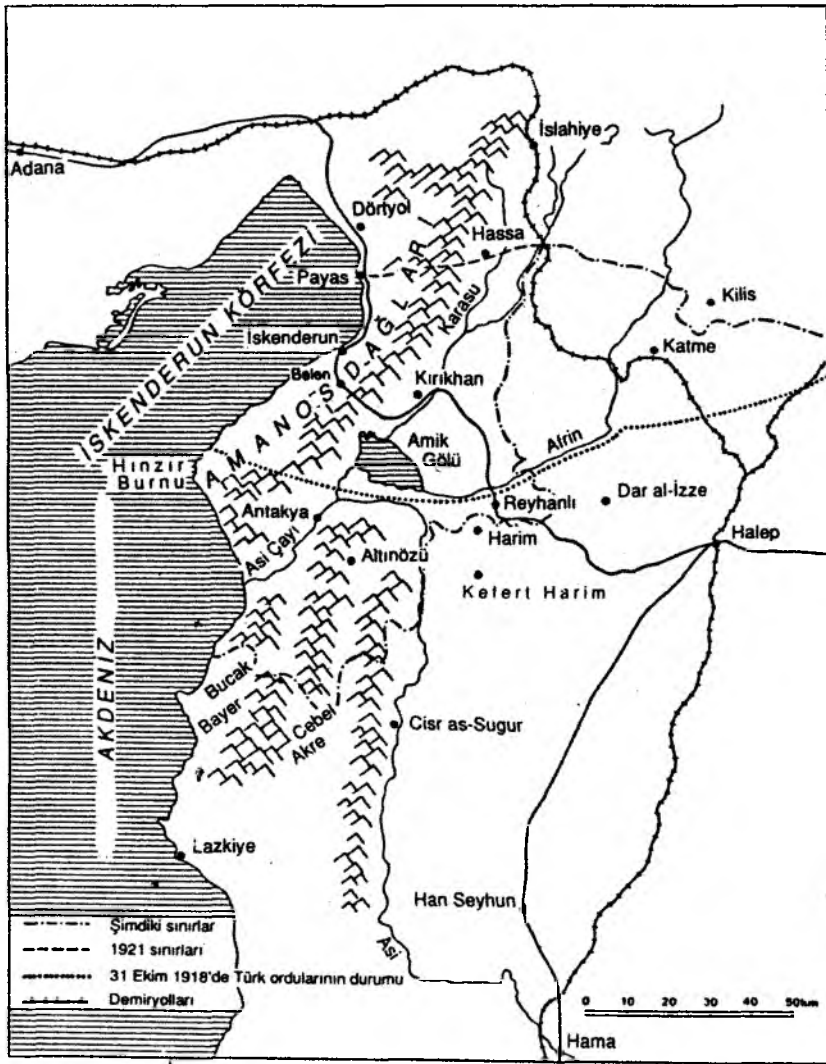
Hiç yoktan var edilerek (*ex nihilo*) sonradan Türkiye'ye dahil edilmek üzere bağımsız devlet konumuna getirilen İskenderun sancağının garabeti, bütün uç durumlar gibi, Ortadoğu'daki devletlerin toprak bütünlüğünün nasıl oluşturulduğunu gösteren çok iyi bir örnektir.

1918'den önceki durum

İskenderun sancağı bir toprak parçası olmaktan önce bir kavşak, Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan ve Belen Boğazı'nda Güneydoğu Toros sıradağlarını aşan büyük yolun zorunlu olarak geçtiği yer ve Akdeniz ile çöl arasında, Payas (bugün Yakacık) ya da İskenderun limanları bağlantısıyla yapılan büyük Doğu ticaretinin mal yükleme merkezi idi.¹ Fa-

(*) Daha önce *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, Edisud, no. 48-49, 1988 içinde yayımlanmıştır.

1 Payas Ortaçağ'da kullanılan bir limandır. Marco Polo Çin'e giderken 1272'de buraya inmiştir. İskenderun limanı ise, 1590'da Tripoli'deki Türk gümrükçülerin denetimi dışında kalmak isteyen Venedikliler tarafından antik bir yerleşimin kalıntıları üzerinde kurulmuştur.

kat kim ki geçitten söz eder, bunun karşıtını da, yani engel yönünü de düşünmek zorundadır. Güneydoğu Torosların yarattığı engel Anadolu'yu Suriye'den koruduğu gibi tersi de geçerlidir. Unutulmamalıdır ki, İÖ 331'de Darius ile

İskender'i karşı karşıya getiren ve İskender'e Ortadoğu'nun yolunu açan meydan savaşı, Payas ile İskenderun arasında yer alan Issos'da yapılmıştır. Aynı şekilde Doğu Toroslardan başlayıp Gavur Dağlarıyla Ensariye Dağlarından geçerek Lübnan dağlarına kadar uzanan ve birden çok kez, Hristiyanlara, heretiklere ve Arap olmayan halklara dayanarak Akdeniz'i sünni Araplara karşı savunmaya yarayan dağlık bölgenin kıyısındadır. Önce 11. yüzyılda Haçlıların denedikleri bu yöntem –ki, o sırada İskenderun sancağının atası Antakya prensliği idi– sonradan, 1916'da, söz konusu kıyı şeridini Fransa'ya veren Sykes-Picot anlaşmalarında yeniden gündeme getirildi. Nitekim Fransa'nın o sırada güttüğü Ortadoğu politikasında ve ortaya attığı taleplerde, Haçlı seferlerine açıktan açığa pek çok gönderme yapıldığı görülür.

Esas olarak jeostratejik olan bu görüntüyü hangi halkın nerede yerleştiği bilgisiyle tamamlamak gerekir. Büyük geçitlerin genellikle zengin yerleşimlere izin vermediği bölgede, sağlık koşulları açısından da yerleşime çok elverişli olmayan² kıyı şeridi, 20. yüzyıl öncesinde çok fazla nüfus barındırmayan bir yerd. Buna karşılık dağ, daima, bölgenin bir başka özelliği olarak, Doğu Hristiyanlarının ve sünni olmayan Müslümanların sığınağı oldu. Türkçe'de bu dağlara Gavur Dağı denilmesinin nedeni bu olsa gerektir. Son olarak Güneydoğu Torosların doğusunda yer alan Amik Ovası, sağlık yönünden tüm elverişsizliğine karşın Osmanlılar döneminde Türkmen aşiretlerinin sürülerini güttükleri ve kışlak olarak kullandıkları bir yerd.

Türdeş olmayan bu bölgenin sınırları belli bir toprak parçası halinde bütünleşmeye başlaması, 1867'de, Türkmen aşiretleri arasında "düzeni" sağlamak ve onları toprağa yerleştirmek amacıyla Osmanlı ordusunun bölgeye gelmesinden sonraya rastlar. Bu, aynı dönemde, gerek daha kuzey-

2 İskenderun seyyahlar arasında sağlık koşullarının elverişsizliğiyle ünlüydü.

deki Adana bölgesinde gerekse Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde başlatılan genel bir harekâtın parçasıydı. Bu harekât sırasında Asi'nin kolu olan Karasu Vadisi boyunca, kuzeyden güneye doğru, her biri aynı adı taşıyan ve göçebelerin yerleştirileceği kazaların merkezi olan İslahiye, Hassa ve Reyhanlı kasabaları kuruldu.³ Bu adım, birkaç on yıl gibi kısa bir süre içerisinde, ovanın sosyal manzarasını tamamıyla değiştirdi. Türkmen aşiretlerinin reisleri birden bire büyük toprak sahibi olurken, tabanda Arapça konuşan Alevi ortakçıların oluşturduğu bir köylülük doğdu. 1908 Jön Türk Devrimi ve onu izleyen 1909 tarihli Ermeni olayları ve 1915 tehciri, bu tabloda yeni bölünmelere yol açtı. İttihatçı olan yeni bir eşraf kuşağı, liberal muhalefete sığınan eski eşrafın yerini aldı. Bu son grupta, İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Faysal'cı hareketi destekleyen⁴ Antakya'nın eski Arap eşrafının önemli bir bölümü de yer alıyordu. Ancak bütün bu değişimler yeni bir toprak bütünü oluşturmak için yeterli değildi. İskenderun, Belen, Antakya ve Reyhanlı, idari yönden Halep iline dahil olmayı sürdürürken, Payas ve Hassa Adana iline bağlıydı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli anlaşmalarla bu bölgenin Fransa'ya verilmesi üç aşamada gerçekleşti: Önce Fransa, İstanbul'u Rusya'ya veren Mart 1915⁵ tarihli anlaşmayla Toroslardan Gazze'ye kadar uzanan Büyük Suriye konusunda bir ilke talebi ortaya attı; ardından İngilizler, Şerif Hüseyin-Sir Henry Mac Mahon yazışmalarında, Arapların Mersin-Adana-Urfa-Mardin Cizre hattının güneyindeki topraklarla ilgili talebine karşılık, kuzeyden güneye doğru uza-

3 Bkz. Tayfur (Mürsel) Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara, 1978, s. 17-18.

4 Toplumsal tablo konusuna en iyi yaklaşan yazar Ahmet Faik Türkmen'dir: *Hatay Tarihi*, İstanbul, 1939, cilt 4.

5 Bu hattın tanımında Haçlı seferlerinin etkisi konusunda bkz. Elie Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth*, Cambridge, 1976, s. 85-86.

nan Halep-Hama-Humus-Şam hattının batısında kalan bölgenin Fransa'ya verileceği konusunda bir kayıt düştüler; son olarak, önceki iki aşamayı birleştirmeyi amaçlayan ve 1916 Şubatı'nda imzalanan Sykes-Picot Antlaşmalarıyla, yukarıda belirtilen hattın batısında kalan kıyı şeridi Hayfa'ya kadar Fransa'ya verildi ve bugünkü Suriye'nin geri kalan topraklarında Fransa'nın denetimi altında bir Arap devletinin kurulması öngörüldü.⁶ Bu kararlarla, henüz İskenderun sancağı haline gelmemiş ancak ileride uygulanacak statü ile bu kimliği kazanacak olan toprak parçası, Suriye'den ayrılmış bulunuyordu.

Fransız işgalinden

Ankara Antlaşması'na (1918-1921)

1918 Ekimi'nde, İngiliz-Arap güçlerinin Halep'e doğru ilerlemeleri karşısında Antakya eşrafı Arap milliyetçi hareketine katılma hazırlıklarını başlattı. Kendisi de Arap olan kaymakam, eşrafla görüş alışverişinde bulunduktan sonra üst makamlara başvurmaya karar verdi. 18 Ekim'de Belen'de üstlenmiş olan 41. bölük komutanına bir telgraf çekerek nasıl bir tavır alması gerektiğini sordu. Bu girişimi çok yerinde bulan ve Araplar da Müslüman olduklarına göre "yabancı işgalini önleyecekse bir Arap hükümeti kurmanın evla" olduğu sonucuna varan komutan, Allah'tan bu girişimin başarıya ulaşması için yardımcı olmasını dileyen bir cevap gönderdi.⁷ Bunun üzerine, Halep'in düşmesinden iki gün sonra, 26 Ekim'de bir araya gelen Antakya eşrafı, şehirdeki garnizonu esir aldıklarını ve Faysal'ın bayrağı altında "Haşimi

6 1918'de İngilizlere bırakılan Musul dahil olmak üzere. Bu konuda özet bilgi için bkz. bölüm 6.

7 Nuri Aydın Konuralp, *Hatay Kurtuluş ve Kurtuluş Mücadelesi Tarihi*, İskenderun, 1970, s. 6.

ve Kureyşi Arap hükümetini” kurduklarını ilan ettiler.⁸ Bu arada, ertesi gün için, Faysal’ın güçlerinin şehre gireceği de duyurulmuştu, ama aslında bunlar, Antakya’nın güneyindeki Kosseir (Altınözü) ve Cisir as-Sugur bölgelerinden eşraf tarafından devşirilerek silahlandırılan üç beş köylünün ötesine gitmiyordu.⁹ Birkaç gün sonra harekete Reyhaniye de katıldı.¹⁰

Türk güçlerine gelince, Halep’in ele geçirilişinden sonra Katma’ya (bugün Suriye toprağıdır) çekilen Yıldırım Ordusu 26 Ekim’de İngilizlerin öncü zırhlı birliğini burada durdurmayı başardılar. Batıda ise Türk ordusu, İskenderun Körfezi’nin ağzında bulunan Ras al-Hinzır’dan kuzeyde Asi’ye uzanan, böylece Belen boğazıyla İskenderun’u içine alan ancak Antakya’yı dışarıda bırakan bir hattı elinde tutuyordu. 30 Ekim’de imzalanan ve ertesi gün öğle saatinde yürürlüğe girmesi öngörülen Mondros Mütarekesi imzalandığında Türklerin koruduğu mevziler az çok bunlardı.

Bu ayrıntılar çok önemlidir; çünkü ateşkes sınırları Türk Ulusal Kurtuluş Hareketi tarafından kurulacak yeni cumhuriyetin sınırları olarak ilan edilmişti. Hatay’ın 1939’da Türkiye’ye bağlanması da, Misak-ı Milli adı verilen bu ulusal hedefi gerçekleştiren bir adım olarak anlaşılabacaktır. Türk ulusal taleplerinin ortaya çıkması bakımından bu yörede, bu sırada olup bitenlere bir tür laboratuvar deneyi değeri kazandıran bir olay da, Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı’ndan, ateşkesin imzalandığı gün istifa eden Liman von Sanders’in yerini alan kişinin bizzat Mustafa Kemal olmasıdır.

8 Türkmen, a.g.e., s. 919-920.

9 A.g.y., s. 921. Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı kurmay heyetinin raporu 30 Ekim 1918 tarihinde Antakya’daki silahlı fellahların sayısını 400 olarak tahmin etmektedir. Bkz. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* (HTVD), 27, 1959, belge no. 695.

10 Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı kurmay heyeti, 31 Ekim 1918 tarihli raporunda yüz kişilik bir İngiliz askeri birliğinin kasabayı işgal ettiğini bildirmektedir. Bkz. HTVD, 27, 1959, belge no. 701.

Ateşkesin nasıl uygulanacağı konusundaki görüş ayrılığı daha ilk günden ortaya çıktı. Müttefiklere göre ateşkes, ne müttefiklerin ileride nereye kadar ilerleyebilecekleri ne de, daha önemlisi, gelecekteki sınırlar konusunda hiçbir taahhüt içermeyen, sadece, Osmanlı ordularının teslim olmasını sağlayan bir anlaşma idi. Dolayısıyla onlara göre ateşkes hattı diye bir hat yoktu. Buna karşılık Türklere göre, 31 Ekim günü öğle saatlerinde Türk ordularının bulundukları mevziler gelecekteki egemenliklerinin sınırını çizmekteydi. Nitekim Mustafa Kemal, var gücüyle, Türk mevzileriyle İngiliz mevzileri arasındaki boşluğu doldurmaya çalışıyordu. Bu doğrultuda, 31 Ekim'de Reyhaniye'nin¹¹ 3 Kasım'da da Antakya'nın¹² işgal edilmesi emrini verdi. Aynı gün bölgedeki askerî ve sivil yöneticilere gönderdiği, Suriye'nin boşaltılmasını öngören ateşkes anlaşmasının maddelerini yorumlayan bir yönergede, Mustafa Kemal, Suriye'nin kuzey sınırının, Lazkiye'yi Han Seyhun'a bağlayan ve oradan doğuya uzanan hat olduğunu, yani Halep'in yüz kilometre kadar güneyinden geçtiğini söylüyor ve "İskenderun, Antakya, Cebel Sem'an (bugün Suriye'deki Dar al-İzze), Katma ve Kilis yörelerinde Türklerin yaşadığı, Halep nüfusunun dörtte üçünün Arapça konuşan Türkler olduğu hatırlanmalı ve bu gerçeklerin bundan böyle ileri sürülecek bütün toprak taleplerinin temelini oluşturacağı gözönünde bulundurulmalıdır," diye ekliyordu.¹³

Ancak müttefikler de boş durmuyorlardı. Mustafa Kemal'in Antakya'nın işgal emrini verdiği 3 Kasım günü Fransız torpidosu Arbalète İskenderun açıklarında demirledi ve

11 A.g.e.

12 Bu emir elimizde değil. Ancak şehrin o tarihte yeniden işgal edildiğini, Mustafa Kemal'in, 2 Kasım tarihli raporunda (a.g.y., belge no. 708) Türk ordusunun yerleştiği sınır hattının içinde kalan şehirler arasında saymadığı Antakya'yı ertesi gün yazdığı rapora (a.g.y., 28, 1959, belge no. 720) eklediğinden anlıyoruz.

13 A.g.y., belge no. 715.

şehrin işgal edilebilmesi için yapılacak mayın tarama işlemine Türk yetkililerin de katılmalarını istedi.¹⁴ Mustafa Kemal mayınların sökülmesini kabul etmekle birlikte şehrin Fransızlarca işgaline karşı çıktı. Şehrin bundan on beş gün kadar önce Antakya'da bir Arap hükümetinin kurulmasına ön ayak olmuş olan komutanı Mustafa Kemal'in emirlerine uyarak, İngilizlerin haberleşme subayına, karaya çıkmak isteyen Fransız askerlerine silahla karşı koyacağını bildirdi.¹⁵ Bu gelişme karşısında hem telaşlanan hem de yalnız Iskenderun'un değil, Belen Boğazı ile Halep yolunun işgal edilmesi için bastıran müttefiklere karşı koyamayan İstanbul'daki genelkurmay, Mustafa Kemal'den emirlere uymasını istedi. Ertesi gün "Yıldırım Orduları" grup komutanlığı lağvedildi ve Mustafa Kemal İstanbul'a çağrıldı.¹⁶ Iskenderun 9 Kasım'da işgal edilecek ve Türk askerleri 1921 sınırını oluşturan Payas-Kilis hattına çekileceklerdi.¹⁷

Türklerin geri çekilmesi, yerel güçlerin şu ya da bu biçimde doldurmaya çalıştıkları bir boşluk yarattı. Antakyalı Arap eşraf, Kefert Harim'in (bugün Suriye'de) önde gelenlerinden olan İbrahim Henano'ya çağrıda bulundular ve Henano 24 Kasım'da, Faysal'a bağlı 500 silahlı adamıyla şehre girerek Türk jandarmalarını buradan kovaladı.¹⁸ Reyhaniye'de ise, iktidar Türkmen beylerinin elindeydi.¹⁹ Ama bu geçici bir du-

14 Iskenderun Deniz Komutanlığı'ndan Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'na, a.g.y., belge no. 719.

15 Mustafa Kemal'den 3 Kasım 1918'de 41. bölüğe (a.g.y. belge no. 716); 41. bölükten 4 Kasım 1918'de Mustafa Kemal'e (a.g.y., belge no. 733); Mustafa Kemal'den İstanbul'daki Genelkurmay'a kararını bildiren (a.g.y., belge no. 735) yazı.

16 Sadrazam ve Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa'dan Mustafa Kemal'e 6 Kasım 1918 tarihli yazı, Jean Deny, "Souvenir du Gazi Moustapha Kemal Pacha", *Revue d'études islamiques*, 1927, s. 195-196.

17 Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a 10 Kasım 1918 tarihli yazı, HTVD, 29, 1959, belge no. 798.

18 Türkmen, a.g.e., s. 929.

19 A.g.y., s. 951.

rumdu. 3 Aralık 'ta bir İngiliz birliği Antakya'yı işgal etti, 7 Aralık'ta da işgal sorumluluğunu İskenderun'dan gelen bir Fransız birliğine devretti. Fransızlar 11 Aralık'ta Reyhaniye'yi de işgal ettiler ve hemen ardından idare merkezini, halkının çoğunluğu Türk olan Reyhaniye'den, bugün Suriye'de bulunan bir Arap yerleşimi olan Harim'e naklettiler.²⁰

Fransız işgaline karşı bir direniş hareketi oluştuysa da, bu hareket daha çok Arap milliyetçiliğinden esinleniyordu. Öte yandan Türk idaresine son verilmesiyle birlikte, Alevi köylülerin Türkmen beylere karşı bir isyan başlattıkları ve beylerin kendi savunma örgütlerini kurdukları görüldü. Ancak, Torosların berisine çekilmek zorunda kalan Türk yetkilileriyle herhangi bir bağlantıları olmayan Türkmen beyleri, mevzilerinde tutunamayarak, 1919 başında, Arap milliyetçiliğine bağlanmayı yeğlediler.²¹

15 Eylül 1919'da imzalanan Londra Antlaşması'yla İngilizler, Sykes-Picot anlaşmalarına göre Fransızlara bırakılan Suriye ve Kilikya'dan çekilmeyi kabul ettiler. İşgal ettikleri topraklarda yeni bir idari düzenlemeye giden Fransızlar ise, 27 Kasım 1919'da, İskenderun, Antakya, Harim (eski Reyhaniye) ve Belen kazalarını özerk İskenderun Sancağı şeklinde birleştirdiler.²² Görüldüğü gibi bölgenin idarî bir birim olarak bütünleştirilmesi, Fransızların eseri idi. Sadece kullanılan idari terimler Türkçe idi: Osmanlılar "sancak" terimini özel sorunları olan ve genel idareden ayrı şekilde yönetilmesi öngörülen bölgeler için kullanırlardı.

Suriye ve Kilikya'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle birlikte Türk ve Arap milliyetçi hareketleri tarafından silahlı direniş mücadelesi de başlatıldı. Bu hareketlerden Kilikya'da

20 A.g.y., s. 931, 953; Sökmen, a.g.e., s. 20. Harim, 1914'ten önce de kaza merkezi idi, fakat lütihatçı Halep valisi kaza merkezini Reyhaniye'ye nakletmişti.

21 Türkmen, a.g.e., s. 952-957.

22 Adnan Aita, *Le Conflit d'Alexandrette et la Société des Nations*, Şam, 1949, s. 2.

olanı Kemalist direnişin uzantısı iken, Sancak'taki direniş, en azından 1920 Temmuz'undan Fransızların Halep'i işgal etmelerine kadarki sürede Faysalcı idi. Sancak'taki direnişin başını, şeflerinden bazılarının Türk olmasına karşın, Halep'teki milliyetçilerle ilişki içinde bulunan Antakya eşrafı çekiyordu. Direniş en üst noktasına, 13 Mart 1920'de Antakya'nın ele geçirilmesinden sonra Fransızların mayıs-haziran aylarında şehri kuşatıkları dönemde ulaştı. Bu sırada Türkmen beyleri de, esas olarak kendi çıkarlarını savunmakla birlikte, bir yandan da Faysal kartına oynamaktaydılar. Bu bağlamda 21 Nisan 1920'de Harim'e bir saldırı düzenlediler.²³

Kilikya'da yavaş yavaş ilerlemesini sürdüren Kemalist hareketin Sancak'ta etkili olmaya başlaması, Arapların yenilmesi ve Fransızların Suriye'de kontrolü ele geçirmelerinden sonraya rastlar. Türkmen beyleri arasındaki en saygın ailelerden birinden gelen Tayfur Mürsel, 1920'nin şubat ayında Maraş'ı işgal eden Türk güçleriyle temasa geçer. Amcaoğlu Ahmet Mürsel ise aynı sırada Halep ile temas halindedir. Sancak ile ilişkili ilk adımı, 4 Eylül 1920'de Belen'e saldıran Türk milisleri atarlar. Ne var ki, düzensiz Türk güçleri sonbahar boyunca Fransızlara kafa tutmayı başarsalar da, kış aylarında Fransızların karşı saldırıya geçmeleri üzerine bu çaba başarısızlıkla sonuçlanır ve direniş hareketi kırılır.²⁴

Suriye'yi bütünüyle kontrol altına aldıktan sonra Fransızlar, 1 Eylül 1920'de Sykes-Picot Antlaşmalarında öngörülen, ama artık varlık nedeni ortadan kalkmış olan doğu ve batı bölgelerini lağvederek, dört yönetim birimi oluştururlar: Şam, Halep, Alevi bölgesi ve Büyük Lübnan. Bu yeni düzenlemede Iskenderun Sancağı idari özerkliğini korumakla birlikte Halep yönetimine bağlanacak, fakat, Cisir as Su-

23 Yazar aynı sonuca varmakta tereddüt etse de, A. F. Türkmen'in çok ilginç anlatışından çıkan sonuç budur, s. 958-989.

24 A.g.y., s. 1002 ve d.; Konuralp, a.g.e., s. 68-78; Sökmen, a.g.e., s. 38-44.

gur kazası ile hepsi bugünkü Hatay'ın güneyinde yer alan Bucak, Bayer, Cebel al-Akra nahiyelerinin bağlanmasıyla genişleyecektir.²⁵ Fransızların yaptığı bu yeni düzenleme ile Suriye'nin iç bölgeleriyle, kuzeyden güneye doğru, Iskenderun Sancağı'nın, Alevi bölgesinin ve Büyük Lübnan'ın sıralandığı kıyı şeridi birbirinden ayrılmakta, bir yandan da Sancak güneye doğru genişletilerek Türk nüfus, Arap nüfus içerisinde biraz daha eritilmekteydi. Kilikya'da askerî güçlerinin Kemalistlerce iyice sıkıştırıldığı bir dönemde Fransızların böyle bir karşı tehdit savurmaları normaldi.

Ancak, 1921 başında Briand hükümetinin işbaşına gelmesiyle birlikte Fransa'nın Kemalist Türkiye'ye karşı izlediği politika değişecekti. Kilikya'da toprak işgalini sürdürmenin olanaksızlığı karşısında Fransa, Türkiye'de sahip olduğu bir dizi mali, ekonomik ve kültürel ayrıcalığı koruma karşılığında Suriye sınırını geriye çekme vaktinin geldiğini düşünmeye başlamıştı. Bu bağlamda, Kemalistlerin katıldıkları ilk uluslararası toplantının yapıldığı Londra'da, 9 Mart 1921'de, Fransızlar Türklerle ilk anlaşmalarını imzaladılar. İki ülke sınırının Payas ve Kilis arasından geçmesini kararlaştıran bu anlaşmada Iskenderun için "özel bir idare" öngörülmekte ve "bölgede yaşayan Türk soyundan halkın milli kültürlerini geliştirmek için her türlü kolaylıktan yararlanacakları" belirtilmekteydi.

Bu anlaşma, Fransa'ya Kilikya'da tanınan ekonomik ayrıcalıklar nedeniyle Ankara Büyük Millet Meclisi tarafından reddedildi. Bunun üzerine 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması imzalandı. Bu ikinci anlaşmada yer alan, sınır ve Sancakın statüsü ile ilgili hükümler birinci anlaşmadakilerin aynısıydı. Bu konuda herhangi bir tartışma izine rastlanmadığına göre, sonradan Türkiye'ye Suriye mandası üzerinde bir tür gözetim hakkı tanıyan bu hükümleri Fransa'nın

25 Aİta, a.g.e., s. 2.

neden hiç itiraz etmeden kabul ettiği, akla gelen önemli bir sorudur. Ankara hükümetinin Misak-ı Milli sınırları içindeki topraklarla ilgili taleplerini kabul ettirmek için sonuna kadar mücadele ettiği doğrudur ve Sancak da, en azından Antakya-Reyhaniye sınırına kadar olan bölümüyle bu sınırlar içerisinde yer almaktaydı. Aynı şekilde, söz konusu anlaşmanın onaylanması sırasında Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İskenderun sorunuyla ilgili olarak çok sert bazı tartışmalar yapılmıştı.²⁶ Öte yandan Fransız Yüksek Komiserliği, 1921 Eylülü'nde kabul ettiği bir kararla,²⁷ Sancağa 1920'de bağlanan topraklar ile Harım'ı bölgeden ayırma ve Suriye'de kalmış olan Payas ile Hassa nahiyelerinin güneyini Sancağa bağlama yoluna gidiyor, böylece yörenin nüfus bileşimi içerisinde Türklerin oranını % 28'den % 38'e yükseltiyordu.²⁸ Bu adımla Fransa belki, Türkiye'nin Suriye üzerindeki gözetim alanını daraltmayı umuyordu ama, bir yandan da Türk taleplerini güçlendirmiş olmaktaydı. Aslına bakılırsa bu davranışıyla Fransa, Sancak üzerindeki Türk taleplerinden çok, Suriye taleplerini dışlamış oluyordu ki, bu da Türk milliyetçiliğinden çok, Arap milliyetçiliğinden çekindiğinin bir işareti olabilir.

Ankara Antlaşması'ndan Fransa-Suriye Antlaşması'na (1921-1936)

Ankara Antlaşması Fransız hükümetine bu anlaşmadan elde etmeyi umduğu sonuçları sağlamadı ve Lozan Antlaşma-

26 Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, cilt 2, Ankara, 1980, s. 289-372.

27 Bkz. Archives du ministère des Affaires étrangères français (AMAEF), Syrie-Liban, 1918-1929, cilt 268 bis, s. 18-19.

28 İrfan Jabry, *La Question d'Alexandrette dans le cadre du mandat syrien*, Lyon, 1940, s. 17. Son rakam, İskenderun'daki Fransız delege yardımcısı Durieux tarafından da doğrulanmaktadır. Bkz. *Note sur le Sandjak d'Alexandrette*, tarih: 1934 başı, AMAEF, a.g.y., cilt 268, s. 1.

sı ile birlikte, Fransa'nın Türkiye'deki ekonomik çıkarlarının tasfiye edilmesi gündeme geldi. Uzun yıllar süruncemede kalan ve sancılı bir pazarlık süreci gerektiren bu mesele, yirmili yıllar boyunca Fransa-Türkiye ilişkilerinde gerginliğin hüküm sürmesine neden oldu. Tarafların birbirlerine yönelttikleri karşılıklı suçlamalarda kuşkusuz, Sancak sorununun da belirli bir payı vardı.

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı 4 Şubat 1923 ile toplantının yeniden başladığı nisan arasındaki gerginlik ortamında, Mustafa Kemal düşman işgalinden kurtulan Adana'ya ilk ziyaretini yapmış ve 15 Mart'ta, anavatanın dışında kalan İskenderun ve Antakya bölgelerini temsilen siyahlar giymiş bir kız çocuğuna hitaben: "Dört bin yıldır Türk toprağı olmuş bir toprak parçası düşman elinde kalamaz,"²⁹ yollu bir açıklama yapmıştı. Birkaç hafta sonra, mayıs ayında, Adana'ya iltica etmiş olan Tayfur Mürsel ve diğer Türkmen beyleri, amacı bu yörelerin anavatana katılmasını sağlamak olan "İskenderun ve Antakya Ocağı" adlı bir dernek kurdular.³⁰ 5 Ekim'de de, Türk hükümeti Fransa'ya, Ankara anlaşmalarının öngördüğü özel rejimin uygulanmadığını dile getiren bir nota verdi. Fransız hükümeti 20 Ekim'de bu notaya verdiği yanıtta, İskenderun Sancağı'nın "Türk azınlıkların yaşadığı bölgeleri içine alacak şekilde oluşturulduğunu; burada sadece azınlıkların söz konusu olduğunu ve hiçbir bölgede Türklerin çoğunlukta olmadıklarını"³¹ bildir-

29 Sökmen, *a.g.e.*, s. 70. Bu, kırk asırlık (ya da dört bin yıllık) Türk tarihine yapılan ilk gönderme idi. Ertesi gün eşraf önünde yaptığı konuşmada Mustafa Kemal, buranın ilk sakinlerinin Orta-Asya'dan (Turan) gelen Türkler olduğu ve sonradan İranlılara, Greklere, Romalılara vb. boyun eğdikleri yollu temayı kamuoyu önünde işledi (Bkz. *Atatürk'ün Söylevleri*, cilt II, Ankara, 1968, s. 109). Ermenilerin Lozan'da Kilikya'da bir "Ermeni yurdu" kurulmasını talep etmekte oldukları bir sırada bu teorinin ortaya atılması için Adana'nın seçilmesi hiç de rastlantı değildi.

30 Metin için bkz. Sökmen, *a.g.e.*, Ekler, belge no. 15.

31 Note au sujet du reproche qu'adresse au gouvernement français le gouver-

di. Bu, çok da doğru bir iddia değildi. Çünkü, 1924 tarihli sayımda Amanus'un doğusunda yer alan Kırıkhan kazasında yaşayan 20.100 kişiden 12.202'sinin Türk olduğu belirlenmişti. Sancak genelindeki nüfus dağılımı şöyleydi:³²

Türkler	47.445	% 37,10
Aleviler	36.968	% 28,14
Şiiler	26.763	% 20,96
Diğer	2.228	% 1,72
Araplar	14.482	% 11,31
Toplam	127.886	

Her ne kadar bu sayıların doğruluğundan kuşku edilemezse de, kullanılan kategorilerle ilgili bazı açıklamaların yapılması gereklidir. Çünkü, sayımda kullanılan kategoriler iki ayrı kıstasa dayanmaktadır: Dil ve din. Daha ayrıntılı şekilde söylenecek olursa, Şiiler ve Aleviler sadece din kıstasıyla belirlenen kategoriler iken, Türkler ve Araplar hem din hem de dil ile tanımlanmakta ve Türkçe konuşan Sünniler ilk kategoriye girerken, ikinci grupta Arapça konuşan Sünniler toplanmaktadır. Bu sınıflandırma sayesinde Fransız yetkililer Alevileri, bölge üzerinde karşılıklı olarak hak iddia eden Türklerle Arapları azınlık olarak göstermek için manevra aracı olarak kullanmaktaydılar. Ancak hak talebine temel oluşturan asıl kıstas milliyet olduğundan, Aleviler ayrı bir millet kimliğini savunmadıkları sürece gerek Türkler, gerekse Araplar tarafından kendi milletlerinden sayılabiliyorlardı ki, bu durum, Fransızları istikrarsız bir denge oyununa mahkum etmekteydi.

Türk taleplerini yorumlarken, Sancak'tan sorumlu Fransa temsilcisinin yardımcısı olan Durieux, daha 1925'te, "talep ettikleri özerkliğin hedefi bizi zamanla anavatanla birleşme-

nement turc de ne pas appliquer aux régions d'Alexandrette et d'Antioche le régime administratif spécial prévu par les accords d'Angora, 20 Mayıs 1924, AMAEF, Syrie-Liban, 1918-1929, cilt 268, s. 3-17.

32 *Aperçu succinct sur le Sandjak autonome d'Alexandrette* (Durieux tarafından kaleme alınmıştır), Eylül 1925, a.g.y., s. 41-51.

si kaçınılmaz olan küçük bir Türk devleti kurmaya ikna etmekten ibaret,”³³ demişti. Dolayısıyla kimsenin kimseyi aldatacak hali yoktu; sadece herkes zaman kazanmaya uğraşıyordu. Fransızları Türklerden yana rahatlatan konu, Türkiye’ye iltica etmiş olan Türkmen beylerinin dışında kalan Türk halkının, Osmanlılar zamanında tâbi olduğu askerlik yükümlülüğünden kurtulduğu için, hiç de ayrılıkçı, yani Türkiye ile birleşme yanlısı bir tavır içinde görünmemesiydi.³⁴ Nitekim, Adana’daki Türk ilticacıların tüm çabalarına, 1924 boyunca Adana basınında sürdürülen kampanyaya ve 1925’in ocak ayında Mustafa Kemal’in sınır şehri Dörtöyol’a tüm dikkatleri üzerine toplayan bir ziyaret³⁵ yapmasına rağmen, yöredeki gerginlik zamanla azaldı. Misak-ı Milli sınırlarını zorlayan ve Türkiye’yi Irak’m mandater devleti İngiltere ile karşı karşıya getiren bir başka mesele, Musul meselesiyle ilişkili olan Kürt isyanı, Türk hükümetinin iki cephede birden çarpışmasını önledi. Bu arada Fransa, Sancak ile ilgili olarak, bütçenin yerel yönetim tarafından oylanarak kabul edilmesini öngören, dolayısıyla mali özerkliği güvenceye alan yeni bir statü kabul etti.³⁶ Böylece 30 Mayıs 1926’da Fransız Yüksek Komiseri Henri de Jouvenel ile Türk hükümeti arasında imzalanan *Türkiye ve Suriye Arasındaki Dostluk ve İyi Komşuluk Konvansiyonu*’nda Sancak konusuna değinilmedi ve imza protokolünde Sancağın özerklik statüsünü düzenleyen 1921 anlaşmasının 7. maddesine atıfta bulunulmakla yetinildi.

1926-1934 arası dönem, Sancak’la ilişkili olarak oldukça sakin bir dönemdir. 1926 Konvansiyonu, Türkiye-Suriye sınırının kesin olarak belirlenmesi sürecini başlattı ve bu çalışma

33 A.g.y., s. 44.

34 A.g.y., s. 43.

35 Bkz. Adana’daki Fransız Konsolosluğu sorumlusu Lucas’tan Dışişlerine, 8 Ekim 1924 tarihli yazı, a.g.y., cilt 268 bis, s. 20-21; 10 Kasım 1924, 6 ve 8 Ocak 1925 tarihli yazışmalar için, a.g.y., cilt 268, s. 25-30, 34, 35.

36 *Aperçu succinct*, a.g.y., s. 43.

ancak 1930'da tamamlanabildi. Sınırın belirlenmesi sırasında çıkan pürüzler, Nusaybin-Cizre arasındaki doğu kesimini ilgilendiriyordu. 1930'da Türkiye'de başgösteren yeni Kürt isyanı sırasında Kürt Hoybun ile Ermeni Taşnak partileri arasında Suriye'de bir yakınlaşma olunca, Türk hükümeti, aralarında Sancak da bulunan sınır bölgesinde yerleşmiş bulunan ve sayıları 70.000 dolayında tahmin edilen bütün Ermenilerin sınırdan uzaklaştırılmasını talep etti.³⁷ Fransız hükümeti bu talebe uymayı kesin olarak reddettiye de, Türkler, 1933'e kadar bu konuda ısrarlı olmayı sürdürdüler.³⁸ Fransızlara gelince, Sancak'taki yerel ajanları eliyle çevirdikleri dolaplarla bu küçük dünyayı parmaklarında oynatmayı sürdürdüler. Ama bunu yaparken, Sancağı Şam ve Ankara'dan eşit uzaklıkta tutmaya özen gösterdiler. 1926'da Sancak temsilcilerinin kendileri tarafından, devlet başkanlığına Durieux'nün getirilmesi düşünülen bağımsız bir devlet ilan edilmesi karambolu, ya da Ahmet Mürsel'in 1928'de, Şam meclisinde, Fransızların kıskırtmasıyla ve Türkçe olarak Sancağın bağımsızlığını savunan bir konuşma yapması,³⁹ Fransızların çevirdiği dolaplara verilebilecek örneklerden birkaçıdır.

1936 Eylül ayında patlak veren Sancak'la ilgili nihai krizin kökleri 1934'e dek uzanmaktadır, ancak krizin kökeninde tam olarak neyin yattığını ve farklı aktörlerin bu krizde oynadıkları rolü anlamak hiç de kolay değildir. Gene de, 1932'de Irak'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, aynı taleple ortaya çıkan Suriye milliyetçi hareketinin krizin belirleyici unsurlarından birisi olduğundan kuşku edilemez. Bu ise iki tep-

37 Beyrut'taki Yüksek Komiserlik'ten Dışişlerine, 22 Ağustos 1930 tarihli yazı, a.g.y., *Syrie-Liban, 1930-1940*, cilt 466, s. 31-32 ile Kürtler ve Ermenilerle kurulan temaslar konusunda 23 Temmuz 1930 tarihli 265/3 G sayılı bilgi bülteni, a.g.y., s. 65.

38 Extrait du rapport du président de la délégation française à la commission permanente des frontières (1-16 Mart 1933 Adana toplantısı), a.g.y., cilt 468, s. 162-163.

39 Bkz. Abdurrahman Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara, 1966, s. 13-16.

kiye yol açtı. Fransa, daha doğrusu Fransa'nın yerel ajanları, bir yandan Sancak'taki Türk ayrılıkçılığını kaşırken bir yandan da Sancağı Suriye içindeki karışıklıkların uzağında tutmaya çalıştılar. Türkiye ise, bu işaretleri yakın gelecekte ortaya atılacak bir Türk talebine cesaret verilmesi olarak algıladı.

1934'ün nisan ayında Halep'i ziyaret eden Gaziantep valisi ve emniyet müdürü, Durieux tarafından Antakya'ya davet edildiler ve orada Türk cemaati tarafından Türk bayrakları ve Atatürk portreleriyle bezenmiş bir salonda coşkuyla ağırlandılar. Ağır lama o kadar gürültü kopardı ki, Yüksek Komiser, Sancağın yakında Türkiye'ye bağlanacağı yolunda çıkan rivayetleri yalanlamak zorunda kaldı.⁴⁰ Aşağı yukarı aynı dönemde, Antakya'da, o sırada Türkiye'yi yöneten tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir şubesini kurma çalışmaları başlatıldı. Fransız askerî ataşesinin Ankara'ya gönderdiği raporlarda da Sancağın anavatana bağlanması için Türkler tarafından açılan basın kampanyasından söz ediliyordu. Ancak 1935 Martı'nda Yüksek Komiser de Martel tarafından Ankara'ya yapılan ziyaret sırasında imzalanan nihai belgede, "Sancağın özerkliğinin korunması ve anlaşmalara uyulması" ibarelerine yer verilmesiyle yetinilmişti."⁴¹

1936'nın başında Suriye, dipten gelen büyük bir halk hareketiyle sarsıldı. Hatay'ın gelecekteki Başbakanı Abdurrahman Melek'e göre, muhtemelen bu gelişmeyle ilişkili olarak Durieux, Sancak Türklerini Suriye'den ayrılma talebini gündeme getiren bir imza kampanyası açmaya ve toplanan imzaları masrafları Fransız yönetimi tarafından karşılanarak Milletler Cemiyeti'ne göndermeye davet etti.⁴² Bunun üzeri-

40 Jean Elie Barbaro, *La Question du Sandjak d'Alexandrette*, Halep, 1941, s. 26-27.

41 A.g.y., s. 27-28.

42 Melek, a.g.e., s. 23-24. Fransızların ne düşündüğü hakkında elimizde bilgi yok. *Quai d'Orsay* arşivlerinde bu dönemle ilgili olarak önemli boşluklar vardır ve kara kuvvetlerinin tarih dairesinde saklanan 2. büroya ait istihbarat raporları en son 31 Aralık 1933 tarihine kadar gelmektedir.

ne Melek, ne yapmaları gerektiği konusunda bilgi almak için Ankara'ya gitti. Ancak, Melek'e göre Türk yetkilileri sorunla çok da ilgili görünmediler. Oysa olaylar hızla geliyordu. 1 Mart 1936'da Yüksek Komiser Suriye Milliyetçi Cephesi'nin temsilcileriyle bir anlaşma imzaladı. Anlaşmada, Fransa ile Suriye arasında Suriyelilere İngiltere'nin Iraklılara tanıdığı-nın altında kalmayan, yani onlara da bağımsızlık tanıyacak bir anlaşmanın imzalanması ve bu amaçla Paris'e bir heyetin gönderilmesi öngörülmüştü.⁴³

Birkaç gün sonra, Hitler Ren bölgesini işgal etti. Bütün bu gelişmelerin Türkiye açısından anlamı, Sancak ile ilişkili talebin Suriye'nin bağımsızlığının tanınmasından önce yapılması gerektiği; Avrupa üzerinde toplanan kara bulutların ise, Fransa'yı güçsüz duruma düşürürken, Türkiye'nin jeostratejik konumunu ideal bir pazarlık konusu haline getirdiği yolundaydı. Ancak bu son değinilen konu bağlamında, Türkiye'nin-önünde, çözülmesi Sancak sorununa göre öncelik taşıyan bir başka sorun daha vardı: Boğazlar. Lozan Antlaşması 1923'te Boğazları silahlardan arındırılmış bölge durumuna getirmişti ve Türkiye şimdi, egemenliğini kısıtlayan bu duruma son vermek istemekteydi. Bu sorunun çözülmesi beklenirken Sancağın Türk liderleri Ankara'ya davet edildiler ve kendilerine biraz sabretmeleri söylendi.⁴⁴

Türkiye'ye Boğazlar üzerinde tam egemenlik tanıyan Montreux Konvansiyonu 20 Temmuz 1936'da imzalandı ve aynı gün Atatürk, "Şimdi sıra Sancak meselesine geldi"⁴⁵ yollu açıklamasını yaptı.

43 G. Henry-Haye, Pierre Viénot, *Les Relations de la France et de la Syrie*, Paris, 1939, s. 52.

44 Melek, *a.g.e.*, s. 25.

45 Aktaran İsmail Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939), *Belleten*, XLIX, Nisan 1985, s. 83.

İlhak süreci (1936-1939)

Suriye ile yapılan anlaşmayla ilgili müzakereler, Fransa'daki Halk Cephesi Hükümeti zamanında, Dışişleri Bakanlığı müsteşarı Pierre Viénot tarafından yürütüldü ve anlaşma 9 Eylül 1936'da paraf edildi. Anlaşma ile, birleşik Suriye devletinin bağımsızlığı tanınmakta, yeni devlete Cebel-i Dürüz, Alevi bölgesi ve özerk statüsünü koruyan İskenderun Sancağı dahil edilmekte, buna karşılık Lübnan dışarıda bırakılmaktaydı. Anlaşmanın imzalanması üzerine Türkler derhal harekete geçtiler. İki amaçları vardı: Birincisi, 1921 anlaşmalarına göre Sancak Suriye'nin geri kalanından ayrı bir birim olarak tanındığına göre, Fransa bölgeye bağımsızlık tanımalıydı; ikinci olarak da, yerinde uygulanacak baskılarla Sancak halkının çoğunluğunun "Türklerden" oluştuğu gösterilmeliydi. Fransa 26 Eylül'de Milletler Cemiyeti Konsey'ine Fransa-Suriye Antlaşması'm sunduğunda Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras "çoğunlukla Türk olan"⁴⁶ İskenderun ve Antakya bölgeleri halklarına kendi kaderlerini belirleme hakkının tanınmasını talep etti. 9 Ekim'de Quai d'Orsay'e iletilen ilk Türk notasında Fransa'nın İskenderun ve Antakya bölgeleriyle, Suriye ile imzalanan antlaşmanın bir benzerini imzalaması istendi.⁴⁷

Suriye heyeti dönüş yolunda Ankara'ya uğrayarak Türklerle antlaşmanın yeni seçilmiş bir meclis tarafından onaylanmasını sağlamak üzere 23 Eylül'de, Suriye'de genel seçime gitmeyi düşündüklerini bildirdi. Bunun üzerine Türk hükümeti Sancak Türklerinin bu seçime katılmalarının ne kadar yararlı olduğunu tartışmak üzere Tayfur Mürsel'i Ankara'ya çağırdı. Dışişleri memurları Sancak'ta Türklerin çoğunluk-

46 Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl*, cilt IV, *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1932-1939)*, Ankara, 1973, s. 159.

47 A.g.y., s. 159-162.

ta olduklarına inandıklarından olsa gerek, seçimlere katılınmasından yanaydılar. Fakat gerçek durumu daha iyi bilen Mürsel onları seçimlerin boykot edilmesi gerektiği konusunda ikna etti.⁴⁸ Birkaç gün sonra gazeteler Atatürk'ün 1923'te ortaya attığı "Dört bin yıldır Türk roprağı olan Sancak" sözünden yola çıkarak bir kampanya başlattılar ve tüm ekim ayı boyunca gazetelerde, en azından şaşırtıcı olduğu söylenebilecek olan bir teori geliştirildiği görüldü. Buna göre Sancak halkının ataları Hititler, daha doğrusu binlerce yıl önce Çin'den göç edip burada yerleşmiş, aslında Çin'in kuzeyinde yaşayan bir Türk-Moğol soyu olan Hitaylar idi. Yine bu teoriye göre, her ne kadar haritada bulunamasa da, Sancak'taki bir yere Hetye denilmesi de bunun kanıtıydı!⁴⁹ Nitekim, Sancak bundan böyle Hatay olarak adlandırılacaktı. Tabii, burada güdülen başlıca hedef, çoğunluğu sağlamanın tek yolu olarak Alevileri kendi yanına çekebilmektir. 1936 sayımından elde edilen rakamlar, 219.080 kişilik nüfusun % 39,3'ünü Türklerin, % 28,3'ünü de Alevilerin oluşturduğunu göstermekteydi. Görüldüğü gibi oranlar 1924 rakamlarıyla az çok aynı idi.⁵⁰

1 Kasım'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yeni oturumunu açarken yaptığı konuşmada Atatürk, Sancağın, hem bir milli sorun olarak hem de Fransa-Türkiye ikili ilişkileri açısından son derece önemli olduğunu vurgulayan bir konuşma yaptı.⁵¹ Ertesi gün de Tayfur Mürsel'i çağırarak, Sancak ile sınırı olan bütün şehirlerde örgütlenmesi istenen, başkanlığını İçişleri Bakanı'nın, sekreterliğini Emniyet Müdürü'nün üstleneceği gizli bir dernek olan "Hatay'ın

48 Sökmen, *a.g.e.*, s. 93-94.

49 Mete Tunçay tarafından aktarılan basın kampanyası, "Hatay sorunu ve TBMM", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ankara, 1976, s. 252-253.

50 Note au sujet de la Turquie et le Sandjak d'Alexandrette, AMAEF, *Syrie-Liban*, 1930-1940, cilt 469, s. 2.

51 Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, cilt I, Ankara, 1961, s. 392.

Egemenliğı Komitesi”ni kurması yönünde bir talimat verdi.⁵² Komite 30 Kasım’da yapılan Suriye seçimleri sırasında bir dñzi eylem yaparak kargaşa çıkardı. Bu, Türklere seçimleri boykot etme olanağını vermenin ötesinde, Türk temsilcilerin seçilmesini önlemekle itham edilen Fransız yetkililerini çeşitli manevralar çevirmekle suçlamaya da olanak veriyordu.

Fransız Dışışleri’ne göre Türklerin savı “hukuken savunulabilir değildi”, fakat “askerî üstünlükleri sayesinde savlarını kabul ettirmek için baskı yapabilecek durumda”ydılar.⁵³ Tahmin edilmesi zor olmayacak şekilde bu durumdan etkilenmiş görünen tek kişi, kendi eseri olan Fransa-Suriye Antlaşması’nın suya düşmesinden korkan Viénot oldu. Anlaşmanın suya düşme olasılığı, Sancak üzerinde manda yetkisini koruma olasılığıyla birleşince Fransa’ya yeni bir ufuk açabilirdi. Nitekim, Milletler Cemiyeti tarafından verilmiş manda yetkisinin bölünemezliğinden yola çıkan Paris, Ankara’ya konuyu Milletler Cemiyeti’ne götürme tavsiyesinde bulundu.⁵⁴ Türk hükümeti bu tavsiyeye uydu ve Milletler Cemiyeti Konseyi’ni acilen toplanmaya çağırarak, 30 Kasım seçimleri sonrasında Sancak ile ilgili koruyucu önlemleri alması talebinde bulundu. 16 Aralık tarihli toplantısında, Konsey, yerinde inceleme yapacak gözlemciler göndermeyi kararlaştırırken, Fransa da sorun çözümlenene kadar Fransa-Suriye Antlaşması’nın onaylanmasını askıya almayı kabul etti.

Tevfik Rüştü Aras doğrudan temaslarda bulunmak için Paris’e geldi. Ancak Viénot’nun ödün vermez tavrı karşısında meseleye doğrudan Başbakan Léon Blum’un el koyması

52 Sökmen, *a.g.e.*, s. 95.

53 Note..., AMAEF, *a.g.y.*, s. 5.

54 Dışışleri’den Fransa’nın Ankara büyükelçisi Ponsot’ya, 21 Kasım 1936, Documents Diplomatiques Français (DDF), 2. seri, cilt IV, belge no. 3, n.

gerekti. Türk Dışışleri bakanına, eğer anlaşmazlık “bağımsızlık” sözününe bir eşdeğer bulmaktan ibaret ise Fransızcanın bu meseleyi çözmeye olanak tanıyacak kadar zengin olduğunu söyledi⁵⁵ ve 18 Ocak 1937’de Türk hükümetine gönderdiği bir mektupta, Fransa’nın Sancağı Suriye’den “ayrı bir birim” olarak ele almaya hazır olduğunu teklif ederek, “Fransa-Suriye Antlaşması’nın yürürlüğe girmesinden sonra bile Sancak ve yalnız Sancak için bir tür manda yönetimini sürdürmeyi düşünebileceklerini”⁵⁶ ima etti.

Bu mektubun ardından, Milletler Cemiyeti’nin himayesi altında başlayan görüşmeler, 29 Mayıs’ta, Sancağı, Fransa’nın bir temsilcisi aracılığıyla uygulanan Milletler Cemiyeti denetimi altında, iç işlerinde tam bağımsız, ayrı bir birim haline getiren Fransa-Türkiye Antlaşması’nın kabul edilmesiyle sonuçlandı. Bunun yanı sıra, Fransa ve Türkiye, bir yandan Sancağın toprak bütünlüğünü bir yandan da Türkiye-Suriye sınırını garanti altına alan iki anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmalar paketi Fransa için bir zafer olarak görülebilirdi; çünkü bu anlaşmalar sayesinde Sancağın kadere Suriye’ninkinden ayrılmaktaydı ve artık Sancak üzerindeki Fransa mandasının devam etmesini hiçbir şey önleyemezmiş gibi görünüyordu. En azından Fransız yöneticileri söz konusu anlaşmaları böyle yorumluyorlardı. Gerçekten anlaşmaların yürürlüğe giriş tarihi olan 29 Kasım 1937’de, Fransa Sancak’taki Suriye görevlilerinin işine son vererek yönetimi doğrudan kendi eline almış, ama bu arada, Milletler Cemiyeti’ne verilmiş olan denetim yetkisi ile bölgenin silahsızlandırılması konusundaki hükümleri, bunların ancak Suriye mandasının sona ermesinden sonra uygulanacakları gerekçesiyle uygulamaya koymayı reddetmişti.

55 Ponsot’dan Dışışleri bakanı Yvon Delbos’a, 6 Ocak 1937, a.g.y., belge no. 247.

56 Paul du Vêou, *Le Désastre d’Alexandrette*, Paris, 1938, içinde yayımlanan mektup, s. 171-175.

Bunun üzerine Türk hükümeti esas olarak iki cepheden karşı saldırıya geçti: 1926 tarihli Türkiye-Suriye dostluk anlaşması (ki gerçekte Fransa ile imzalanmıştı) ile 1930 tarihli Fransa-Türkiye Antlaşması'nı iptal ettiğini duyurdu ve Sancak için Milletler Cemiyeti tarafından hazırlanmış olan seçim yasasını tanımadığını bildirdi.⁵⁷ Bir yandan da, Sancak doğumlu bütün Türkleri bölgeye göndererek seçmen listelerine yazılmalarını sağlamaya çalıştı.⁵⁸

Bu tarihten sonra durum, günden güne Türkiye'nin lehine olarak değişmeye başladı. Türkiye bir yandan bölgede etkili oluyor, bir yandan da Fransa'nın ayrıcalıklarını kâğıt üzerinde tırtıklamayı sürdürüyordu. Fransa ise, zaman kazanmaya çalışarak iki alanda da geri adım atmaktaydı. Örneğin, uluslararası gelişmenin de zorlamasıyla Fransa, 10 Mart tarihinde, yani *Anschluss*'tan (Almanya'nın Avusturya ile birleşme kararı) birkaç gün önce, seçim listelerinden yola çıkarak Türkiye ile bir anlaşma imzaladı ve Türklere 40 temsilcilik üzerinden 22'sini vererek onlara "saygın bir çoğunluk" tanımayı kabul etti.⁵⁹ Fransa Türkiye'ye Sancak'ta çoğunluğu vermeyi kendiliğinden taahhüt ettiğine göre, Türkiye'nin artık bu amaçla fazladan bir şey yapmasına gerek kalmamıştı. Gerçekten, mayıs sonunda seçim listelerine kayıtlı Türklerin oranı ancak % 47'ye ulaşmış iken –Aleviler hâlâ çok istekli olmadıkları gibi, Kemalizm karşıtı bazı Türkler de Arapların listelerine yazılmışlardı–⁶⁰ Fransız yetkilileri resmen seçmen listelerini hazırlamakla görevlendirilmiş olan

57 Soysal, a.g.e., s. 92-93; T.R. Aras'ın 15 ve 24 Aralık 1937 tarihlerinde Milletler Cemiyeti'ne gönderdiği notalarla ilgili olarak bkz. Dışişleri..., a.g.e., s. 176-181.

58 Tunçay, a.g.e., s. 264.

59 Aktaran Jacques Thobie, "Le nouveau cours des relations franco-turques et l'affaire du Sandjak d'Alexandrette, 1921-1939", *Relations internationales* 19, 1979, s. 364 ve René Masigli, *La Turquie devant la guerre. Mission à Ankara 1939-1940*, Paris, 1964, s. 46.

60 Thobie, a.g.y.

Milletler Cemiyeti komisyonunun çalışmalarına son vererek sıkıyönetim ilan ettiler ve Sancak'ta yaşayan değişik cemaatlere "Fransa'nın beklentilerini"⁶¹ anlatmakla görevlendirilen yeni bir temsilci (Collet) gönderdiler. Böylece sonunda, istenilen Türk çoğunluğuna ulaşıldı ve Türkiye ile Fransa arasında yeni bir dostluk anlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla aynı zamanda, birinci maddesinde "Sancak sorununun Türkiye açısından toprak kazanma amacına yönelik bir sorun olmadığını"⁶² bildiren bir de ortak deklarasyon yayımlandı. Ertesi gün, aynı ayın 3'ünde imzalanan askerî bir protokol uyarınca, "güvenliği sağlamak üzere", Türk askerî güçleri "Fransız askerî güçleriyle birlikte" Sancağı işgal ettiler.

Buradaki en şaşırtıcı konu, Fransız Dışişleri'nin Fransa'nın bütün bu gelişmelerden kazançlı çıktığına inanması ya da öyle görünmesidir. Örneğin, Dışişleri Bakanı Georges Bonnet, Ankara'daki büyükelçi Ponsot'ya 11 Temmuz tarihinde gönderdiği bir mektupta; "Bu iç düzenlemenin iki avantajı, Suriye'nin iç bütünlüğünü sağlaması ve geleceği garanti altına almasıdır,"⁶³ diye yazmaktaydı. Fransa'nın Sancak'ta hiçbir etkisinin kalmadığının ve Hatay Türk "devleti" başkanı Tayfûr Mürsel'in, artık bir an meselesi olan Hatay'ın Türkiye ile birleşme kararını, Fransa'nın buna herhangi bir tepki göstermesine izin vermeden ilan edebilmek amacıyla, Fransa'nın kalan gücünü tırpanlamak üzere elinden geleni yaptığının anlaşılması için, Ankara'ya büyükelçi atanan René Massigli gibi kişilerin devreye girmeleri gerekti. Oldu bitti öncesinde denenebilecek son çare, Sancağı, Nazi tehlikesine karşı Türkiye ile imzalanacak bir ittifak anlaşmasında koz olarak kullanmak ve bunu pazarlık yapılacak herhangi bir şey kalmadan önce gerçekleştirmek olabilirdi. Fa-

61 Massigli, *a.g.e.*, s. 47.

62 DDF, 2. seri, cilt X, belge no. 145.

63 A.g.y., belge no. 185.

kat Türkler, 20 Ocak 1939'da,⁶⁴ artık hiçbir şeyi gizleme gereği duymadan Hatay'ı Türkiye'ye ilhak etmek istediklerini açıkladıklarında, Bonnet bu kararın Fransa'nın mandater ülke olarak sahip olduğu yetkilerin sınırını aştığını ve Şam'ın oluru alınmadan bu karara onay vermelerinin olanaksız olduğunu bildirmek zorunda kaldı.⁶⁵ Her şey olup bittikten sonra, Fransa, Sancağın kaderiyle ilgili olarak görüşmelere hiçbir biçimde dahil edilmemiş olan Suriye'den medet umma noktasına gelmişti!

Fransız Dışişleri ve Beyrut'taki Yüksek Komiser, mart ayına kadar kesin bir yanıt vermekten kaçındılar ve Massigli'ye ancak, Çekoslovakya'nın Naziler tarafından yutulup tarihe karışmasından sonra, Türklerle görüşmelere başlama yetkisi verildi.⁶⁶ Hatta kendisine kesin bir talimat verilmesi için İtalya'nın Arnavutluk'u işgal ettiği tarihe kadar beklenecek ve 27 Nisan tarihinde gönderilen bu talimatta Sancak'ta bir Fransız garnizonun bulundurulması konusunda ısrar edilecekti.⁶⁷ Bu arada, doğu Akdeniz'in kaderiyle ilgili olarak her geçen gün daha büyük bir endişeye kapılan İngilizler Türkiye ile bir ittifak anlaşması imzalamak için harekete geçmişlerdi bile. Bu amaçla yapılan görüşmeler 11 Mayıs'ta sonuçlandı. Ancak bu sırada Fransa ile Türkiye arasında Sancak ile ilgili görüşmeler hâlâ sürdüğü için, İngiltere Fransa ve Türkiye arasında üçlü bir ittifak anlaşmasının imzalanması mümkün değildi. Bunun üzerine Türkiye sadece İngiltere ile bir anlaşma imzaladı. Bu da, Fransa-Türkiye görüşmelerini hızlandırdı. Sonunda Sancağı Türkiye'ye veren anlaşma 23 Haziran'da imzalanacak ve aynı gün Hatay'ın Türkiye tarafından ilhak edildiği ilan edilecekti.

64 Massigli'den Bonnet'ye, 21 Ocak, DDF, 2. seri, cilt XIII, belge no. 104.

65 A.g.y., belge no. 437.

66 Bonnet'den Massigli'ye, 20 Mart, a.g.y., cilt XV, belge no. 81.

67 A.g.y., belge no. 500.

Sancak'la ilgili bu öykü, Ortadoğu'da sınırların nasıl çizildiğini anlamamızı sağlayan en iyi örneklerden biridir. Burada, Birinci Dünya Savaşı öncesinde imzalanan ve çoğu geçersiz kalan gizli anlaşmaların, hatta geçmişi ta Haçlı Seferlerine dek giden kimi jeopolitik tepkilerin izleri görülebildiği halde, ulusal kurtuluş savaşında kazandığı başarı sayesinde sınırlarını kendisi belirleyebilen Türkiye dışındaki ilgili taraflardan hiçbirisinin görüşünün alınmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde Hatay, Türkiye'nin bir milyondan fazla nüfusa sahip ve nüfus artış hızı en yüksek illerinden birisidir.⁶⁸ Türkiye'de yapılan ve konuşulan dil konusunda bilgi sağlayan son sayım olan 1965 sayımına göre 148.000, –yani 1936 sayımına göre bir katı fazla– Arapça konuşan kişinin varlığına rağmen, Hatay bugün tümüyle Türkiye ile bütünleşmiş görünen bir bölgedir. Ama, anlattığımız bütün görüşmelerin dışında bırakılmış olan Suriye'nin bugün bile bu ilhaki tanımadığı düşünülürse, acaba, Türkiye'nin Ortadoğu dünyasıyla bütünleşmesi konusunda aynı şeyi söylemek ne kadar mümkündür?

68 Bkz. Stefanos Yerasimos, "Espace et démographie en Turquie, approche statistique d'une dynamique", *Annales du Levant*, 2, 1986, s. 83-120.

Mekke ve Medine şehirleri nedeniyle İslam'ın kutsal toprakları sayılan, büyük bölümü çöllerle kaplı ve az sayıda denetlenmesi zor göçebe aşiretinin yaşadığı dev Arabistan yarımadası, tarihi boyunca büyük devletlerin fazlaca ilgisini çekmedi. Büyük Müslüman imparatorluklar da Kızıldeniz kıyıları boyunca uzanan Hicaz'ı işgal ederek kutsal kentleri denetimleri altında tutmak ve denizyolunu Batılıların gemilerine kapatmakla yetindiler. Bu durumda Hindistan ticaretinin, Suriye kıyılarıyla Basra Körfezi arasındaki yörede, Arabistan'ın kuzey sınırında yer alan bereketli hilal üzerinden geçerek, kara yolundan yapılması gerekti.

Umut Burnu yolunun keşfedilmesi, o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun denetiminde olan bu karayolunun önemi azaltırken, Hint Okyanusu'nun Arabistan kıyıları Hindistan yolunun zorunlu uğraklarından biri oldu. Osmanlılar, Kızıldeniz'e giriş çıkışı denetlemek için Aden'i 1537'de işgal ettiklerinde, Portekizliler 1507'den beri Hürmüz'e yerleş-

(*) Daha önce *Hérodote* dergisinde yayımlandı (no. 58-59, 3.-4. trimester, 1990).

miř bulunuyorlardı. Bu status quo 19. yūzyıla kadar korun-du ve gerek Arabistan yarımadası gerekse Ortadoęu, bu sū-re boyunca jeopolitik açıdan önemsiz bir bölge olarak kaldı.

Hindistan yolundan petrol yoluna

1792'de British India Company (İngiliz-Hindistan Kumpan-yası), Basra Körfezi'nin ağzında, suların derin olduğu tek li-man ve bereketli hilali ařan bir kervan yolunun varış noktası olan Kuveyt'te bir acenta (kontuvar) açtı. 19. yūzyıl boyun-ca Büyük Britanya, Körfez'in Arabistan kıyılarındaki değişik şeyhlerle ilişkiye geçerek amacı esir ticaretini ve silah kaçakçılığını önlemek olan bir dizi koruma antlaşması imzala-dı. Bunu yaparkenki tek endişesi, bu uçsuz bucaksız toprak-larda, Hindistan yolunun kullanılmasını tehdit edebilecek bir çıban başının çıkmasını önlemektir. İngilizlerin bölgeye nüfuz etmeleri, Osmanlılar ile aralarında ister istemez ba-zı sürtüşmeler çıkmasına ve her iki devletin kendi konumu-nu güçlendirmek için çareler aramasına yol açtı. Osmanlılar 1879'da, Körfez'in Kuveyt ile Katar arasında kalan kıyı b l-gesini, el-Hassa'yı ve Katar Yarımadası'nı işgal ederlerken, İngilizler de 1880'de Bahreyn emiri ile bir antlaşma yaptılar.

Osmanlıların 17. yūzyılda imamlar tarafından Yemen'den çıkarılması burada bir iktidar boşluğu ve korsanlığa elveriş-li bir ortam yaratmıştı. Bu boşluğu doldurma gereğini duyan İngilizler 1802'de Aden'i denetim altında tutan Lahic sulta-nıyla bir anlaşma yaptılar ve şehri 1839'da işgal ettiler. B y-lece Aden, İngiliz kolonisi ve yarımada da doğrudan Avrupa-lı bir güç tarafından idare edilen tek bölge oldu.

Ancak 1873'te Osmanlılar Yemen'i yeniden işgal ettiler ve Türklerle İngilizler arasında, yerel kabileler aracılığıy-la sürdürülen çatışmalara konu olan bir sınır hattı oluştu. Sonunda 1901'de sınır meselesini çözmek üzere iki tarafın

temsilcilerinden oluşan bir komisyon kuruldu ve 23 Mayıs 1904'te, İngiliz Adeni'ni Osmanlı Yemeni'nden ayırmak üzere Kızıldeniz girişindeki Babülmendep'ten Bana Vadisi'ne uzanan 150 mil uzunluğunda bir sınır hattı üzerinde anlaşmaya varıldı.¹ Bu, Arabistan'da çizilen ve iki Yemen'in 1990'da birleşmelerine kadar geçerliliğini koruyan ilk modern sınır idi.

Kızıldeniz'i ilk kez uluslararası bir su yolu haline getiren Süveyş kanalının açılması Arabistan'daki durumu değiştirmiş değildi, ancak, Almanların Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etmeleri ve İstanbul'u Basra'ya bağlayacak Bağdat demiryolu projesinin gündeme gelmesiyle birlikte, İngilizlerin üstünlüklerini Süveyş üzerinden Hindistan'a bağlanan imparatorluk yoluna göre daha kısa olan demiryolu nedeniyle Almanlara kaptırmaları olasılığının ortaya çıkması, Basra Körfezi'ndeki durumu altüst etti. Bağdat demiryolu projesini önlemek için Osmanlı hükümeti nezdinde ve uluslararası mali piyasalarda girişimlerde bulunan İngiltere, bir yandan da, doğrudan yörede önlemler alma yoluna gitti ve 1899'da Kuveyt şeyhi Mübarek ile Kuveyt'i İngiliz korumasına alan bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre şeyh, Majestelerinin hükümeti onaylamadığı sürece topraklarından herhangi bir bölümünü satmayacağını ya da kiralamayacağını taahhüt etmekteydi.² Antlaşmanın bu maddesinde sınırları belirli bir bölgeden söz edilmiyor, söz konusu bölge şeyh Mübarek'in otoritesini tanıyan aşiretlerin yaşadıkları topraklar şeklinde tanımlanıyordu. Kuveyt şeyhi gibi Körfez bölgesindeki diğer şeyhlerin gözünde, İngiliz himayesi belirli bir toprak parçasından çok, şahıslarına ve kendilerine bağlı kişilere sağlanan kişisel bir güvence olarak anlaşılmıyordu. Nite-

1 Eric Macro, *Yemen and the Western World since 1571*, Londra, 1968, s. 39.

2 Metin için bkz. G.P. Gooch ve H.W.V. Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War: 1898-1914*, cilt X.2, s. 107.

kim, oldukça belirsiz olan bu kavramdan belirli bir sınıra geçiş, bundan sonraki dönemde karşılaşılan sorunların temelinde yatan asıl mesele olacaktı.

19. yüzyılda jeopolitik sahnesine Hindistan yolu üzerindeki olası bir tehlike odağı olarak çıkan Ortadoğu ve Arabistan yarımadası, petrolün bulunması ve giderek önem kazanmasıyla birlikte kendi başına önemli bir bölge olmaya başladı. Bölgedeki ilk petrol imtiyazı 1872’de, İran’da, Baron Julius de Reuter’e verildi ve Avusturyalı jeolog Emil Tietze 1879’da yaptığı inceleme gezisinden dönüştü, Kerkük’te çok zengin petrol yataklarının varlığının yanı sıra, Kuveyt şehri yakınlarındaki Benaïd el-Oar’da da bitüm sızıntılarına rastladığını bildirdi.³ Ancak o sırada petrol henüz, aydınlanma ve ısınmada kullanılabilecek sıradan bir yakıt olmanın ötesine gitmiyordu ve stratejik önemde bir ham madde olabilmesi için, yüzyılın başında sıvı yakıtla çalışan motorların icad edilmesini beklemek gerekecekti. İngiliz Bahriye Nezareti gemilere mazotla ateşlenen ilk kazanları 1905’te yerleştirmeye başladı ve o sırada Birmanya’daki petrol yataklarından hiç küçümsenmeyecek bir miktar, yılda 6 milyon varil petrol elde eden İngiliz kumpanyası Burmah Oil Company’yi, o zamana kadar araştırmalarında pek başarılı olamamış olan William Knox d’Arcy’nin İran’da yürütmekte olduğu çalışmalarla katılmaya ikna etti. Böylece Anglo-Persian Oil Company (APOC) kuruldu.⁴ Aynı yıl, Hindistan’daki İngiliz yönetiminin hizmetinde çalışan jeolog Guy E. Pilgrim, Körfez’de yaptığı ilk sondajlar sırasında Bahreyn’de bulduğu zengin asfalt ve bitüm yataklarından yola çıkarak bu bölgede petrol bulunabileceği sonucuna varmıştı.⁵

3 Bkz. Edgar Wesley Owen, *Trek of the Oil Finders: A History for Petroleum*, Tulsa, Oklahoma, 1975, s. 1253, 1282, 1319.

4 Bkz. Marian Kent, *Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920*, Londra, 1976.

5 Owen, *a.g.e.*, s. 1319-1320.

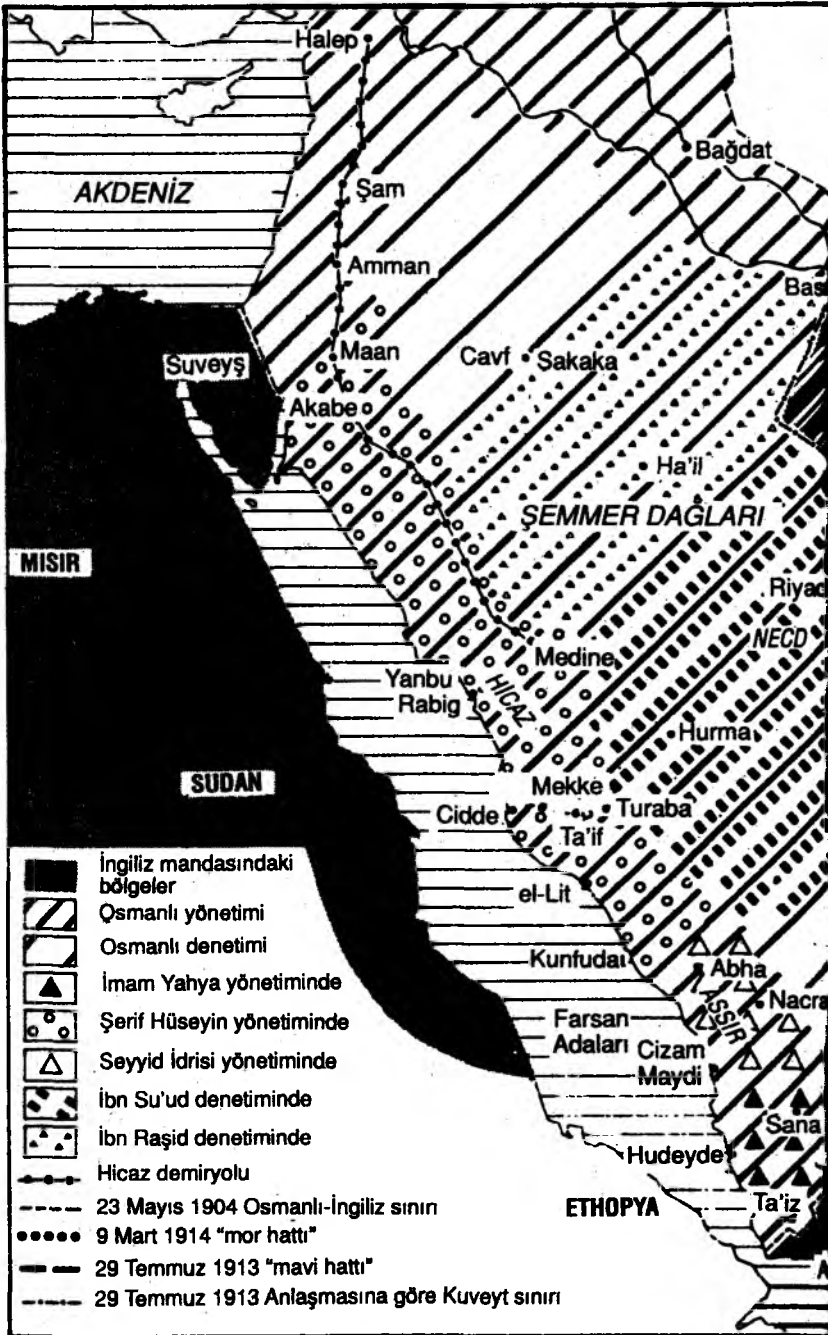
Petrolün, Anglo-Persian Oil Company'nin Mescid-i Süleyman'daki kuyulardan 22 Ocak 1908'de fışkırmasıyla birlikte, Ortadoğu yeniden tarihe adım attı. Bu tarihten 1914 savaşının başlamasına kadarki sürede İngiliz hükümeti bölgedeki nüfuz alanlarını belirlemek için Türkler ve Almanlarla bir dizi görüşme yaptı. Arap çölünün boşluğundan Abdülaziz İbn Suud'un şahsında yeni bir gücün doğması da aynı döneme rastlar.

İbn Suud'un ailesi 19. yüzyıl başlarında bir süre için Arabistan'ı birleştirmeyi başaran Vahhabi hareketinin önderliğini üstlenen aileydi. Ancak Osmanlılar bu hareketi bastırmak için Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'dan yararlandılar ve yenik düşen Suudiler başkentleri Riyad'ı bile rakip bir aileye, İbn Raşid ailesine terk ederek, 19. yüzyıl sonlarında yaşadıkları Kuveyt'e sığınmak zorunda kaldılar. İşte 1902'de 22 yaşındayken Abdülaziz İbn Suud, buradan hareketle Riyad'ı geri alacak, Necd'e hakim olacak ve Suudi Arabistan'ın temellerini atacaktı.

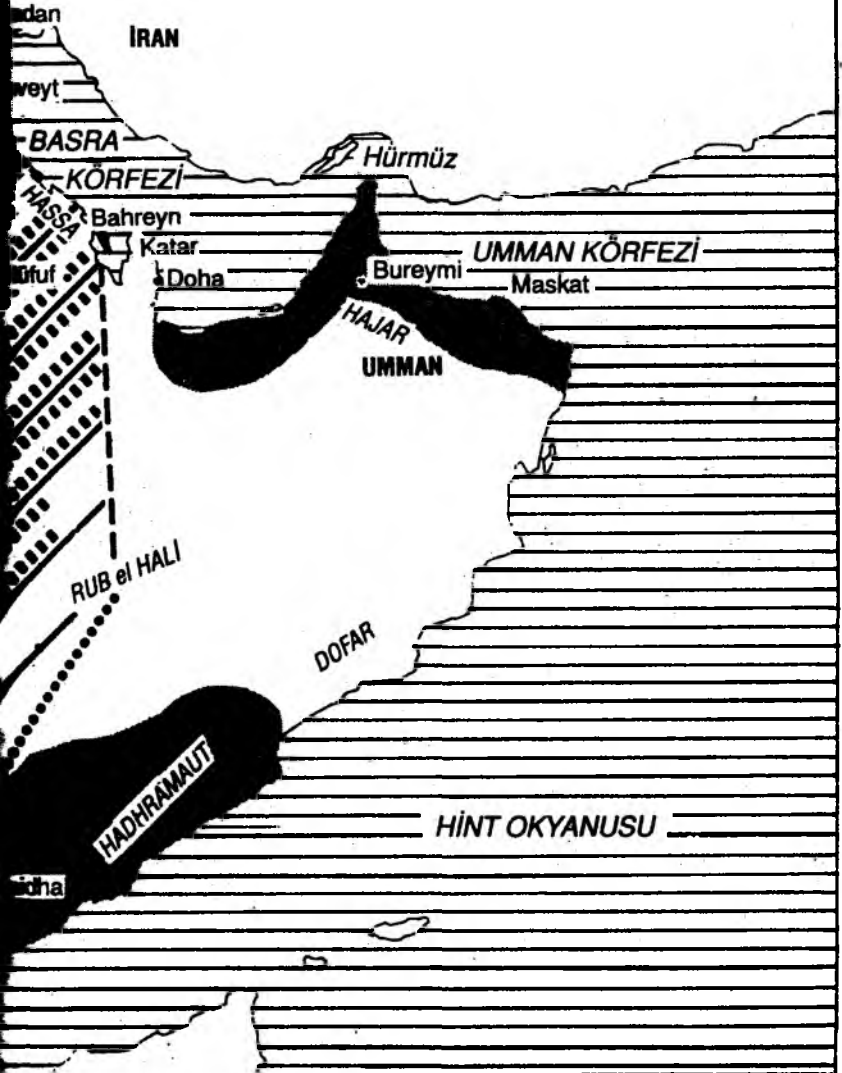
Arabistan'daki nüfuz bölgeleriyle ilgili olarak İngiliz hükümetinin Türklerle imzalanan ilk anlaşmayı sonuçlandırmak üzere olduğu ve Bahriye Nezareti'nin başındaki Winston Churchill'in APOC'un İngiliz hükümeti tarafından satın alınmasını sağlamak amacıyla İran'da bir keşif yürüttüğü bir sırada, 1913 Mayıs'ında, İbn Suud Osmanlılara ait el-Hassa sancağına saldırdı ve birkaç gün içinde Kuveyt ile Katar arasında bir yerde Körfez'e ulaştı. Birkaç gün sonra da, Basra Körfez'inden sorumlu İngiliz yetkili Percy Cox'a askeri başarısını bildiren bir mektup göndererek, İngilizlerin himayesini kabul eden atalarının kıyıdaki devletlere saldırmama taahhüdüne saygı göstereceğini söyledi ve İngiliz hükümetiyle dostluk ilişkileri kurmak istediğini iletti.⁶

Ancak Suudilerin ele geçirdikleri toprakların sınırında bu-

6 J.B. Kelly, *Eastern Arabian Frontiers*, Londra, 1964, s. 108.

1941'de durum

lunan Katar, o sırada İngiliz ve Osmanlı hükümetleri arasındaki anlaşmazlığın tam da merkezinde yer aldığı için, İngilizler anlaşmayı acilen sonuçlandırmak istiyorlardı. 29 Temmuz 1913'te imzalanan anlaşmaya göre Necd, yani Suudi emirliği üzerindeki Osmanlı hakimiyeti tanınıyor, buna karşılık Osmanlı hükümeti Katar üzerindeki iddialarından vaz geçiyordu. Osmanlı topraklarının doğu sınırı, Katar yarımadasının batısındaki Zahuniye adasından başlayarak kuzeyden güneye doğru uzanan ve tarihe "mavi hat" olarak geçen bir hat ile çizildi.

Aynı antlaşma ile Kuveyt'in sınırları da çizildi. Bu sınırlar dahilinde Osmanlı idaresi İngiliz hükümetinin onayı olmadan herhangi bir karar alamayacaktı. Sonradan İngilizler tarafından yapılan açıklamalara göre bu sınır, yörede bulunan İngiliz ajanının, şeyh Mübarek'e haraç ödeyen kabilelerin yerleştikleri bölgeleri gözönünde bulundurarak yaptığı önerilere uygun olarak çizilmişti. Ama bildiğimiz bir başka husus da, 1913 yılının şubat ve mayıs ayları arasında İngiliz hükümetinin hizmetindeki bir jeologun Kuveyt'i ziyaret etmiş olduğudur. 7 Mayıs tarihini taşıyan raporunda söz konusu jeolog, bugünkü petrol işletmesinin merkezinde yer alan Burkan'da petrol bulunması olasılığının yüksek olduğu sonucuna varmıştı.⁷

Söz konusu antlaşmayla İngilizler büyük bir hareket serbestliği kazandılar. 11 Eylül tarihinde Percy Cox, İbn Suud'a hükümetinin kendisiyle, diğer Arap emirliklerine, özellikle bağımsızlığı "kısa süre önce Türk ve İngiliz hükümetleri tarafından tanınmış olan"⁸ Katar'a herhangi bir saldırıda bulunmadığı sürece iyi ilişkiler içerisinde bulunmak niyetinde olduğunu bildirdi. Ancak kendisinin durumdan o kadar

7 Archibald H.T. Chisholm, *The First Kuwait Oil Concession Agreement. A Record of Negotiations, 1911-1934*, Londra, 1975, s. 85.

8 Kelly, *a.g.e.*, s. 108.

da emin olmadığı, Bahreyn'deki memuruna yazdığı bir mektuptan anlaşılmakta. Cox bu mektupta "İbn Suud'un Katar'ı bir haftada yutabileceğinden hiç kuşkusuz yok ve korkarım bunu yapacak," diyordu.⁹

Öte yandan Bahriye Nezareti'nin İran'a gönderdiği amiral Slade başkanlığındaki inceleme heyeti yola çıkmaya hazırды ve *Foreign Office* heyete Kuveyt ve Bahreyn'e de uğramasını önerdi.¹⁰ Birkaç gün sonra Kuveyt şeyhi Mübarek'e bir mektup gönderen Cox, Slade heyetinin petrol ile ilgili bir inceleme yapmak için Kuveyt'e geleceğini bildirerek İngiliz hükümeti tarafından tavsiye edilen kişiler dışında hiç kimseye petrol imtiyazı vermeme konusunda dikkatli olmasını söyledi. Şeyh aynı gün Cox'a mesajı aldığı bildirildi.¹¹ Slade heyeti 11-15 Kasım tarihleri arasında Kuveyt'e geldi ve Bahreyn'e geçmeden önce Burkan havzasında incelemeler yaptı.¹² Heyetteki jeolog S. Lister James, 1914'ün ocak ayında kaleme aldığı raporunda, Kuveyt'teki Burkan ve Bahra havzalarında bitüm sızıntılarına rastlandığını yazarak Bahreyn'de kuyular açılmasını önerdi.¹³ Bu arada, 1914 Şubatı'nda APOC'ta görevli bir başka jeolog da Kuveyt'i ziyaret etti¹⁴ ve Amiral Slade, 6 Mart'ta Bahriye Nezareti'ne sunduğu raporda İngiliz hükümetine Kuveyt ve Bahreyn'deki petrol havzalarını denetim altına alması tavsiyesinde bulundu. Böylece aynı ayın 19'unda Londra'da Turkish Petroleum Company'nin -hisselerine APOC (% 47,50), Shell (% 23,75), Deutsche Bank (% 23,75) ve Gulbenkian'ın (% 5) sahip olduğu şirket- kuru-

9 Cox'tan Bahreyn'deki İngiliz ajanı Keyes'e, 15 Eylül 1913, bkz. Rosemarie Said Zahlan, *The Creation of Qatar*, Londra, 1979, s. 59.

10 Grey'den *India Office*'e, 8 Ekim 1913, bkz. Talal Toufic Farah, *Protection and Politics in Bahrain 1869-1915*, Beyrut, 1985, s. 201.

11 Cox'tan Mubarek'e ve Mubarek'ten Cox'a, 27 Ekim 1913, Chisholm, *a.g.e.*, s. 89.

12 Chisholm, *a.g.e.*, s. 87-88 ve Farah, *a.g.e.*, s. 201.

13 Owen, *a.g.e.*, s. 1320, 136.

14 Kent, *a.g.e.*, s. 227.

luşuyla ilgili anlaşma imzalandığı sırada, sınırları 29 Temmuz 1913 anlaşmasıyla çizilmiş olan Kuveyt, tarafların ayrı araştırmalar yapmama taahhüdünde bulundukları bölgenin dışında bırakılmaktaydı.¹⁵ Son olarak, mayıs ayında Bahreyn şeyhi İsa bin Ali, önceden İngiliz hükümetiyle görüşmeden hiçbir kişi ya da gruba petrol imtiyazı vermemeyi kabul etti.¹⁶

Bu gelişmeler olurken, bir yandan da, Arabistan'ın paylaşımıyla ilgili anlaşmalar tamamlandı. 9 Mart 1914'te imzalanan yeni Türk-İngiliz Antlaşması'yla, 1904'te çizilen ve Aden'i Yemen'den ayıran sınırın ucundan başlayarak kuzeydoğuya doğru ilerleyen, daha sonra da Rub ül-Hali ya da Arabistan'ın "boş alanı" denilen bölgeden geçerek mavi hata ulaşan güney sınırı çizildi. Bu sınır tarihe "eflatun hat" olarak geçecekti.¹⁷ 15 Mayıs'ta İbn Suud Osmanlı İmparatorluğu ile, onu Necd eyaletinin meşru yöneticisi olarak tanıyan bir antlaşma imzaladı. Karşılığında, İbn Suud da, uluslararası antlaşmalar imzalamama ve yabancılara imtiyaz vermeme konusunda taahhütte bulunuyordu. 9 Temmuz'da Londra'daki Türk büyükelçisi İngiliz hükûmetine, İbn Suud'un Necd valisi olarak atandığını bildirdi.¹⁸ Bir ay sonra patlayan savaş, sanki kuma yazılmış olan bütün bu planları silip süpürecekti; ancak gelecekte karşılaşılabilecek sorunların hepsinin tohumları daha o sırada atılmıştı.

Shakespear'in ölümü

Birinci Dünya Savaşı patladığında Arabistan'daki durum şu merkezdeydi: Osmanlı İmparatorluğu Kızıldeniz kıyıları-

15 A.g.y., s. 93.

16 Mahdi Abdalla Al-Tajir, *Bahrain 1920-1945, Britain, the Shaikh and the Administration*, Londra, s. 170.

17 Kelly, *a.g.e.*, s. 111.

18 A.g.y., s. 110-111.

nı yerel beyler aracılığıyla denetlemekteydi ve bunlardan şerif Hüseyin Hicaz'dan, 1906'dan beri Asir'de bir emirlik kurmuş olan Libyalı Senusi ailesinden Seyyid Muhammed ibn Ali el-İdrisî Hicaz ile Yemen arasındaki kıyı bölgesinden, uzun bir mücadeleden sonra Osmanlılara boyun eğen imam Yahya da Yemen'den sorumluydu. İçerde Necd, İbn Suud ile imzalanan antlaşma ile şeklen Türklere bağlıydı; kuzeyde ise İbn Suud'dan çekinen ve başşehri Ha'il'de bulunan Cebel Şammar bölgesini denetleyen İbn Raşid ailesi de yine Türklere yaslanıyordu. Buna karşılık, Basra Körfezi kıyısında Türklerin egemenliği, yapılan son antlaşmalarla son bulmuş ve yerini Büyük Britanya'nın himayesi altına giren bir dizi emirliğe bırakmıştı. Bunlar, Kuveyt, Bahreyn, -o sırada henüz antlaşma imzalanmış olmasa da- Katar, Korsanlar kıyısında yer alan yedi emirlik (bugünkü Birleşik Arap Emirlikleri) ve Umman idi. Nihayet yarımadanın güneyinde yaşayan kabile ve emirlikler bütünü, bir dizi antlaşmayla Aden'deki İngiliz yönetimine bağlanmış bulunuyordu.

Avrupa'da savaş 6 Ağustos'ta patladı, ancak Türkiye savaşına 1 Kasım'da girdi. Arada İngilizler, Ortadoğu'da izleyecekleri politikayı belirlemeye çalıştılar. Kısa vadede iki hedef güdüyorlardı: Abadan'a akıtılan İran petrolünü korumak ve Hindistan birliklerini Süveyş kanalından geçerek Avrupa'ya nakledebilmek. Her iki hedef de Arabistan Yarımadası'nın kıyı şeridinin İngiliz denetimi altında tutulmasını gerektiriyordu, ancak İngilizlerin, İslam'ın kutsal yerlerinin ve petrol kaynaklarının İngiliz himayesi altındaki bir Arap halife aracılığıyla denetlenmesi gibi uzun vadeli başka hedefleri de vardı. Bu çifte hedef, birisi Basra Körfezi, diğeri de Kızıldeniz olmak üzere iki ayrı eksenle ilişkiliydi ve İngiliz İmparatorluğu'nun iki alt merkezinin harekete geçirilmesini gerektiriyordu. Bunlardan Kahire, halifelik için uğraşır-

ken, petrol mücadelesini yürütmek Delhi'ye düşen bir sorumluluktu.

Avrupa'da savaşın başlamasıyla birlikte İngiltere'nin Körfez politikası açısından Basra hayati bir önem kazandı. Londra'daki *India Office* (Hindistan bakanlığı) Abadan'ı ve onun yanı sıra Kuveyt'i korumak üzere Basra'ya bir harekât düzenlenmesi için eylül başından itibaren bastırma-ya başladı¹⁹ ve bir ay sonra, 2 Ekim'de, yani Türkiye'nin savaşa girmesinden bir ay önce, bu yönde bir karar aldırma-ya başardı.²⁰ Ancak böyle bir harekât yapılabilmesi için hem Kuveyt'in –bu az çok sağlanmıştı–²¹ hem de İbn Suud'un işbirliği ya da en azından iyi niyetli tarafsızlığının sağlanması gerekiyordu. Bu amaçla, Kuveyt'teki İngiliz ajanı yüzbaşı W.H.I. Shakespear'in aynı gün, yani 2 Ekim'de İbn Suud'a gönderilmesi kararlaştırıldı.

İngilizlerin Mezopotamya'ya çıktıkları gün olan 3 Kasım'da Sir Percy Cox, Mubarek ve İbn Suud'a birer mektup gönderdi. Kuveyt şeyhine gönderilen mektupta, kendisinden, bugün Irak'ta bulunan Safvan ve Umm Kasr kaleleri ile Bubiyan adasını –o tarihten beri Irak tarafından talep edilmektedir– işgal etmesi ve İngilizlerin yanı sıra Basra'ya yapılacak bir saldırı için hazır olması isteniyordu. Buna karşılık Cox, Kuveyt'in “İngiliz himayesi altında” bağımsızlığını tanıma vaadinde bulunmaktaydı.²²

İbn Suud'a gönderilen mektupta ise kendisinden Basra'ya yapılacak saldırı sırasında Kuveyt şeyhine katılması isten-

19 *India Office*'in siyasal sekreteri olan Sir Arthur Hirtzel'in memorandumu 2 Eylül 1914 tarihini taşır, bkz. Briton Cooper Busch, *Britain, India and the Arabs, 1914-1921*, Berkeley, 1971, s. 9.

20 A.g.y., s. 10.

21 20 Ağustos'tan itibaren şeyh Mubarek Körfez'deki İngiliz görevlisine Basra'ya saldırma tavsiyesinde bulundu; o sırada geçici görevli olan G.S. Knox'tan Delhi'ye, a.g.y.

22 Metin için bkz. J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, cilt I: 1914-1945, Londra, 1979, s. 6-7.

mekteydi. Buna karşılık İngiliz yetkili, İbn Suud'un Necd ve el-Hassa'nın egemen yöneticisi olarak tanınacağını ve kendisiyle bir antlaşma yapılacağını söylemekteydi.²³

Aynı tarihlerde Aden'deki İngiliz yetkili albay H.F. Jacob, Türklere karşı bir işbirliği antlaşması imzalama isteğiyle Asir emiri el-İdrisi tarafından gönderilen bir heyeti kabul ediyor,²⁴ Kahire de şerif Hüseyin'e halifelik vaa-dinde bulunuyordu.²⁵ Görüldüğü üzere fiilen yürütülen İngiliz diplomasisi, bir Arap krallığı kurma hayaline kapılmış Lawrence gibi Kahire'ye bağlı adamların düşüncelerinden çok, *India Office*'in pragmatizmine yakındı. *India Office*, "Panislamizmin her zaman akılda tutulması gereken bir tehlike olduğunu [...], birleşik bir Arabistan'ın gerek Afrika gerekse Asya'da, bugün halifeliği temsil eden mason Yahudilerden [Jön Türkler için kullanılan bir nitelemedir] çok daha büyük bir tehlike yaratacağını"²⁶ düşünmekteydi. Hindistan'daki İngiliz hükümet yetkilileri de bu görüşü, "Bizim istediğimiz birleşik bir Arabistan değil, fakat olabildiğince bizim denetimimiz altında küçük prensliklere bölünmüş, aralarında işbirliğine gidemeyen, dolayısıyla Batılı güçlere zorluk çıkarabilecek bir güce sahip olmayan zayıf ve dağınık bir Arabistan'dır,"²⁷ şeklinde ifade ediyorlardı.

Yüzbaşı Shakespear aralık ayında İbn Suud ile görüşmek üzere yola çıkarken, Hindistan kral naibi, "Suud'un kendiliğinden meydana gelebilecek bir ayaklanma için tek ciddi olanak"²⁸ olduğunu açıklamaktaydı. Shakespear Necd'e 31'inde vardı ve Suud'la ilk görüşmesini 4 Ocak'ta yaptı. İn-

23 Bkz. Gary Troeller, *The Birth of Sa'udi Arabia*, Londra, 1976, s. 84.

24 Busch, a.g.e., s. 218.

25 Kahire ile şerif arasındaki yazışma için bkz. S. Yerasimos, "Ortadoğu'nun bugünkü sınırları nasıl çizildi", bu kitapta, s. 143 v.d.

26 Hirtzel'den *Foreign Office*'e, 19 Ekim 1914, Busch, a.g.e., s. 220.

27 A.H. Grant'ın 12 Kasım 1914 tarihli memorandumı, a.g.y., s. 62.

28 Hardinge'den *India Office*'e, 8 Aralık 1914, a.g.y., s. 60.

giliz görevli, kendisine askerî yardım ve bağımsızlık vaa-
dinde bulundu. İbn Suud bu önerilere çok sevinmiş görün-
dü, ancak, savaştan sonra kendi konumunu da güvence-
ye alan ve usulüne uygun olarak yapılmış bir antlaşma im-
zalanmasını istedi. Ocak ayı ortalarında Shakespear Cox'a
bir antlaşma taslağı göndermiş ve bu arada İbn Suud'un şe-
rif Hüseyin hakkındaki, onu zayıf ve güvenilmez bulduğu-
na dair olumsuz görüşlerini aktarmış bulunuyordu.²⁹ Bir-
kaç gün sonra İbn Suud İbn Raşid'e karşı bir saldırı düzenle-
di ve Shakespear'i de yanında götürdü. Shakespear çatışma-
lar sırasında 24 Ocak'ta öldürülecek, bu da Suud'la imzala-
nan antlaşmanın bir yıl kadar gecikmesine yol açacaktı. Bu
sürede Kahire, Hüseyin ile yürütülen görüşmelere hız verdi.
Bu gelişmeleri yorumlayan, İngiltere'nin Mezopotamya'daki
birinci yüksek komiseri Sir Arnold Wilson, sonradan, eğer
Shakespear öldürülmüş olmasa, Lawrence'ın ve Arap ayak-
lanmasının hiç gündeme gelmeyeceğini, "dünyanın bir des-
tandan yoksun kalacağını, İngiliz hazinesinin milyonlarca
sterlini boşuna harcamamış olacağını, şerif ailesinin adının
Hicaz'ın dışında kimse tarafından bilinmeyeceğini ve 1916
Nisan ayııta kadar yoğun temas içinde bulunduğu Türklerin
yönetiminden hiç kurtulamayacağını, Filistin'in Türk kala-
cağını ve siyonizmin bir hayal olmaktan öteye gidemeyece-
ğini" yazacak ve yorumunu şu sözlerle noktalayacaktı: "Böy-
lece Suud'a verdiğimiz destekle, Hindistan hükümetinin
şansına ve hayal gücüne dayanarak yapabileceği şeyi gerçek-
leştirme yetkisi, Mısır'daki İngiliz otoritelerine bırakıldı."³⁰

Buradaki abartmalı ifade, Hindistan yönetiminin ken-
di adayı yerine Kahire'nin adayının öne çıkmasından duy-
duğu rahatsızlığı çok iyi yansıtıyor. Ancak burada iki ra-

29 A.g.y., s. 232-235 ve Troeller, a.g.e., s. 85.

30 Arnold T. Wilson, *Loyalties, Mesopotamia 1914-1917: A Personal and Historical Record*, Londra, 1930, s. 161.

kip devlet dairesinin çekişmesinin otesinde, iki karşıt görüşün çarpıştığı unutulmamalıdır. İngiliz himayesi altında İslamiyetin halifelik kurumuyula desteklenmiş bir Arap krallığı kurulmasını isteyen Kahire'ye göre, Peygamber'in sülalesinden gelen Mekke şerifi, askerî yönden güçsüz olmasına karşın, azınlık Vahhabi mezhebinden gelen İbn Suud'la kıyaslanmayacak kadar parlak bir adaydı. Güçlü bir yerel nder arayan Delhi'ye göre ise, İbn Suud'un askerî ve siyasi dehası, Hüseyin'in hırçın ve zayıf karakteriyle kıyaslanmayacak kadar cazipti. Nitekim ileride, yerel gerçeklikler karşısında Arap ve İslam yanlısı hayaller çökünce, İbn Suud, Hüseyin'in yerini alacaktı.

1915 yılı çok çeşitli görüşmelerle geçti. Shakespear'in göndermiş olduğu antlaşma taslağı *Foreign Office* tarafından olumlu karşılanmakla birlikte, Necd'in Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Korsanlar Kıyısı'ndaki emirliklerle sınır sorunlarına dikkat çekilmişti.³¹ Bu yüzden sınırlara hiç değinmeyen bir metin imzalanması yoluna gidildi.

Bu arada Kahire, Hüseyin ile tüm Arapları bağlayacak bir anlaşma için görüşmeleri sürdürürken, Aden'deki, Hindistan hkmetine bağlı İngiliz yetkili de, Hüseyin'in düşmanı olan Asir emiri İdrisi ile görüşmeler yapmaktaydı. 15 şubat'ta kendisine 5.000 sterlin değerinde silah verildi ve 30 Nisan'da Türkiye'ye karşı ortak hareket edilmesini öngören bir antlaşma imzalandı. Buna göre, İngiltere Asir'e askerî yardım vermeyi, deniz cephesinden ülke güvenliğini sağlamayı ve savaştan sonra Asir'in bağımsızlığını tanımayı taahhüt ediyordu.³²

Kahire ile Delhi arasındaki çekişme hâlâ sürmekteydi. Hindistan naibi *Foreign Office*'e gönderdiği bir mektupta, "Umarım, nerilen bağımsız Arap devleti kurulsa bile, parçalanır. Ortadoğu'da İngiliz çıkarlarına bu kadar ters d-

31 Busch, *a.g.e.*, s. 234 ve Troeller, *a.g.e.*, s. 88.

32 Busch, *a.g.e.*, s. 223, 226.

şen bir başka proje daha tezgahlanmamıştı. Böyle bir politika yalnız, kötü yönetim, kargaşa ve yozlaşma anlamına gelebilir, çünkü Arap kabileleri arasında hiçbir zaman birlik ve beraberlik olmamıştır ve olmayacaktır³³ diye yazıyordu. Delhi'nin açtığı bu savaş karşısında kendini savunurken Kahire de, "Her İngiliz, doğal olarak böylesi bir Frankenstein yaratmaktan kaçınacaktır"³⁴ diyordu.

1916 Baharı'nda Şerif ile imzalanacak olan antlaşma beklenirken, Cox, 26 Aralık 1915'te Bahreyn yakınlarında İbn Suud ile bir antlaşma imzaladı. Antlaşmanın birinci maddesi, Suudilere ait topraklar olarak Necd, el-Hassa, Katif ve Cubayl ile bunlara bağlı bölge ve toprakları sayıyor, bunların sonradan kesinleştirileceğini belirtiyordu. Antlaşmanın IV. maddesinde, İbn Suud'un İngiliz hükümetinin onayını almaksızın bu toprakları herhangi bir kimseye vermeyeceği gibi, bu topraklar üzerinde imtiyaz vermesinin de söz konusu olmadığı yazılıydı. VI. maddede ise, İbn Suud, İngiliz hükümetinin himayesi altında bulunan Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Umman kıyı şeridine karşı herhangi bir saldırıda bulunmayacağını taahhüt ediyor ve bu ülkelerin sınırlarının sonradan belirleneceğini kabul ediyordu.³⁵

Son olarak 3 Kasım 1916'da Büyük Britanya ile Katar şeyhi Abdullah ibn Kasım ibn Sâni arasında da bir antlaşma imzalandı. Şeyh bu antlaşmayla, İngiliz hükümetinin onayı olmaksızın kimseye imtiyaz vermemeyi taahhüt ediyor, İngiliz hükümeti ise karadan bir saldırıya uğraması durumunda şeyhi himayesi altında sayacağını belirtiyordu. Bu hükmün doğrudan İbn Suud'u hedef aldığı açıktı.³⁶

33 Hardinge'den *Foreign Office*'te daimi müsteşar yardımcısı Sir Arthur Nicolson'a, 15 Kasım 1915, *a.g.y.*, s. 80.

34 Kahire'deki askerî istihbaratın yöneticisi G.F.Clayton'dan Mısır'daki yüksek komiser Sir Reginald Wingate'e, 6 Ocak 1916, *a.g.y.*, s. 91.

35 Metin için bkz. Troeller, *a.g.e.*, s. 254-255.

36 Metin için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, s. 75-76.

Görüldüğü gibi, Arabistan krallığını şerif Hüseyin'e vaad ediyor görünen Büyük Britanya, bir yandan da, yarımada-ki, Türklere sadık kalan İbn Raşid ve Yemen imamı Yahya dışındaki bütün yerel güç sahipleriyle, onları himayesi altına almayı öngören antlaşmalar imzalamıştı.

Şefler mücadelesi

Bu politikanın doğurduğu bir sonuç, Hüseyin'in 5 Haziran 1916'da Arap ayaklanmasını başlatması üzerine, diğer Arap şeflerinin, İngiltere ile antlaşmaları olmasına rağmen onu izlemekten kaçınmalarıydı; çünkü hiçbiri Mekke şerifinin güçlenmesini istemiyordu. Olaylar onları haklı çıkardı. Gerçekten İngilizlerin Asir emiri İdrisi ile birlikte Hicaz'ın güneyindeki el-Kunfuza şehrine düzenledikleri harekât sırasında İdrisi'nin birlikleri Türk garnizonunu şehriden çıkarmayı başarır başarmaz Hüseyin'in adamları gelerek şehri istemiş, İngilizler de, Kahire'nin talimatları doğrultusunda onu Şerife teslim etmişlerdi.³⁷

İbn Suud'a gelince, Temmuz 1916'da İngilizlerle imzaladığı antlaşmanın onaylanmasından sonra, Hüseyin ile işbirliği yapmak için kendisinden Necd üzerindeki egemenliğini tanımasını istedi. Fakat Hüseyin bu talebe kesin olarak karşı çıktı ve İngilizler İbn Suud ile imzaladıkları antlaşmayı ona göstermeye cesaret edemediler.³⁸ İbn Suud üzerindeki etkisi efsaneleşmiş olan Sir Percy Cox onu Basra'ya davet ederek yumuşatmaya çalıştı ve 1916 Kasımı'ndaki ziyareti sırasında kendisine ayda 1.000 tüfek ve 5.000 sterlin verme vadesinde bulundu. Ancak İbn Suud ile Hüseyin arasında işbirliği yapılması olasılığı ona da çok uzak görüldüğü için, sonunda İbn Suud'u İbn Raşid'e karşı kıskırtmanın daha doğ-

37 Busch, *a.g.e.*, s. 239.

38 *A.g.y.*, s. 243-244 ve Troeller, *a.g.e.*, s. 96.

ru olacağı sonucuna vardı. Fakat o sırada artık Hüseyin'i sonuna dek desteklemekte olan Londra, İbn Suud'u silahlandırmaktan çekindi ve mesele orada kapandı.³⁹

Böyle olunca, Arap ayaklanmasını sürdürmek için İngilizler sadece Hüseyin'e bel bağlamak durumundaydılar. Mübarek'in 1917'nin başında ölmesinden sonra yerine geçen oğlu Cabir'in yönetimindeki Kuveyt bile tarafsız kalmayı yeğlemişti. Ancak bu durum Kuveyt'in İbn Suud'la ilişkilerinin bozulmasını önleyemedi. Bu durumda, İngiltere'ninilmekilmek dokuduğu antlaşmalar ağının Türkiye'ye karşı ortak bir cephe oluşturmaktan çok, müttefik bile olsa başka herhangi bir gücün Arabistan'a girmesini önlemeye yaradığını söylemek daha doğru olur. Nitekim bir yandan APOC Kuveyt'te petrol aramaya devam ederken,⁴⁰ bir yandan da İngilizler İdrisi ile olan antlaşmalarından, Eritre'ye yerleşmiş olan İtalyanları, bitüm sızıntıları bulunduğu için petrol yataklarına sahip olduğu sanılan Fersan adalarından uzaklaştırmak için yararlandılar. İdrisi el-Kunfuza olayından sonra İngilizlerle işbirliği yapmaya pek hevesli görünmeyince İngiliz donanması 29 Aralık 1916'da Fersan adalarını işgal etti ve bir ay sonra da İdrisi'ye verdi. 22 Ocak 1917'de imzalanan antlaşmayla, Büyük Britanya İdrisi'ye savaş boyunca ve savaştan sonra askerî yardım vaad ettiği gibi, iktidardan düşürülməsi durumunda, iktidarı yeniden ona vermeyi de taahhüt etmekteydi.⁴¹

1917'nin kasım ayında İngilizlerin İbn Suud'a yeni bir siyasi temsilci göndermeye karar vermeleri Arap şefleri arasındaki ilişkiler sorununu yeniden gündeme getirdi. Gönderilmesi kararlaştırılan yeni temsilci sonradan Majestelerinin hizmetinden ayrılarak İbn Suud'un akıl hocası ve büyük bir

39 Busch, *a.g.e.*, s. 245-247.

40 Chisholm, *a.g.e.*, s. 4 ve Owen, *a.g.e.*, s. 1336.

41 Busch, *a.g.e.*, s. 239-240.

Arabistan kâşifi olacak olan Harry St. John Bridger Philby idi. Bu sırada hâlâ Hüseyin ile yapılacak ittifaktan söz ediliyordu ve bu ittifak, İbn Suud'un İbn Raşid'e saldırmasıyla gerçekleşecekti. Ancak Philby Hüseyin'i ziyarete Cidde'ye gittiğinde, Hüseyin ittifaka kesinlikle karşı çıkınca, Kahire ve Delhi ilk defa bir konuda anlaşarak İbn Suud'u fazla ön plana çıkarmamaya karar verdiler. Kahire İbn Suud'a verilecek önemli bir yardımın tehlikeli olacağını, çünkü Hüseyin'i denetlemenin Vahhabileri denetlemekten daha kolay olduğunu düşünürken, Delhi, Allenby ordularının Suriye'de ilerlemesi sonucu Türklerle teması kaybeden İbn Raşid'in Arabistan'daki güçler dengesi açısından zararlı değil, tersine yararlı olacağı kanısındaydı. Sonuç olarak Cox İbn Suud'a para yardımı yapma, fakat silah vermeme yoluna gitti; çünkü aksi halde Arabistan'da ikisi de sırtını İngiltere'ye yaslayan iki güç odağı ortaya çıkacaktı.⁴² Birbirlerini tamamlayan bu önerilerin ışığında, Londra'da 12 Ocak 1918'de toplanan bakanlararası bir organ olan Ortadoğu Komitesi (*Middle East Committee*), İbn Suud'u devre dışı bırakmaya karar verdi.⁴³

Bunun üzerine İbn Suud kendinden başka güvenebileceği bir güç olmadığını ve Hüseyin'in İngilizlerin akıttıkları altınlarla kabileleri satın almasına fırsat vermeden, hemen harekete geçmesi gerektiğini anladı. İbn Suud'un elindeki silah, Vahhabi militanlığı ve İhvan (biraderler) adı verilen, değişik kabilelerden kişileri yerleşik kolonilerde birleştirmeyi amaçlayan yeni bir tarikat örgütlenmesi biçimiydi. Bu sayede aşiret aşamasını aşmak, merkezî bir güç odağı oluşturmak ve gerek ekonomik gerekse askerî çıkarlara hizmet edebilecek birimler kurmak mümkün olabilecekti. Ayrıca, bir kabilenin

42 Wingate'ten *Foreign Office*'te bakan Balfour'a, 23 Aralık 1917, Busch a.g.e., s. 252-253 ve Hindistan kral naibi Chelmsford'dan *India Office*'te bakan Montagu'ye, 5 Ocak 1918, Troeller, a.g.e., s. 115.

43 Busch, a.g.e., s. 255-256.

Vahhabi inançlarını benimsemesi ya da bir İhvan kolonisinin kurulması, Suudilerin derhal o topluluk üzerinde hak iddia edebilmelerine olanak veriyordu.

Ta'if'in 140 mil kuzeyindeki Hurma köyü, kurulmakta olan İhvan topluluğunun Hüseyin tarafından gönderilen valinin yetkilerini tanımadığı bu yerleşimlerden birisiydi. Şerifin 1918'in mayıs, haziran ve temmuz aylarında peşpeşe gönderdiği takviye güçlerin hepsi ayaklanma karşısında yenik düşüp İngilizlerin verdiği modern toplar Hurma İhvan topluluğunun eline geçince, ilk kez Vahhabilerin üstünlüğü ve Hüseyin'in zaafı açıkça görüldü.⁴⁴ Bu arada İbn Suud da isteklerinin dozunu artırıyor ve bir yandan Hüseyin'in Hurma ve Mekke ile Medine arasında yer alan Uteybe bölgesi dahil olmak üzere, halkı ve toprakları üzerindeki mutlak hakimiyetini tanımasını isterken, bir yandan da İbn Raşid'e karşı İngilizlerden kesin destek talep ediyor ve Kuveyt emirinin düşman kabilelere sağladığı desteği çekmesi yönünde şikâyetle bulunuyordu.⁴⁵

Londra'nın ağırdan alması üzerine İbn Suud eylül ayında İbn Raşid'e saldırmaya karar verdi, ancak başkenti Ha'il'i işgal etmeyi başaramadı. Bunun üzerine Irak'taki İngiliz yüksek komiseri Wilson İbn Suud'a, İbn Raşid'e saldırmaması koşuluyla 1.000 tüfek göndermeyi kabul etti.⁴⁶ Kasım ayında İhvanlar, Ta'if'in altmış kilometre kuzeyindeki Digaybia'ya saldırarak Majestelerinin hükümetinde tam bir kargaşaya yol açtılar. Kahire, İbn Suud'a bir ultimatom verilmesini önerirken, *War Office* (Harp Nezareti) Mekke'yi İbn Suud'a karşı savunmak üzere modern silahlar ve Müslüman birlikler gönderilmesini savunuyor, *Foreign Office* ise, *War Office*'in

44 Troeller, *a.g.e.*, s. 133-134.

45 Philby'den Bağdat'taki İngiliz yüksek komiseri A.T. Wilson'a, 24 Temmuz 1918, *a.g.y.*, s. 235.

46 Wilson'dan Montagu'ye, 17 Ekim 1918, *a.g.y.*, s. 138.

Hüseyin'e kendini savunması için modern silahlar göndererek, *India Office*'in gönderdiği tüfeklerle silahlandırılmış İbn Suud'un karşısına çıkarmasındaki garabete dikkat çekiyordu.⁴⁷ Sonunda değişik yöneticiler birbirlerini karşılıklı etkisiz kılarak hiçbir şey yapmamaya karar verdiler. Ancak bu vesileyle İngiliz hükümeti Arabistan meselesinin gerçek boyutlarını kavramış oldu. Üstelik bu sırada, Türk ordusu, ateşkesin üstünden dört ay geçtiği halde Medine'de savaşımayı sürdürmekteydi ve Yemen'deki Türk güçleri de imam Yahya'nın emrine girmişlerdi. Bunun üzerine İngilizler Yemen'in el-Hudeyde'ye kadar olan kıyı şeridini İdrisi'ye verirken, Hüseyin'in oğlu Abdullah'ı da Medine'deki Türk garnizonunu teslim almakla görevlendirdiler. Bu görevi tamamladıktan sonra Abdullah Hurma'ya saldırmak üzere güçlerini Ta'if'in doğusundaki Turebe'de topladı. Ama ilk saldırıyı, 26 Mayıs 1919'da İhvanlar başlatılar, Abdullah'ın ordusunu dağıtıp topraklarını ele geçirdiler ve Turebe'ye girdiler.

13 Haziran'da Londra'da toplanan bakanlararası konferans Vahhabileri durdurmanın kolay olmadığı sonucuna vardı; İngilizler, yanlış Arap atına oynamış olduklarından dolayı giderek sinirlenmekteydiler. Başbakanlık sekreterlerinden Sir Robert Vansittart, "Kuklamız tüneğinden bu kadar çabuk düşecek olursa, bütün Doğu'ya gülünç oluruz"⁴⁸ derken, Hüseyin'in yeterli desteği görmediği takdirde tahttan feragat edeceği yollu sık sık tekrarlanan tehditleri karşısında *Foreign Office*'de bakan yardımcısı Curzon, Hüseyin hepten ortadan kalkmış olsa, buna hiç üzölmeyeceğini, tersine çok memnun olacağını itiraf ediyordu.⁴⁹ Yılın geri kala-

47 Wingate'ten Balfour'a, 6 Aralık 1918, Savaş Bakanlığı'ndan *Foreign Office*'e, 23 Aralık 1918, a.g.y., s. 139 ve *Foreign Office*'den George Kidston'un 1 Ocak 1919 tarihli memorandumı, Busch, a.g.e., s. 323.

48 Allenby'nin 10 Haziran 1919 tarihli telgrafı üzerine not, a.g.y., s. 330.

49 17 Haziran 1919 tarihli bakanlıklarası konferans sırasında, bkz. Troeller, a.g.e., s. 143.

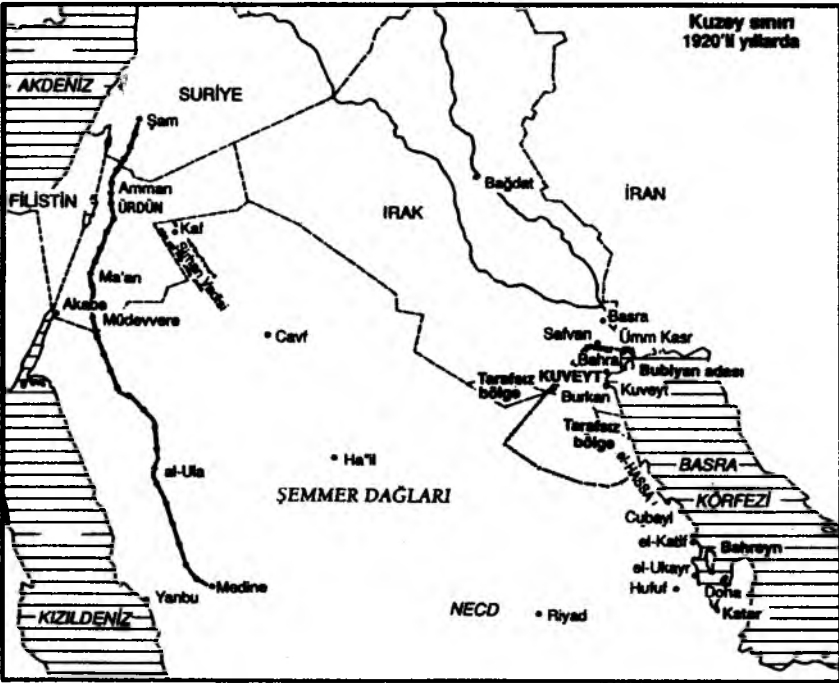
nında İngilizler, boşuna, Hüseyin ile İbn Suud arasında bir anlaşmaya varılması için uğraştılar, ama bu, özellikle şerifin inatçılığı yüzünden mümkün olamadı.

1920'nin şubat ayında Kuveyt'teki İngiliz ajanı H.R.P. Dickson, el-Hufuf'ta İbn Suud ile buluştu. İbn Suud burada, Majestelerinin hükûmetine ne kadar güven duyduğunu uzun uzun anlattıktan sonra, Hicaz'ın yanı sıra, Katar, Bahreyn ve Umman üzerindeki haklarını tanımadığı için İngiliz hükûmetine olan kırıngnlığını dile getirdi.⁵⁰

Bu görüşmeyi izleyen aylarda durum hızla değişti. Mart ayında, İbn Raşid kuzeydeki el-Ceyf ve Sekake'yi işgal ederek, bereketli hilale doğru ilerleme kaydetti. Bağdat'ta bulunan Wilson tam ona belirli bir yardımda bulunmak gerektiğini düşünmeye başlamıştı ki, emir, nisan ayında ailesinden biri tarafından vurularak öldürüldü. Yerine on üç yaşında bir çocuk emir olunca, İbn Suud hiç zaman kaybetmeden harekete geçti ve mayıs ayında, Raşidi emirliği üzerindeki hakimiyetini tescil eden bir antlaşma imzaladı. Böylece İbn Suud yalnız topraklarını iki katına çıkarmakla kalmıyor, fakat İbn Raşid'in kuzeyde gerçekleştirdiği fetihlerden yararlanarak, Fırat'ın hemen güneyindeki çöl bölgesinde yaşayan Aneze aşiretiyle de komşu oluyordu. Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayan yolları denetler duruma gelmesi İbn Suud'u İngilizlerin gözünde, Hicaz'da olduğundan çok daha tehlikeli yapmaktaydı.

İbn Suud'un yayılması karşısında Kuveyt şeyhi Salim 1913'te imzalanmış İngiliz-Türk Antlaşması'yla kendisine bırakılan toprakları güvenceye almak için güney sınırında bir kale inşa etme yoluna gitti. Suudiler hemen buna tepki gösterdiler ve Kuveytliileri yendiler. Yaz boyunca süren görüşmeler bir sonuç vermedi. Çünkü Mübarek'in ona bağlı aşiretler üzerindeki iktidarına dayandırılan 1913 tarihli sı-

50 A.g.y., s. 147 ve Busch, a.g.e., s. 427.

nır tezine karşılık İbn Suud, 1920'de Mübarek'in iktidarının eskisine göre daraldığı tezini ileri sürüyor, ayrıca, şeyh Salim'i, çöl yasasına karşı, yazılı bir metin dayatmakla eleştiriyordu.⁵¹ İngilizlerin Salim'e 1913 antlaşmasına –kaldı ki onaylanmış da değildi– fazla bel bağlamamasını tavsiye etmelerine karşın şeyh ısrar etti. Bunun üzerine İhvanlar yeniden saldırdılar. 10 Ekim'de yenilen Kuveyt güçleri yaz aylarında Kuveyt şehrinin güneyinde inşa ettikleri bir kaleye çekildiler. İhvanlar kaleye yaptıkları saldırılarda başarılı olmadılar ve 200 Kuveytliye karşılık 1.200 ölü vererek geri çekildiler. Salim'in 1921'in ocak ayında ölmesi üzerine yerini, İbn Suud'un dostu olan yeğeni Ahmed bin Cabir'in alması

51 Dickson'dan Wilson'a, 13 Haziran 1920, Troeller, *a.g.e.*, s. 171-172.

çatışmalara son verdiyse de, İbn Suud'un karadan Kuveyt'e uyguladığı abluka on dört yıl daha sürecek ve ancak 1934'te kaldırılacaktı.⁵²

1920 yılında hem kuzeyde hem de güneyde düşmanlarıyla uğraşmak zorunda kaldığı için İbn Suud, hac sırasında Hüseyin ile bir ateşkes anlaşması yaptı. Burada sınır meselesine değinilmemişti. Ancak doğu sınırında soluklanma olanağından yararlanan İbn Suud, aynı yıl içinde, Asir artbölgesini ele geçirdi ve topraklarını biraz daha genişletti.

1921 görece sakin bir yıl oldu. İngilizler yıl boyunca Hüseyin'in oğulları olan Faysal ve Abdullah ile ilişki içinde Irak ve Ürdün'deki protektöralarını hayata geçirmekle meşgul iken, İbn Suud da konumunu sağlamlaştırdı. Kasım ayında Ha'il şehri işgal edildi ve İbn Raşid'in ailesi esir alınarak Riyad'a getirildi. Artık kuzey yolu tamamen açılmıştı. 1922 Martı'nda İhvanlar Irak'taki aşiretlere saldırdılar ve onları püskürtebilmek için İngiliz Hava Kuvvetleri uçaklarından mitralyöz ateşi açmak gerekti. Bağdat'taki yüksek komiser Wilson'un yerine atanan Cox, Irak ile Necd arasında, Abadan yakınlarındaki Muhammere'de bir konferans topladı. Burada 5 Mayıs 1922'de imzalanan antlaşma ile Fırat'ın güneyinde yaşayan Amarat, Dafir ve Muntafik aşiretleri Irak'a bağlandı. İki ülke arasındaki sınır ise, "aşiretlere ait otlak ve kuyuların yerleriyle belirlenecekti."⁵³ Ancak İbn Suud bu antlaşmayı onaylamayı reddetti. Aynı günlerde İhvanlar yeniden Hicaz'a sızmaya başladılar. Her yandan Vahhabiler tarafından baskı altına alınan İngilizler artık bir seçim yapmak zorundaydılar. *India Office*'te görevli Sir Arthur Hirtzel bu durumu şöyle anlatır: "Artık yavaş yavaş İbn Suud'un Mekke'ye yerleşmesinin iyi bir şey olacağı duygusu ağır basmaya başladı. Kuşkusuz bu

52 A.g.y., s. 173.

53 A.g.y., s. 175.

bize, birkaç kötü saat yaşatacaktır ama sonra, olaylar mutlaka durulur.”⁵⁴

1922'nin ağustos ayında doğal bir koridor olan Sirhan Vadisi'ni izleyen İhvanlar, Ürdün topraklarında ilerleyerek Amman'ın yirmi kilometre yakınına kadar geldiler ve orada ancak İngiliz zırhlıları ve uçakları tarafından durdurulabildiler. Hicaz ve Irak'tan sonra şimdi de Ürdün sınır sorunu gündeme girmiş; İngilizlerin koruması altındaki üç Haşemî krallık Suudi baskısı altında yaşar olmuştı. En büyük tehlike ise, Ürdün ile Irak'ı birbirine bağlayan ve İngilizlerin petrol boru hattıyla demiryolunu geçirmeyi planladıkları koridor üzerindeki tehditten kaynaklanıyordu. Bunun üzerine Cox, Dickson'u Bahreyn'e göndererek İbn Suud ile temasa geçmeye ve bu sorunların ele alınacağı bir konferans düzenlemeye karar verdi. İşte tam bu sırada, savaştan beri uyuklamaya terk edilmiş gibi görünen bir faktör, petrol faktörü yeniden sahneye çıktı.

Holmes'un gelişi

Ortadoğu ve Arabistan yarımadasının petrol kaynaklarının denetimi, çok doğaldır ki, İngilizlerin bu bölgeyi denetim altında tutma projelerinin önemli bir ögesini oluşturuyordu. 1913'te buradaki arama çalışmalarını yönetmiş olan Amiral Slade, 31 Ekim 1916 tarihli “Savaş sonunda Basra Körfezinde siyasal durum” başlıklı memorandumunda, “Mezopotamya, Kuveyt, Bahreyn ve Arabistan'daki petrol çıkarma haklarının”⁵⁵ İngilizlerin elinde bulunması ve Kerkük petrol havzasının işgal edilmesi konularını vurgulamış, 1918 Ağustosunda da, Mezopotamya'nın kuzeyine yönelik büyük saldırıyı başlatmıştı. Bu harekât Türkiye ile imzalanan

54 10 Haziran 1922 tarihli, Troeller, *a.g.e.*, s. 178.

55 Kent, *a.g.e.*, s. 125.

ateşkesten birkaç gün sonra Musul'un ele geçirilmesiyle tamamlandı.⁵⁶

Savaş sonunda İngiltere'nin müttefikleri, paylaşımından paylarına düşeni istediler. Bunların başında Ortadoğu paylaşımını İngiltere ile birlikte planlamış olan Fransa geliyordu. Bu amaçla yapılan birkaç görüşme ve sonuç vermeyen anlaşmadan sonra, San Remo'da imzalanan anlaşma ile Fransa'ya Turkish Petroleum Company'deki Deutsche Bank'ın % 23,75'lik hissesi verildi.⁵⁷ Ama bu planın gerisinde, manda ve benzeri protektoraların bedelini İngiltere öderken, meydana imtiyaz peşinde koşan Amerikalılara bırakmak anlamına gelen "açık kapı" ilkesini savunan ABD yer alıyordu. Oysa İngiltere'nin politikası bunun tam tersiydi. İngiltere, devlet şirketi olan APOC'a tekel durumu sağlamak amacıyla, tüm havzayı himaye antlaşmalarıyla kendine bağlamak niyetindeydi.

APOC 1917'de yaptığı bir araştırmadan sonra, imtiyaz almak için Kuveyt'le görüşmeler yapmak istedi –söz konusu havza Turkish Petroleum Company'nin denetimindeki alanın dışında kalıyordu– fakat Cox, şirkete savaşın sonunu bekleme tavbiyesinde bulundu.⁵⁸

1921'de, o sırada Majestelerinin hizmetinden ayrılarak APOC'ta çalışmaya başlayan Arnold Wilson, Körfez emirliklerinin bağlı bulunduğu Sömürgeler Bakanlığı'nın başındaki Winston Churchill ile Kuveyt imtiyazı için görüşmelere başladı. Churchill görüşmelerin Körfez'deki İngiliz üst yetkilisi ile ve bakanlığı tarafından geliştirilmiş iki aşamalı bir tip-sözleşmeye uygun olarak yapılmasını şart koşmuştu. Buna göre, ilk aşamada sondaj, ülke topraklarının bütününde yapılacak, ikinci aşamada ise petrol, seçilen belirli bölgeler-

56 Bkz. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 146-147.

57 *A.g.y.*, s. 148-152.

58 Chisholm, *a.g.e.*, s. 4.

de çıkarılacaktı. Churchill ayrıca, imtiyazlardan ancak İngiliz vatandaşı olan kişi ve kuruluşların yararlanabileceğini hatırlattı. Öte yandan 1922'nin ocak ayında kendisiyle temas geçilen şeyh Ahmad, şirketin getirdiği ve İngiliz hükümeti tarafından onaylanmış her tür anlaşmayı kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi.⁵⁹

Oysa aynı tarihlerde hükümetlerini arkalarına almış olan Amerikan şirketleri İngiliz makamlarına karşı bir saldırı başlatıyorlardı. İngilizlerin Arabistan'da kurdukları sistemin zayıf halkası imam Yahya'nın hâlâ direnmekte olduğu Yemen idi. Fransız Victor-Louis Cherruau 1922 yılının ocak-mayıs ayları arasında burada bir arama yaptı ve aralık ayında New York'taki Standard Oil Company'nin jeologlarıyla birlikte geri döndü. Ancak Yemen'de petrol yoktu.⁶⁰ Bu durumda Amerikan şirketleri için, Truva atı işlevi gören İngiliz vatandaşı petrol imtiyazı avcılarından yararlanmak en akıllıca yoldu. Bu işte en başarılı olan kişi ise, Güney Afrika, Rusya, Meksika, Nijerya ve Uruguay'da altın ve başka madenler aradıktan sonra, 1920'de Londra'da birkaç ortakla birlikte, 50.000 sterlin sermayeli Eastern and General Syndicate şirketini kuran bir Yeni-Zelandalı, Frank Holmes idi. Bu şirketin önde gelen hissedarlarından birisi Allen and Hanburys adlı ilaç şirketi olduğundan grubun ilk işlerinden birisi, Aden'de bir eczane açmak olacaktı. Holmes bu kanaldan İdrisi ile görüşerek Fersan adasında bir imtiyaz elde etmeye çalıştı, ama başarılı olamadı.

O sırada kendisine Cox tarafından gönderilmiş olan Dr. Mann adlı biri tarafından tedavi edilmekte olan İbn Suud, bu kişiyi 1922 Baharı'nda Londra'ya özel temsilcisi olarak

59 A.g.y., s. 4, 90.

60 Bkz. Aden'deki Amerikan konsolosu Raymond Davis'in 3 Şubat 1923 tarihli raporu, Reginald W. Sinclair (der.) *Documents on the History of Southwest Arabia*, Salisbury N.C., 1976, cilt I, s. 413-414.

gönderdi. 1918'den beri Şerif Hüseyin'in İngiliz hükümetinden aldığı aylık 200.000 sterlin desteğe karşılık yılda ancak 60.000 sterlin kadar bir destek almakta olan İbn Suud, yayılmacı siyaseti açısından daha fazla parasal desteğe muhtaç olduğu gibi, İngilizler ona verdikleri yardımı her an keşbilecekleri tehdidinde bulunmaktaydılar. Dolayısıyla Dr. Mann imtiyaz avcılarının peşine düştü ve Holmes ile buluştu. İbn Suud ile görüşmesi için bir buluşma ayarlanan Holmes, 1922 Ekim ayının sonunda, tam da Dickson'un sınır sorunlarını çözmek için İngiliz-Suudi Konferansı'nı düzenlediği sırada Bahreyn'e geldi.⁶¹

İbn Suud gibi, iki yıl önce Bahreyn'de ajan olduğu sırada sonuç vermeyen bir petrol sondajı yapan Dickson da, el-Hassa'nın Türk valisi tarafından 1913'te İstanbul'a gönderilen petrol kaynaklarıyla ilgili rapor hakkında bilgi sahibi idi. Holmes'ı görünce Cox'u uyardı ve İbn Suud'un, Holmes'm gelişini beklediği için konferansın toplanma tarihini erteleyeceği kanısında olduğunu bildirdi.⁶²

Bahreyn'de Holmes, Amerikan Dışişleri Bakanlığı ile ilişkileri olan, İbn Suud'a yakın Lübnanlı bir aileye mensup, Amerikan vatandaşı Amin Rihani⁶³ ve sonunda Holmes'un yöredeki aracısı olacak olan, Bahreynli zengin bir tüccar aileden gelen Mohammed Yatim ile görüştü.⁶⁴ Kasım ayı başında, Türkler tarafından saptanan bitüm sızıntısını görmek için Katif'e yaptığı kısa bir ziyaretten sonra el-Hufuf'ta İbn Suud ile buluşmak üzere adadan ayrıldı. İbn Suud imtiyaz konusuna ilgi duyduğunu söyleyerek Holmes'dan bir rapor yazmasını istedi ve onu, 22 Kasım'da Ukayır'da başla-

61 Troeller, *a.g.e.*, s. 196, Chisholm, *a.g.e.*, s. 94.

62 H.R.P. Dickson, *Kuwait and her Neighbours*, Londra, 1956, s. 268-269.

63 Bkz. Amin Rihani'nin 3 Aralık 1923 tarihinde Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği rapor, İbrahim Al-Rashid (der.), *Documents on the History of Saudi Arabia*, cilt I, Salisbury, N.C., 1976, s. 113-137.

64 Chisholm, *a.g.e.*, s. 94.

yan sınırların belirlenmesiyle ilgili konferansa yanında götürdü. Konferansa başkanlık eden Cox'un yanında Irak yetkilileri yer almakta iken, Kuveyt'i yalnız İngiliz ajanı binbaşı More temsil etmekteydi. Katar gibi ülkeler ise toplantıda hiç temsil edilmiyordu. Oysa bu ülkenin emiri ekim ayında Bahreyn'deki İngiliz ajanını ziyaret ederek Ibn Suud'un aleyhindeki davranışlarından şik yet i olmuşt . ⁶⁵

Konferansın ilk haftası bir sağırlar diyalogu şeklinde geçti. Ibn Suud Fırat'ın güneyindeki bütün aşıretleri isterken, Cox ve Iraklılar Muhammere kararlarına bağılı kalma yolunu tuttular. Ayrıca taraflar arasında iki farklı sınır anlayışı konusunda çatışma vardı. Ibn Suud sürülerin geçiş yollarını hesaba katan ve kuyularla otlakların paylaşılmamasını esas alan bir aşıret sınırı önerirken İngilizlerin  nerisi, bir sınır hattı çizilmesi idi. Görüşmelerin bu aşaması, Cox ile Ibn Suud arasında, tercümanlık yapan Dickson'un demesine göre, Ibn Suud'un bir ilkokul  ğrencisi gibi azarlanmasına yol açan şiddetli bir kavgayla sonuçlandı. Bunun  zerine Ibn Suud sınırın çizilmesi konusunda Cox'un otoritesine boyun eğıdi. Cox da, gene Dickson'un anlattığına göre, eline kırmızı bir kalem alarak Irak ile Suudi Arabistan arasındaki bugünkü sınırı çizdi. Sınırı çizerken iki ülke arasında eşkenar d rtken şeklinde, "tarafsız bölge" denilen ve iki tarafın aşıretlerinin otlak olarak kullanabilecekleri bir bölge bırakmıştı ki, bu Ibn Suud'un sınır anlayışına verilen bir ödün olarak görülmelidir. Ibn Suud'un Fırat'ın güneyinde talep ettiğı aşıret topraklarının sınır dışında bırakılmasına karşılık Cox, 1913 tarihli İngiliz-Türk Antlaşması'nda Kuveyt toprağı olarak saptanmış olan toprakların üçte ikisini bu ülkeden ayırarak Ibn Suud'a verdi ve bu değışikliğe binbaşı Major hiçbir itirazda bulunmadı. Yeni Kuveyt sınırının güneyinde Cox, bir başka tarafsız bölge oluşturdu ve Suudilerin itirazlarına karşılık, Kuveyt

65 Zahlan, *a.g.e.*, s. 63-64.

aşiretlerinin de sürüleri için otlağa ihtiyaç duyacaklarını söyledi. Suudilerin bu sınır hattından hiç hoşnut olmadıklarını görerek ısrar etmelerinin nedenini sorduğunda, Suudiler, açıkça, o bölgede petrol bulunduğunun sanıldığını söylediler. Bunun üzerine Cox, “Ben de bunun için o bölgeyi tarafsızlaştırdım, kazancı aranızda paylaşırsınız,”⁶⁶ dedi.

Ürdün ile olan sınırla ilgili olarak İbn Suud, Sirhan Vadisi’nin tamamını ve Suriye çölüne açılan bir kapı istemişti ki, bu, Ürdün ile Irak arasındaki bağlantının kopması anlamına geliyordu. Cox onlara İbn Suud’un o sırada zaten elinde bulundurduğu Cafv ile Sirhan Vadisi’nin bir bölümünü verme vaadinde bulundu. Ancak Ürdünlü delegelerin bulunmadığı görüşmeler sırasında hiçbir karar alınamadı.

Konferansın son gününde, 2 Aralık’ta, İbn Suud, el-Hasa eyaletiyle ilgili olarak, bu eyalete özgü bir işletme biçimi öngören Holmes projesini sundu. Cox’un bu öneriye karşı çıkması pek kolay değildi. Yapabildiği sadece, İbn Suud’dan APOC’tan benzer bir teklif gelmeden karar vermeyeceğine dair bir taahhüt mektubu almak oldu. Buna karşılık Cox, İbn Suud’un Katar’ı da bu imtiyaza dahil etme niyetine kesin biçimde karşı çıktı.⁶⁷

Şimdi sıra, bu kararları Kuveyt emirine bildirmeye gelmişti. Bu görev Dixon ve More’un yardımıyla Cox’a verildi. Varılan anlaşmalardan şaşkına dönen şeyh, topraklarının üçte ikisini kaybetmesi konusunda neden önceden bilgilendirilmediğini sordu. Cox, İbn Suud’un bu toprakları nasılsa kuvvet yoluyla alacağı yönünde bir cevap verdi. Şeyh anlaşmaları imzaladı, fakat bundan böyle İngilizlerin oyununa gelmeye de karar verdi.⁶⁸

66 Dickson, *a.g.e.*, s. 271-277.

67 Chisholm, *a.g.e.*, s. 94; Dickson, *a.g.e.*, s. 177-178; Rihani için bkz. Rashid, *a.g.e.*, s. 135; Clive Leatherdale, *Britain and Saudi Arabia, 1925-1939: The Imperial Oasis*, Londra, 1983, s. 38.

68 Dickson, *a.g.e.*, s. 279-280.

Birkaç gün sonra, 19 Aralık'ta More kendisine APOC ile imzalanacak imtiyaz anlaşmasının koşullarını sundu. Kuveyt topraklarının tümünü kapsayan ilk petrol arama anlaşması karşılığında şeyh Ahmed'e 10.000 rupi, yani yaklaşık 750 sterlin ödenecekti (başlangıçta Sömürgeler Dairesi'nin bu imtiyaz karşılığında 1.000 rupi önerdiği biliniyor!). Bu ilk imtiyazın ardından gene iki yıl süreyle ve aynı para karşılığında, seçilen bölgelerde petrol arama izni verilecek, son olarak da, en fazla 100.000 dekarlık bir bölgede, pazarlık konusu olabilecek bir süre için, varil başına 3 rupi, 8 anna (2 şilin 2 peni) üzerinden bir işletme imtiyazı verilecekti.⁶⁹

More'dan bazı açıklamalar istedikten sonra şeyh, üretilen petrol için varil başına % 25 hisse istediğini ve sözleşmede başka değişiklikler yapma hakkını saklı tuttuğunu bildirdi.⁷⁰ Mart ayında APOC daha önceki üç aşamayı birleştiren yeni bir teklifle geldi, ancak ödemeler konusunda ilk teklifte ısrar edilmekteydi.⁷¹ Aynı günlerde Holmes ve Rihani Cox'u Bağdat'ta ziyaret ettiler. Holmes'a pek olumlu bir yaklaşımı olmayan Cox, ona, Londra'ya giderek İngiliz hükümetinden yetki almasını salık verdi. Ancak İbn Suud'u bağımsız bir şirkete imtiyaz verme konusunda ikna etmiş olan Rihani, Holmes'u da İbn Suud ile görüşme konusunda ikna etti.⁷²

Bu arada, Londra ile İbn Suud arasındaki ilişkiler gide-rek bozulmaktaydı. Sömürgeler Bakanlığı, İbn Suud'a 1922-1923 dönemi için ödenecek son taksit olan 50.000 sterlinin Ürdün sınırıyla ilgili anlaşmanın imzalanması koşuluy-

69 Chisholm, *a.g.e.*, s. 91 ve Julia Ashtiany, *The Arabic Documents in the Archives of the British Political Agency Kuwait, 1904-1949*, India Office Library and Records, 1982, s. 287.

70 Şeyh Ahmed'den More'a, 5 ve 19 Ocak 1923; More'dan şeyh Ahmed'e 9 Ocak 1923, *a.g.y.*, s. 287-288.

71 Chisholm, *a.g.e.*, s. 91-93.

72 Rihani, bkz. Rashid, *a.g.e.*, s. 135-136.

la ödenmesine karar verdi.⁷³ Sonunda İbn Suud, 6 Mayıs 1923'te Holmes ile, Suudi Arabistan'ın en önemli petrol havzası sayılması gereken el-Hassa bölgesiyle ilgili olarak, 7.000 sterlin karşılığında bir petrol arama anlaşması imzaladı. Hatta anlaşmaya, Eastern and General Syndicate'in, APOC'a kendisine hükümdar tarafından verilmiş hiçbir petrol ya da başka bir maden imtiyazını satamayacağına dair bir de madde eklendi.⁷⁴ Bir hafta sonra Cox İbn Suud'a İngiliz yardımının sona erdiğini bildirdi.⁷⁵

Sözleşmenin imzalanmasının hemen ardından Holmes, Kuveyt şeyhi Ahmed'e bir mektup yazarak İbn Suud'dan "bütün öbür şirketlere karşı bir imtiyaz elde ettiğini" ve Amin Rihani'nin, şeyhe kendisini takdim eden ve kısa süre sonra kendisine bildirilecek bu imtiyaz koşullarını incelemenden herhangi bir petrol imtiyazı vermemesini tavsiye eden bir mektup gönderdiğini bildirdi.⁷⁶

Holmes Kuveyt'e bir hafta sonra geldi ve şeyhe anlaşmanın imzalanması sırasında 2.000 sterlin ile kârın % 20'sini önerdi; ayrıca şeyh şirketin % 20 hissesini alarak ona ortak olabilecekti. Şeyh hiç vakit kaybetmeden More'a bir mektup yazarak Holmes'un önerilerini kabul etmek niyetinde olduğunu bildirdi. More, her ne kadar Holmes'un henüz İngiliz hükümetinden onay almadığını ve şeyh Mübarek'in İngilizlerin onayı olmadan imtiyaz vermemeyi taahhüt ettiğini hatırlattıysa da, şeyh, Holmes'un da İngiliz vatandaşı ve söz konusu onayı almak üzere Londra'ya gitmekte olduğunu, böylece meselenin hal yoluna gireceğini bildirdi.⁷⁷ Holmes'un ayrıl-

73 Sömürgeler Bakanı Devonshire Dük'ünden Filistin ile görevli yüksek komiser Herbert Samuel'e, 7 Nisan 1923, bkz. Troeller, *a.g.e.*, s. 193.

74 Chisholm, *a.g.e.*, s. 94, 98.

75 Troeller, *a.g.e.*, s. 194.

76 9 Mayıs 1923 tarihli mektup, bkz. Chisholm, *a.g.e.*, s. 5.

77 Şeyh Ahmed'den More'a, 23 ve 28 Mayıs 1923; More'dan şeyh Ahmed'e, 23 ve 29 Mayıs 1923; Ashtiany, *a.g.e.*, s. 288 ve Chisholm, *a.g.e.*, s. 6.

masından birkaç gün sonra, Wilson APOC'un yeni teklifiyle geldi. Şeyh kibarca, bilgi edinmeden herhangi bir şirketle imtiyaz anlaşması imzalamayacağını bildirdi. 9 Temmuz'da More, Sömürgeler Bakanı'nın şeyhin Holmes ile imtiyaz anlaşması imzalamasına izin vermeyeceğini bildirdi. Şeyh bu kararı göz önünde bulunduracağını, fakat aynı zamanda APOC'un teklifini de reddettiği cevabını verdi.⁷⁸

Bunun üzerine Körfez'deki İngiliz yetkilisi Knox, Wilson'a, pazarlıkları Holmes'un çıkmaza sürüklediğini kabul etmekle birlikte şimdilik gerilimi düşürmesi ve konuyu daha sonra ele alması tavsiyesinde bulundu. Aynı şekilde Sömürgeler Bakanı da şeyhlere sabit royalty hakları vermek yerine hisse önerilmesini kabul edilemez bulduğunu ve şeyhlerin taahhütlerini çiğnemelerine göz yumulamayacağını bildirmekteydi.⁷⁹

Böylece, on bir yıl sürecektir olan uzun bir çatışma başladı. Kuveyt imtiyaz anlaşması ancak, 23 Aralık 1934'te imzalanacak, arada geçen sürede, siyasal olaylar ön plana geçecekti.

Hicaz'ın fethi

Irak sorununu çözen Ukayır buluşmasından sonra gündeme Ürdün sınırı meselesi geldi. 1923 Mayıs'ında Abdullah, Ürdün'ün bağımsızlığını ilan etti ve bir ay sonra Vahhabiler Sirhan Vadisi'nin kuzeyindeki Kef'e saldırdılar. Saldırının İngilizler tarafından püskürtülmesinden sonra Kef Abdullah'a geri verildi, ancak bir yandan da köyün savunmasını kendi olanaklarıyla sağlaması gerektiği bildirildi. Öte yandan, Faysal, İbn Suud'un Kef'e saldırması durumunda kardeşi-

78 Chisholm, *a.g.e.*, s. 96-97; Ashtiany, *a.g.e.*, s. 288-289.

79 Wilson'dan APOC müdürüne, 17 Ağustos 1923 ve Devonshire Dük'ünden G.S. Knox'a, 6 Eylül 1923, Chisholm, *a.g.e.*, s. 98-103.

nin yardımına koşacağını açıkladı ve ekim ayında İhvanlar Medine'nin kuzeyindeki el-Ula mevkiinde Hicaz demiryoluna saldırınca Haşimiler (Hüseyin'in ailesi) ile İbn Suud arasındaki eski çatışma yeniden alevlendi. Artık soruna bir çözüm getirilmesi kaçınılmazdı. Bu amaçla Kuveyt'te toplanan konferansta İngilizler, Akabe'nin Ürdün'de ve Vahhabilerin elinde bulunan Hurma ve Turebe ile el-Müdevvere'den itibaren Hicaz demiryolunun Hicaz'da kalması koşuluyla, Sirhan Vadisi'nin Kef'in güneyindeki bölümünün İbn Suud'a terk edilmesi yönünde tavır aldılar.⁸⁰

Kuveyt Konferansı 7 Aralık 1923'te, Irak, Ürdün ve Necd delegelerinin katılımıyla başladı. Ancak Hüseyin İbn Suud'u tanımama konusundaki inadını sürdürdüğü için, Hicaz konferansta temsil edilmiyordu. Yaşlı şeyhin inadı İngilizleri çileden çıkarma noktasına varmıştı. Cidde'deki İngiliz konsolosluğu sıfatıyla hükümetinin Hüseyin nezdindeki temsilciliğini de yürüten Bullard bu konuda şunları yazar: "Kalleş, yalancı, sahtekâr, kuşkucu, inatçı, mağrur, kendini beğenmiş, cahil, para canlısı ve gaddar bir Arap şeyhinin, birdenbire hiçbir şey anlamadığı sorunları çözme durumuna getirildiğini ve onu gemleyecek güçte tek bir insanın bulunmadığını hayal edin; işte size kral Hüseyin'in portresi!"⁸¹

Bu koşullarda Kuveyt'te hiçbir sorun çözülemediği gibi, Irak ile Necd arasındaki anlaşmalar bile yeniden tartışma konusu oldu ve konferansa 30 Ocak'ta ara verildi. Öte yandan 4 Mart'ta Ankara'da halifelik Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından ilga edildi. Bu fırsattan yararlanan Hüseyin, ertesi gün kendini halife ilan etti. Aynı ayın 20'sinde de 2.000 İhvan Irak'taki Dafir aşiretine saldırdı. Bu durumda yeniden başlayan konferansa katılmak amacıyla Kuveyt'e

80 Devonshire Dük'ünden Bağdat'taki yüksek komisere, 8 Kasım 1923, Troeller, *a.g.e.*, s. 201.

81 Bullard'dan Ryan'a (*Foreign Office*), 23 Aralık 1923, Leatherdale, *a.g.e.*, s. 38.

gitmekte olan Irak delegasyonu Bağdat'a geri dönmeye karar verdi. Konferans kesin olarak askıya alındı.

Bundan sonraki ara dönemde İngilizler, Ürdün ve Irak'ı Kraliyet Hava Kuvvetlerinin ezici gücü ve zırhlı araçlarıyla, ellerinde tüfekten başka bir şey bulunmayan Bedevilere karşı savunmaya kararlı olmakla birlikte, Hicaz için yapabilecekleri hiçbir şey olmadığını biliyorlardı. Gene de, İbn Suud'un desteğini kazanmak umuduyla petrolle ilgili son bir deneme daha yaptılar. Mart ayında Holmes, İbn Suud ile, bu kez, Necd ile Kuveyt arasındaki tarafsız bölge konusunda bir imtiyaz anlaşması imzalamıştı. Ancak anlaşmanın geçerli olabilmesi için şeyh Ahmed'in imzası da gerekiyordu. İşte bu sırada, çok şaşırtıcı bir gelişme oldu ve binbaşı More, APOC tekliflerinin daha uygun olduğunu söylemekle birlikte, şeyhin anlaşmayı imzalamasına izin verdi. Holmes'un nisan ayında bölgede arama yapması için İsviçreli bir jeologu göndermesinin ardından, 17 Mayıs tarihinde, tarafsız bölge ile ilgili imtiyaz anlaşması imzalandı.⁸²

4 Haziran 1924'te, Riyad'da, Vahhabilerin imamı olan İbn Suud'un babasının başkanlığında büyük bir kongre toplandı ve Hicaz ile ilgili olarak başlatılması planlanan saldırıyı görüştü. Ağustos ayında 3.000 dolayında İhvan Amman'ın varoşlarına kadar geldiler. Ancak geri püskürtüldüler ve çok kayıp verdiler. Hicaz saldırısı 29 Ağustos'ta Ta'if'in ele geçirilmesiyle başladı.

Hicaz'ın ele geçirilmesi İbn Suud için aslında çocuk oyuncağı sayılacak bir olaydı, ama harekâtın kutsal yerlere sıçraması durumunda haberin Müslüman dünyada derhal büyütüleceği ve aleyhine kullanılacağından çekinen İbn Suud, harekâtı çok temkinli biçimde sürdürüyordu. Bu nedenle fetih süreci bütün bir yıla yayıldı.

24 Eylül'de bu bölgeden sorumlu olan Sömürgeler Bakan-

82 Chisholm, *a.g.e.*, s. 10-11, 103; Ashtiany, *a.g.e.*, s. 289.

lığı *Foreign Office*'e, kutsal yerleri İbn Suud'a karşı doğrudan ya da dolaylı biçimde savunmak için herhangi bir hareket yapılmasının söz konusu olmadığını bildirdi. Ayrıca Ürdün ve Irak'taki İngiliz yüksek komiserleri Samuel ve Dobbs'a, bu iki ülkenin Hicaz meselesine bulaşmasına izin verilmeyeceği bildirildi.⁸³ İngilizler, Vahhabilerin şimşeklerini üzerlerine çekmemek için Hüseyin'in oğullarına, babalarının yardımına koşmayı yasaklamışlardı.

25 Eylül'de toplanan ikinci Vahhabi kongresi Hüseyin'den tahttan feragat etmesini istedi. Mekke ve Cidde'nin önde gelenleri de bu isteğe katılınca Hüseyin, 3 Ekim'de tahttan çekildi. Hüseyin'in büyük oğlu Ali'nin başkanlığında geçici bir meşruti hükümet kuruldu. Samuel, Amman'daki oğlunun yanına gelmesine izin vermediği Hüseyin'i Akabe'ye gönderdi.⁸⁴ Yeni hükümdar görüşmelere başlanmasını istediysede, İbn Suud bu isteği geri çevirdi. 14 Ekim'de Vahhabiler Mekke'yi işgal ettiler. Rabig ile el-Lit ve Kunfuda limanları düştü. Ali, Cidde, Yenbu ve Medine dışındaki yerlerde denetimi kaybetti.

İşte, Akabe ve artbölgesi Ma'an sorunu, tüm ağırlığıyla bu sırada patladı. Bu yerleşimler Hicaz'a bağlıydı ve şimdi, Ürdün ile Necd sınırının hâlâ belirlenmiş olmadığı göz önünde bulundurularak Ürdün'e aktarılmaları gerekiyordu. Mekke'nin ele geçirilmesinden bir gün sonra Sömürgeler Bakanlığı İbn Suud'a bir uyarı mektubu göndererek, Ma'an ve Akabe'ye, ortada herhangi bir kışkırtma yok iken yapılacak bir saldırının, İngilizlerin sorumluluğu altındaki bir bölgeyi hedef alan bir saldırı olarak kabul edileceğini bildirdi.⁸⁵ Aynı gün, Körfez'deki siyasi görevli Trevor'a, Ürdün sınırıyla ilgili bir talimat gönderildi. Buna göre İngilizler, Keften başla-

83 Troeller, *a.g.e.*, s. 219.

84 Samuel'den Sömürgeler Dairesi'ne, 11 Ekim 1924, *a.g.y.*, s. 220.

85 Leatherdale, *a.g.e.*, s. 39.

arak Sirhan Vadisi'ni İbn Suud'a verecek, ama buna karşılık Akabe, Ma'an ve Hicaz demiryolunun el-Müdevvere'nin kuzeyinde kalan bölümünün denetimini koruyacaklardı.⁸⁶

Cidde'de kuşatılan oğluna yardım göndermek amacıyla Akabe'yi kullanan Hüseyin'in bu tavrı karşısında İbn Suud'un limana saldırma tehdidinde bulunduğu 1925 Baharı'na kadar, durum fazla değişmedi. Bu son gelişme karşısında Sömürgeler Bakanlığı bir ultimatom vermek istediysede de, *Foreign Office*'te görevli Austen Chamberlain bu isteğe "Eski kral Hüseyin için neden savaşalım?"⁸⁷ yanıtını verdi. Sonunda şerif, İngiliz bandıralı bir gemiye bindirilerek Kıbrıs'a götürüldü.

30 Haziran'da İbn Suud, Ürdün sınırıyla ilgili olarak görüşmelerin başlatılmasını istedi. İngilizler bu isteğe iki aşamada tepki gösterdiler. 7 Temmuz'da Sömürgelerle ilgili devlet bakanı olan Amery, Avam Kamarası'nda Ma'an ve Akabe bölgelerinin Ürdün emirliğine ait olduklarını açıkladı. İkinci aşamada da Sir Robert Clayton, İbn Suud ile sınır meselesini görüşmek üzere onu ziyarete gitti. Bu görüşmeler, 2 ve 3 Aralık 1925'te kabul edilen iki anlaşma ile sonuçlandı. Bunlardan Bahra Antlaşması, Irak sınırına kesin bir çözüm getirirken Ürdün sınırıyla ilgili Hadda Antlaşması da, istihkam yapılmaması koşuluyla Kef'i Necd'e bırakmaktaydı. Bununla birlikte, Hicaz anlaşmazlığı sürdüğünden, Akabe sorununa bir çözüm bulunabilmiş değildi. Fakat Clayton İbn Suud'u, Ma'an ve Akabe üzerindeki sahiplik haklarının Ürdün'de olduğuna "kapanmış bir mesele"⁸⁸ gözüyle bakması konusunda ikna etti.

İki gün sonra Medine düştü ve 22 Aralık'ta Ali teslim ol-

86 Trevor'dan Bahreyn'deki İngiliz ajanına, 20 Ekim 1924, Troeller, *a.g.e.*, s. 233.

87 Bullard'dan Chamberlain'e, 17 ve 20 Mayıs 1925, Sömürgeler Bakanı Leopold S. Amery'den Chamberlain'e 21 Mayıs tarihli yazı ve Chamberlain'in 23 Mayıs tarihli notu, Leatherdal, *a.g.e.*, s. 39-40 ve Troeller, *a.g.e.*, s. 224-225.

88 *A.g.y.*, s. 228-229.

du. 8 Ocak 1926'da İbn Suud Hicaz kralı ve Necd sultanı ilan edildi. Bu ülkeyi tanıyan ilk devlet Sovyetler Birliği idi ve onu Fransa ile İngiltere izlediler.

Bu çatışmanın Arabistan'ın güneyi üzerinde kimi etkileri olması kaçınılmazdı. 1925 Baharı'nda el-Hassa'nın Suudi valisi, Vahabilerin etki alanının nereye kadar uzandığını görmek amacıyla, geleneksel, Bedevilerden haraç isteme yöntemine başvurdu. Bu yolla Umman'ın sınırındaki Bureymi vahasına kadar ilerledi. Vaha, Abu Dabi emirinin denetimi altındaydı, fakat şeyh Sultan bin Zeyd bu bölgede kendi yargı yetkisini kabul ettirememişti. Bunun üzerine Bureymi'nin yardımına koşmak üzere Umman imamı bir sefer düzenledi. Sonunda yerel şeflerle Umman'dan gelmiş olanlar, ağustos ayında Bureymi'de buluştular ve Vahhabilerin bölgeye girmesini önlediler.⁸⁹

Hicaz'ın güneyinde ise, 1922'de Seyyid Muhammed el-İdrisi'nin ölümü, Asir üzerindeki emelleri yeniden ateşledi. 1925 Martı'nda Yemen imamı Yahya, İngilizler tarafından Asir'e ait olduğu söylenen Hudeyde'yi işgal etti ve bu gelişme ülkeyi İbn Suud'a yakınlaştırdı.⁹⁰

Daha güneyde ise, imam Yahya ile İngilizler arasında vurkaç savaşları devam ediyordu. 1923'ün aralık ayında Sanaa'ya özel görevle gönderilen yarbay Jacob başarılı olmadı ve imam, İngiliz topraklarındaki Bayda'yı işgal etti. İbn Suud'la yapılan anlaşmalardan sonra Clayton, 1926 Ocak-Şubat aylarında Sanaa'yı ziyaret etti ama, bu ziyaret de bir sonuç vermedi; çünkü imam, Aden'in bütününe istemekteydi.⁹¹ İngilizlerin başarısızlığı bölgede İtalyanların etkinliklerini hızlandırdı ve 2 Eylül 1926'da Yemen ile İtalya arasında bir dostluk ve ticaret antlaşması imzalandı. Böylece

89 Kelly, *a.g.e.*, s. 115-117.

90 Bullard'dan Chamberlain'e, 20 Temmuz 1925, Troeller, *a.g.e.*, s. 230.

91 Macro, *a.g.e.*, s. 54-55.

İtalya, antlaşma yoluyla bir Arap devletinin bağımsızlığını tanıyan ilk Avrupa devleti oldu.⁹²

Bu anlaşma Asir'in durumunu daha da hassaslaştırdı. Emir Seyyid Hasan el-İdrisi eylül ayında Fersan adası petrolleriyle ilgili olarak Shell ile bir anlaşma imzalarken, bunun İngiliz korumasını davet edeceğini düşünmekteydi. Oysa İngiliz hükümeti, APOC'un rakibi olan Shell'e hiçbir yakınlık duymuyordu. Nitekim, Aden valisi tarafından aktarılan ve Fersan adasındaki petrol imtiyazı için İngiliz garantisi isteyen Shell'in talebine *Foreign Office*, adadan çıkarılarak pazara sunulan petrolün hiçbir zaman 100.000 İngiliz sterlin değerini aşamayacağını ve bu koşullarda imtiyazın yarısının İtalyanlara teklif edilmesinin iyi olacağını bildirdi.⁹³ 21 Ekim 1926'da Asir Suudi korumasını kabul etti.⁹⁴

Suudi devletinin önemi, 1915 tarihli antlaşmanın yerine daha uygun bir yenisinin konulmasını gerektiriyordu. Ancak Londra konu üzerine eğildikçe, sorunların karmaşıklığını daha iyi kavramaya başladı. Örneğin daha işin başında, 1926'da, İngiltere İbn Suud'a Filistin'deki siyonistlere karşı bazı yükümlülükler üstlendiğini kabul ettiremeyeceğini gördü ve bu düşünce terk edildi.⁹⁵ Aynı şekilde Suudi topraklarında yaşayan yabancılarla ilgili olarak, İslam yasalarının uygulanmasıyla ortaya çıkan sorunların büyüklüğüne karşın, ayrı bir yabancılar statüsü uygulanması talebinden vazgeçildi.⁹⁶ Geriye sınır sorunları kalıyor, bunların başında da Ürdün'ün sınırları geliyordu. Chamberlain geri adım atmaya hazırdı: "Bu iki bölgenin [Ma'an ve Akabe] neden bir

92 Metin için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, s. 380-381.

93 Reilly'den Sömürgeler Bakanlığı'na ve Sir Lancelot Oliphant'a, 6 Ocak 1927 tarihli yazılar, Leatherdale, *a.g.e.*, s. 206-207.

94 Metin için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, s. 382-383.

95 Bkz. Clayton'dan Schuckburgh'a (Sömürgeler Bakanlığı), Leatherdale, *a.g.e.*, s. 65.

96 6 Ekim 1926 tarihli bakanlıklararası konferans, *a.g.y.*, s. 68-70.

İngiliz askerine bedel olabileceklerini bir türlü anlayamıyorum. Ürdün bana, aciz, güvenilirmez, başımıza çorap örmekten başka bir işe yaramayan bir prens tarafından, kötü yönetilen bir ülke olarak görünüyor,”⁹⁷ diyordu. Fakat, Akabe olmaksızın Ürdün’ün yaşama şansı olmadığına inanan Filistin yüksek komiseri Lord Plumer’in sert tepkisi karşısında, İngiltere eski tavrını korumayı sürdürdü.⁹⁸

Aynı günlerde ortaya çıkan bir sorun da, Suudilerin Körfez emirlikleriyle olan sınır anlaşmazlıklarıydı. Körfez’deki İngiliz yetkilisinin Londra’ya el-Hassa valisinin haraç toplamak üzere Abu Dabi’nin güneyine, hatta ta Umman’a kadar gittiğini bildirdiği sırada, *India Office*, İngilizlerin emirliklere yönelik taahhütlerinin, İbn Suud’u caydırmaktan çok, cesaretlendirebilecek belirsizlikte olduğunu bildiriyordu.⁹⁹ 11 Ağustos 1926 tarihli bakanlıklararası konferansa göre, “İngiltere, emirliklerden birisi Suudi işgaline uğrarsa, cevap esnekliğini korumayı uygun buluyordu”. Dolayısıyla emirliklere verilebilecek fiziki destek sorununa bulaşılması yeğlendi. Konferans aynı şekilde, Necd’in doğu sınırı olarak 1913 tarihli İngiliz-Türk Antlaşması’nın mavi hattını korumaya karar verdi.¹⁰⁰

Bu koşullarda, 20 Mayıs 1927’de imzalanan İngiliz-Suudi Antlaşması’yla, İbn Suud’a ait toprakların, başka hiçbir açıklama verilmeden, “tam ve mutlak” bağımsız olduğunun ilan edilmesinde şaşılacak bir yan yoktu. Öte yandan, İbn Suud, gerek Kuveyt ve Bahreyn toprakları, gerekse Katar ve Umman kıyı şeridindeki şeyhlerle dostça ve barışçıl ilişkiler sürdürmeye söz vermişti.¹⁰¹ Böylece sınır sorunu, bir kez daha

97 19 Kasım 1926 tarihli tutanaklar, *a.g.y.*, s. 52.

98 Plumer’dan Chamberlain’e, 27 Ocak 1927, *a.g.y.*

99 Prideaux’dan Amery’ye, 9 Haziran 1926 ve *India Office*’ten *Foreign Office*’e, 10 Ağustos 1926, *a.g.y.*, s. 223, 67.

100 *A.g.y.*

101 Metin için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, s. 383-385.

askıya alınırken, petrolle ilişkili baskılar her geçen gün daha hissedilir olmaya başladı.

Amerikalıların devreye girmesi

APOC, İngiliz ajanları ve şeyhler arasında karşılıklı paternalist ilişkilerin damgasını vurduğu Körfez'e Holmes'ın adım atması, Majestelerinin hükümetini kendine ait bir avlanma alanı saydığı bölgeyi daha sıkı biçimde korumaya yöneltti. 1922 sonundan başlayarak Korsanlar Kıyısı'ndaki şeyhlerden İngiliz hükümetinin bilgisi dışında herhangi bir petrol imtiyaz anlaşması yapmamaları istenmişti. Ertesi yıl sıra Maskat sultanı Teymur'a geldi ve o da aynı doğrultuda bir söz vermek zorunda kaldı ki, bu onu doğal olarak, iki yıl sonra, 18 Mayıs 1925'te, APOC ile üç yıllık bir petrol arama anlaşması imzalamaya götürecekti.¹⁰² Aynı yılın sonbaharında APOC arama çalışmalarını başlattı, ancak jeologların sondaj yapabileceği topraklar Maskat sultanına ait olanlarla sınırlıydı. Bugün zengin petrol havzalarının bulunduğu iç kısımlar ise, Umman imamına aitti. Bu yüzden arama çalışmaları başarısızlıkla sonuçlandı ve imtiyazdan vazgeçildi.¹⁰³

Gene 1925'te Shell'in Aden'deki temsilcisi Anton Besse, petrol imtiyazı için Hadramut'taki Şihr sultanıyla görüşmelere başladı. Shell'in Fersan adasında elde ettiği imtiyazdan daha önce söz etmiştik. Shell, petrol aramak için 1927'de Kızıldeniz Petrol Şirketi'ni kurduysa da, 1929'da bu çalışmadan vazgeçildi.¹⁰⁴ Bugünden geriye bakıldığında, İngiliz hükümeti tarafından pek iyi bir gözle görülmeyen Shell'in, Arabistan'ın petrol bulunmayan batısına yöneltilmesi kasıt-

102 Robert Geron Landen, *Oman since 1856*, Princeton N.J., s. 406.

103 Kelly, *a.g.e.*, s. 116-118; Owen, *a.g.e.*, s. 1347.

104 Stephen Hemsley Longrigg, *Oil in the Middle East. Its Discovery and Development*, Londra, 1954, s. 100-101.

lı bir davranış gibi görülebilir. Böyle bir olasılık bulunmakla birlikte, günümüzde petrol yönünden çok zengin olan Körfez'in Arabistan kıyılarında o tarihlerde yapılan arama çalışmalarının olumsuz sonuçlar verdiği de hatırd tutulmalıdır. Gerçekten 1924 Baharı'nda bu bölgeleri gezen İsviçreli jeolog Heim, raporunda, Kuveyt'in bazı olanakları bulunmakla birlikte, çok büyük umutlar bağlanmaması gereken bir ülke olduğunu, el-Hassa bölgesinde kuyu açılmasında hiçbir yarar görmediğini ve Bahreyn ile Doğu Arabistan'ın geri kalanında petrol aramanın ise bir kumar olacağını yazmaktaydı.¹⁰⁵

Bununla birlikte bu raporlardan morali bozulmuş benze-meyen Holmes, Bahreyn'de yeni bir atak yaptı. İngilizlerin ona pek güvenmediğini bildiğinden, bu kez daha ince yöntemler kullanmayı denedi. Bahreyn şeyhiyle önce suyla ilgili bir imtiyaz anlaşması imzaladı ve açılan artezyen kuyularından bol miktarda su elde edilince, bu gelişmeden gözle-ri kamaşan şeyhi 2 Aralık 1925'te 100.000 dekarlık bir bölgede petrol imtiyazı vermeye ikna etmesi zor olmadı. Ayrıca petrol bulunduğu takdirde şeyh Holmes'a verdiği imtiyazı topraklarının geri kalanına genişletmeyi de kabul etmişti.¹⁰⁶ Holmes, para sıkıntısı çeken şeyhleri, APOC'un verdiğinden daha yüksek paralar vaadederek imtiyaz vermeye ikna etmenin yolunu bulmuştu ama, ilk aramalarda petrol çıkmayan kuyuların sayısı artınca, zaten İbn Suud'a borçlu olan Eastern and General Syndicate'in kasaları boşaldı. Bunun üzerine 1926 Şubatı'nda Holmes APOC'a, el-Hassa, tarafsız bölge, Bahreyn ve Kuveyt'teki imtiyazlarını, yani bugün Arabistan'da bulunan petrol havzalarının büyük bölümünü 55.000 sterlin karşılığında satmayı önerdi. İngiliz hükümetinin baskıları sayesinde pazarlığı kazanacağını uman,

105 5 Eylül 1924 tarihli rapor, Chisholm, *a.g.e.*, s. 103-109.

106 *A.g.y.*, s. 12; Owen, *a.g.e.*, s. 132.

buna karşılık yıl başında Kuveyt'te kendi jeologlarına yaptırdığı petrol aramalarından pek de umutlu olmayan APOC, karşı teklif olarak bu dört imtiyazı 42.000 sterline alacağını bildirdi. Görüşmeler nisan ayına kadar sürdü ve sonunda APOC tarafından kesildi.¹⁰⁷ Aynı tarihlerde APOC'un jeologları Katar'da hızla bir arama gerçekleştirmişler ve Şirket 1926 Martı'nda şeyh Abdullah ile topraklarının tümünü kapsayan bir arama hakkı için sözleşme imzalamıştı.¹⁰⁸ Bu kuşkusuz, Holmes'un yeni bir imtiyaz almasını önlemeye yönelik koruyucu bir adımdı.

Bu durumda Holmes imtiyazlarını satmak için ABD'ye giderek New Jersey Standard Oil Company ile görüşmelere başladı. Onlara önce Bahreyn imtiyazını önerdi, ancak öyle anlaşılıyor ki bu, Amerikan şirketinin Ortadoğu'da yatırım yapmasını haklı kılamayacak kadar küçük çaplı bir öneriydi. Bunun üzerine 1927 Temmuzunda Eastern and General Syndicate, ABD'deki temsilcisi Thomas Ward'a şirketin dört imtiyazını birlikte satışa sunmak için yetki verdi.¹⁰⁹ Bu arada, Kuveyt imtiyazını elde etmeye kararlı olan Holmes, Bahreyn'de uyguladığı yöntemi burada da kullanmayı düşündü. Ancak, bu kez açılan artezyen kuyularında petrol izine rastlandı. Bu gelişme bir başka Amerikan şirketinin, Pennsylvania Gulf Oil Corporation'un ilgisini çekti ve bu şirket, 30 Kasım 1927'de EGS ile imzaladığı anlaşma ile dört imtiyazı da satın aldı.¹¹⁰

Birkaç ay sonra, 31 Temmuz 1928'de Amerikalıların, yeni adı Iraq Petroleum Company (IPC) olan Turkish Petroleum

107 APOC jeologlarının 13 Şubat 1926 tarihinde verdikleri rapor ve Holmes ile APOC arasındaki yazışmalar, Chisholm, *a.g.e.*, s. 111-120.

108 Owen, *a.g.e.*, s. 1341.

109 Thomas E. Ward, *Negotiations for Oil Concessions in Bahrain, el Hasa, Saudi Arabia, the Neutral Zone, Qatar and Kuwait*, özel yayın, 1965, zikreden Owen, *a.g.e.*, s. 1323.

110 Chisholm, *a.g.e.*, s. 14.

Company'ye ortak olmalarını sağlayan kesin anlaşma imzalandı. Amerikalıların baskısı karşısında İngilizler, APOC hisselerinin yarısını, yani IPC'nin % 23,75 hissesini Atlantic Refining Company (100 üzerinden 16,66 hisse), Gulf Oil Corporation (% 16,66), Pan American Petroleum Transport Co. (% 16,66), New Jersey Standard Oil Company (% 25) ve New York Standard Oil Company (% 25) tarafından oluşturulmuş bir konsorsiyuma bırakmak zorunda kaldı. Ancak tıpkı sermayesinin % 60'ı İngiliz olan Shell gibi, IPC de şeklen İngiliz uyruklu bir şirketti. Aynı anlaşmayla IPC'nin ortakları 1914'te benimsenen ilkelere bağlı kalarak, Kuveyt dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Asya ve Arabistan topraklarında kendi başlarına imtiyaz anlaşması imzalamamayı kabul etmekteydiler. Bu, "kırmızı hat" adı verilen taahhüttür.¹¹¹

Bu anlaşma IPC'ye dahil olan Gulf Oil'i Bahreyn imtiyazını elden çıkarma zorunluluğuyla karşı karşıya bıraktı. Bu amaçla İngilizlerle temasa geçti ve İngilizler Holmes'un elindeki dört imtiyazı satmış olduğunu bu vesileyle öğrendiler. Kızgınlıkla, o sırada şeyhten imtiyaz almaya uğraştığı için Kuveyt'te bulunan Holmes'a, Bahreyn'de olduğu gibi, şeyhle imzalanacak her türlü imtiyazın mutlaka "İngiliz yurttaşları adına kayıtlı" olması gerektiğini bildirdiler. Bu durumda, söz konusu imtiyazı Gulf Oil'un satın alması mümkün değildi.¹¹²

Bunun üzerine Gulf Oil Bahreyn'deki imtiyazını APOC'a teklif etti; ancak APOC teklifi olumsuz jeoloji raporlarının ışığında reddetti.¹¹³ Birkaç gün sonra, 21 Aralık 1928'de Gulf Oil, Bahreyn'deki haklarını California Standard Oil Company'ye devretti. Bu şirket de, İngiliz yurttaşlığı ku-

111 Helmut Mejcher, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928*, Oxford, 1976, s. 163, 165, 169.

112 Binbaşı More'dan Holmes'a, 29 Kasım 1928, Chisholm, a.g.e., s. 15-16.

113 Ward, zikreden Owen, a.g.e., s. 1325.

ralını aşabilmek üzere yeni kurduğu şirketi, 11 Ocak tarihinde, Bahrein Petroleum Company (BAPCO) adı altında Kañada'da tescil ettirmeye çalıştı. Ama bu çaba da sonuç vermedi ve İngilizlerin "yurttaşlık" kuralından vaz geçmeleri için Amerikalıların zorlu bir kavga vermeleri gerekti. Sonunda İngilizler ilkece bu kuralı kaldırmayı kabul ettiler ve Amerikalıların Bahreyn imtiyazına katılmaları 3 Ocak 1930'da gerçekleşebildi.¹¹⁴ Ama bu gelişme İngilizlerin Kuveyt konusundaki tavırlarının değiştiği anlamına gelmiyordu ve o tarihte hükümetinin bu emirlik nezdinde temsilcisi olan H.R.P. Dickinson, Holmes'a İngiliz yurttaşlığı kuralının Kuveyt için geçerliliğini koruduğunu bildirdi.¹¹⁵ Holmes 1931 yılının sonuna kadar mücadele ettiyse de, bu tarihte artık hiçbir pazarlık şansının kalmadığını görerek Amerikalıların diplomatik yoldan devreye girmeleri gerektiğini bildirdi. Gulf Oil'ın durumu derhal State Department'a (ABD Dışışleri) bildirmesi üzerine Londra'daki büyükelçilik konuyla ilgilenmeye davet edildi.¹¹⁶

State Department'ın konuya ne kadar önem verdiği, şubat ayında Londra'ya büyükelçi olarak, Gulf Oil'un önde gelen hissedarlarından birisi olan Andrew Mellon'un gönderilmesinden anlaşılıyordu. Görüşmeler devam ederken, APOC, aralık ortasıyla 1932'nin ocak ayı ortası arasında Kuveyt'te yeni bir petrol araması başlattı. Gönderilen ekip sondaj amaçlı kuyular açılmasını salık verdi, ama şubat ile nisan başı arasında yapılan çalışmalardan güvenilir bir sonuç elde edilemedi. Bunun üzerine, *India Office*'in muhalefetine rağmen İngiliz hükümeti, 9 Nisan'da, Kuveyt'le ilgili olarak yurttaşlık kuralının kaldırılmasına karar verdi. Aynı tarih-

114 Chisholm, *a.g.e.*, s. 16, 126.

115 6 Ağustos 1930 tarihli, *a.g.y.*, s. 17.

116 Holmes'dan (Kuveyt) EGS'a (Londra), 1 Kasım 1931, Gulf Oil'den Amerikan Dışışleri'ne, 30 Kasım ve Dışışleri'nden Londra büyükelçiliğine, 3 Aralık, *a.g.y.*, s. 20, 130.

te, muhtemelen buna karşılık olmak üzere, Gulf Oil, el-Has-sa ve tarafsız bölgedeki imtiyazlarından vaz geçtiğini bildir-di.¹¹⁷ Bundan yaklaşık iki ay kadar sonra, 31 Mayıs 1932'de, Bahreyn'de BAPCO'ya ait olan kuyulardan Arabistan'ın ilk petrolü fışkırıyordu. Bütün gözlerin Arabistan'a çevrilmiş olduğu bir sırada İbn Suud, istediğine istediği imtiyazı vere-bilecek serbestliğe sahipti.

İngiltere ile Suudiler arasında 1927 antlaşmasının im-zalanmasından beri iyi ilişkiler kurulabildiği söylenemez-di. Antlaşmanın imzalanmasından birkaç ay sonra, 5 Ka-sım 1927'de, bir grup İhvan, Irak'ın iç bölgesindeki el-Buseyye'ye saldırmış ve bir polis karakolu kurmakta olan iş-çilerle polisleri öldürmüştü. Ocak ayında, İngiliz Hava Kuv-vetlerinin sıkı takibe aldığı, ülkenin iç bölgelerine saldırılar düzenleyen İhvanlardan dolayı Irak ile Necd arasında savaş durumu ortaya çıktı. İhvanlar aynı zamanda İbn Suud'un otoritesine karşı ayaklanmışlardı. Ancak bu sorunu çözmek için toplanan Cidde Konferansı'nda İbn Suud, Irak toprak-larında polis karakollarının kurulmasına karşı çıktı. Kral İh-vanları ortadan kaldırmak için zorlu bir mücadeleye girişti, ama bu sırada İngilizler nezdindeki prestiji ve güvenilirliği ciddi biçimde sarsılmıştı. Bu olay, tam da Körfez bölgesinin İngiliz İmparatorluğu'nun gözünde, Hindistan'la hava ulaşı-mını sağlamak için bir dizi havaalanı inşa etmenin gündeme gelmesiyle yeni bir önem kazandığı döneme rastladı. Bilindi-ği gibi o dönemde uçakların ikmal yapmak için sık sık dur-maları gerekiyordu. Havacılık Bakanı Sir Hugh Trenchard, Basra körfeziyle ilgili bakanlıklararası alt komitede; "Basra Körfezi bağlantısının kopmasının, Hava Kuvvetleri için, Sü-veyş Kanalı'nın kapanmasının Deniz Kuvvetleri için olduğu denli vahim bir gelişme olduğunu" açıklamıştı.¹¹⁸

117 A.g.y., s. 14, 130-137.

118 Leatherdale, a.g.e., s. 222.

İhvanların ayaklanması 1930 Ocağı'nda bastırılacak, ancak İngiliz-Suudi ilişkilerindeki soğukluk 1931 ve 1932 yıllarında da sürecekti. Ayaklanmadan sonra İbn Suud ülkesini modernleştirmek istedi. Ancak hiç parası yoktu. Bu durumda yüzünü Amerika'ya çevirdi ve 1931'de Amerikalı yardımsever Charles Crane'i ülkesinde ağırladı. Crane ülkeden ayrılırken, ardında, Cidde'deki su kanallarının iyileştirilmesi konusuyla ilgilenmek üzere K.S. Twitchell'i bıraktı. 1932 Ocağı'nda Twitchell İbn Suud'la el-Hassa eyaletindeki el-Hufuf'ta buluştu ve kral kendisinden bölgede jeolojik bir araştırma yapmasını istedi. Twitchell, bir yıl önce 16 Ekim tarihinde Bahreyn'de başlatılmış olan petrol arama çalışmalarının sonucunu beklemeyi salık verdi.¹¹⁹ Mart ayında, Gulf Oil'in el-Hassa ve tarafsız bölge imtiyazlarından vazgeçeceği haberini almış olan Holmes İbn Suud'u Cidde'de ziyaret ederek EGS ya da California Standard Oil adına bir sözleşme yapmak istedi. Fakat ilk imtiyazlarla ilgili olarak söz verilen paralardan henüz eline bir kuruş bile geçmediği için İbn Suud Holmes'u dinlemedi bile.¹²⁰

Bahreyn'de petrol bulunmasından sonra İbn Suud, o sırada New York'ta olan Twitchell'e yazarak Amerikan sermayesi ile maden ve petrol imtiyazları için görüşmeler başlatmasını istedi. Bu sırada, Cidde'de bir petrol ve Amerikan arabaları ithalat şirketi yönetmekte olan İbn Suud'un bir başka elçisi, John Philby de, Londra'da aynı amaçla, eski Dışişleri Bakan yardımcısı ve California Standard Oil Company (SOCAL) yöneticisi olan Francis B. Loomis ile görüşmeler yapıyordu.¹²¹

Kasım ayında SOCAL Cidde'deki Philby'ye bir telgraf göndererek jeolojik bir araştırma için izin almasını istedi. O ta-

119 K.S. Twitchell, *Saudi Arabia*, Princeton, 1947, zikreden Owen, *a.g.e.*, s. 1327.

120 Chisholm, *a.g.e.*, s. 177.

121 Owen, *a.g.e.*, s. 139 ve Leatherdale, *a.g.e.*, s. 193.

rihe kadar el-Hassa'da yapılmış olan tek jeolojik araştırma olan, Dr. Heim'in 1924 Baharı'nda gerçekleştirdiği araştırma tamamen olumsuz bir sonuç vermişti. Ancak İbn Suud, görüşmeler tamamlanmadan arama çalışmalarına izin vermek niyetinde değildi. Haklı olarak böyle bir izin için yüklü bir avans almayı umuyordu. SOCAL her şeye rağmen bu işe soyunmaya karar verdi. IPC zırhıyla korunan APOC da görüşmelere katıldı. Ancak, 29 Mayıs 1933'te Suudi Arabistan'ın doğusu için imtiyaz elde eden şirket SOCAL oldu.¹²²

Büyük Britanya'nın Arabistan'daki petrol imtiyazını kaybetmesinin, APOC'un Ortadoğu'daki egemen konumundan kaynaklanan bir kayıtsızlığın sonucu mu olduğu, İngiliz-Suudi ilişkilerinin durumundan kaynaklanan bir güvensizlikle mi açıklanması gerektiği, yoksa tam tersine bu durumla ilintili aşırı bir güvene mi bağlanabileceği bugün bile tartışılıyor. Belki de farklı düzeylerde bu faktörlerin üçü de etkili oldu. Londra'daki hükümet, kuşkusuz, İbn Suud'la olan ilişkilerin durumuna bakarak hiç de iyimser değildi. APOC başka işlerin peşindeydi ve Londra'dan bu konuyu ciddi biçimde kovalaması yolunda bir talimat ya da teşvik almadığından görüşmeler, gerekli önemi vermeden sürdürüyordu. Buna karşılık Cidde'deki İngiliz görevli Ryan, İngiltere'nin prestijine ve Philby'nin işbirliğine güvendiği için, sonucu öğrendiğinde kulaklarına inanamadı. Son olarak, her üçü de, Körfez şeyhlerine o güne dek uygulanan oyalama taktiklerine ve bu taktiği tamamlayan son derece düşük royalty bedellerine alışkın olduklarından, Amerikalıların imtiyazlar karşılığında İbn Suud'a altınla ödeme yapmayı göze aldıkları sırada, krala üç beş rupi önermekte ısrar ediyorlardı. İbn Suud ise, satacağı imtiyazları hemen paraya tahvil etmeyi, ilerde elde edeceği ne idüğü belirsiz kazançlara tercih ediyordu. Böylece SOCAL, anlaşmanın imzalanması sırasında altın parayla

122 Metin için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, s. 444-453.

30.000 sterlin ve on sekiz ay sonra da 20.000 sterlin ödeme koşuluyla imtiyazı satın aldı. APOC-IPC ise İbn Suud'a imtiyaz karşılığında sadece 10.000 sterlin önermişti.

Mavi hat ve diğerleri...

İngilizlerin İbn Suud ile petrol imtiyaz anlaşmalarının imzalanması sırasında içine düştükleri kararsızlık, sonradan yerini kararlı bir politikaya bırakmakta gecikmedi. Bu politika iki noktada yoğunlaşıyordu: Suudilerin gücünün olabildiğince belirli sınırlar içinde tutulması ve emirliklerin daha etkin biçimde korunması. Bu bağlamda petrol imtiyazı jeopolitik bir silah olarak kullanılacaktı. Yükselişinin sırrı günün büyük gücüne hiçbir zaman açıkça cephe almamak olan İbn Suud da, petrol imtiyazının sonuçlarını yumuşatmaya çalıştı. Nisan ayından başlayarak İbn Suud ile Abdullah arasında karşılıklı görüşmeler başlatıldı ve ertesi yaz Ürdün ile Suudi Arabistan arasında bir antlaşma imzalandı. Aynı şekilde belirli bir karşılıklılık anlayışıyla İbn Suud İngiliz hükûmetine krallığının batısında kalan topraklarda, Hicaz ve Asir'de petrol imtiyazı vermeyi önerdi, ancak buralarda fazla petrol bulunmadığını bilen İngilizler bu teklifi nazikane geri çevirdiler.

Bu tarihte Kuzey sınırları belirlenmiş ve İbn Suud ile Haşimiler arasındaki ilişkiler normalleşmişti. Dolayısıyla bu cephe İbn Suud'a karşı yapılacak her şey kolayca İngilizlerin aleyhine sonuç verebilirdi. Buna karşılık güneybatıdaki durum oyalamaya elverişliydi.

1926'da imzalanan İtalya-Yemen Antlaşması'nın ardından İngilizler Kızıldeniz'de status quo'yu koruyabilmek için İtalyanlarla anlaşma zorunluluğunu duydular. 1927 Martı'nda Roma'da imzalanan antlaşmaların konusu bu idi. Aynı yılın 1 Haziran'ında İtalyanlar İmam Yahya ile gizli bir anlaşma imzalayarak elde ettikleri bazı ekonomik haklar karşılığın-

da onlara silah satmayı kabul ettiler. Bir yandan da Asir şeyhi Seyyid Hasan İdrisi'ye yaklaşıp onu İbn Suud'dan uzaklaştırmaya çalıştılar.¹²³ Ancak Yahya'nın güçlenmesi, imamın 1928 Haziranı'nda İngilizlere savaş açmasına yol açtı. Taiz ve Sanaa'yı yoğun biçimde bombardıman eden Kraliyet Hava Kuvvetleri imamın gücünü kırdı ve bu fırsattan yararlanan İbn Suud, İhvan ayaklanmasından kurtulur kurtulmaz, 1930'da, Asir'i ilhak etti. İmam ile İngilizler arasındaki çatışmalar aralıklarla sürse de, 1932-1933'te taraflar arasında yavaş yavaş belirli bir uzlaşma ortamının doğduğu görüldü. Bunda kuşkusuz, İbn Suud ile arasındaki Kuzey sınırının, imam açısından giderek endişe kaynağı olması da etkili olmuştu. 1932 Ekimi'nde İdrisi Asir'deki Suudi valiye karşı ayaklandı. Ayaklanma 1933'ün başında bastırılınca İdrisi Yemen'e sığındı ve böylece bu ülkeyle olan sınır meselesi derhal gündeme geldi. 1933 Martı'nda iki ülkenin temsilcileri, Suudi-Yemen sınırını çizmek üzere kıyıdaki Meydi'de bir araya geldilerse de, görüşmelerden bir sonuç çıkmadı.¹²⁴ Temmuz ayında Asir'e giren Yemen kuvvetleri Necran bölgesini işgal ederek İdrisi'nin ülkesine geri dönmesini istediler.¹²⁵

İşte İngilizlerin imamlarla ilişkileri düzeltme çabaları bu bağlamda gündeme geldi. 15 Aralık'ta İngiliz vali Reilly, resmî görüşmeleri başlatmak üzere Aden'den ayrılarak Sanaa'ya geldi. Görüşmeler 11 Şubat 1934'te Büyük Britanya ile Yemen arasında karşılıklı dostluk ve yardımlaşma antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı. Aden ile Yemen arasındaki sınır hâlâ belirsizdi, ancak bu sınıra temel olarak 1904'te İngilizlerle Türkler arasında çizilmiş olan sınır alınmaktaydı. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra İngiltere ima-

123 Aden'deki İngiliz vali Reilly'den Amery'ye (SB), 6 Temmuz 1927, Leatherdale, *a.g.e.*, s. 144.

124 Macro, *a.g.e.*, s. 58.

125 Leatherdale, *a.g.e.*, s. 150-151.

ma silah satışı konusunda daha önce uyguladığı ambargoyu kaldırdı.¹²⁶ Aynı tarihlerde Suudilerle Yemeniler arasında Asir'in başşehri Abha'da görüşmeler yapılmaktaydı. İbn Suud Necran'ın bölüşülmesini ve İdrisi'nin kendisine verilmesini istedi. Yemeniler reddettiler. Bunun üzerine 20 Mart'ta İbn Suud Yemen'e karşı bir saldırı başlattı. Suudi güçleri Cizan ve Meydi'yi ele geçirerek 4 Mayıs'ta el-Hudeyde'ye ulaştılar. İngilizler ise, burada yaşayan yurttaşlarını korumak üzere savaş gemilerini el-Hudeyde limanına gönderdiler ve imama 35 zırhlı araç verdiler. Giderek batağa saplanacağını gören İbn Suud 12 Mayıs'ta bütün cephelerde ateşkes ilan etti ve haziran ayında imzalanan Ta'if Antlaşması'yla status quo'ya dönüldü.¹²⁷

Yemen ile ilgili bu parantez bir yana bırakılırsa, Suudilerle İngilizler arasındaki asıl çatışma emirlikler cephesinde meydana geldi. Çatışma konusu olan ilk emirlik, İbn Suud'un daha önce de birkaç kez ilgisini açık ettiği Katar idi. Bahreyn'deki İngiltere yetkilisi, 1930'da, şeyh Abdullah'ın İbn Suud'a yılda 100.000 rupi ödediğini öğrendiğinde çok şaşırılmıştı.¹²⁸ Dolayısıyla Bahreyn'de petrolün bulunmasından hemen sonra APOC ajanlarından birini Katar'a gönderdi ve kısa süreli bir aramanın ardından 1932'de şeyh Abdullah'la iki yıllık bir imtiyaz anlaşması imzaladı.¹²⁹

1933 Sonbaharında SOCAL Cubeyl'den başlayarak el-Hassa bölgesindeki arama çalışmalarını başlattı ve kasım ayında sonradan Arabian American Oil Company (ARAMCO) adını alacak olan California Arabian Oil Company (CASOC) şirketini kurdu. Bir ay sonra, yaklaşan tehlikeyi gören APOC, Kuveyt üzerinde ortak bir imtiyaz elde edebil-

126 A.g.y., s. 152, Macro, a.g.e., s. 59, metin için bkz. Hurewitz, a.g.e., s. 454-455.

127 Leatherdale, a.g.e., s. 154-157.

128 Zahlan, a.g.e., s. 82.

129 Owen, a.g.e., s. 1341.

mek üzere Gulf Oil ile bir ortaklık oluşturmaya karar verdi ve bu amaçla Kuwait Oil Company kuruldu.¹³⁰ Ancak tam, Körfez'deki İngiliz yetkilisinin, Katar şeyhinin petrol haklarını İbn Suud'a, yani CASOC'a vermeye hazırlandığı yolunda bazı söylentiler duyduğunu bildirdiği günlerde, Amerikan hükümeti de Büyük Britanya'ya başvurarak, CASOC imtiyazının içine aldığı alanı belirleyebilmek için Katar sınırlarını bilmek istediğini iletmişti.¹³¹

Böylece Arabistan'ın doğu sınırı meselesi gündeme geldi. İngiliz hükümeti bu sınırın mavi hattın geçmesine karar vermişti, ancak ne bu karar ne de 1913 tarihli İngiliz-Türk Antlaşması' İbn Suud'a bildirilmiş değildi. Bir İngiliz araştırmacının çok veciz şekilde ifade ettiği gibi: "Büyük Britanya Arap hükümdarlarıyla bir sorun çıkmasını önlemek için krallıklarının sınırlarını onlara alelacele bildirmekten kaçınıyordu."¹³² Ama artık bir şeyler yapılması zamanı gelmişti.

İngiliz hükümetinin yanıtlamaya çalıştığı ilk soru şuydu: Katar'ın batısından geçen mavi hattı Katar-Suudi Arabistan sınırı olarak benimsemek mi daha iyidir, yoksa ikisi arasında bir serbest bölge bırakmak mı? Birinci çözümün avantajı Katar petrol imtiyazının kapsamına giren alanı genişletmesi, ikinci çözümün avantajı ise, Suudi emellerine karşı bu ülkeyi bir ölçüde korumasıydı. *India Office* ikinci çözünden yana görünmektedir, ancak Cidde'deki İngiliz yetkili Ryan, bu çözümün İbn Suud'u mavi hattı Katar sınırına kadar genişletmeye teşvik edeceğini düşünmektedir.¹³³

130 Chisholm, *a.g.e.*, s. 185-189.

131 Fowle'dan *India Office'e*, 22 Aralık 1933, Zahlan, *a.g.e.*, s. 73 ve Leatherdale, *a.g.e.*, s. 225.

132 Leatherdale, *a.g.e.*, s. 253.

133 *India Office*'ten Laithwaite tarafından kaleme alınmış "Katar'ın güney sınırları ve ilişkili sorunlar" konulu memorandum, 26 Ocak 1934 ve Ryan'dan *Foreign Office'e*, 14 Şubat 1934, *a.g.y.*, s. 225, 252.

İngiltere'nin körfez'deki görevlisi Fowle, İbn Suud'un Katar şeyhi üzerinde APOC'la imtiyaz anlaşması imzalamaması yönünde baskı yaptığını bildirirken,¹³⁴ 15 Şubat 1934'te Londra'da toplanan bakanlıklararası komite, SOCAL'ın Körfez'de başka bir imtiyaz elde etmesine fırsat verilmemesi yönünde karar alır. Kuveyt tarafsız bölgesine gelince, bunu şimdilik dondurmanın ve hiç kimseye yeni bir imtiyaz verilmemesinin uygun olacağı kararlaştırıldı. Bir hafta sonra yapılan ikinci toplantıda ise, mavi hattı esas almaya ve Katar yarımadasının başlangıcıyla mavi hat arasında kalan bölgenin Katar'a bitişik olup İngiliz nüfuz bölgesi olarak kabul edildiğinin açıklanmasına karar verildi.¹³⁵

Bu karara uygun olarak İngiliz hükümeti, 5 Mart'ta, İngiliz şirketi olarak tescil edilmiş olan Kuwait Oil Company ile (APOC+Gulf Oil) bir sözleşme imzaladı¹³⁶ ve Fowle, şeyh Abdullah ile petrol imtiyazı konusunu görüşmek üzere Katar'a gitti. Fowle şeyhe, anlaşma yapabileceği tek şirketin APOC olduğunu söylediyse de, şeyhin sıkıntılı halinden, başka bazı sözler vermiş olduğu endişesine kapıldı. Fowle'un üçüncü ziyaretinde şeyh, İbn Suud ile bir anlaşma yapmış olduğunu itiraf etti, fakat bu anlaşmanın kendi güvenliğini sağlamaya yönelik özel bir anlaşma olduğunu söyledi. SOCAL'ın APOC'un önerdiğinden çok daha uygun şartlar önerdiğini öğrenen Fowle, şeyhin APOC'la olan sözleşmesinin bittiği ağustos ayına kadar işleri sürünce-medeye bırakıp, bundan sonra SOCAL ile bir anlaşma yapmasından şüphelenmekteydi.¹³⁷ Bu durumda yapılabilecek

134 Rosemarie Said Zahlan, *The Origins of the United Arab Emirates*, Londra, 1978, s. 135.

135 Leatherdale, *a.g.e.*, s. 209-210, 226

136 Chisholm, *a.g.e.*, s. 189-191.

137 Fowle'dan *India Office'e*, 11 Mart, 5 Nisan, 1934, bkz. Zahlan, *The Origins...*, s. 125, 135; Fowle'dan *India Office'e*, 24 Mart, 12 Nisan 1934, bkz. Zahlan, *The Creation...*, s. 73-74.

tek şey, Londra'nın Katar sınırıyla ilgili kararını önce şeyh Abdullah'a bildirerek anlaşmayı imzalamasını sağlamak, ardından da sınır kararını İbn Suud'a bildirmek olabilirdi. İngilizlerin kararı, İbn Suud'a 28 Nisan'da, yani kralın Yemen savaşı nedeniyle elinin kolunun bağlı olduğu bir sırada bildirildi.¹³⁸

Yanıt 20 Haziran'da geldi. İngilizlerin kararı kesin olarak reddedilmekteydi. Suudilere göre, Büyük Britanya 1915 antlaşmasıyla, İbn Suud'un atalarına ait topraklar üzerinde Suudi egemenliğini tanımaya söz vermiştir. Söz konusu topraklara Katar, Umman ve Hadramut'taki kıyı kentleri de dahildir. Temmuz ayında, Suudi-Yemen Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, İbn Suud Ryan'ı, mavi hat konusunu tartışmak üzere Ta'ife davet etti. Bu görüşmelerden söz ederken Ryan şöyle der: "Majestelerinin hükümetiyle İbn Suud arasında gelecekte kurulacak ilişkilerin büyük ölçüde bu soruna bağlı olarak belirleneceğini söylemekle durumu abarttığım kanısında değilim. Çatışma konusu olan bu bölgeyle ilgili olarak Majestelerinin hükümetinin açıkça çıkarlarının buradaki petrole ilişkili olduğunu söylememesini yanlış bulmaktaydım. İbn Suud bunu biliyor, ama dile getirenin kendisi olmasını istemiyor."¹³⁹

Foreign Office'in hukuk danışmanlarının görüşü daha da acımasızdır. Bunlara göre, İbn Suud'un mavi hattın doğusundaki topraklar konusunda dayanabileceği sağlam bir yasal temel yoktur ama, İngiliz hükümetinin elinde hiçbir dayanak bulunmamaktadır. Bu durumda hükümetin mavi hattın doğusunda ne hukuki ne de fiili otoritesi vardır ve İbn Suud siyasal açıdan tamamen boşlukta olan bu bölgede isterse Amerikalılara imtiyaz verebileceği gibi, bu bölgeyi işgal

138 A.g.y., s. 74 ve Leatherdale, a.g.e., s. 226.

139 Suudi Dışişleri Bakanı Fuad Hamza'dan Ryan'a ve Ryan'ın 30 Temmuz 1934 tarihli memorandumı, a.g.y., s. 226-228.

de edebilecektir. Üstelik Büyük Britanya Suudi Arabistan'a yeni –velev ki daha uygun– bir sınır önerebilecek konumda da değildir, çünkü herhangi bir öneride bulunabilecek hukuki temelden yoksundur. Bu durumda *Foreign Office*, mavi hat konusunda ancak blöf yapılabileceği sonucuna varır.¹⁴⁰

İzlenecek politika konusunda, her zaman olduğu gibi, hükümetin farklı daireleri arasında görüş ayrılıkları vardır. *India Office* emirlikleri korumak için mavi hattı istemekte, Harp Nezareti İbn Suud'u durdurabilmek için hangisi olursa olsun bir hattın gerekli olduğunu savunmakta, Fowle ise herhangi bir hat bulunmamasını yeğlemektedir. Sonuç olarak kimse adım atmadığından herhangi bir kural çiğnenmeyecek ve Büyük Britanya soruna bulaşmayacaktır.¹⁴¹

İbn Suud'un getireceği karşı önerilerin beklenmesine karar verilir. Bu arada Kuveyt şeyhi Ahmed, sonunda Kuweit Oil Company ile 23 Aralık 1934'te imtiyaz anlaşmasını imzalar. Şirket imtiyazın imzalandığı tarihte 475.000 rupi ödeyecek ama daha sonra varıl başına yalnız 3 rupi (4 şilin 6 peni) verecektir. Altı gün sonra BABCO ile elli beş yıllığına kesin bir imtiyaz anlaşması imzalayan Bahreyn şeyhi Hamad ise, varıl başına 3,8 rupi (0,14 dolar) almaktadır.

Suudi önerileri 3 Nisan 1935 tarihinde bildirilir. İbn Suud Katar yarımadasının güneyi ile yarımadaının doğusunda denize çıkış için bir yer istemektedir. Daha sonra sınır Abu Dabi'de Liva vahasının güneyinden geçerek 56. meridyene ulaşacak ve oradan güneye inecektir. Oysa mavi hat 50,20. meridyenin yakınından geçmekteydi. Suudi önerisi kırmızı hat diye anılacaktır.¹⁴² Londra'da toplanan bakanlıklarara-

140 Fitzmaurice'in 5 Eylül 1934 tarihli memorandumı ve FO'nun Ortadoğu bölümü şefi Rendel'in 9 Eylül tarihli tutanakları, a.g.y., s. 230-231.

141 Fowle'un 21 Eylül 1934 tarihli memorandumı; *India Office*'in 26 Eylül tarihli memorandumı, 8 Kasım tarihli Ortadoğu alt komitesinin toplantısı, a.g.y., s. 234-235.

142 A.g.y., s. 238.

sı alt komite, Katar'ın güney sınırı konusunda sıkı durmaya, bu emirlikle Abu Dabi arasında herhangi bir kesinti yaratmamaya, dolayısıyla İbn Suud'un Katar yarımadasının doğusundaki liman isteğini reddetmeye karar verir. Geri kalan konularda pazarlık yapılması yoluna gidilecekti ve ilk elde, yeşil hat diye bilinen 53. meridyenden geçecek bir sınır önerildi.¹⁴³ Yaz boyunca bu pazarlıklar, renk körü (Daltonyen) olan Ryan tarafından İbn Suud'a peş peşe sarı ve kahverengi hatların önerilmesiyle sürecekti.¹⁴⁴

Buna koştut olarak Fowle da, eskiden olduğu kadar isteksiz görünen Katar şeyhini ikna etmeye uğraşıyordu. APOC'un temsilcisi temmuz ayında imtiyazı sekiz ay süreyle uzatmayı başarmıştı. Ancak İngiliz hükümetinin bir yandan Katar'a "ciddi ve haklı bir nedene dayanmayan saldırılara karşı" hava desteği sağlamayı, bir yandan da 1916 tarihli İngiliz-Katar Antlaşması'nı onayladığı takdirde, Abdullah'ın oğlu Hamad'ı veliaht olarak tanımayı kabul ettiği sırada, bu sekiz aylık süre de bitmek üzereydi. Bir hafta sonra şeyh Abdullah ile APOC arasında, Katar'da mevcut olan petrol, doğal gaz ve diğer yan ürünlerin üretimi, rafine edilmesi, taşınması ve satışıyla ilgili tüm hakları, yetmiş beş yıl süreyle APOC'a devreden bir imtiyaz anlaşması imzalandı. Şeyh, anlaşmanın imzalandığı tarihte 400.000 rupi, ilk beş yıl süresince her yıl için 150.000 rupi, daha sonra da her yıl 300.000 rupi alacaktı. Buna karşılık varil başına alacağı miktar 3 rupi (4 şilin 6 peni) olarak saptanmıştı.¹⁴⁵ Anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, kırmızı hat sınırlamasına girmek için (1928'de imzalanan IPC anlaşması) APOC imtiyazı bağlı şirketlerinden Petroleum Development'a (Katar) dev-

143 15 Nisan 1935 tarihli toplantı, a.g.y., s. 238-239.

144 Sir George Rendel'e atfen, bkz. *The Sword and the Olive*, s. 83, zikreden Leatherdale, a.g.e., s. 256.

145 Zahlan, *The Creation...*, s. 7 6-77.

retti. Bu gelişmeden hiç memnun olmayan İbn Suud, şeyh Abdullah'a yazdığı bir mektupta, Suudiler İngiltere'nin isteğine uyup kıyıdaکی emirlikleri tanıdılar, ancak iç bölgeler çöl yasasına göre yönetilecektir, diyordu. Ayrıca mavi hatta karşı çıkan İbn Suud, şeyhi, sınırlar belirlenmeden başka bir petrol imtiyazı vermemesi konusunda uyarıyordu.¹⁴⁶

Sonbaharda Mussolini'nin Habeşistan üzerindeki baskıları, İngilizleri, İbn Suud'u da İtalyanların kollarına itmemek için dikkatli olmaya yöneltti. Bu bağlamda Ryan 25 Kasım 1935'te Riyad hattını önerdi. Bu hat da Katar yarımadasının batısından başlıyor, İbn Suud'un isteğine uygun olarak kırmızı hattın biraz güneyinden geçiyor ve daha sonra 55. meridyene bağlanıyordu. İbn Suud, Katar'ın güneyi ile yarımadanın doğusunda denize çıkış konusunda ısrar ettiği için, bu öneriyi de reddetti.¹⁴⁷ Ancak İngilizler Katar'ın elini kolunu APOC imtiyazıyla bağlamışlardı ve aynı şeyi öbür emirliklerde de gerçekleştirme yolundaydılar. Savaşın yaklaşmasıyla bütün anlaşmazlıklar rafa kaldırıldı ve dosyanın İbn Suud tarafından yeniden açılması için 1949'u beklemek gerekti.

Şeyhlerin rondosu

Doğu sınırı krizi sırasında İngiltere, 19. yüzyılda Korsanlar Kıyısı'ndaki şeyhlerle imzalanan antlaşmalar sayesinde deniz tarafındaki "ön kapıyı" tuttuğunu, ancak çöle açılan "arka kapının" ardına kadar açık kaldığını fark etti. İşte bu kriz, yine petrol imtiyazları biçiminde ortaya çıkan yeni bir el koyma süreci başlattı.

Londra'nın doğu sınırıyla ilgili politikasını oluşturmaya çalıştığı 1934 Sonbaharı'nda, Bahreyn'deki İngiliz ajanı albay Loch, Abu Dabi şeyhi Şahbut'u ziyaret etti. İki adamın

146 Zahlan, *The Origins...*, s. 137.

147 Leatherdale, *a.g.e.*, s. 241.

da kafasında aslında petrol vardı, ama tartışmalar su konusu etrafında döndü. Şeyh topraklarında su aramak için kuyu kazılıp kazılamayacağını sorunca, Loch, petrol şirketinin jeologlarını bu iş için gönderebileceğini söyledi.¹⁴⁸ Kasım ayında Loch, beraberinde APOC'un jeologu P.T. Cox olduğu halde geri geldi, fakat şeyh, Katar ve başka yerlerde yapılan pazarlıklardan haberdar olduğu için, rakipleriyle konuşmadan APOC'a bağlanmak istemiyordu.¹⁴⁹

Kıyı şeridindeki şeyhler, Japonların kültür incisi üretimiyle tek gelir kaynakları olan inci avcılığını vurması sonucu yıkıma uğradıklarından, imtiyaz ve royalty hayalleri görmeye çoktan başlamışlardı. 1935 Şubatı'nda Resulhayme şeyhi Sultan, Körfez'den geçmekte olan Fransız Bougainville destroyerinin kumandanından petrol aramak için kendisine birilerini göndermesini istedi. Birkaç ay sonra Holmes, Körfez'deki İngiliz görevli Fowle'a bir mektup yazarak % 80 hissesi İngilizlere ait olan Anglo-American Corporation of South Africa şirketiyle ortak olarak Abu Dabi ve Dubai emirliklerinde bir araştırma yapmayı önerdi. Fowle ise bu tür girişimleri önlemekten yanaydı ve bu amaçla, APOC'un jeologu ile birlikte, aslen İngiliz iken sonradan Müslümanlığı kabul eden, Basra'da ticaretle uğraşan ve APOC ile yerel şefler arasında aracılık yapan çok renkli bir kişilik olan Hacı William'son'u buraya göndermeye karar verdi. Williamson, Resulhayme şeyhi Sultan ile 1 Ağustos 1935'te, Şarca şeyhi Sultan bin Sahr ve Dubai şeyhi Sa'id ile bir ay sonra, ikişer yıllık petrol arama anlaşmaları yaptı.¹⁵⁰ Bu durumda Holmes pes etmeye mecbur kalacak ve ekim ayında, emirliklerde petrol aramak amacıyla, IPC ile aynı bileşime sahip –kırmızı hat gereği– Petroleum Consessions Ltd Şirketi kurula-

148 Zahlan, *The Origins...*, s. 108 ve Owen, *a.g.e.*, s. 1343-1344.

149 Owen, *a.g.e.*, s. 1344.

150 A.g.y., ve Zahlan, *The origins...*, s. 108-110.

çaktı.¹⁵¹ *India Office* IPC yöneticisine, emirliklere gönderilecek bütün jeologların İngiliz yurttaşı olması gerektiğini, araştırma gezilerinin İngiliz görevlilerin denetimi altında yapılabileceğini ve her tür pazarlığın İngiliz hükümetinin iznine bağlı olduğunu bir kez daha hatırlatır.

Şeyh Şakbut, iki milyon rupi istemekte diretiyordu –ve Fowle burada Holmes’un parmağı olduğu kanısındaydı–, fakat sonunda, 1936’nın ocak ayında, ayda 3.000 rupi (225 sterlin) karşılığında üç yıllık bir arama izni vermeyi kabul etti. Direnişi gene de işe yaramıştı, çünkü Dubai şeyhi benzer bir anlaşma karşılığında 1.000 rupi (75 sterlin), Resulhayme şeyhi ise 750 rupi alabilmişlerdi. Şubat ayında Acman şeyhi Raşid’le de ayda 500 rupi karşılığında iki yıllık bir arama izni sözleşmesi imzalanınca, *puzzle** az çok tamamlanmış oldu.¹⁵²

İşte bu sırada *India Office*’te yapılan bir daireler arası toplantı, emirliklerin sınırları sorununa eğildi. Mesele yalnız emirliklerin dış sınırlarıyla değil, son derece belirsiz olan emirlikler arası sınırlarla da ilgiliydi. Burada aşiret sınırları bile bir ölçüt olarak kullanılabilecek gibi değildi. Çünkü çok sayıda, güçsüz şeyhin varlığı, aşiretlerin sık sık bir şeyhin otoritesinden diğerininkine geçmesine yol açıyordu. Bu yüzden imtiyazlarda sadece “şeyhin toprağı” ibaresinin kullanılmasıyla yetinilmesi kararlaştırıldı. Ibn Suud ile üzerinde pazarlık yapılabilecek bir sınır oluşturmaya çalışan, *Foreign Office*’ten Rendel’den farklı olarak, zamanın şeyhleri tedirgin etme zamanı olmadığına inanan Fowle da aynı görüşteydi.¹⁵³

151 A.g.y. (Holmes’den *India Office*’e, 24 Ekim 1935).

(*) *Puzzle*: Boz-yap türü bir bulmaca – ç.n.

152 A.g.y., s. 111-112.

153 21 Şubat 1936 tarihli toplantı ve Fowle’dan *India Office*’e, 2 Haziran 1936, a.g.y., s. 113.

Fakat işler görüldüğü kadar basit değildi. Fowle jeologların güvenliğini sağlama ve herhangi bir kaza durumunda şirketlere tazminat ödeme sorumluluğunun şeyhlere ait olduğu konusunda beş şeyhe birer mektup gönderdiğinde, toprakları üzerindeki otoritelerinden pek emin olmayan ama bunu itiraf etmek istemeyen güçsüz şeyhler bu “güvenlik kuralı”na imza atmayı reddettiler. Fowle’a olumlu yanıt sadece Abu Dabi ve Dubai şeyhlerinden geldi ve araştırmalar 1936 Baharı’nda bu iki şeyhin topraklarında başlatıldı.¹⁵⁴

Dubai şeyhiyle yapılan pazarlıkta yeterince yol alınmış olduğu için, Abu Dabi şeyhi Şahbut, imtiyaz sözleşmesinin imzalanmasından önce iki ülke arasındaki sınır konusunda bir anlaşmaya varılmasını istedi. Fakat pazarlıklar ilerledikçe anlaşmazlıklar da alevleniyordu. 1936 Temmuz’unda Texas Oil Company ile birlikte Caltex’i kurmuş ve Bahrein’de bir rafineri işletmeye başlamış olan Bahrein Oil Company (BAPCO), *India Office*’le temasa geçerek ana şirketi olan California Standard Oil Company’nin emirliklerle ilgilendiğini bildirdi. Aynı şekilde California Arabian Standard Oil Company (CASOC) de gönderilecek bir jeologun gezisini hazırlamak üzere şeyhlere Hintli bir elçi gönderdi. Suudi imtiyazına sahip olan CASOC’un devreye girmesi, bir kez daha doğu sınırı meselesini gündeme getirdi ve *India Office*’in BABCÖ’nun ricalarını kestirip atmasına rağmen, 1 Şubat 1937’de toplanan Ortadoğu bakanlıklararası alt komitesi bu konuya eğilmek zorunda kaldı.¹⁵⁵

Komite, “İbn Suud’un dostluğu önümüzdeki on yıl boyunca bizim için birkaç yüz kilometre çöl toprağından, hatta petrol bölgesinden daha değerlidir” dese de, ne APOC imtiyazına dahil olan Katar’ın güneyindeki Cebel el-Nakş, ne de

154 Fowle’dan beş şeyhe, 9 Mart 1936, a.g.y., s. 113 ve Owen a.g.e., s. 1344-1345.

155 Fowle’dan IO’e, 23 Eylül 1936, BABCÖ’da görevli Ballantyne’dan IO’e, 16 Ekim ve IO’dan Ballantyne’a, 16 Aralık, Zahlan, *The Origins...*, s. 113-114.

Katar emirliği ile Abu Dabi bağlantısının kopması anlamına gelecek olan, Katar'ın doğusunda, Körfez kıyısındaki Havr-ül Udeyd'in kaybedilmesini sineye çekebiliyordu. Mart ayında Sir George Rendel Ibn Suud ile görüşmek için Cidde'ye gitti ama bir sonuç alamadı.

İngiliz hükümetiyle şirketler arasındaki gerilim, bölgedeki çatışmaları da körüklüyordu. Petroleum Development şirketinin Katar'ın batı kıyısındaki Zubara'da yaptığı arama çalışmaları, Bahreynlilerin itirazlarına ve burada hak iddia etmelerine yol açtı. 1937 Ağustosunda şeyh Abdullah 3.700 silahlı adamıyla Zubara'da Bahreyn şeyhi Hamad'ın himayesi altında bulunan Naim aşiretine saldırdı. İngilizler Katarlıların, yani SOCAL'a karşı APOC'un yanında yer aldılar. Askerî yönden hareket etmesi imkânsızlaşan şeyh Hamad, Katar'a ambargo uyguladı.¹⁵⁶ Öte yandan kıyı şeridindeki şeyhler, "güvenlik kuralı"nı kabul etmek zorunda kaldılar, ama iş imtiyazların verilmesine gelince, ortalık yeniden kızıştı.

22 Mayıs 1937'de Dubai şeyhi Sa'id Petroleum Concessions ile bir imtiyaz anlaşması imzaladı. Anlaşmanın yanı sıra, bölgedeki İngiliz otoritelerinin konumunu ve İngilizlerin stratejik çıkarlarını güvence altına alan, şirket ile İngiliz hükümeti arasında varılan siyasi bir anlaşma metni de imzalanmış ve şeyh, karşılıklı bir mektup teatisiyle, siyasi anlaşmayı kabul etmişti. Böylece şeyh şirketin vesayeti altına giriyordu. Ve tabii bu durum öbür şeyhlerin işbirliği yapmasını engelledi. Bununla birlikte Fowle, *India Office*'e danıştıktan sonra, Dubai ile yapılan imtiyaz anlaşması modelini öbür şeyhlere de önerdi ve bu anlaşmaların imzalanması için bir de ultimatom verdi.¹⁵⁷

Bunun üzerine şeyhlerin hepsi birden başkaldırdılar. Şar-

156 Zahlan, *The Creation...*, s. 87.

157 A.g.y., s. 116-117.

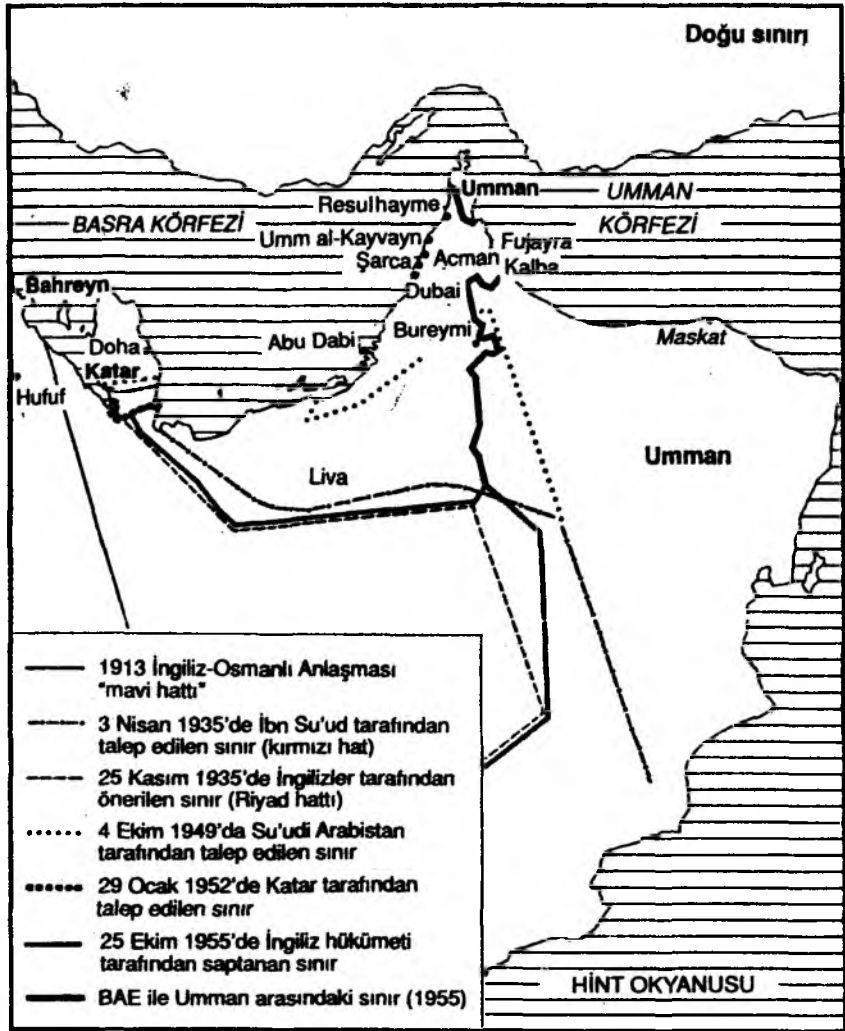
ca şeyhi Sultan bin Sahr önce sözleşmeyi imzalayacağını bildirdi, ama iş imzalama aşamasına geldiğinde mektup teatisini reddetti. Resulhayme şeyhi Sultan, hangi şirketi isterse onunla sözleşme yapacağını bildirdi, Fowle'dan şirketin % 20 hissesini, kendisine 1.000 tüfek verilmesini ve bir okul yaptırılmasını istedi; İngiliz yetkilinin bunları çılgınca istekler olarak nitelemesi üzerine de SOCAL ile ilişkiye geçti. Abu Dabi şeyhi Şahbut ise, Fowle'un ultimatoomunu "hava" olarak niteledi.¹⁵⁸

Bu sırada Körfez'den ürkütücü haberler gelmekteydi. Bahreyn'deki İngiliz ajanına göre, Korsanlar Kıyısı'ndaki bütün şeyhlerin İbn Suud ile anlaşmaları vardı ve İbn Suud etkisini SOCAL'a göre petrol bulunması ihtimali en yüksek yer olan Bureymi'ye dek yaymaktaydı. 8 Kasım 1937'de yapılan Ortadoğu alt komitesi toplantısında, Riyad hattı ile kırmızı hat arasında kalan bölgede Amerikalı jeologların arama çalışmaları yaptığı haberi alınınca, komite bu aramalara son verilmesini ve sınır tartışmalarının devam etmesini istemeye karar verdi. Suudiler bu isteği kabul ettiler.¹⁵⁹

Ancak İngiliz otoriteler, sıkı durdular. SOCAL, *India Office*'in kesin olarak karşı çıkması sonucu, Resulhayme şeyhiyle yaptığı görüşmeleri kesmek zorunda kaldı. Şarca şeyhi siyasi anlaşmayı tanıyan mektubu imzalamayı bir kez daha reddedince Fowle kendisine "Majestelerinin hükümetinin iyi niyetine mazhar olmaktan çıktığını" bildirdi, dolayısıyla gerek kendisinin gerekse tebasının pasaportları geri alındı. Bu gelişmeler olurken, Petroleum Development, 1937 yılı içinde Umman sultanı Sa'id bin Teymur ile yetmiş beş yıl süreli bir imtiyaz anlaşması imzalamıştı ve yıl sonunda Dofar'a

158 Fowle'dan IO'e, 12 Ağustos, 10 Eylül 1937, 3 Mart 1938; a.g.y., s. 118.

159 Tom Hickinbotham'dan Fowle'a, 12 Ağustos 1937; Cidde'deki İngiliz elçisi Bullard'dan Suudi Dışişleri bakanı Faysal'a, 4 Aralık; Faysal'dan Bullard'a 19 Aralık; a.g.y., s. 138 ve Leatherdale, a.g.e., s. 245.

bir arama ekibi gönderildi. Ocak ayında da, Aden valisi Petroleum Concessions şirketine güney Arabistan'ın geri kalanıyla ilgili bir imtiyaz verdi. Aynı şirket 1936'nın temmuz ayında, İbn Suud'dan Kızıldeniz kıyısında Ürdün sınırından

Yemen sınırına kadarki bölgede 100 kilometre genişliğinde bir şeritte petrol imtiyazı vermiş olduğundan, APOC'a bağlı şirketlerin Arabistan yarımadasını karış karış ele geçirdiklerini söylemek mümkündür.¹⁶⁰

Geriye bir tek, kıyıdaki şeyhlerin direncini kırmak kalmıştı ve Fowle tüm gücüyle bu konuya yüklendi. Resulhayme şeyhi siyasi anlaşmayı Fowle ile pazarlık konu yapmaya kalkışınca, onun da pasaportu geçersiz sayıldı. Birkaç gün sonra aynı önlem, SOCAL ile pazarlık yapma niyetinde olduğu anlaşılan Abu Dabi şeyhine uygulandı ve Fowle bir adım daha giderek şeyhi, balıkçı teknelerine abluka uygulamakla tehdit etti. Şarca şeyhi 27 Mart 1938'te teslim bayrağını çekti ve istenen bütün belgeleri imzaladı. Ancak Fowle da, öbür şeyhlerin Şarca şeyhini izlemelerini sağlamak için, siyasi anlaşmanın kabulünü zorunlu olmaktan çıkarmak zorunda kaldı. Resulhayme şeyhi, 7 Aralık 1938'de, iki buçuk yıl süreli bir petrol arama anlaşması imzaladı –kesin anlaşma ancak 1945'te imzalanacaktı–; onu 11 Ocak 1939'da yetmiş beş yıllık bir imtiyaz anlaşmasına imza atan Abu Dabi şeyhi ile 23 Mart'ta imtiyaz anlaşmasını imzalayan Acman şeyhi izlediler. Bu sırada Petroleum Concessions şirketi de, Kalba emirliğinin (1952'de Şarca emirliği ile birleşilecekti) naibi şeyh Halid bin Ahmed ile bir imtiyaz anlaşması imzalıyordu. Bu anlaşmanın amacı petrol aramak değil, fakat imtiyaz yoluyla emirliği siyasi bakımdan denetim altına almaktı.¹⁶¹

Ne var ki, imtiyaz anlaşmaları, sınır meselesinin çözülmesi anlamına gelmiyordu. Fowle, "Bir şeyh ile şirketin belli bir bölgede petrol araması için yapılan görüşmeler, o bölgenin şeyhin toprağı olarak tanınması sonucunu doğurmaz,"¹⁶² diye yazmıştı. Bu yüzden, savaştan sonra emirliklerde gerçek

160 Zahlan, *The Origins...*, s. 118-124.

161 Zahlan, *The Origins...*, s. 118-124.

162 Fowle'dan *India Office'e*, 4 Mayıs 1939, *a.g.y.*, s. 143.

anlamda petrol araması başladığında, çatışmalar da yeniden patlak verdi. İbn Suud, 14 Ekim 1949'da Katar'ın güneyini, Merave'nin batısındaki Abu Dabi kıyısı ile Bureymi ve Liva vahalarını istedi ki, bu durumda 1935 tarihli kırmızı hat kuzeeye doğru önemli ölçüde aşılmış oluyordu. Altı yıl süren çekişme ve pazarlıklardan sonra 26 Ekim 1955 tarihinde İngiliz hükümeti tarafından önerilen sınır, günümüzde, haritalarda noktalı bir hatla gösterilen, geçici sınır niteliğindedir; çünkü ne Birleşik Arap Emirlikleri ile Suudi Arabistan arasındaki, ne Suudi Arabistan ile Umman arasındaki sınırlar ne de Yemen'in doğu sınırı taraflarca kesin olarak tanınmış değildir.¹⁶³

Sonuç

Arabistan'ın dünya tarihine gürültülü biçimde adım atma sürecinde dikkati çeken iki nokta vardır. Bunlardan birincisi, bölgedeki güçlerin ve çatışmaların şekillenmesinde petrolün çok erken bir tarihte belirleyici olmasıdır. Petrol gerçek anlamda bir zenginlik ve güç kaynağı olma yoluna İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra girmişse de, jeopolitikayı etkileyen bir unsur olarak, daha Birinci Dünya Savaşı öncesinden beri sahnededir. İkinci nokta da, Suudi Arabistan'ın, petrolden bağımsız olarak önlenemeyen yükselişidir. İlk Suudi petrolü 1938'de fışkırdığında, Suudi Arabistan çoktan bölgesel bir güç olmuştu ve bunu, 1913'ten hatta 1902'den beri sistemli bir biçimde sürdürdüğü Arabistan'ı ele geçirme politikasıyla gerçekleştirmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki kalıntıları üzerinde yalnız iki ülke kendi sınırlarının çizilmesinde söz sahibi olabildi. Bunlar, Mustafa Kemal'in Türkiye'si ve Abdül Aziz İbn Suud'un Suudi Arabistan'ıdır. Ancak, Türkiye'nin

163 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Kelly, a.g.e., ayırım V ve VI.

İmparatorluk'tan kalan toprakları ulusal bir devletin toprağı olarak koruyabilmesi için savaşıması gerekmişken, Suudi Arabistan hemen hemen hiç savaşımadan, daima büyük güçlerin yanında yer alarak, sürekli bir yayılma siyaseti güderek bu sonuca ulaşmayı başardı.

Ortadoğı'da bugün yaşanmakta olan kriz, Irak ayrılıkçılığının tırmanmasının yanı sıra, büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda yapay olarak korunan aşiret oluşumları ile ulus-devletler ya da laik ulusçulukla dinsel gelenekçilik arasındaki çatışmaların ürünü olarak görülebilir. Ancak hasım cepheleri ayıran hattın bir zamanlar Haşimi krallıklarını Vahhabi krallığından ayıran ve Yemen'in, Suudi yayılmacılığından çekindiğı için Haşimiler safhında yer aldığı bir ayrışmayla ilişkili olduğu da unutulmamalıdır. Bunu geçmişin mekanik bir biçimde yeniden su yüzüne çıkması şeklinde görmek yanlış olur. Çünkü Haşimi hareketinin İngilizlerin belirleyici rolüne rağmen ilk Arap milliyetçiliğinin öncülüğünü yaptığı ve bu milliyetçiliğin İngiliz mandası döneminde de Irak'ta varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Dolayısıyla bugünkü kriz ortamında kaderi belirlenecek olan, yalnız Irak milliyetçiliğinin geleceğı olmayıp, –belki de asıl– Suudi devletinin geleceğıdir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Kafkasya

**1914-1917:
RUS KAFKASYA'SININ SONU***

Kafkasya karışık bir bölge olmak için ne gerekiyorsa sahiptir. Günümüzde sınırlar henüz kesinleşmemiştir (bkz. s. 276-277'deki harita). Bir geçiş yeri olduğu kadar, düşmandan kaçılıp sığınılan bir yöredir. Kuzeyden güneye geçiş olanağı Derbent hizasında Hazar kıyı yolunu denetleyen Demirkapı geçidinden sağlanır. Hristiyan ve Müslüman efsanelerine göre Büyük Iskender Yecüc Mecüclerin Ortadoğu'yu istila etmelerini önlemek için, işte bu Demirkapı'yı tutmuştur. Doğudan batıya geçişi sağlayan Aras Vadisi ise Tebriz'i Erzurum'a, yani İran'ı Anadolu'ya bağlar.

Kafkasya puzzle'ı

Bölge bir sığınak oluşunu dağlarına borçludur. Kafkasya sıradağlarının kuzeyini kesen çok sayıda vadi, Rus steplerini doğudan batıya katederek buralara yerleşen, Iskitlerden

(*) Bu bölüm, "Caucase, la grande mêlée (1914-1921)" başlığı altında, *Hérodote* dergisinde yayımlandı (no. 54-55, 4. trimestre, 1989).

Kalmuklara kadar (17. yüzyıl), büyük göçlerden arta kalmış, değişik kökenden pek çok halk barındırır. Küçük Kafkasya dağları ise, daha yakın bir dönemde Türklerle İranlılar arasında ardı arkası kesilmeyen savaşlardan kaçan Ermenilere sığınak olmuştur. Bu iki sıradağ arasındaki, doğuda Kura, batıda da Rioni Irmağı'nın suladığı büyük fay üzerinde ise Türk Azeriler ve Gürcüler yerleşmiştir (aşağıdaki tabloda Kafkasya'da yaşayan farklı etni ve dil gruplarının tahmini nüfusları verilmiştir).

Kafkasya'nın dil ve etni grupları

1. KUZEY KAFKASYA

a) Adigey Özerk Bölgesi (7.600 km²; 436.000 kişi¹)

— Bjeduh	
— Temirgoy	125.000 ²
— Şapsug	
— Abadze	
— Kabardlar	20.000

b) Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi (14.100 km², 422.000 kişi)

— Karaçay	81.000 (1959)	113.000 (1970)	156.000
— Çerkes			52.000
— Abaza			34.000
— Tatar Nögay			10.000

c) Kabardlar ve Balkarlar Özerk Cumhuriyeti (12.500 km², 768.000 kişi)

— Kabardlar	152.000 (1935)		391.000
— Balkarlar	42.000 (1959)	60.000 (1970)	85.000

d) Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti (8.000 km², 638.000 kişi)

— Osetler	400.000 ³ (1959)		598.000
— İnguşlar		40.000 (1970)	60.000

e) Çeçen ve İnguş Özerk Cumhuriyeti (19.300 km², 1.290.000 kişi)

— Çeçenler	580.000 (1970)	907.000
— İnguşlar	120.000 (1970)	177.000

1. Aksi belirtilmedikçe sayılar 1989'a aittir.

2. Büyük çoğunluğu Adigey Cumhuriyeti'nde yaşayan, eski Sovyetler Birliği'ndeki Adigeylerin toplamı.

3. Gürcistan'a bağlı Güney Osetya Özerk Bölgesi'nde yaşayanlar dahildir.

f) Dağıstan Özerk Cumhuriyeti (50.300 km², 1.823.000 kişi)

— Avar Grubu 268.000 (1959) 601.000

alt-grup olarak:

• Avar 200.000 (1959)

• Andi ve

bunların alt-grupları:

50.000 (1959)

– Andi 8.986 (1933) 10.000 (1954)

– Ahavah 4.610 (1933)

– Bagulal 3.637 (1933)

– Botlik 1.864 (1933)

– Godoberi 1.500 (1933)

– Çamalal 5.101 (1933) 7.000 (1954)

– Karata 6.235 (1933)

– Tindi 4.777 (1933)

• Dido ve

bunların alt-grupları:

18.000 (1959)

– Dido 7.200 (1955)

– Bejeta 2.580 (1933)

– Hvarşi 1.614 (1933)

– Ginuh 200 (1933)

– Hunzal 616 (1933)

– Arçi 1.930 (1933)

— Dargin Grubu 126.272 (1958) 158.000 (1959) 365.000

— Lak Grubu 40.380 (1926) 40.380 (1926) 118.000

• Kaytak 14.430 (1926)

• Kubaçi 2.322 (1926)

— Lezgi Grubu 223.000 (1959) 466.000

Lezgi

Tabasaran 35.000 (1959) 98.000

Rutul 7.000 (1959) 20.000

Agul 8.000 (1959) 19.000

Tsakhur 6.000 (1959) 19.000

Udi 2.762 (1959) 8.000

Cek 590 (1926)

Kırız 2.600 (1926)

Haputa 15.000 (1959)

Buduğ 2.000 (1926)

Hinalug 1.540 (1926)

Çeçen 30.000 (1970) 50.000

Kumik 282.000

Tatar Nogay 50.000?

Tat (Yahudi) 22.000 (1970) 19.000

2. GÜNEY KAFKASYA

<i>A) Gürcistan Cumhuriyeti (69.700 km², 5.500.000 kişi)</i>			
— Gürcüler	2.248.566 (1939)		3.981.000 ⁴
alt-grup olarak:			
Mingrelyalılar	284.834 (1926)		
Lazlar	730 (1926) ⁵		
Svanlar	13.142 (1926)		
Batlar	2.459 (1926)		
— Ermeniler			600.000
— Yahudiler			16.000
— Asuriler			26.000
— Karapapaklar	6.311 (1926)		

<i>a) Abazya Özerk Cumhuriyeti (8.600 km², 538.000 kişi)</i>			
Abazalar	57.000 (1959)	77.000 (1970)	105.000

b) Güney Osetya Özerk Bölgesi (3.900 km², 99.000 kişi)
Osetler (bkz. Yukarıda)

<i>c) Acarya Özerk Cumhuriyeti (3.000 km², 382.000 kişi)</i>			
Acarlar	71.390 (1926)		

<i>B) Azerbaycan Cumhuriyeti (86.000 km², 7 131.000 kişi)</i>			
— Azeriler *	1.713.000 (1926)		6.770.000 ⁶
— Ermeniler			500.000 ⁷
— Avarlar			60.000
— Tatlar (Müs.)	28.000 (1926)	11.000 (1959)	
— Tatlar (Yah.)		10.000 (1959)	
— Talişler	77.000 (1926)		22.000
— Kürtler ?			153.000 ⁸

a) Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti (5.500 km², 300.000 kişi)

<i>b) Dağlık-Karabağ Özerk Bölgesi (4.400 km², 192.000 kişi)</i>			
Ermeniler			150.000 ⁹

<i>C) Ermenistan Cumhuriyeti (29 800 km², 3.400.000 kişi)</i>			
— Ermeniler			3.200.000
— Azeriler			180.000 ¹⁰

4. Eski Sovyetler Birliği'nin bütününde yaşayanlar.
5. Lazların çoğunluğu Türkiye'de yaşamaktadır. Nüfusları, 1945 sayımına göre (son sayım) 46.897'dir.
6. Eski Sovyetler Birliği'nin bütününde yaşayanlar.
7. Yarısından fazlası Ermenistan'a göç etmiştir.
8. Eski Sovyetler Birliği'nin bütününde yaşayanlar.
9. Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin toplamına dahildir.
10. Tümü Azerbaycan'a göç etmiştir.

Bu şema çok kaba bir döküm vermekte olup, bölgede yaşayan bütün etni ve dil gruplarını belirtmek boşuna bir çabadır. Bölgenin kuzey ucundaki Don ile Volga arasında kalan stepler, bölgeye en son gelen ve 17. yüzyıldan başlayarak İslamiyeti benimseyen Nogay Tatarları ile Kalmukların ülkesidir. Daha güneyde, sırtlarını Büyük Kafkasya dağlarının kuzey yamaçlarına yaslayıp yüzlerini Karadeniz'e çevirmiş olarak, Bizans zamanında kısmen Hıristiyanlaşmış, 17. yüzyıldan başlayarak İslamiyeti benimsemiş Çerkesler yaşar. Daha sonra Kafkas sıradağlarının kuzey etekleri boyunca doğuya doğru, Türk olan Karaçaylar ve Balkarlar, Çerkes grubuna dahil olan Kabardinler ve Osetler yerleşmiştir. Kafkaslar'ı kuzeyden güneye doğru kesen Daryal boğazının çevresinde yerleşmiş olan Osetlerin bir bölümü sıradağların güney eteklerine doğru yayılmıştır. Osetler, Alanların soyundan gelen Hint-Avrupalı kavimlerdendir. Daha sonra, Kafkas halklarından olan Çeçenler –Hint-Avrupa ve Türk soyundan olmayan bütün halklara bu isim verilir– ve İnguşlar gelir ve sonunda Hazar Denizi kıyısında yer alan Dağıstan'a ulaşılır. Dağıstan'ın hem dağlık olması hem de geçiş yolları üzerinde bulunması, bu ülkeyi, Kafkasya'daki karmaşık yapının bir mikrokozmu durumuna getirmektedir. Dünyadaki en karmaşık etnik bileşime sahip bölgenin burası olduğu söylenir. Burada kabaca üç büyük grubun bulunduğunu, kuzeyde Avarların, ortada Lakların, güneyde de Lezgilerin yaşadıklarını söylemekle yetinelim ve daha fazla ayrıntıya girmeyelim.

Büyük Kafkasya sıradağlarının güneyinde etnik bileşim kuzeye göre daha az (burada üç büyük grup olan Ermeniler, Azeriler, Gürcüler ve bunlara ek olarak Kafkas dağlarıyla Karadeniz arasında Abazalar ile bugünkü Türkiye'nin doğu sınırına yakın bir yerde Gürcülerle akraba olan Lazlar yaşamaktadır) buna karşılık, siyasal durum içinden çıkılama-

yacak kadar karmaşıktır. Bizans ve İran'ın iki yana çektiği, sonradan Arap, Türk ve Moğol istilalarına uğrayan eski Gürcü ve Ermeni krallıkları parçalandılar ve sonunda Osmanlı-Türk ve İran nüfuz alanları içine girdiler.

Rusların bölgede etkili olmaya başlamasından önce, 17. yüzyılda, Gürcistan belli başlı üç krallığa bölünmüştü: Başkenti Tiflis olan, eski Gürcü krallığının varisi Kartli krallığı; kuzeydoğuda Kafkas sıradağlarına yaslanmış Kahetya krallığı ve batıda Kütayis çevresini tutan İmeretya krallığı. Bu krallıklardan ilk ikisini İranlılar denetlerken, sonuncusu Osmanlıların denetiminde idi. Karadeniz kıyıları bu üç krallığın egemenlik alanı dışındaydı ve her birisi Osmanlılara haraçla bağlı üç prensliğe aitti: Kuzeyde Soçi ile Suhumi arası Abhazy'a, Suhumi ile Poti arası, Mingrelya'ya; güneyde Poti ile Batum arası da Gurya'ya aitti. Güneybatı da Samske ve Saatabago (Mesketlerin ülkesi ve Atabeklerin ülkesi) olarak iki prensliğe ayrılmıştı. 17. yüzyılda İslamiyeti benimseyen bu prensler zamanla doğrudan Osmanlı'ya bağlı birer vali oldular. Bu tabloya bir de Svanetya gibi, özerk dağlık bölgeler eklenmelidir.

Geriye kalan topraklar, yani bugünkü Azerbaycan ve Ermenistan, İran'a bağlı Müslüman hanlıklara ayrılmıştı. Bugünkü Azerbaycan topraklarında yedi hanlık vardı: Sonradan Ruslar tarafından Elizavetpol, Sovyetler tarafından Kirovabad adlı verilecek olan Gence kentini çevreleyen hanlık; Kura'nın kuzeyindeki Şeki hanlığı; Hazar Denizi kıyısında, Dağıstan ile Bakü arasında yer alan Kuba hanlığı; Bakü kenti çevre-sindeki aynı adlı hanlık; Kura ve Aras ırmaklarıyla Bakü'nün güneyindeki Hazar kıyılarını içine alan Şirvan hanlığı; bugünkü Dağlık Karabağ ile çevresini kapsayan Karabağ hanlığı ve ülkenin güneydoğu ucunda yer alan Talas hanlığı. Daha batıda yer alan Erivan hanlığı bugünkü Ermenistan'ın kuzeyini içine alırken, Nahçıvan hanlığı da,

Ermeni Cumhuriyeti'nin güney ucundaki Zengezur ile bugün Ermeni toprakları ile Azerbaycan'dan ayrılan Nahçıvan hanlığını kapsamaktaydı. Tabloyu tamamlamak için buna bir de Türkiye ile Rusya arasında kalan İran toprak parçası üzerindeki Maku hanlığını ekleyelim.

Rus fethi

Rusların Kafkasya'ya girebilmeleri, Cengiz Han'ın oğullarınca kurulan Altın Ordu'nun mirasçısı Moğol hanlıklarının ortadan kalkmasıyla mümkün oldu. Rusların 16. yüzyılda Astırahan hanlığını fethetmeleri onlara Hazar Denizi'ne ulaşma olanağını sağladı ve Rusya-İran sınırı uzun süre Terek nehriyle çizildi. Ancak batıda Osmanlıların Kırım Hanlığı'nı korumaları, Kırım'ın da Çerkesleri ve Kafkasya'daki öbür halkları korumalarına yol açtı. Osmanlılar 1774 Türk-Rus Antlaşması'yla Kırım üzerindeki hakimiyetlerinden vaz geçmek zorunda kaldılar ve Kırım 1783'te Ruslar tarafından ilhak edildi. Ertesi yıl Rusya Petrovsk'u ve kentin Dağıstan'daki artbölgesini işgal ederek, o sırada Kahetya'yı kendine bağlamış olan Kartli krallığını koruması altına aldı. Ruslar Vladikavkaz kentini kurdular ve Gürcistan ile doğrudan bir ilişki kurmaya olanak veren Daryal boğazını açtılar. Son Kartli kralı 1802'de ölürken yaptığı vasiyette, krallığını Rusya'ya bıraktı. Öbür prensliklerin onu izlemesi sonucu 1803'te Mingrelya, 1804'te İmeretya ve Gurya, 1806'da Osetler, 1810'da Abazalar Rusya'ya bağlanırken Azerbaycan hanlıkları da İran'ın elinden alındı.

Bundan sonraki aşama, Rusya'nın aynı anda hem İran'a hem de Türkiye'ye savaş açtığı 1828-1829 yıllarında gerçekleşti. İran, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını kaybederken, Türkiye de Mesketiya'yı, yani Ahıska ve Ahılkelek bölgeleriyle Aras'ın güneyindeki Sürmeli'yi Ruslara vermek zorunda kaldı. Geriye Kuzey Kafkas dağlıları kalmıştı; onların

dize getirilmesi için uzun yıllar mücadele edilmesi gerekti. Dağıstan halkları şeyh Şamil'in bayrağı altında ayaklandılar. Şeyh ancak 1859'da yakalanabildi ve Çerkesler 1864'te teslim oldular. Aynı şekilde Svanlar gibi dağlı Gürcülerin teslim olması için 1858'i beklemek gerekecekti.

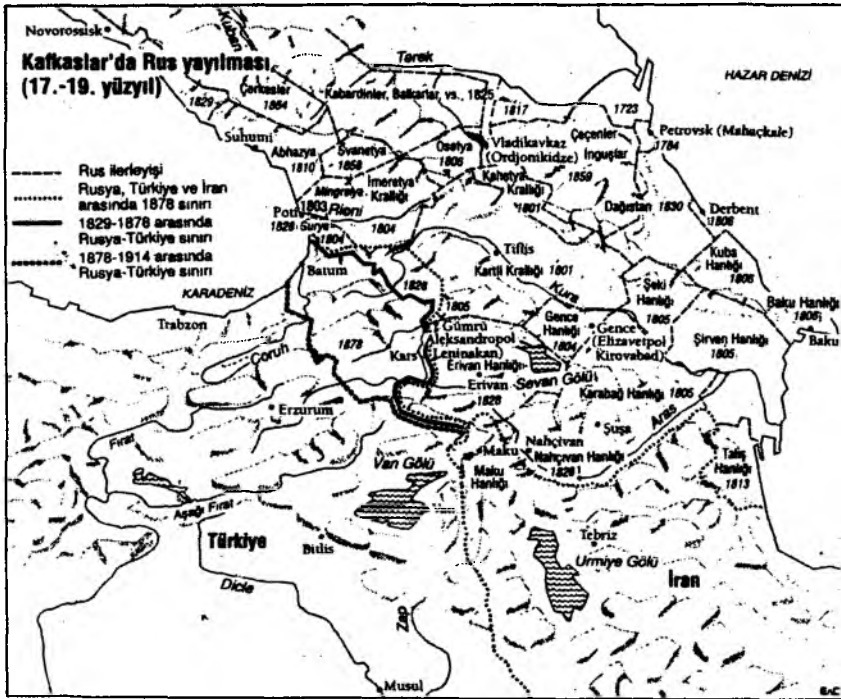
Kafkasya Rusya'ya bir demiryolu hattıyla bağlanacaktı. Bu hat, kuzeybatıdan gelerek önce Petrovsk'a kadar Kafkas dağlarının kuzey eteklerinden geçiyor, sonra Derbent'te Demirkapı'yı aşarak Bakü'ye ulaşıyor, buradan da Kura Vadisi'ni izleyerek Tiflis'e bağlanıyordu. Tiflis'te ikiye ayrılan hatlardan birisi Poti'de Karadeniz'e kavuşurken, ikincisi küçük Kafkas dağlarını aşarak önce Aleksandropol'a, oradan Erivan'a geliyor, daha sonra Nahçıvan ve Culfa üzerinden Aras Vadisi'ni izleyerek İran sınırına ulaşıyor, oradan da Tebriz'e bağlanıyordu. Demiryolunun Karadeniz'deki varış yeri, sonradan, Rioni nehrinin alüvyonlarıyla dolan Poti limanı yerine, Rusya'ya Kars, Ardahan ve Batum livalarını, yani Atabeklerin eski topraklarını ve ötesini kazandıran 1877-1878 Türk-Rus savaşıyla fethedilen Batum'a kaydırılacaktı. Batum'un demiryolu ağına katılmasından sonra İran ticareti, Trabzon ve Erzurum'dan, yani Türkiye'den geçen eski kervan yolu terk edilerek Kafkasya üzerinden yapılmaya başladı. Bakü petrolünün işletilmeye başlanmasından sonra Batum-Bakü hattına paralel olarak bir petrol boru hattının döşenmesi, bu eksenin Kafkasya'nın omurgası durumuna getirdi.

Rusların Kafkasya'ya yerleşmeleri iki büyük göç hareketi başlattı. Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Müslümanlar Türkiye'ye göç ederken, bu ülkede yaşayan Ermeniler de Kafkasya'ya göçtüler. Tiflis ve Bakü gibi büyük kentlerde burjuvazinin önemli bir bölümünün yanı sıra küçük sanat erbabı da Ermenilerden oluşurken, kırsal kesimde topraklar Gürcü ve Azeri büyük feodal beylerinin elinde olduğundan, göçmen Ermeniler daha çok, bugünkü Gürcistan-Er-

menistan sınırı üzerindeki Lori ya da Karabağ ve Zengezur gibi dağlık yörelere yerleşmeyi yeğlediler. Azerilerle olan anlaşmazlıklar ta o zaman, 1905-1907'de, o sırada Azerilere verilen adla "Tatarlar" ve Ermeniler arasında patlak veren ilk "savaşa" yol açmıştı.

Ancak, Kafkasya asıl, komşu Türkiye'de meydana gelen Türk-Ermeni çatışmasının yankılarıyla sarsılacaktı. Türkiye'de Ermeniler 19. yüzyıl ortalarından beri Osmanlı yöneticileri tarafından Kürtlere yönelik olarak uygulanan zorunlu iskân politikalarından zarar gördükleri için, Ermeni huzursuzluğu yavaş yavaş, Türk imparatorluğunun Hristiyan tebası arasında genellikle olduğu üzere, aşamalı olarak önce özerklik, daha sonra da bağımsızlık isteyen milliyetçi bir harekete dönüştü. Bu mücadele sırasında Ermenilerin doğal müttefiki, çarlığın mutlakiyetçiliğiyle, Ermeni partilerinin sosyalizm özelemleri arasındaki karşılıklı siyasal uyumsuzluğa rağmen Rusya idi ve Ermeni milliyetçiliği, Rusya'nın Anadolu'nun doğusuyla Mezopotamya'yı hedef alan yayılmacı politikasının en gözde aracı oldu. Aynı zamanda Rusya'nın İran Azerbaycan'ına sızmak gibi bir niyeti de vardı ve 1907'de Büyük Britanya ile imzalanan anlaşma İran'ın bu iki ülke arasında ilk paylaşımına olanak verdi. Büyük Britanya'nın İran'ın güneyindeki petrol bölgelerini almasına karşılık Rusya Azerbaycan'ı denetimine aldı ve Hazar'ın güneyini nüfuz alanına kattı.

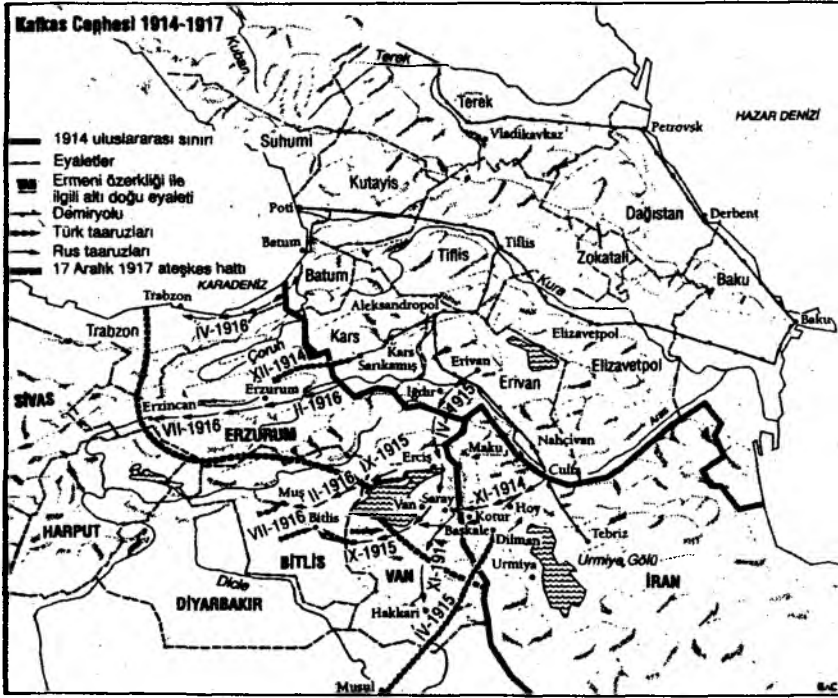
Birinci Dünya Savaşı'na hazırlık babında imzalanan İngiliz-Rus Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm fermanını imzalamıştı ve büyük devletler Osmanlı mirasını paylaşmaya hazırlanıyorlardı. Bu son sahne için hazırlıklarını tamamlayan Rusya ilerlemesini sürdürdü ve Kafkasya'nın batı sınırına kendi piyonlarını yerleştirdi. 1912'de Rus ajanları Türkiye-İran sınırı üzerindeki Kotur'dan hareketle Van'ı Tebriz'e bağlayan yolu denetlemekte olan Kürt şef Simko

Ağa'yla ilişkiye geçtiler. Ruble ve silah vaadleriyle başı dönen Simko, Ağrı Dağı'ndan Urmiye Vadisi'nin batı eteklerine dek uzanan bölgede bir Kürt federasyonu kurmaya kalkıştı. Kürtler, bu hattın batısında kalan, Murat Nehri vadisiyle Van Gölü çevresindeki Ermeni köylerine saldırmaya başladılar. Ermeni protestoları, Ermeni partilerinin Jön Türklerin milliyetçi politikaları karşısında uğradıkları hayal kırıklığı ve Türklerin Balkan Savaşı'nda uğradıkları yenilgi ile birleşince, Rusya'nın Osmanlı hükümeti nezdinde İmparatorluğun doğusundaki altı vilayette yaşayan Ermeniler yararına reformlar yapması için bastırması kolaylaştı.¹ Öbür büyük güçler de meydanı Rusya'ya boş bırakmamak için bas-

1 Philips M. Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, Londra, 1918, s. 105-106.

Kafkas Cephesi 1914-1917

kı yapmaktaydılar. Büyük güçler, 1914 Baharı'nda, Osmanlı temsilcilerinin katılmadıkları toplantılarda geliştirdikleri bir proje sunarak, ufak tefek değişikliklerle kabul edilmesini sağladılar. Buna göre, Ermeni nüfusun toplam nüfusun dörtte birine ulaştığı her yerde, Ermeniler yerel meclislerde % 50 oranında katılım olanağına sahip olacaklar ve Avrupalı gözlemciler Türk idaresini denetleyeceklerdi. Böylece Ermeni özerkliğinin ilk adımı atıldı.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç dönemi

1914'ün temmuz ayı sonunda, Ermeni milliyetçi hareketinin başını çeken Taşnak Partisi, Erzurum'da sekizinci kong-

resini topladığı sırada Avrupa'da savaş patladı (Türkiye savaşa 1 Kasım'da girecekti). Kongre sonunda "Jön Türklerin" önde gelenlerinden oluşan bir heyet, Ermeni temsilcilerine, Ruslara karşı savaşa katılmalarını ve karşılığında Kafkasya'da Ermenilerin yaşadıkları yerler ile Erzurum, Van ve Bitlis gibi vilayetlerin bazı bölgelerinde Ermenilere özerklik tanınacağını önermek üzere geldi. Ermeni temsilciler Taşnak Partisi'nin savaşta tarafsız kalmayı seçtiğini bildirdiler.² Aynı gün, Ermenilerin dini lideri Eçmiadzin katolikosu Kafkasya valisi Vorontzov-Daşkov'a başvurarak, Rusya'nın Ermenileri koruması altına alması ve Ermeniler için kabul edilmiş olan özerklik statüsünü değiştirerek birleşik altı vilayetin başına Rusya tarafından seçilen bir Hristiyan vali atanması yönünde ateşli bir çağrıda bulundu.³ Yine aynı gün, Vorontzov-Daşkov, Tiflis'teki Ermeni ulusal konseyi üyeleri, bu arada kentin belediye başkanı Hatisyan ile görüşüyor ve ona, eğer Türklerin altı doğu vilayeti Ermenilerin yardımıyla ele geçirilirse, burada Ermeni özerkliğinin tanınacağını ilan ediyordu.⁴ Bunun üzerine Ermeniler gönüllü birlikler oluşturmayı önerdiler ve Ermeni ulusal konseyi Ermeni cemaatına bu yolda seferber olması için telgraflar gönderdi.⁵ Bu tarih ile Türk-Rus savaşının başladığı 1 Kasım arasında Türkiye Ermenilerinden oluşan –Rusya'daki Ermeniler Rus ordusunda silah altına alınmışlardı– dört gönüllü birliği kuruldu. Rus ordusunun büyüklüğüyle karşılaştırıldığında –her Ermeni birliği bin kişiden oluşuyordu– sayısal güçleri önemsiz olmakla birlikte, bu

2 G. Pastermadjan, *Why Armenia Should Be Free? Armenia's Role in the Present War*, Boston, 1918, s. 16-17; Richard G. Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, Los Angeles, 1969, s. 41-42. Savaş boyunca bir Gürcü birliği Türklerle birlikte savaşacaktır, bkz. H.C. Armstrong, *Unending Battle*, Londra, 1934.

3 Gr. Çalkuşyan, *Le Livre rouge*, Paris, 1919, s. 11-12. Metin, 5 Ağustos 1914 tarihlidir.

4 Pastermadjian, *a.g.e.*, Hovannissian, *a.g.e.*, s. 43.

5 Hovannissian, *a.g.e.*, ve Çalkuşyan, *a.g.e.*

birlikler önceleri araziyi iyi tanıyan öncüler olarak kullanıldıkları, sonra da Kürt ve Ermeni nüfus ile karşı karşıya gelinen bütün kritik çatışmalarda kullanıldıkları için, siyasi rolleri sayısal güçleriyle kıyaslanmayacak derecede büyüktü.

Nitekim, çatışmaların başlamasından bir hafta önce, 24 Ekim'de, komutanı Osmanlı parlamentosunda milletvekili olan ikinci Ermeni gönüllü birliği, Iğdır'dan Van yönünde harekete geçti.⁶ Van Gölü'yle Urmiye arasındaki bölge, Rus Kafkasya'sı ile Basra'yı işgal etmek için Kuveyt'te savaşın ilan edilmesini beklemekte olan İngilizlerle birleşmenin mümkün olabileceği, yukarı Mezopotamya'nın merkezî Musul arasındaki en kısa yol olduğu için, çatışmaların kilit noktalarından birisiydi. Burası, aynı zamanda, Hristiyanların yaşadıkları bir bölge olduğu için, Türk savunmasının "yumuşak karnı" olarak kabul edilen bir yerdi. Anadolu'da Ermenilerin çoğunlukta oldukları tek bölge, Van Gölü çevresiydi; Urmiye'de Asuriler, Hakkari dağlarında ise Nasturi aşiretleri yaşıyordu.

İkinci Ermeni gönüllü birliği Türkler tarafından 1 Kasım tarihinde durduruldu. Ancak çatışmaların başlamasından sonra Rus birlikleri, araziyi tanıyan öncüler olarak Ermeni gönüllü birliklerinden yararlanarak Türk topraklarında ilerlemeye başlamışlardı. Buna karşılık Türkler de düzensiz güç olarak kullanmak üzere Kürt atlılarını harekete geçirdiler. Ruslarla ilk karşılaşmalarında toplam on üç bin atlıdan onbini ordudan kaçtı ve çevre köylere dağıldı. Ne var ki, onları orada jandarmalar bekliyordu. Öte yandan düzenli orduda silah altına alınmış Kürt ve Ermeni piyadeleri de kendi köylerini savunmak amacıyla ordudan kaçtılar. Savaşın ilk ayından itibaren ortalıkta tam bir kargaşa hüküm sürmekteydi.⁷

6 Çalkuşyan, a.g.e., s. 27.

7 Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, cilt I, 1914 yılı hareketleri, Ankara, 1964, s. 106, 112, 124, 135. Ayrıca bkz., Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi. Harp Başından Sarıkamış'a (Harc) Kadar*, cilt II, Ankara, 1933, s. 11-13.

Van'a girmek için yaptıkları ilk hamlenin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Ruslar İran topraklarından yararlanmaya karar verdiler.⁸ Kasım ayında Maku ham düşürüldü ve yerine daha yumuşak başlı bir insan olan kuzeni getirildi. En ünlü Ermeni şeflerden olan Antranik'in komuta ettiği birinci Ermeni gönüllü birliği eşliğinde bir Rus alayı Hoy ve Kotur'dan geçerek Türk topraklarında, Van'a 70 km mesafede yer alan Saray'ı işgal etti.⁹ Daha güneydeki Başkale de 24 Kasım'da Rus ordusu tarafından işgal edildi. Bu fırsattan yararlanan Ermeniler Müslümanların evlerini yağmaladılar. Bir karşı saldırıyla Türkler kenti geri aldılar ve Ermenileri kılıçtan geçirdiler.¹⁰

Büyük Türk saldırısı

İlk geri adımlardan sonra Türkler büyük bir saldırı hazırlığına girdiler. Başkumandan Enver Paşa Kafkasya'nın, hatta daha ötedeki, Türklerin atalarının ülkesi sayılan Türkistan'ın kapılarını açacak büyük bir saldırı yapılmasını öngörüyordu. Aralık ayında 2.000 metreden yüksek dağ yollarına 120.000 asker gönderildi. Türk saldırısının başladığı haberi alınınca Ruslar aniden geri adım atmış ve yalnız işgal ettikleri Türk topraklarını boşaltmakla kalmayarak İran Azerbaycan'ın dan da çekilmişlerdi. Birinci Ermeni birliği de Rus-İran sınırındaki Culfa'ya çekildi. Simko Ağa Türk tarafına geçti ve Kürt aşiretleri Urmiye yaylasına doğru harekete geçtiler. Urmiye kenti 2 Ocak'ta ele geçirildi ve bölgenin ta-

8 Rus dışişleri bakanı Sazonov, 6 Kasım'da Londra'daki büyükelçisi Benckendorff'a yazarak İngiliz bakan Grey nezdinde, Türkiye'ye saldırabilmek için İran'ın tarafsızlığını çiğnemek gerektiği fikrini işlemesini bildirdi. Beckendorff 8'inde Grey'in bu fikre yatkın olmadığını bildirdi. *Constantinople et les Détroits*, ed. G. de la Pradelle, Paris, 1930, cilt I, belge XVIII.

9 Price, a.g.e., s. 59.

10 İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler*, Ankara, 1964, s. 234.

mamı yağmalandı.¹¹ Hatta ayın 14'ünde Tebriz bile düzensiz Türk askerleri tarafından ele geçirilecekti.¹²

İlk hedefi olan kentin adından dolayı Sarıkamış adı verilen Türk saldırısı, iklim koşulları ve çok kötü bir lojistik planlama nedeniyle Türk tarihinin en büyük yenilgilerinden biriyle sonuçlandı. Saldırı sırasında, çoğu donarak olmak üzere, 70.000 asker öldü. Ancak, kış Rus karşı-saldırısını da büyük ölçüde kötürümleştirdiğinden bu korkunç kış boyunca sınır bölgeleri başıboş kaldı. Jandarmaların takip ettiği asker kaçakları önüne gelen her köye saldırmaya başladılar. Bitlis yöresindeki Ermenilere karşı cezalandırma harekâtları düzenlendi ve Erciş dolaylarında 2.000 Ermeni dağa çıktı.¹³

Büyük Türk saldırısının yenilgiyle bitmesinden sonra Van-Urmiye bölgesi eski önemini yeniden kazandı. Şubat'ta Ruslar İran topraklarını işgal ettiler ve Simko bir kez daha saf değiştirerek Rusların yanına geçti. Ama bu kez Türkler Musul'da Enver Paşa'nın amcası Halil Bey'in (ileride Paşa) komutasında bir birlik hazırladılar ve birlik mart ayında Büyük Zap suyunun kıvrımlarından geçerek Urmiye'ye doğru yol almak üzere kentten ayrıldı. Bunun üzerine, Kürtlerle birlikte bu bölgeyi tutan Nesturi aşiretlerinin patriği Mar Şimun'la görüşmek üzere Ruslar elçi gönderdiler.¹⁴ Aynı zamanda 2., 3., 4. ve 5. (yeni kurulmuştu) Ermeni gönüllü birlikleri Van üzerine yürüyecek özel bir ordu şeklinde düzenlendi.¹⁵ Bölge bahar aylarından beri kaynıyordu

11 Price, a.g.e., s. 100; John Joseph, *The Nestorians and Their Muslim Neighbors. A Study of Western Influence on Their Relations*, Princeton, New Jersey, 1961, s. 132.

12 W.E.D.Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields, a History of the Wars of the Turco-Caucasian Border, 1928-1921*, Cambridge, 1953, s. 296.

13 Aziz Semih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara, 1934, s. 37.

14 Price, a.g.e., s. 60-61, 125-126.

15 G. Korganoff, *La Participation des Arméniens à la Guerre mondiale sur le front du Caucase (1914-1918)*, Paris, 1927, s. 23.

ve 20 Nisan'da Van Ermeni ayaklanması patladı.¹⁶ Haberler İstanbul'a ulaştığında, milli hedeflere ulaşılmasının önündeki en büyük engel olarak Ermenileri gören İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın çevresinde toplanan İttihat ve Terakki'nin en milliyetçi unsurları, Ermenilerin sürülmesi (tehcir) ve mallarına el konulmasını öngören bir kararname çıkartmayı başardılar. Bu kararname sonucunda hemen her yerde Ermeni mallarına el konuldu ve sürgüne gönderilen Ermeni kafilelerinin bazı bölgelerde az çok sistemli biçimde katledildiği görüldü. Bunlara ek olarak pek çok Ermeni de, kötü muamele, açlık ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle öldü. Bu süreçte, toplam bir buçuk milyon olan Ermeni nüfusun 600.000 ila 800.000 arasında tahmin edilen bir bölümü yok oldu.

Akordeon benzeri savaş

Van'da bir ayaklanma başladığının duyulması üzerine, Ermeni birlikleri hazırlıklarını artırdılar ve Erivan'dan 29 Nisan'da ayrıldılar.¹⁷ Üç gün sonra Halil Bey, Urmiye'nin kuzeyinde, Dilman'da başında Antranik'in bulunduğu ilk Ermeni birliği ile karşılaştı. Ertesi gün savaşın kaderi henüz belli olmamış iken, Türk kumandan, Van ayaklanmasını bildiren ve ordunun Bitlis üzerinden Musul'a giden yolu korumak için geri çekilmesi emrini veren bir telgraf aldı.¹⁸ Halil Bey'in, yol boyunca Kürtlerin saldırısına uğradığı için önemli kayıplar vermiş bir orduyla Bitlis'e vardığı sırada, 18 Mayıs'ta, Ermeni birlikleri Van'a girdiler ve gölün çevresinde "temizlik" harekâtına başladılar.¹⁹ Aynı tarihte bir Rus

16 Clarence D. Ussher, Grace H. Knapp, *An American Physician in Turkey*, Boston, 1917, s. 241-250.

17 Korganoff, a.g.e.

18 Price, a.g.e., s. 60-61 ve *Halil Paşa'nın Hatıraları* (der. Taylan Sorgun), İstanbul, 1972, s. 139.

19 Korganoff, a.g.e., s. 23-24.

alayı da Nesturilerin memleketi Başkale'ye doğru yola çıktı. Bu kez, Mar Şimun kendisinin Kafkasya'dan Musul'a dek uzanan Hristiyan cepheye yer alması gerektiği sonucuna varmış görünüyordu. Ne var ki, Musul'da yaşayan Nesturi topluluğunun önde gelenleri, Türkler çok yakında oldukları için patriği izleme konusunda kararsızdılar ve bu yüzden patriğin ajanları tarafından öldürüldüler.²⁰

Durumun ciddileşmesi üzerine Türkler Hristiyan tehlikesinden dem vurarak Kürtleri yanlarına çekmeyi başardılar ve yavaş yavaş Van Gölü kıyılarını geri aldılar. 4 Ağustos'ta Ruslar Van'ı boşaltmak ve kentte yaşayan Ermenileri beraberlerinde götürmek zorunda kaldılar. 1915 Yazı'nda cepheye durum başlangıç noktasına dönmüş, ama bu arada 300.000 Ermeni Kafkasya'ya göç etmek ve Erivan çevresinde ağır koşullar altında yaşamak zorunda kalmıştı. Anadolu'nun geri kalanında da tehcir sürüyordu.²¹ Öte yandan, kuzeyden Kürtlerin, güneyden de Musul'dan gelen bir Türk birliğinin sıkıştırdığı Nesturiler, binlerce yıldır yaşadıkları Zap Vadisi'ni boşaltarak Urmiye yaylasına çekilmek zorunda kalmışlardı.²²

Kötüye giden bu durum karşısında Ruslar kış aylarında büyük bir saldırı başlattılar. Ama saldırının başlamasından önce Van yeniden işgal edildi ve Ermeni birlikleri bir kez daha göl kıyısı boyunca ilerlemeye başladılar. Bu kez, becerebilirlerse batı yönünde kaçmaya çalışanlar Müslümanlardı. Bir süre sonra Ruslar duruma hakim oldular. 16 Şubat 1916'da, hem Muş, hem de Erzurum düştü. Karadeniz kıyısındaki Trabzon 18 Nisan'da teslim oldu. Rus ordusu, saldırının en ileri kalesi olan Erzincan'a 25 Temmuz'da

20 W.A. Wigram, *The Cradle of Mankind. Life in Eastern Kurdistan*, Londra, 1922, s. 365 ve Joseph, *a.g.e.*, s. 134.

21 Barby, *a.g.e.*, s. 185-186; Hovannissian, *a.g.e.*, s. 62.

22 Wigram, *a.g.e.*, s. 371; Price, *a.g.e.*, s. 125-126.

girdi. Ancak Türkler Muş'u 6 Ağustos'da geri aldılar ve Mezopotamya'ya geçişi engelleyen Bitlis'i denetlemeyi sürdürdüler. Çatışma alanının bir "akordeon benzeri" açılıp kapandığı bu savaş sırasında, cephe ve cephe gerisinde yaşayan nüfusun % 75'i yok oldu ya da göç etti.²³ Bölge nüfusunun toplam % 30 ile % 40 arasındaki bir bölümünün Ermeni olduğu düşünülürse, yerinden olan insanların geri kalanı Kürt ya da Türk Müslümanlardı.

Rus ordularının, Ermeniler tarafından istenen altı Osmanlı vilayetinin büyük bölümünü işgal etmiş oldukları bir sırada, Rus Dışişleri bakanı Sazonov, Kafkasya çar-naibi büyük duk Nikolas'a gönderdiği bir notada, savaştan önce toplam nüfusun ancak dörtte birini oluşturan ve son iki yılda daha da azalmış olan Ermeniler için özerk bir bölge oluşturulması fikrini onaylamadığını bildirdi. Çünkü ona göre bu projede ısrar etmek, Rusların yönetimi altında kalacak bu bölgede yaşayan Müslümanların yönetimden soğumalarına yol açabilirdi. Dolayısıyla Sazonov artık, azınlıkların haklarını tanıyan bir doğrudan yönetim modeli önermekteydi.²⁴ Bu sırada, bölgedeki nüfus azalışını değerlendiren Kafkasya kumandanlığı da, Rus göçmenlerinin yerleştirileceği Fırat Kozakları bölgesi gibi başka projeler üzerinde çalışmaktaydı. Bu durumda, rollerini tamamlamış, ama bu arada güçlerinin üçte birini yitirmiş olan Ermeni gönüllü birliklerinin dağıtılmasına karar verildi.²⁵

Kafkasya'da Rus yenilgisi

1916'ya gelindiğinde, çarpışan her iki ordu son derece bitkin olduğu gibi, ülke de tümüyle tükenmişti. Bu yüzden

23 Allen-Muratoff, a.g.e., s. 432.

24 E. Adamov (der.), *Razdel Aziatskoi Turtsii* içinde, 27 Haziran 1916 tarihli nota, belge 141.

25 Çalkuşyan, a.g.e., s. 29, Hovannissian, a.g.e., s. 47.

Ekim Devrimi'nin patlamasına kadar cephede hiçbir değişiklik olmadı. 1917 Martı'nda, Şubat Devrimi'nden hemen sonra Kafkasya çar-naibi büyük dük Nikolas görevinden alındı. Yerine, Gürcü bir menşevik olan Noe Jordanya, Tiflis'in Ermeni belediye başkanı Aleksandır Hatisyan ve Rus ordusunun bir temsilcisinden oluşan geçici bir yönetim (direktuvar) atandı. 22 Mart'ta, geçici Güney Kafkasya Hükümeti (Ozakom) kuruldu. Bu hükümette, Kafkasya'da etkili olan üç büyük parti, Gürcü menşevikler, Ermeni Taşnak Partisi ve Azeri Musavat Partisi yer alıyordu. Aynı tarihte Bakü işçileri, başına Ermeni komünist Stepan Şaumyan'ı getirdikleri bir sovyet oluşturdular. Azerbaycan'da Bakü'yü ele geçiren komünistler ile Gence'yi denetleyen büyük toprak sahipleri karşı karşıya geldiler.²⁶

Kuzeyde Çerkezler, 1917 Mayıs'ında, Vladikavkaz'da bir Kuzey Kafkasya halkları meclisi topladılar. Meclis, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Halkları Birliği'ni ilan etti ve bir yürütme komitesi kurdu. 20 Eylül 1917'de toplanan ikinci bir mecliste, Nogaylar, Stavropol hükümetine bağlı Türkmenler ve Abazalar bu Birliğe katılma kararı aldılar.²⁷

Gene de, Şubat ve Ekim Devrimleri arasında meydana gelen en önemli olay, 1917 Yazı ve Sonbaharı boyunca tamamen çözülen Kafkasya ordusunun kendi kendisini dağıtmasıydı. Rus makamlarının ortadan kalkması, göçmen Ermenilerin Ermeni milislerinin koruması altında köylerine geri dönmelerine olanak verdi, bu da oç alma ve buna karşı Kürt çetelerinin misilleme hareketlerine yol açtı.

26 Hovannissian, a.g.e., s. 70-75.

27 Joseph Castagné, "Le bolchévisme et l'islam", *Revue du monde musulman*, LI, Ekim 1922, s. 77-79.

1917-1918: OSMANLI KAFKASYA'SININ YENİLGİSİ

1917 Sonbaharı'nda askerî cephede meydana gelen gelişme, Ermenileri olduğu kadar, itilaf devletlerinin Kafkasya'daki askerî misyon şeflerini de tedirgin etmeye başlamıştı. Bu yüzden, Rusların 1914-1915'te denedikleri, Hıristiyanları aynı cephede bir araya getirme planının Tiflis'teki müttefik askerî ataşeleri tarafından daha geniş çaplı olarak uygulanması yoluna gidildi. Bu cepheye, Pontus (Trabzon) Rumları, Gürcüler, Ermeniler ve Urmiye bölgesi Nasturileri dahil olacaktı.

Ekim ortasında, Rusya'daki ingiliz askerî ataşesi General Barter, Londra'ya, Rus ordusundaki Ermenilerin (130.000 dolayında asker) Kafkasya'ya gönderilmesini önerdi. İngiltere imparatorluk genelkurmay başkanı W. Robertson bu öneriyi destekleyerek¹ sorunu Harp Kabinesi'ne götürdü ve Kafkasya ile İran'ın kuzeyinde yaşayan Ermeniler arasında olabildiğince yaygın bir seferberlik başlatılmasını, hatta Ameri-

1 Barter'den Robertson'a, 15 Ekim 1917 ve Robertson'dan Barter'a 19 Ekim; Artin Arslanian, "The British Decision to Intervene in Transcaucasia During World War I", *The Armenian Review*, XXVII.2 /1974), 146-159.

ka Birleşik Devletlerinin de Ermeni göçmeni göndererek seferberliğe destek olması görüşünü savundu. İngiliz hükümeti öneriyi benimsedi ve Washington'a bu doğrultuda bir telgraf gönderdi. Bu arada geçici Rus hükümeti de, Ermenilerin baskısı altında aynı yönde bir karar almıştı. Ancak araya Ekim Devrimi girdi.²

Bununla birlikte Ekim Devrimi, müttefiklerce alınan kararları hızlandırıcı bir etki yapacaktı. Tiflis'teki İngiliz misyon şefi Offley Shore, aralık ayında Antranik ile ilişkiye geçti. Antranik bir ayda 10.000 kişi toplayabileceği, ayrıca, kendisine para, silah ve İngiliz subayı verilmesi halinde bu düzensiz orduyu üç ayda iki katına çıkarabileceği konusunda söz verdi.³ Bu ordunun Van-Urmiye arasındaki duyarlı bölgeyi tutması ve yönetiminin, Antranik, Mar Şimun ve vazgeçilmez Simko tarafından oluşturulan bir ittifak tarafından birlikte üstlenilmesi düşünülmüştü. İngiliz ajanları tarafından, Dr. Shedd'in Van'da kurduğu Amerikan misyonuna davet edilen Simko işbirliği yapmayı kabul etti.⁴

Daha kuzeyde, Fransa'nın Tiflis'teki askerî temsilcisi albay Chardigny, Trabzon'daki Rum metropolitine bir mektup yazarak, Batum ve Trabzon arasında kurulacak olan Rum birliğine katılmasını istedi. Ama, tehlikeyi sezen metropolit Hrisantos, öneriyi nazikçe reddetti.⁵

2 A.g.e.

3 Shore'dan askeri istihbarat başkanı General Macdonough'a, 10 Aralık 1917, a.g.e.

4 W.A. Wigram, *Our Smallest Ally. A Brief Account of the Assyrian Nation in the Great War*, Londra, 1920, s. 33-36.

5 Chardigny'den Hrisantos'a, 24 Aralık 1917 ve Hrisantos'dan Chardigny'ye, 24 Ocak 1918, *Viographikai anamniseis tou Arkhiepiskopou Athinon Chrysantou tou apo Trapezountos (1881-1949)*, Atina, 1970, s. 170-174.

İngilizlerin rolü

Müttefikler gerekli araçlar konusunda eli sıkı davranmadılar. Kaldı ki, Rusların bıraktıkları boşlukta Bakü petrolle-ri vardı. İngiliz Harp Kabine'si, 7 Aralık'ta Dışişleri baka-nı Balfour'a Ermenilere askerî istihbarat fonlarından destek sağlama yetkisini verdiği gibi, aynı ayın 14'ünde, Tahran el-çisi Marling'e de kredi açma yetkisi verildi.⁶ İngilizlerin bu konuya ayırdıkları para, 20 milyon sterlin gibi oldukça yük-sek bir miktardı.⁷ Paris'te 12 Aralık'ta yapılan Savaş Komite-si toplantısında albay Chardigny'nin emrine verilen para da 20 milyon franktı.⁸ Aynı ayın 15'inde, Londra, Tiflis'te bu-lunan Shore'a, Gürcülerle Ermenilerin geri çekilmekte olan Rus ordusundan silah ve başka askerî malzeme almalarına izin verdiğini bildirdi.⁹ İngiliz hükümetinin iki üyesi, Lord Milner ile Lord Cecil tarafından hazırlanan ve 22 Aralık'ta Clemenceau 'ya önerilen bir memorandumda, "Hayatta ka-lan Ermenileri, yalnız, İran ve Kafkasya'daki Mezopotamya güçlerini arkadan koruma gereğinin bir sonucu olarak değil, aynı zamanda, Ermenilerle özerk ya da bağımsız bir Gürcü devleti arasında oluşturulacak olası bir birliğin, İstanbul'dan Çin'e uzanacak Turancı bir hareketin önünü kesebilecek tek engel olduğu için savunmak zorundayız," deniliyordu.¹⁰ Er-tesi gün İngiltere ile Fransa arasında bir anlaşma imzalan-dı. Buna göre Ukrayna, Besarabya ve Kırım, Fransız nüfuz alanına dahil edilirken, Kazak toprakları, Kafkasya ve Kür-distan, İngiliz nüfuz alanına bırakılıyordu.¹¹ Londra derhal,

6 Arslanian, a.g.e.

7 Londra'daki Amerikan elçisi Page'den dışişleri bakanı Lansing'e, no. 763.72/8200, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia*, cilt II, Washington, 1931.

8 Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi (AMAEF), 1918-1929, *Arménie*, cilt I.

9 Arslanian, a.g.e.

10 *Papers...*, 1918, *Russia*, cilt I.

11 Arslanian, a.g.e.

Kafkasya'ya askerî bir misyon gönderme kararı aldı. Bu, ileride göreceğimiz, ünlü, Dunsterville misyonu idi.¹²

Alınan bu kararların Urmiye bölgesindeki uygulaması tam bir facia ile sonuçlandı. Dörtte biri Hıristiyanlardan oluşan 30.000 nüfuslu Urmiye kenti, Mar Şimun'a bağlı Nesturilerin de gelmesiyle birlikte, ciddi bir baskı altında kalmıştı. 24 Aralık'ta kente gelen, albay Chardigny'nin temsilcisi teğmen Gasfield, Rusların bıraktıkları silahlarla dört Nesturi birliği oluşturmayı denedi. Ancak Nesturiler silahlarını kenti yağmalamak ve Müslüman köylerine saldırmak için kullandılar. Şubat ayında, Urmiye'de yaşayan İranlılar ayaklandılar ve bu ayaklanma kanlı şekilde bastırıldı. Bir ay sonra da, Mar Şimun Simko tarafından öldürüldü ve Nesturiler, bu kez, öç almak için çevre köylerdeki Kürtlere saldırdılar. Türklerin gelmesi beklenirken Urmiye ovası tam bir kan gölüne dönmüştü.¹³

Ekim Devrimi ve Bolşevik iktidarı, Bakü komünü dışında Kafkasya milliyetçi partileri tarafından oybirliği ile reddedilmişti. Ekim ayında Tiflis'te, Güney Kafkasya ayrılıkçılığını mahkum etmek üzere bir Bolşevik kongre toplandı. Fakât, Ozakom 14 Kasım'da sıkıyönetim ilan ederek komünist ayaklanma yönündeki tüm hazırlıkları daha başlangıç aşamasında iken boğdu.¹⁴ Aynı ayın 24'ünde kilit mevkilere menşevik Gürcülerin getirildiği bir ge-

12 Robertson'dan Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerine, 22 Aralık 1917, Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921*, cilt I, *Intervention and the War*, Princeton, N.J. 1962, s. 305.

13 Bu konuda birçok anıya bakılabilir: Nicolas Gasfield, "Au front de Perse pendant la Grande Guerre. Souvenir d'un officier français", *Revue d'histoire de la Guerre mondiale*, II. 3 (1924), s. 120-151; Paul Caujole, *Les Tribulations d'une ambulance française en Perse*, Paris, 1922, Emile Zavie, *D'Archangel au Golfe persique, aventures de cinquante Français*, Paris, 1919; Victor Shklovsky, *A Sentimental Journey. Memoirs 1917-1922*, Ithaca, 1970.

14 Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism, 1917-1923*, Cambridge, Massachussets, 1954, s. 105.

çici yönetim kuruldu ve 21 Aralık'ta Kuzey Kafkasya Birliği Merkez Komitesi Moskova'yla olan ilişkilerini kesti.¹⁵ Buna karşılık, 1918'in ocak ayında, Mozdok'ta toplanan ve Terek Halk Sovyeti'ni oluşturmak üzere "sosyalist bir cephe" kuran Bolşevik, menşevik, devrimci-sosyalist ve radikal Osetler, Dağıstan Müslümanlarına karşı birleştiler. Terek Sovyeti, 1918 Martı'nda Terek sosyalist halk sovyetleri cumhuriyetini kurmak üzere Vladikavkaz'a yerleşti.¹⁶ Ne var ki, Dağıstan'ı dinî şefler denetim altında tutuyorlardı ve iki hasım yönetim arasında kalan Çeçenlerle İnguşlar tarafından kalmayı seçtiler.¹⁷

Brest-Litovsk'tan Batum'a

Sınırın öbür yanında, İstanbul'da, Ekim Devrimi ve Bolşeviklerin barış çağrısı büyük ilgiyle izlenmektedir. 30 Kasım'da, Kafkasya Türk ordularının kumandanı Tiflis ile ilişkiye geçer ve Brest-Litovsk'ta Rusya, Almanya ve Avusturya arasında ateşkesin imzalanmasından üç gün sonra, 17 Aralık'ta Kafkasya cephesiyle ilgili olarak Erzincan Ateşkes Antlaşması imzalanır. Ancak merkezî güçler Brest-Litovsk'ta Sovyetlerle karşı karşıya geldiklerinde, aralarında çıkar farkları olduğu görülür. Gerçekten Almanlar işgal etmiş oldukları toprakları ellerinde tutmak isterlerken, Türkler Ruslar tarafından işgal edilmiş topraklarını geri almak istemektedirler. Dolayısıyla merkez güçlerden her birisi Sovyetler ile ayrı ayrı görüşme yolunu seçer. Türklerle Sovyetler arasındaki ilk dalaşma Ermeni sorunu konusunda başgösterir. Sovyetler işgal altındaki topraklarda, halkların kendi kader-

15 Castagné, a.g.e., s. 79.

16 Pipes, a.g.e., s. 196-197.

17 A.g.y. ve George Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917-1921. A Study in the Politics of Diplomacy of the Russian Civil War*, Notre Dame, Indiana, 1966, s. 14.

lerini kendilerinin belirlemesi ilkesi adına bir halkoylaması (plebisit) yapılmasını isterlerken, Türkler onlara “ülkenin iç işlerine karıştıkları”¹⁸ gerekçesiyle karşı çıkarlar. Bu sırada, 31 Aralık’ta Sovyetlerin milliyetler sorunu komiseri Stalin, “Türk Ermenistan”ıyla (Türkiye sınırları içinde yaşayan Ermenilerle) ilgili bildirisini yayımlar. Bu bildiri, Ermenilere sorunlarının çözümünü sovyetler temelinde oluşan yeni Rusya içinde aramaları yönünde bir çağrı yapmaktadır. Bildiriyi 11 Ocak 1918 tarihinde yayımlanan Ermeni kararnamesi izler. Kararname, Türkiye sınırları içinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki Rus ordularının geri çekilmesini; sivil halkın korunması için bir Ermeni milis gücünün oluşturulmasını; göç etmiş ya da sürgüne gönderilmiş Ermenilerin yurtlarına dönmekte özgür olmalarını; başında Stepan Şaumyan’ın bulunacağı bir daimi “Ermeni halk temsilcileri sovyeti” kurulmasını öngörüyordu.¹⁹ Ancak bu metin, uygulamaya konulamayan bir niyet belgesi olarak kaldı. Çünkü, tehcirden sonra hayatta kalmış Ermenilerin yurtlarına geri dönmeleri konusunda Türkleri kimin zorlayabileceği; bu bölgelerde bir Ermeni milisinin güvenliği nasıl sağlayabileceği ve Taşnak Partisi’nin Bakü sovyetlerinin şefi olan Şaumyan’ın yönetimine tâbi olmayı nasıl kabul edeceği, yanıtı bilinmeyen sorulardı.

Onun için bu girişimin doğurduğu tek sonuç, Türk tepkisini harekete geçirmek oldu. Türkler Brest-Litovsk’ta, bir yandan Sovyet heyetinin Avusturya-Almanya baskısına direnmekte zorlandığını, bir yandan da Kafkasya’nın Rusya anayurduyla bağlarını gevşetmekte olduğunu fark ettiler. Bütün bunlar, Türklerle, Kafkasya’da silaha başvurma ve mü-

18 Türk heyetinin başkanı Ahmed Nesimi Bey’den Dışişleri Bakanı Halil Bey’e, 24 ve 26 Aralık 1917, bkz. Tülay Duran, “I. Dünya Savaşı sonunda Türk diplomasisinin ilk başarısı, Brest-Litovsk hazırlıkları”, *Belgelerle Türk Tarihi*, no. 67-68, s. 48, no. 69, s. 22.

19 *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, cilt I, belge 43.

zakere masasına dönme alternatiflerini peşpeşe kullanma ve bir tür kedi fare oyunu oynama olanağını sağladı.

14 Ocak'ta Kafkasya cephesi kumandanı Vehib Paşa, cephenin öbür tarafındaki Gürcü General Odişelidze'ye yazarak "Ekselansları Enver Paşa'nın bağımsız Kafkasya yönetimiyle ilişki kurmanın şartlarını ve bu yönetimin Kafkasya sorunu konusundaki görüşünü öğrenmek istediğini"²⁰ bildirdi. Böylece bağımsız bir Kafkasya yönetiminden ilk söz eden, bir Türk generali oldu. Zaten, bundan birkaç gün sonra söz konusu yönetimi Brest-Litovsk görüşmelerine davet etme girişimi de Vehib Paşa'dan gelecekti.²¹ Durumdan tedirgin olan Tiflis, Güney Kafkasya'nın Rusya'nın bir parçası olduğu, ancak, Türk önerilerinin ileride kurulacak kurucu meclis (Seym) tarafından inceleneceği yolunda bir yanıt verdi.²² Söz konusu meclis, 18 Ocak'ta Bolşeviklerin Rus kurucu meclisini dağıtmaları ve önde gelen menşevik Gürcülerin Tiflis'e dönmelerinden sonra toplantıya çağrıldı. Bu çağrıya sadece, Kafkasya'nın demokratik ve federal bir Rusya'ya bağlanması gerektiği konusunda ısrar eden Taşnaklar karşı çıktılarsa da, sonunda, menşevik ve musavatçı çoğunluğa boyun eğdiler. Meclis'te 22 Musavat Partisi üyesi, 30 Menşevik Gürcü ve 27 Taşnak üyesi Ermeni bulunmaktaydı. Geri kalanlar ise, farklı eğilimlerden 14 Müslüman, 2 Gürcü ile 6 SR (devrimci sosyalist) ve demokrat temsilci idi.²³

Kafkaslar'a şirin görünmeyi amaçlayan bu politik çıkarmayı yaparken Vehib Paşa, bir yandan da Ermenilerin Müslüman halka uyguladıkları vahşeti kınamayı ihmal etmiyor-

20 Bkz. James Bunyan, H.H. Fisher, *The Bolshevik Revolution 1917-1918, Documents and Materials*, Stanford, California, 1934, s. 454.

21 Vehib Paşa'dan Odişelidze'ye, 16 Ocak 1918, *Dokumenti i Materiali po vneşney Zakavkaz'ia i Gruzii*, Tiflis, 1919, belge 34.

22 Bunyan-Fisher, a.g.y.

23 Hovannissian, a.g.e., s. 126-127.

du. Odişelidze Vehib Paşa'ya gönderdiği cevapta, kısmen bu olguları kabul ederken, Kürtlerin giriştikleri karşı vahşetten dem vuruyordu.²⁴ Ancak işgal edilmiş toprakların ötesinde de Kafkasya kaynıyordu. Müslümanlar Rus orduları tarafından bırakılan malzemeden yararlanarak silahlandılar ve bu amaçla, gerektiğinde, dağıtılmakta olan askerî birliklere saldırıyı bile göze aldılar. Örneğin, ocak ayında Gence yakınlarındaki 219. Rus tümeni Azerilerin saldırısına uğradı; 400 kişi öldü ve tümene ait silahlar el değiştirdi.²⁵

Türk saldırısı

Şartlar yeterince olgunlaşınca eyleme geçildi. 10 Şubat'ta Brest-Litovsk'ta Troçki'nin yaptığı "ne savaş ne barış" demeye getiren ve merkezî güçlerin dayattıkları şartları olduğu kadar, savaşı sürdürmeyi de reddeden konuşmanın ardından, Luddendorf Türk genel kurmayına saldırı için yeşil ışık yaktı.²⁶ 11 Şubat'ta Vehib Paşa, dindaşlarının katledilmesine eli kolu bağlı seyirci kalamayacağını bildiren, ertesi gün de askerî harekâtı başlattığını bildiren bir nota gönderdi.²⁷

Bu ilk saldırı, birkaç gün sonra, 13 Şubat'ta Erzincan'ın alınmasından sonra durdu. Saldırının hedefi, büyük olasılıkla, askerî ve diplomatik alanda durumun ne merkezde olduğunu anlamak idi. Askerî planda tam bir boşbozukluk hüküm sürüyordu. Ermeni halk ve milisler bölgeyi boşaltmadan önce katliam ve yağmalamaya girişmekte, ama kaçış yolunda rastladıkları düzensiz Türk ve Kürt askerle-

24 Vehib Paşa'dan Odişelidze'ye, 22 Ocak 1918, Vehib Paşa'dan Kafkasya cephesi kumandanı General Prjevalski'ye, 1 Şubat, *Dokumenti i Materiali...*, belge 26, 28 ve Odişelidze'den Vehib Paşa'ya, Hovannissian, *a.g.e.*, s. 122.

25 A.g.y., s. 115-116.

26 A.g.y., s. 123.

27 *Dokumenti i Materiali...*, belge 29, 31.

ri de onlara aynı şeyleri yapmaktaydı. Türk güçlerinin ilerlemesi sürdüğü sürece, bu senaryo hiç değişmeden tekrarlandı ~~durdu~~.

Diplomatik alanda ise, merkezî güçlerce Ruslara verilen ultimatoomun 5. maddesinde Rusya'nın Anadolu'nun doğu vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilmesi için elinden geleni yapması isteniyor, böylece Türklerin, Kars, Ardahan ve Batum livalarının geri verilmesi, yani 1878 öncesi sınırlara dönülmesi önerisi reddediliyordu. Almanlar ve Avusturyalılar, öteden beri Türklerin bu isteklerine olumsuz yaklaşmışlardı.²⁸ Fakat, Rus heyetinin, bu kez başında Çiçerin olduğu halde Brest-Litovsk'a geri dönüşünde, şiddetli bir protestonun ardından, sunulacak bütün metinleri imzalamaya hazır olduğunu bildirmesi üzerine, her türlü talep ileri sürülebilir duruma geldi. Böylece, 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta imzalanan Türk-Rus Antlaşması'nda Kars, Ardahan ve Batum'un (Elviye-i selâse) Türkiye'ye geri verilmesi kabul edildi.

Bu arada Tiflis'te toplanan Seym, Erzincan'ın ele geçirildiğini öğrenince Türklerle görüşmelerin başlatılmasına karar verdi. 1914 sınırının savunulması kararlaştırılan konferans için "tarafsız" bir yer olarak, o sırada içinde Rum metropolitinin de yer aldığı bir sovyet tarafından yönetilen Trabzon önerildi. Ancak, Güney Kafkasyalıları bir dizi şaşkınlık bekliyordu. Bunlardan ilki, Trabzon'a hareket edilmesinden kısa sıra önce Moskova'dan gelen bir telgraf-ta Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı ve üç ilçenin Türklere geri verildiği haberinin bildirilmesiydi. İkinci şaşkınlık, her ulusun ve her eğilimin konferansta temsil edilmek istemesi sonucu yüzü aşkın kişiden oluşan kalabalık heyetin Batum'dan bindiği geminin süvarileri Bolşevik ol-

28 Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın sonra yapılan barış anlaşmaları", *Belleten*, XXIX, 1965, s. 514-515.

duğundan, heyetin Trabzon'a değil, Kırım'a götürülmek istenmesi üzerine yaşandı. Fidyeye ödeyerek bu badireyi atlatan heyet Trabzon'a ulaştığında, Türk ordusunun kenti bir gün önce işgal etmiş olduğunu gördü. Bir başka şaşkınlık da, konferansa katılan Türk heyetinin toplantı başlar başlamaz, en canalıcı soruyu masaya getirmesinden kaynaklandı. Buna göre, eğer Güney Kafkasya hâlâ Rusya'ya bağlı idiyse, Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmek ve Doğu Anadolu'daki üç livayı boşaltmak zorundaydı. Yok eğer konferansa ayrı bir teklifle geliyor idiyse, görüşme masasında Türkiye'nin karşısına bir devlet olarak oturması, bunun için de bağımsızlığını ilan etmesi gerekiyordu. Bütün bunlara tuz biber eken son şaşırtıcı gelişme de, Türk heyetinin Trabzon'a vardığı gün, Vehib Paşa'nın ordularının başında Erzurum'a girmesi oldu.²⁹

Bu saldırıyı başlatmadan önce Vehib Paşa, 10 Mart'ta, "Güney Kafkasya hükümetine" –o sırada bu ifadeyi kullanan tek kişi o idi– bir nota vererek birliklerini 1878 sınırının gerisine çekmesini istemişti. Tiflis, Paşa'ya, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını bildiren bir cevap gönderdi.³⁰ Fakat Türkler buna itiraz ettiler ve ortada resmî olarak sadece sovyet hükümetinin varolması sonucu Brest-Litovsk antlaşmalarının hukukiliğinden dem vurarak, bu tavrın hukuken savunulacak bir yanı bulunmadığını bildirdiler.

Trabzon'daki Güney Kafkasya heyeti olsun, Azeri temsilcilerin giderek Türklerle yakınlaşmaya başladığı Tiflis'teki Seym olsun, sonu gelmez tartışmalar yapadursun, silahlar bütün cephelerde birden alevleniverdi. Mart ayının son haftasında Türk kuvvetleri 1914 sınırına ulaşırlarken, Müs-

29 Hovannissian, *a.g.e.*, s. 131-141.

30 Vehib Paşa'dan Kafkasya cephesi kurmay başkanı General Lebedinski'ye ve Seym başkanı N. Çheidze'den Vehib Paşa'ya, 11 Mart 1918, *Dokumenti i Materiali...*, belge 49, 51.

dar Müslümanm da yaşamakta olduğu Erivan hükümetine sığındılar. Bitmeyen sürtüşmeler pahasına yeni gelen göçmenlere yer açmak gerekiyordu.³³

1 Nisan'da, "bağımsız Kafkasya'ya"³⁴ katılma isteğiyle Kuzey-Kafkasya'dan gelen bir heyetin de katıldığı Trabzon Konferansı'nda ise tartışmalar bitmek bilmiyordu. Sonunda, 6 Nisan'da, Türk heyeti bir ultimatom verdi. Buna göre Güney Kafkasya, Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmeli, ama uluslararası anlaşmalara imza koymak istiyorsa, bağımsız bir statü kazanmalıydı.³⁵ Böylece, Trabzon Konferansı sona erdi, Güney Kafkasya heyeti Tiflis'e döndü ve Türk ordusu Kafkasya'nın batısındaki iki kapısına, Kars ve Batum'a doğru ilerlemeye başladı. Seym, hiç sonuç alamadan bir o yana bir bu yana yalpalamaktaydı. Yurdun tehlikede olduğu yolunda bir bildirinin yayımlandığı akşam, Batum Türklerin eline geçti; Batum-Tiflis yolu üzerindeki Ozurget ve Abastuman arasındaki hattın gerisinde ise, Müslüman Gürcüler Hristiyan birliklerini taciz etmeye başlamışlardı.³⁶

Ayın 17'sinde albay Chardigny Ermeni birliklerini denetlemek üzere Kars önlerine geldi.³⁷ Fakat bu arada Gürcüler, Türklerle daha uzlaşmacı bir politika izlemeye ve Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etme karşılığında onlarla bir ateşkes sağlamaya karar vermişlerdi. Bağımsızlık 24 Nisan'da ilan edildi. Türkler açısından ateşkesin anlamı, Kars'ın boşaltılması ve askerî birliklerin 1878 sınırının gerisine çekilmesi idi. Bağımsızlık ilanından bir gün sonra, bu hedefe ulaşıldı.³⁸

33 Hovannassian, a.g.e., s. 144-145.

34 Haidar Bammate, *Le Caucase et la Révolution Russe*, Paris, 1929, s. 38.

35 *Dokumenti i Materiali...*, belge 72.

36 Hovannissian, a.g.e., s. 158.

37 Henry Barby, *Les Extravagances bolcheviques et l'épopée arménienne*, Paris, 1918, s. 144.

38 Korganoff, a.g.e., s. 137-156.

İlk raundu kazanmış olan Türkler Batum'da ikinci bir konferans toplanmasını kabul ettiler. Konferans 11 Mayıs'ta toplandı ve aynı gün kendi bağımsız cumhuriyetlerini ilan etmiş olan Kuzey Kafkasya delegeleri de toplantıya katıldılar.³⁹ Konferansın bir yeniliği de, bu kez uluslararası bir konferans niteliği kazandığı için Almanların da gözlemci sıfatıyla konferansa katılmalarıydı. Kendilerinden emin görünen Güney Kafkasyalılar, konferansta, Brest-Litovsk Antlaşması'nın tanınması karşılığında ufak tefek bazı değişiklikler elde edeceklerini umuyorlardı. Ancak, Türk delegesinin Trabzon ile Batum arasında, her iki yanda da çok kan aktığı için, artık eski taleplerin gündeme getirilemeyeceği yollu cevabıyla karşılaştılar. Şimdi artık Türkiye için hedef, 1828'den önceki sınıra ulaşmaktı ve bunun için, Aras'ın batısında, kuzeydeki Ahıska ve Ahılkelek ilçeleriyle merkezdeki Sürmeli (İğdır) ilçesinin yanı sıra, Aleksandropol ve bu kenti İran sınırındaki Culfa'ya bağlayan, birliklerin kuzey İran'a kaydırılmasına olanak verecek demiryolunu elde etmek istiyorlardı.⁴⁰ Dolayısıyla daha önce Trabzon'da yaşanan psiko-dram bir kez de Batum'da yaşandı. Üstelik burada Azeri ve Kuzey Kafkasya delegelerinin her geçen gün Türklere biraz daha yaklaşmaları söz konusu olduğu gibi, toplantıya katılan Alman gözlemcilerin varlığı da işi karıştırıyordu. Almanlar, General Allenby'nin Suriye'de ilerlediği ve ufukta Türklerin Bakü petrollerine el koyması ihtimalinin belirlediği bir sırada Türklerin kalkıştıkları Kafkasya macerasından ne kadar rahatsız olduklarını gizlemekte zorlanmaya başlamışlardı.

39 Bammate, *a.g.e.*, s. 39-40.

40 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 474-476; Hovannissian, *a.g.e.*, s. 173-175.

Kafkasya'da Alman protektorası

15 Mayıs'ta Aleksandropol alındı ve Türkler demiryolu boyunca hem Tiflis'e hem de Erivan'a doğru ilerlemeye başladılar. Öte yandan, Van'dan yola çıkan bir alay, mayısın 20'sinde Iğdır'ı işgal etti. Batum'daki Alman temsilcisi von Lossow, her gün, Türklerin ilerleyişini ve Ermeni halkının umutsuz durumunu anlatan endişeli telgraflar göndermekte ve Luddendorf bu ilerlemeyi durdurmanın yollarını aramaktaydı. Mayısın 19'unda von Lossow, arabulucu olmayı önerdi. Güney Kafkasyalıları kabul ettiler ama, Türkler öneriyi geri çevirdiler. Mayıs ayının 22'sinde Gürcüler Almanlara bir yaklaşım yaptılar. Gürcistan üzerinde bir Alman protektorası kurulması kararlaştırıldı. Ama bunun için, Gürcülerin Kafkasya'nın geri kalanından ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmeleri gerekiyordu. Batum'daki Gürcü delegeler Tiflis'e bu doğrultuda telgraflar gönderdiler. 25 Mayıs'ta von Lossow konferansa, Güney Kafkasya'nın dağılmasının an meselesi olduğunu, bu yüzden yeni bir talimat almak üzere ülkesine dönmesi gerektiğini bildirdi. Ama aslında, Batum limanından bindiği gemi gizlice Poti Limanı'na girerek orada demirlemişti. Gürcü delegeler de, Tiflis'ten talimat almaları gerektiğini söyleyerek konferanstan ayrıldılar ve trenle Poti'ye gittiler. Böylece mayısın 26'sında, Seym'in kendi kendisini dağıttığı ve birkaç saat sonra Gürcistan cumhuriyetinin ilan edildiği sırada, Poti'de, Gürcistan üzerinde kurulacak Alman protektorasının görüşmeleri başlamış bulunuyordu. Batum'daki Türk heyeti yetmiş iki saat sonra sona ereceği bildirilen bir ultimatom vererek, eski isteklerine ek olarak Gürcistan'dan Abastuman'ı ve Ermenistan'dan da Nahçıvan'ın tamamına yakını ile Şarur-Daralagez ilçesinin batısını istedi. Aynı gün, Ahıska ve Ahılkelek'in Müslüman halkları Güney Kafkasya'dan ayrıl-

dıklarını ilan ettiler. Ama o sırada, Güney Kafkasya diye bir ülke zaten kalmamıştı. Azeriler kendi cumhuriyetlerini 28 Mayıs'ta ilan edince, Ermeniler de davanın kaybedildiğini görerek, hiç istemeseler de, 30 Mayıs'ta onları izlemek zorunda kaldılar.⁴¹ Ermeni devletinin ilanı, korkulduğu kadar ağır olmayan koşullarda gerçekleşti. Türk ordusunun kuzeyden ilerleyen alayı Hamamlı (Spitak) ve Karakilise'yi (Kirovakan) ele geçirdikten sonra Dilicyan'da durdurulurken, güneyden ilerleyen alay 28 Mayıs'ta Erivan'a birkaç kilometre kala, Sardarabad'da (Oktamberyan) yenilgiye uğratarak geri püskürtüldü.⁴²

Aynı gün, Almanya-Gürcistan Antlaşması imzalandı. Buna göre, Almanlar Gürcistan sınırlarının korunması için güvence verecekler, askerî birliklerin taşınması için Gürcü demiryollarından yararlanacaklar ve Rusya tarafından 19. yüzyılda yerleştirilmiş olan Alman kolonlarını korumaları altına alacaklardı. Anlaşmada ayrıca, madenlerin işletilmesi için verilen imtiyazlarla ilgili hükümler bulunduğu gibi, Gürcistan'da, paritesi sonradan belirlenmek üzere Alman parasının geçerli olacağı da hükme bağlanmıştı.⁴³

Bu sırada iki eski müttefik olan Almanya ve Türkiye arasındaki ilişkiler çok kötüleşmişti. Başbakan Hertling Türkiye'nin Brest-Litovsk sınırlarının ötesine geçmesini engellemek isterken,⁴⁴ Kafkasya'daki Türk ordusunun genel-

41 Hovannissian, *a.g.e.*, s. 179-191; Kazemzadeh, *a.g.e.*, s. 112; Zourab Avalishvili, *The Independence of Georgia in International Politics, 1918-1921*, Londra, 1940, s. 35-56; Antoine Poidebard, "La Transcaucasie et la République d'Arménie dans les textes diplomatiques, du traité de Brest-Litovsk au traité de Kars (1918-1921)," *Revue d'études arméniennes*, IV, 1925, s. 37.

42 Hovannissian, *a.g.e.*, s. 194; Korganoff, *a.g.e.*, s. 159-162 ve Jacques Kayaloff, *The Battle of Sardarabad*, Paris, 1973.

43 Avalishvili, *a.g.e.*, s. 51-59.

44 Hertling'den İstanbul'daki Alman büyükelçisi Kont Bernstoff'a, 26 Mayıs 1918, Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, Princeton, N.J., 1968, s. 180.

kurmayı birliklere, bölgede karşılaşılan tüm Alman askeri birliklerinin esir alınması ve silahsızlandırılması yolunda bir emir gönderdi.⁴⁵ Birkaç gün sonra Tiflis yolunda böyle bir durum yaşandı, bir Türk birliğiyle çatışan Alman askerleri arasında yaralananlar oldu ve birlik esir alındı. Bunun üzerine von Lossow, Kafkasya'daki Almanları silahlandırma yoluna gitti ve albay Kress von Kressenstein'in başkanlığında bir askeri misyon acilen Tiflis'e gönderildi.

Almanların bölgedeki varlığına karşın, üç yeni cumhuriyet Türklerle olan ilişkilerini düzeltmek durumundaydılar. Böylece, 4 Haziran'da, Batum'da üç ayrı antlaşma imzalandı. Alman desteğine yaslanan Gürcistan, Türklerin son isteklerine karşı koyduysa da, Brest-Litovsk'ta Türklere bırakılan topraklara ek olarak Ahıska ve Ahılkelek'den vaz geçmek zorunda kaldı. Azerbaycan'ın kaderi, doğal olarak, Türkiye'nin protektorası olmak yönünde geliyordu. Nitekim, Azerilerle yapılan antlaşmanın 4. maddesinde, yeni cumhuriyetin bu yönde bir talepte bulunması halinde, Osmanlı hükümetinin askeri yardımında bulunacağı öngörülmüştü.⁴⁶

Nihayet, Ermeni Cumhuriyeti ilk uluslararası antlaşmasını Türkiye ile imzaladı. Gürcistan üzerindeki Alman protektorası nedeniyle Tiflis üzerinden Bakü'ye ulaşmayı sağlayan demiryolundan yararlanma olanağını kaybettiğinden Türkiye, Bakü'ye bağlanan taşımacılığa elverişli iki yol, Aleksandropol-Dilican-Akstafa-Gence yolu ile Zengezur ve Karabağ'daki Nahçıvan, Gerus ve Şuşa üzerinden geçen karayollarından yararlanma hakkını elde etti. Ayrıca, Aleksandropol ve Culfa arasında demiryolundan da yararlanıyordu.⁴⁷ Nihayet, 8 Haziran'da, Türkiye ile Kuzey Kafkas-

45 Rüşdü, *Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkasya Piyade Fırkası*, İstanbul, 1934, s. 8.

46 Kurat, *a.g.e.*, s. 673.

47 Hovannissian, *a.g.e.*, s. 196-197.

ya arasında dördüncü bir anlaşma imzalandı. Bu antlaşmanın 2. maddesi, Türk müdahalesini öngören Azerbaycan Antlaşması'nın 4. maddesi ile aynı idi.⁴⁸ Artık her şey, Türk saldırısının üçüncü aşaması için hazır hale gelmişti.

Almanlar, İngilizler ve Türkler arasında Bakü'yü ele geçirme yarışı

Batum antlaşmalarıyla İtilaf Devletlerinin oluşturmaya çalıştıkları Hristiyan cephesinin kuzey ve merkez kanatları çökmüş oluyordu. İngilizlerin 1917'de işgal ettikleri Bağdat'tan hareketle doğrudan ulaşım yolunu açık tutmalarına karşın, güney cephesindeki durum da daha iyi değildi. 14 Ocak 1918'de Kafkasya askerî misyon başkanlığına atanan General Dunsterville, bir ay sonra, Hazar Denizi kıyısındaki Enzeli'ye gitmek üzere Hamadan'dan ayrıldı. Enzeli'de onu, Rusya'nın İran'a göndermiş olduğu öncü güç askerleriyle Hazar denizcilerinin kurdukları sovyet bekliyordu. Bunun üzerine Dunsterville, ileride daha iyi günlerin olacağını umarak, gerisin geriye Hamedan'a döndü.⁴⁹ Öte yandan, Almanlarla Türklerin kendi yanlarına çekmeyi başardıkları, aynı zamanda Tebriz kral naibi olan İran veliahtı ile Enzeli Sovyeti'yle uzlaşarak bir ayaklanma girişimi başlatmış olan Gilan bölgesi şeflerinden Küçük Han, İngilizlerin Kafkasya ve Hazar Denizi'ne doğru ilerlemesini önlemekteydiler.

Nisan'da Van'ı aldıktan sonra Türkler Urmiye ovasına saldırdılar. Bu sırada Musul'daki Türk kumandan da Bakü seferine hazırlanmaktaydı. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın komutasındaki geleceğin "İslam ordusu", 12 Nisan'da, Musul'dan yola çıktı ve daha sonra Gence'ye doğru yola devam etmek üzere, 4 Mayıs'ta Tebriz'e vardı.

48 Kurat, *a.g.e.*, s. 673.

49 Ullman, *a.g.e.*, cilt I, s. 308.

Bu hazırlıklar üzerine İngilizler harekete geçmeye karar verdiler. Bunun için gerekli olan fırsatı onlara, Enzeli Sovyeti'ne kendini Bolşevik olarak tanıtmış olsa da, Dunsterville ile ilişkiye geçen İran Kazaklarının kumandanı albay Biçerakov verdi. Olayları daha yakından izlemek amacıyla Dunsterville ve kurmay heyeti, Hamedan'dan Kazvin'e gitmiş, bu arada Fransız ve İngilizlerin ortak olarak yürüttükleri bir başka öncü güç, Wagstaff Misyonu da Hanekin'den ayrılarak Tebriz-Tahran yolu üzerindeki Zencan'ı 31 Mayıs'ta işgal etmişti.⁵⁰ Misyonun amacı Urmiye'deki Hristiyanlara yardım götürmektir. Fakat Miyan'e'nin ele geçirilmesinden sonra, 15 Haziran'da Tebriz'e bir birlik gönderen Türkler bu girişimi engellediler. Bunun üzerine, Batum Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Erivan'dan ayrılan Antranik'e bağlı Ermeni kuvvetleri Culfa ve Hoy'dan geçerek Nasturilerin yardımına koştu. Ama Türkler tarafından geri püskürtüldüler. Antranik önce Culfa'ya, daha sonra Nahçıvan'a doğru çekildi. Nahçıvan, 20 Temmuz'da Türklerin eline geçti ve Antranik bu kez Zengezur'a çekilmek zorunda kaldı. Bu sayede Türkler demiryolundan bütünüyle yararlanabilir ve tüm güçleriyle Tebriz'e sarkabilir duruma geldiler.

Azerbaycan'daki Türk kuvvetlerinin geri kalanı ise Urmiye'ye yöneldi. Temmuz sonuna kadar kuşatma altında tutulan kentten çıkmayı deneyen Nasturiler, büyük kayıplar verme pahasına, kadınlarını ve çocuklarını da yanlarına alarak İngiliz hatlarına kadar ulaşmayı başardılar. Hayatta kalan Nasturiler İngilizler tarafından Bağdat yakınlarındaki Baku-kampına kapatıldı ve bu olay, Urmiye Ovası'nı geride bırakmış, yıkılmış olarak bırakan Nasturi halkının sonu oldu.⁵¹

50 M.H. Donohoe, *With the Persian Expedition*, Londra, 1919, s. 149-150; Antoinette Poidebard, *Voyages au carrefour des routes de la Perse*, Paris, 1923, s. 101.

51 Aysan, a.g.e., cilt III, s. 17-41; Shklovsky, a.g.e., s. 162-165; Wigram, *Our Smallest Ally...*, s. 44-45.

Batum antlaşmalarının imzalanmasının hemen ertesinde Almanlar Türkleri durdurmak için son bir çaba harcadılar. Mareşal Hindenburg Enver Paşa nezdinde kişisel olarak bir girişimde bulundu, ancak Enver Paşa buna istifa tehdidiyle karşılık verdi.⁵² Bunun üzerine, 17 Haziran'da, Kafkasya Türk ordusuyla Gürcistan'daki Alman askerî misyonu arasında, Türk birliklerinin Gürcistan'ın güneyinden geçerek Aleksandropol-Bakü hattı üzerindeki Karakilise'den (Kirovakan) aynı hat üzerindeki Akstafa'ya gidebilmelerine izin veren bir anlaşma imzalandı.⁵³

Bu gelişmeden tedirgin olanlar yalnız Almanlar değildi. Lenin, Bakü'ye en yakın sovyet toprağı olan Çariçin'e (Volgograd) gönderdiği Stalin aracılığıyla, Bakü Sovyeti'nin başındaki Şaumyan ile kurulan ilişkiyi sürdürmekteydi. Sonunda Bakü kuvvetlerinin Azerbaycan'ın başkenti Gence'ye bir saldırı düzenlemeleri kararlaştırıldı ve 12 Haziran'da saldırı başlatıldı.⁵⁴ Ancak, Azeri hükümeti, daha Batum Konferansı dağılmadan Azeri-Türk Antlaşması'nın öngördüğü askerî yardım talebinde bulunmuştu⁵⁵ ve beşinci kolordu, 20 Haziran'da, Nuri Paşa'nın daha önceden gelmiş olduğu Gence'ye ulaştı.⁵⁶ Türk kumandanın Gence'ye gelir gelmez yaptığı ilk iş, büyük toprak sahibi Müslümanların hakimiyetinde bir hükümet kurulabilmesi için Musavat Partisi'ni hükümetten çekilmeye zorlamak oldu.⁵⁷

52 Trumpener, *a.g.e.*, s. 183; Enver Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, cilt III, 1914-1922, s. 434-435, 443-444.

53 Hovannissian, *a.g.e.*, s. 204.

54 Kazemzadeh, *a.g.e.*, s. 130-131.

55 Kurat, *a.g.e.*, s. 669-670.

56 Allen-Muratoff, *a.g.e.*, 428-429.

57 Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Berlin, 1938, s. 140-145 ve Pipes, *a.g.e.*, s. 205.

Bakü'nün ele geçirilişı

Bakü komününün başlattığı saldırı, 28 Haziran'da, Gökçay'a kadar ilerlenmesini sağlamıştı ki, Türk-Azeri saldırısı başladı ve onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Böylece Türklerin Bakü'ye doğru, bir dizi ilginç olayla kesilen ağır ilerleyişi başladı.

Geriden gelebilecek bir saldırıya karşı kendisini koruma sorumluluğunu Miyane ile Zencan arasını tutan Wags-taff askerî misyonuna devreden Dunsterville, 27 Haziran'da Enzeli'ye gelerek Biçerakov'la anlaştı. Bu plana göre, Bolşevik rolü oynayan Biçerakov kendisini Bakü Sovyeti tarafından davet ettirecek ve böylece Dunsterville'in kente gelişi için hazırlık yapacaktı.⁵⁸ Biçerakov Şaumyan ile mayıs ayından beri ilişki içindeydi.⁵⁹ Enzeli Sovyeti haziran ayında Şaumyan'a Biçerakov'un gerçek bir Bolşevik olduğu yolunda güvence verdi.⁶⁰ Böylece Biçerakov 5 Temmuz'da Bakü'ye geldi. Ancak Lenin Bakü'nün geleceği konusunda hiçbir hayale kapılmıyordu ve bu yüzden doğrudan Almanlarla ilişkiye geçmeyi yeğledi. Sovyetlerin Berlin'deki elçisi Joffe, Türkleri Bakü petrollerinden verilecek bir pay karşılığında durdurmayı öneren Almanlarla görüşme halindeydi.⁶¹ Ne var ki, Almanya'nın Moskova büyükelçisi kont Mirbach'ın bir suikasta kurban gitmesi bu görüşmeleri yavaşlattı. Bu sırada bölgede de durum değişmeye başlamıştı.

Biçerakov'un Bakü'ye gelmesi, birkaç gün sonra Türklerin ezici bir zafer kazanmasını önleyemedi ve büyük ölçüde Ermenilerden oluşan sovyete bağlı birlikler Bakü'ye çekildiler. Milli Ermeni Konseyi İngilizleri yardıma çağırmaya ka-

58 L.C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, Londra, 1920, s. 166-168.

59 Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune, 1917-1918, Class and Nationality in the Russian Revolution*, Princeton, N.J., 1972, s. 286.

60 Şalyapin'den (Enzeli) Şaumyan'a, 6 Haziran 1918, Kazemzadeh, a.g.e., s. 133.

61 Lenin'den Stalin'e, 30 Haziran 1918, Lenin, *Oeuvres complètes*, cilt XLIV, s. 91.

rar verdi ve Bakü'deki İngiliz konsolosu McDonell karşıdevrimin finansmanını üstlendi.⁶² 25 Temmuz'da Şaumyan ve Bolşevikler 236 oya karşılık 258 oyla azınlıkta bırakıldılar. Bolşevik hükümet düşürüldü ve yerine kurulan "merkez-Hazar diktatörlüğü" İngilizlerden yardım istedi.⁶³ Bu istek, ayın 27'sinde Milli Ermeni Konseyi tarafından yineleni. İlk İngiliz birliğı ayın 1'inden beri Türkler tarafından kuşatılmış olan Bakü'ye 4 Ağustos'ta geldi.⁶⁴ Ancak daha fazla sayıda askerî birliğin Bakü'ye nakledilmesi, Hazar Denizi'nde bir donanma kurmayı gerektiriyordu. İngiliz Donanması bu yönde bir karar aldı ve bu işten sorumlu yeni bir İngiliz misyonu, ağustos ayında Enzeli'ye geldi. *Dunsterforce* adı verilen bu birlikler ayın 17'sinde Bakü'de karaya çıktı.⁶⁵

Türkleri Bakü'den çıkarmanın İngilizleri çıkarmaktan daha kolay olacağını düşünen Moskova, Dunsterville'in Bakü'ye gelmesine sonuna dek direnmeye çalıştı. Fakat yapılacak bir şey kalmadığında yeniden Almanlarla ilişkiye geçmesi gerekti. Böylece 27 Ağustos'ta, Berlin'de, Brest-Litovsk Ant-laşması'na ek nitelikte bir anlaşma imzalandı. Buna göre, Rusya Gürcistan'ın Almanya tarafından tanınmasını kabul ediyor, buna karşılık Almanya da, Kafkasya'ya herhangi bir üçüncü devlete, yani Türklere ya da İngilizlere ait askerî güçlerin girmesini yasaklama taahhüdünde bulunuyordu. Anlaşmaya eklenen gizli bir protokolde Rusya, Almanya'ya petrol ve Gürcü magnezyum madenlerinden pay vermeyi kabul etmekteydi.⁶⁶

62 Ronald Mc Donell, *And Nothing Long*, Londra, 1938, s. 222-223.

63 Anastas Mikoyan, *Une vie de lutte*, s. 106-137; Suny, a.g.e.

64 Dunsterville, a.g.e., s. 207-208.

65 A.g.e., F.S.F. French, *From Whitehall to the Caspian*, Londra (1920); David Norris, "Caspian Naval Expedition, 1918-1919", *Journal of the Central Asia Society*, X.3, 1923, s. 216-240.

66 Belgenin metni için bkz. *Dokumenti Vneşney...*, cilt I, belge 319; eki için bkz. Jane Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, cilt I, 1917-1924, Londra, 1951, s. 97.

Bu anlaymayı öğrenen sadrazam Talat Paşa, 7 Eylül'de davasını savunmak üzere Berlin'e gitti. Talat Paşa'ya göre, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Rusya'ya karşı Osmanlıları korumaya yarayan tampon devletlerdi; buna karşılık Türkiye'nin doğuya doğru ilerlemesi, gereğinde hem Rusya'ya hem de İngiltere'ye karşı savaşmak üzere Türkistan'da yaşayan 14 milyon Müslümanı askerî yönden örgütlemeye olanak verebilirdi.⁶⁷ Bu sırada Tebriz'e iyice yerleşmiş olan Türk ordusu, 9 Eylül'de Miyane ile bu kentle Zencan arasındaki Kaflan-kuh Boğazı'nı işgal ederek Wagstaff misyonunu geri püskürttü.⁶⁸

Dunsterville'in son dakikada boşalttığı Bakü, 15 Eylül'de düştü. Girişilen katliam sırasında 12.000 dolayında Ermeni öldü. Türklerin niyeti Hazar Denizi'ni aşarak güneydeki Reşt ve Enzeli'yi işgal etmekte;⁶⁹ ama, Hazar donanması İngilizlerin elindeydi. Bu yüzden Nuri Paşa'nın Hazar Denizi'ni kıyıdan dolanarak aşmak istediği anlaşılıyor. Gerçekten Nuri Paşa, kendisine bağlı güçlerle, Dağıstan'a girdi, Derbent'i aldı ve daha sonra Petrovsk'a doğru ilerlemeye başladı. Dunsterville ise, Enzeli'de takviye yaptıktan sonra Türk güçlerini donanmayla, denizden izlemekteydi. 6 Kasım'da, yani 30 Ekim'de Türkiye ile İtilaf devletleri arasında imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya savaşına katılımına son veren Mondros bırakışmasının imzalanmasından yedi gün sonra, Türkler tarafından kuşatılan ve Biçerakov'un savunduğu Petrovsk (Mağçakale) önlerine geldi. Fakat, Batum antlaşmalarına göre Azerbaycan'ın ve Kuzey Kafkasya cumhuriyetinin hizmetinde olduğunu ilan eden Nuri Paşa'ya laf anlatmak mümkün değildi. Biçerakov kenti savunmaktan vaz geçip kapağı

67 Trumpener, *a.g.e.*, s. 194-195.

68 Aysan, *a.g.e.*, s. 51; Donohoe, *a.g.e.*, s. 184-192.

69 Bu yönde verilen emirler için bkz. Aysan, *a.g.e.*, s. 52.

Dunsterville'in donanmasına atarken, Türkler Petrovsk'a girdiler.

Ancak bu oyunun uzun süre devam etmesine olanak yoktu. Türk hükümeti ateşkes imzalarken Kafkasya'yı boşaltma sözü vermişti. Enzeli'den gelen İngiliz generali Thompson, 17 Kasım'da Bakü'de karaya çıktı ve Azerbaycan hükümeti tarafından görkemli biçimde karşılandı.⁷⁰ Birkaç gün sonra, İstanbul'dan gelen başka İngiliz birlikleri Batum'da karaya çıkmaktaydılar.

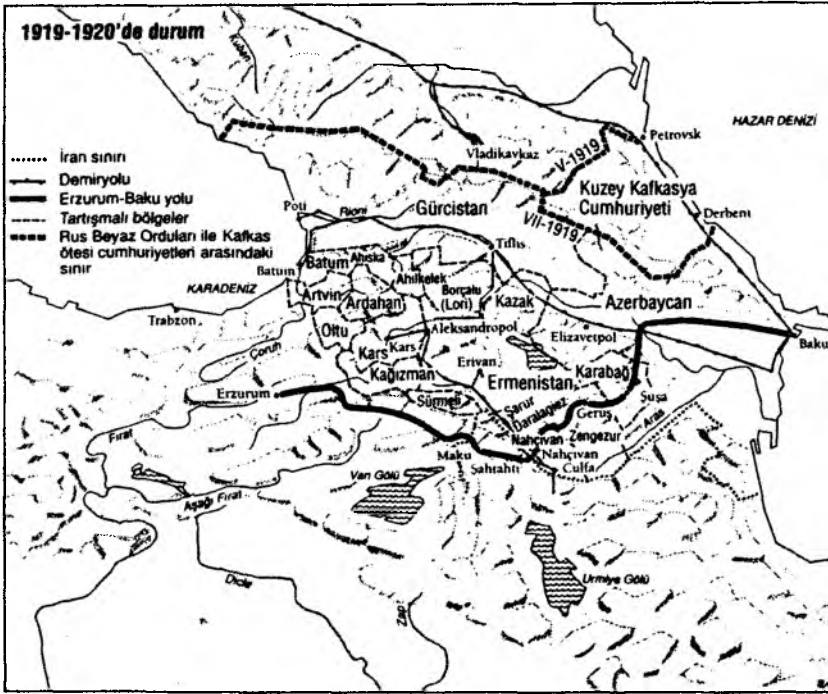
70 Brinkley, *a.g.e.*, s. 92-93

1918-1921: İNGİLİZ KAFKASYA'SININ YENİLGİSİ VE SOVYETLEŞTİRME SÜRECİ

1917 sonunda Çarlık Rusyası'nın ortadan kalkmasıyla beliren boşluğa, bir yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinin yol açtığı ikinci bir boşluk eklene bcekti. Bununla birlikte, bu iki gücün ikisi de Kafkasya'yı terk etmek niyetinde değildi ve kaybedilen toprakları geri almak üzere her ikisi de çabalarını sürdürdü. Ancak, 1918 sonunda bölgeye üçüncü bir gücün yerleştiği görüldü. Bu, savaş sonunda artık bu kadar karışık bir bölgeyi denetlemek için gerekli maddi olanaklara pek de sahip olmayan Büyük Britanya idi. Büyük Britanya maddi olanak konusundaki yetersizliğini diplomatik oyunlarla kapatmaya çalıştıysa da bu oyunu sürdürmek giderek zorlaştı.

Azerbaycan üzerindeki İngiliz protektorası

Londra'daki koyu emperyalist çevreler Kafkasya'nın Hindistan yolu üzerinde bir koridor olduğu gerekçesiyle korunmasını savunuyor görünseler de, gerçek neden Bakü petrolleliydi. Öte yandan Büyük Britanya, General Denikin'in Rusya

İmparatorluğu'nun bütününü ele geçirmeyi hedefleyen karşıdevrimci güçlerine destek veriyor ve onlara finansman sağlıyordu. Ateşkesi izleyen yıl, Rusya ve Türkiye henüz Kafkasya ile yakından ilgilenecek durumda olmadıklarından, bölgesel devletlerin kendi aralarındaki iç kavgalarla ve General Denikin güçlerine direniş çabalarıyla geçti.

Güney Kafkasya'nın merkez güçlerin hakimiyetinde bulunduğu ara dönemde, Almanya ve Türkiye'nin protektörları olan Gürcistan ile Azerbaycan, Ermenistan'a kıyasla bu ilişkiden daha kazançlı çıkmışlardı. 1919'da kurulan İngiliz hakimiyeti sırasında da bu durum fazla değişmedi. Çünkü Azerbaycan'ın petrolü vardı; öte yandan petrol, Gürcistan'a vaadedilmiş, ama şimdilik İngiliz işgali altında olan Batum limanına Gürcistan topraklarından geçirilerek taşınıyordu. Er-

menistan ise, İtilaf devletlerinin vicdanını her zamandan çok sızlatan ülke konumundaydı; çünkü Ermenilere Anadolu'da geniş topraklar vaadedilmiş ama bu vaadleri gerçekleştirmek için gereken adımlar atılmamış, kaynaklar verilmemişti. Bu kırgınlık, yüz binlerce göçmenin ufak bir toprak parçası üzerinde yığılmasıyla birleşince, uzun vadede yenik düşmesi kaçınılmaz olan saldırgan bir politikaya yol açtı.

Türkiye'nin gözünde Kafkasya'yı işgal etmek için hukuki bir vesile olmanın ötesinde hiçbir anlamı olmayan Batum antlaşmaları, üç cumhuriyet arasındaki sınırların çizilmesi bakımından da fazla bir geçerlilik taşımıyordu. 1918 Ekimi'nden itibaren Türklerin geri çekilmesiyle ortaya çıkan boşlukları bu cumhuriyetler, özellikle Ermenistan doldurmaya çalışacak, bu da kaçınılmaz olarak çatışmalara yol açacaktı. Nitekim ekim ayından bile önce, 1918 Ağustosunda Nuri Paşa, Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanmasını istedi. Ermenistan cumhuriyetinin o sırada bölgeyi denetlemesine yetecek olanakları yoktu. Ağustos içinde toplanan birinci Karabağ meclisi Nuri Paşa'nın ileri sürdüğü koşulları kabul etmedi. Paşa Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra isteklerini yineledi, ama, 20-24 Eylül arasında toplanan ikinci meclis, bu istekleri ikinci kez geri çevirdi. Bunun üzerine bölgenin başkenti Şuşa'ya Türk-Azeri askerlerinden oluşan bir birlik gönderildi. Karabağ'da yaşayan Ermeni halk, 5-8 Ekim tarihlerinde üçüncü bir meclis topladı ve bu meclis baskılara boyun eğmek zorunda kaldı. Türkler 8 Ekim'de Şuşa'ya girdiler. Fakat köyler yönetime başkaldırmışlardı ve bir ay sonra Türklerin geri çekilmesinden yararlanan Ermeniler bölgede kontrolü yeniden ele geçirdiler.¹

Kafkasya'daki İngiliz kuvvetlerinin başkumandanı olan

1 R. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, cilt 1, *The First Year, 1918-1919*, Los Angeles, 1971, s. 84-85 ve *Le Dossier Karabagh*, Insitutut Zorian, Paris, 1988, s. 8-9.

General Thomson, Azerbaycan hükümetiyle iyi ilişkiler kurmuştu ve bu sayede İngiltere Azerbaycan'dan önemli miktarda petrol sağlayabiliyordu. Ermenistan'a Anadolu'da geniş topraklar verileceğini ve Karabağ dağlarının Azeri hayvancıların yaz aylarında otlak olarak kullandıkları bir yer olduğunu göz önünde bulunduran General Thomson, 15 Ocak 1919'da Karabağ ve Zengezur vilayetlerinin başına bir Azeri vali atanmasına izin verdi. O sırada Karabağ'ın nüfusu 165.000 Ermeni, 59.000 Azeri, Zengezur'un nüfusu ise, 101.000 Ermeni, 120.000 Azeri'den oluşuyordu.² Ancak Zengezur 1918 Temmuzundan beri Antranik'e bağlı çetelerin işgali altındaydı ve çeteler sürekli olarak Müslüman köylere saldırılar düzenliyorlardı.

Azerbaycan, İngiliz korumasından yararlanarak, 1919'un şubat ayı ortalarından başlayarak Karabağ'da kendi yönetimini kurmaya girişti. Aynı tarihlerde Ermeniler de Şuşa'da dördüncü meclislerini toplamaktaydılar. Meclis, Azeri yönetimine boyun eğmeyi reddetti ve görüşmeler nisan ayı sonunda toplanan, Azeri vali ile Thomson'un yerine atanan General Shuttworth'un da katıldıkları beşinci meclis ile sürdürüldü. Ancak Ermenilerin Azeri yönetimini tanımama kararı sürüyordu; taraflar arasındaki ilişkiler giderek sertleşmeye başladı. 2 Haziran'da Azeriler saldırıya geçtiler. 29 Haziran'da toplanan altıncı Karabağ meclisi uzlaşma aranması yönünde karar verdi ve nihayet 12-15 Ağustos 1919'da toplanan yedinci meclis Azeri otoritesini tanıdı.³

Türklerin geri çekilmesi

1918'in ekim-kasım aylarında Türkler Aleksandropol ile Karakilise (Kirovakan) arasındaki bölge ile bunun kuzeye doğ-

2 Hovannissian, *The Republic*..., s. 162-163, *Le Dossier*..., s. 10-11.

3 Hovannissian, *The Republic*..., s. 182-183, *Le Dossier*..., s. 12-22.

ru bir uzantısı olan, Gürcistan-Ermenistan sınırının güneyindeki Borçalı ilçesinin güneyinde kalan Lori bölgesini boşalttılar. Ermeniler Gürcüleri gafil avlayarak derhal Türklerin boşalttıkları bölgeleri işgal ettiler. İki ülkeyi savaşın eşiğine getiren bu sürtüşme o aşamada atlatıldıysa da, aralık ayında, çoğunluğu Ermenilerden oluşan Borçalı halkı, Ermenistan'a katılma isteğiyle ayaklanınca, Ermeni ordusu 14 Aralık'ta sınırı aştı ve Ermenilerle Gürcüler arasında savaş patlak verdi. Savaş, aynı ayın 31'inde, Borçalı ilçesini müttefik kontrolü altında tarafsız bölge ilan eden İngilizlerin devreye girmesiyle durduruldu.⁴

Durum, Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile Türk kuvvetlerinin gerisine çekilmiş oldukları 1914 sınırı arasında kalan bölgede daha da karıştı. Enver Paşa Kafkasya ordusuna 1918 Ekimi'nde çok kesin bazı emirler göndermişti. Buna göre Türk ordusu geri çekilirken Kürt ve Türk halklarını silahlandırarak, ayrıca geride, bölgeyi askerî ve siyasi olarak örgütleyebilecek yetenekte subaylar bırakacaktı. Burada güdülen başlıca amaç, göçmen Ermenilerin Anadolu'daki yurtlarına dönmelerini önlemektir. Bu bağlamda, 1918 Ekimi'nden itibaren Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin Müslüman halkı yönetimi eline alarak Gürcülerin ilerlemesini durdurdu.⁵ 11 Kasım'da Kars'ta milli-İslami bir şura oluşturularak, Türkiye'nin Brest-Litovsk Antlaşması uyarınca kazandığı toprakların yönetimi bu şuraya verildi. Kısa bir süre önce Moskova, Brest-Litovsk Antlaşması'nı artık tanımadığını ilan etmişti. İğdır (Sürmeli) ve Nahçıvan'da da benzeri şuralar kurulacaktı. 30 Kasım'da Kars'ta, 3-9 Ocak'ta da Ardahan'da birer kongre toplanması kararlaştırıldı.⁶ 8

4 Hovannissian, *The Republic...*, s. 101-122.

5 Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 498.

6 Fahrettin Kırzioğlu, *Milli Mücadelede Kars. I. Kitap: Belgeler*, İstanbul, 1960, s. 8; *L'Etat du sud-ouest du Caucase*, Batum, 1919.

Ocak'ta Ermeniler, Batum'daki İngiliz kuvvetlerinin kumandanı General Forestier-Walker ile, Kars'ta sivil bir Ermeni yönetimi kurulmasını öngören bir anlaşmaya vardılar.⁷ Fakat söz konusu Ermeni yönetimi İngiliz muhafızlarının refakatinde Kars'a ulaştığında, daha önce Karabağ'da yaşandığını gördüğümüz olayların yeniden sahnelendiği görüldü. Müslümanlar yeni yönetime boyun eğmeği reddettiler.⁸ 12-18 Ocak arasında Kars'ta büyük bir kongre toplandı ve Güneybatı Kafkasya geçici ulusal hükümetini ilan etti. Bu gelişme üzerine Kars'a gelen General Thomson, fiilen bu yönetimi tanıyınca Ermeni yönetim çark etmek zorunda kaldı.⁹ Türklerle Kürtler Ermenilerin batıya doğru göç etmesini olanaksız kılmaktaydılar; bunun üzerine Ermeniler ocak ayında Nahçıvan'a saldırmaya karar verdiler.¹⁰ İngilizlerin bir kez daha devreye girip bölge yönetimini ellerine almaları gerekti.

Her geçen gün Kafkasya kapanına daha fazla kısılmakta olduğunu gören General Thomson, Gürcü ve Ermeni yöneticileri, 6-8 Nisan'da Tiflis'te yapılacak bir toplantıya çağırıldı. Ermeni-Gürcü anlaşmazlığı bazı toprakların karşılıklı el değiştirmesiyle çözüldü. Buna göre Borçalı ilçesi Ermenilere verilirken, Ahılkelek ilçesi de Gürcü yönetimine geçmekteydi. Ardından Thomson Ermenilere, Karabağ ve Zengezur'u Azerilere bırakmayı kabul ettikleri takdirde, Kars ve Nahçıvan'ın kontrolünü almaları için onlara yardımcı olmayı önerdi.¹¹ Varılan ilke anlaşması üzerine Thomson 13 Nisan'da Kars'a girdi ve Güneybatı Kafkasya hükümetini dağıttı. Ayın 30'unda kentin yönetimi Ermenilere ve-

7 AMAEF, 1918-1919, *Caucase*, cilt 4, s. 57-58.

8 Poidebard'dan (Kars), 20 Ocak 1919'da Chardigny'ye (Tiflis), *a.g.e.*, s. 47.

9 Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 10-11.

10 Paris'te Chardigny'ye, 3 Şubat 1919, AMAEF, 1918-1919, *Caucase*, cilt 3, s. 234-258.

11 Paris'te Chardigny'ye, 12 Nisan 1919, *a.g.y.*, cilt 4, s. 84-88.

rildi.¹² Aynı dönemde Gürcülere de Ahıska ve Ahılkelek ile 1878 sınırının dışında kalan Ardahan ve Çıldır'ı işgal etme izni verilmişti. Brest-Litovsk Antlaşması'yla Türkiye'ye bırakılan toprakların batı ucunda yer alan Oltu'daki son sovyet de 3 Mayıs'ta dağıtıldı.¹³ Son olarak İngilizler Nahçıvan'dan çekilerek buranın yönetimini Ermenilere bıraktılar. Buna karşılık, daha önce gördüğümüz gibi, Karabağ yönetiminin Azerilere devredilmesi ancak haziran ayındaki çatışmaların ardından gerçekleşecek; Zengezur ise Ermenilerin kontrolünde bırakılacaktı. Öte yandan, Kars bölgesini temmuz ayında ziyaret eden albay Rawlinson, Aras Vadisi'nden Oltu ve Ardahan'a uzanan bu bölgede kentlerin dışındaki bütün toprakların Kürtlerin denetiminde olduğunu gözlemlemişti.¹⁴ Aynı tarihlerde (19-20 Temmuz) Nahçıvan Müslümanları Ermenilere saldırdılar ve onları bölgeyi terk etmeye zorladılar.¹⁵

Beyaz ordular

Kuzey Kafkasya'ya gelince, burada İngilizler bir yandan Türk ordularının bölgeyi boşaltmalarını sağlamaya çalışırken, bir yandan da Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni himayetleri altına aldılar.¹⁶ Dağıstan'da da petrol vardı; ayrıca burası, Denikin'e takviye göndermekte kullanılabilecek uygun bir geçitti. Ancak Denikin sırtını İngiliz yardımlarına dayayınca, eski Rus topraklarını birleştirmek gibi bir niyeti olduğunu gizlemekten vaz geçti. Bolşevik Orconikidze'nin başını çek-

12 Kırsızoglu, a.g.e., s. 50; Sami Onal, *Milli Mücadelede Oltu*, Ankara, s. 45.

13 Kırsızoglu, a.g.e.; *Türk İstiklâl Harbi*, cilt III, *Doğu cephesi (1919-1921)*, Ankara, 1965, s. 62-67.

14 A. Rawlinson, *Adventures in the Near-East, 1918-1922*, Londra, 1923, s. 210-215.

15 *Türk İstiklâl Harbi...*, a.g.e.

16 Brinkley, a.g.e., s. 99-100; Bammate, a.g.e., s. 44-45.

tiği Vladikavkaz Sovyeti'ne ilk saldırıyı 1918 Ağustosunda Terek Kazakları düzenlediler. Çeçen ve İnguşlara sığınmak zorunda kalan Ordjonikidze, Kuzey Kafkasya'nın giriş kapısı konumundaki kenti geri almak için onlardan yardım gördü.¹⁷ 1919 Ocağı'nda, bu kez Denikin Vladikavkaz'ı işgal etti.¹⁸ Şubat ayında da, bir yıl önce Gürcülerin yardımıyla Bolşevikleri kovalamış olan Abaza köylü sovyetlerini dize getirdi.¹⁹ Gürcistan ile Denikin arasındaki sınır, Abhazy ile Mingrelya arasında yer alan Bzıb nehri idi. Kafkasya'daki İngiliz kumandan 22 Şubat'ta Denikin'i uyararak, Kafkasya'da başka topraklara göz dikecek olursa gönüllülere verilen askerî desteğin kesileceğini bildirdi. Ancak zamanla, Denikin Moskova'ya karşı yürütülen savaşın vurucu gücü olunca, bu tehditler ona vız gelmeye başladı. Mart ayında Denikin Dağıstan'ı işgal etti ve İngilizlerin ona bıraktıkları Hazar Denizi donanmasından yararlanarak Derbent'in Müslüman mahallelerini vurmaya başladı. Sonunda İngilizler Denikin'in Mayıs ayında Derbent ve Petrovsk'u (Mahaçkale) işgal etmesine izin verdiler.²⁰ Ne var ki, Denikin'in zorla askere alma ve vergi toplama uygulamaları, kısa bir süre sonra Dağlıları isyana sürükledi. Mart ayından itibaren Abaza köylüleri orduya katılmayı reddederek Yeşil Ordu adı verilen bir ayaklanma hareketi oluşturdular. Haziran'da ayaklanma sırası İnguşlara geldi, ağustosta da Çeçenler onları izledi.²¹

Sonbaharda Denikin'in Moskova'ya nihai darbeyi indirmeye hazırlandığı sırada Kafkasya'nın kuzeyinde ayaklanma genelleşmişti. Denikin'e direnen tüm güçler ortak bir savunma konseyi kurdular. Burada Ordjonikidze'nin Bolşevikle-

17 Pipes, *a.g.e.*, s. 198.

18 Bammate, *a.g.e.*

19 N. Voronovitch, *Le Livre vert. Recueil de matériaux et documents. Histoire du mouvement paysan sur le littoral de la mer Noire*, Prag, 1922, s. 15-17.

20 Brinkley, *a.g.e.*, s. 158-160.

21 Voronovitch, *a.g.e.*, s. 18; Brinkley, *a.g.e.*, s. 174.

rinden sosyalistlere, milliyetçilerden “şeriat taburları” kuran Müslüman dini liderlere kadar herkesi bulmak mümkündür. Tabii, Batum’daki İngiliz hapisanesinden kaçmayı başaran, vazgeçilmez Nuri Paşa da eskiden koruduğu insanlara el vermek üzere koşup gelmişti.²² İngilizlerin protesto etmesine karşın Gürcülerle Azeriler de ayaklanmaya destek verdiler. Denikin’e arka çıkanlar yalnız Ermeniler idi. Erivan ile Denikin’in üs olarak kullandığı Ekaterinodar (Krasnodar) arasında karşılıklı olarak temsilciler gönderildi. Denikin Ermenistan’a silah ve cephane desteği sağladığı gibi, Rusya Merkez Bankası adına Ermeni milli parasının basılması için kişisel olarak garanti de verdi.²³

Kendisini bu karışıklıktan sıyıramayan İngiltere’nin tavrı 1919 yılında değişecekti. 31 Ekim 1918’de, Türklerle imzalanan ateşkesin hemen ertesinde, Harp Bakanlığı Bakü’nün ve petrol kuyularının işgal edilmesine karar verdi.²⁴ Fakat, Azeriler tarafından çok olumlu karşılanan bu karar, Gürcülerini aynı ölçüde memnun etmemişti. 26 Kasım’da Dışişleri Bakanı Gegeçkori Thomson’la görüşerek İngiliz kuvvetlerini Gürcistan’a girmekten vazgeçirmeye çalıştı.²⁵ 3 Aralık’ta Ortadoğu işlerinden sorumlu İngiliz bakanlıklarası komitesi, yani Doğu Komitesi, Lord Curzon’un başkanlığında toplandı ve onun ısrarı sonucunda, Batum, Bakü ve bu iki kent birbirine bağlayan demiryolunun işgal edilmesine ve Bakü petrollerinin İngiliz denetimi altına alınmasına karar verdi. 13 Aralık’ta *Foreign Office* alınan bu kararı onayladı.²⁶ Bakü’de yönetimi Thomson eline aldı ve Gürcü petrollerinin “özelleştirilmesine” karar verdi. 24 Aralık’ta Ermenilerle sa-

22 Pipes, *a.g.e.*, s. 215-216.

23 Brinkley, *a.g.e.*, s. 165-167.

24 Ullman, *a.g.e.*, cilt II, *Britain and the Russian Civil War, November 1918-February 1920*, Princeton, N.J., 1970, s. 14.

25 Brinkley, *a.g.e.*, s. 99-100.

26 Ullman, *a.g.e.*, cilt II, s. 84.

vaşmakta olan Gürcüler İngiliz baskılarına boyun eğmek zorunda kaldılar ve Batum, yıl sonundan önce, Tiflis'te de bir garnizon kuran İngilizler tarafından işgal edildi.²⁷

Manda için sorumlu aranıyor

Ancak 1919 başında İngiltere'de silah altındaki askerlerin sivil hayata dönmeleri için yoğun bir muhalefet hareketi başgösterince, İngiltere'nin kendi imparatorluğuna ek olarak bir de Rus İmparatorluğu'nun sorumluluğunu üstlenmesinin mümkün olmadığı ortaya çıktı. Bu tehlikenin bilincinde olan Balfour, 1 Şubat'ta, Güney Kafkasya'nın işgalini İtalya'ya devretmeyi öneren bir memorandum kaleme aldı.²⁸ Buradaki ana düşünce işgalin yükünü emperyalist ittifakın en zayıf, dolayısıyla en kolay denetlenebilir halkasına yüklemektir. Birkaç ay sonra uygulamaya konulacak olan, Anadolu'yu Türk milliyetçilerinden temizlemek için Yunanlıları öne sürme düşüncesi de aynı politikanın parçasıydı. İtalyanlar öneriyi kabul ettiler, ancak bir de koşulları vardı: Anadolu'da uzun zamandan beri göz koymuş oldukları bir bölge olan Konya'ya müdahale etmelerine izin verilmesi.²⁹ Bu konudaki resmî karar, Konya harekâtını bir çılgınlık olarak niteleyen Curzon'un muhalefetine rağmen 9 Nisan'da toplanan Savaş Yüksek Konseyi'nde alındı.³⁰ Bakü 15 Haziran tarihinden sonra boşaltılacaktı ve 15 Mayıs'ta İngiliz kumandanlığı Azerbaycan hükümetini bu konuda bilgilendirdi.³¹ Alınan

27 Brinkley, *a.g.e.*, s. 99-100.

28 C.E. Calwell, *Field Marshall Sir Henry Wilson. His Life and Diaries*, cilt II, Londra, 1927, s. 171.

29 Savaş Yüksek Konseyi, 33. oturum, 4 Şubat 1919, Bibliothèque de documentation internationale contemporaine (Nanterre), Fol. 4, I Res.

30 *Documents on British Foreign Policy (D.B.F.P.)*, seri I, cilt III, Londra, 1949, belge 229; Ullman, *a.g.e.*, s. 228.

31 *A.g.y.*, s. 229.

karar karşısında çok şaşırın Azerbaycan hükümeti Paris'teki temsilcisine, Konferans'taki İngiliz heyetiyle görüşerek Azerbaycan üzerinde İngiliz mandası kurulmasını sağlaması talimatını verdi.³² Bu arada, 19 Haziran'da İtalya'da bir hükümet değişikliği oldu ve yeni Başbakan Nitti, bir önceki hükümet tarafından alınan kararların abesliğini görerek İtalyan mandası kararını iptal etti.

Kafkasya için yeni bir hamî bulunması gerekiyordu ve bu kez gözler, Ermenistan üzerinde Amerikan mandası kurulması için misyoner çevrelerinin yoğun bir kampanya sürdürmekte olduğu Amerika Birleşik Devletleri'ne çevrildi. 28 Haziran'da, Paris'te toplanmakta olan Barış Konferansı, insani yardım eşgüdümünü sağlamak üzere devamlı olarak Ermenistan'da kalacak bir komiser atanmasını kararlaştırdı ve 5 Temmuz'da bu göreve Albay Haskell'i atadı.³³ Ne var ki, Amerika Birleşik Devletlerinin İtalya'ya verilen rolle yetinmesi söz konusu olamazdı ve Standard Oil Company ne zamandır Kafkasya petroleriyle yakından ilgilenmekteydi. Bu nedenle Curzon, 22 Temmuz'da, Kafkasya'ya, Tiflis'te oturacak bir İngiliz komiser atamaya karar verdi.³⁴ Ancak, İngiliz hükümeti içindeki en Amerikan yandaşı üye olan Balfour, 9 Ağustos'ta Başbakan Lloyd George'a yazdığı bir mektupta, mandanın Amerikalılara verilmesi gerektiği konusunda ısrar etti. Balfour, "Amerikalılara, biz 30 Eylül'de ayrılıyor; eğer bizim yerimizi siz almazsanız, Ermeniler katledileceklerdir diyelim,"³⁵ demektedir. Ancak, Curzon'un görüşüğü Londra'daki Amerikan büyükelçisi bu harekâtın başarı şansını çok zayıf görüyordu. Curzon bu görüşmeden

32 Toptchibacheff'in Louis Mallet'ye ziyareti. Mallet'den Curzon'a, 26 Mayıs 1919, *D.B.F.P.*, cilt III, belge 228.

33 Yüksek Konsey'in 837 ve 859 numaralı kararları, *Receueil des Actes de la Conférence de la Paix*, I. bölüm.

34 *D.B.F.P.*, cilt III, belge 329.

35 *A.g.y.*, belge 364.

sonra, “Amerikalılar yeniden müdahale etmeme yanlısı tavırlarına dönüyorlar,” diyecekti.³⁶ Bu koşullarda Curzon, Kafkasya’daki İngiliz işgalinin bir süre daha sürdürülmesi yönünde bir karar aldırılmayı başardı.

Bu arada Gürcüler de, İngiliz Komiseri Wardrop’a candan bir karşılama töreni düzenlemiş ve İngilizlere, Gürcistan’da kalmayı kabul ettikleri taktirde “ekonomik, sınai ve ticari imtiyazlar” vermeyi önermişlerdi.³⁷ 13 Ekim’de, Azerilerin ardından Gürcistan hükümeti de resmen İngiliz mandası istedi.³⁸ Görüldüğü gibi İtilaf devletlerinin savaş alanlarını boşaltıp askerlerini geri çekme gereğini duymalarına koşut olarak, Kafkasya cumhuriyetleri de, artan bir ısrarla Batılı güçlerin Kafkasya’da kalmasını istemeye başlamışlardı. Ne var ki, sonbahardan itibaren Kafkasya semalarında yeniden kara bulutların toplandığı görüldü.

Türklerin ve Rusların dönüşü

İngiliz kuvvetlerinin Kafkasya’dan çekilmesi, Londra açısından, Osmanlı İmparatorluğu ölümüne mahkum ve Denikin’in zaferi kesin görüldüğü sürece fazla bir sorun yaratmıyordu. Ancak sonbahardan itibaren durum değişti.

Türk ulusal hareketi 1919 Yazı boyunca, Mustafa Kemal’in çevresinde ete kemiğe bürünmeye başladı. Temmuzda Erzurumda toplanan ve Büyük Ermenistan’ın kurulmasına direnme kararı alan Kongre, doğu vilayetleri temsilcilerini bir araya getiriyordu. Eylül ayında Anadolu’nun bütünüyle Doğu Trakya temsilcilerinin katılımıyla toplanan Sivas Kongresi ise, 30 Ekim 1918’de kabul edilen ateşkes sınırları –do-

36 Curzon’dan Washington’daki İngiliz büyükelçisi Lindsay’a, 11 Ağustos 1919, a.g.y., belge 366 ve Curzon’dan Balfour’a, 12 Ağustos, a.g.y., belge 367.

37 İstanbul’daki genelkurmaydan War Office’e, 4 Ağustos 1919, a.g.y., belge 374, Ek 1, Wardrop’tan Curzon’a, 30 Ağustos 1919, a.g.y., belge 409.

38 Wardrop’tan Curzon’a, a.g.y., belge 473.

ğu sınırı Brest-Litovsk Antlaşması'yla çizilen sınırla aynıydı— dahilinde ulusal bir Türk devleti kurma iradesini ortaya koydu. Ulusal hareketin Doğu Anadolu'daki askerî kolu, Erzurum'da bulunan 15. kolorduuydu. Türk subayları buradan hareketle, Gürcülerin ve Ermenilerin kontrol altına alamadıkları, bu yüzden bir *no man's land* (kimseye ait olmayan toprak) haline gelmiş olan Kafkasya'daki Müslüman direniş örgütlerine destek sağlıyorlardı. Bu subaylardan birisi de, öteden beri Kafkasya'yla ilgilenen, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa idi. Halil Paşa, bizzat Mustafa Kemal tarafından "Bolşeviklerle ilişkiye geçmekle" görevlendirildi.³⁹ Bu tarihten sonra, Türk ulusal hareketiyle Sovyet Rusya arasında bağlantının nasıl kurulacağı sorusu gündeme geldi. Demiryolunu ve Karadeniz'i İngilizlerin denetledikleri göz önüne alınınca, iki ülke arasında bağlantı ancak, Anadolu'yu Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ üzerinden Azerbaycan'a bağlayan "Müslüman koridor" üzerinden sağlanabilirdi. Bu yol üzerinde iki engel vardı: Ermeniler ve giderek İngilizlere bağımlı duruma gelen Azerbaycan hükümeti. Bu yüzden Azerbaycan'daki Türk subayları bir yandan Azeri ordusunu Ermenistan'a karşı harekete geçirmeye çalışırken, bir yandan da rejimi devirmek için Azerbaycan komünist partisiyle işbirliği yaptılar.

1919 Kasımı'nda, o sırada Karabağ'ı denetim altına almış olan Azerbaycan ordusu Zengezur'a saldırdı, ama geri püskürtüldü. Bunun üzerine İngilizler Tiflis'te bir Ermeni-Azeri konferansı düzenlediler. Konferans ateşkes yapılmasına ve Zengezur'u bir baştan öbürüne kateden yolun açılmasına karar verdi. Bakü'de ikinci bir toplantı düzenlenmesi de kararlaştırılmıştı, ancak arada Ermeniler Karabağ'a saldırdılar ve savaş yeniden başladı.⁴⁰ 1920 yılının başında Ermeni-

39 Bkz. Halil Paşa'nın biyografisi, a.g.e., s. 303-305.

40 Tiflis'teki de Nonancourt'dan İstanbul'daki Defrance'a, AMAEF, 1918-1929, *Caucase*, cilt 5, s. 231; Defrance'tan Paris'e, 27 Aralık 1919, a.g.y., s. 286.

ler Nahçıvan'a da saldırdılarsa da, bu saldırı Erzurum'dan gönderilen takviye güçlerin yardımıyla püskürtüldü. Savaş bahar ayları boyunca sürecekti.⁴¹ Bu arada, Türkiye ile imzalanacak barış antlaşmasını hazırlamak amacıyla 1919 Aralık ayında Londra'da toplanan konferansta genellikle, Dağlık Karabağ, Zengezur ve Borçalı'nun Ermenistan'a verilmesi eğilimi ağır basarken,⁴² Curzon, Batum'da Dantzig modeline uygun bir serbest liman oluşturulması ve Serbest Batum Devleti'nin kurulmasını önerdi. Bu tarihte Batum, İtilaf devletlerinin Kafkasya'da koruma altında tutabilecekleri tek yer olarak görünüyordu.⁴³

Öte yandan, 1919 sonunda Denikin orduları yenilgiye uğradı ve Kızıl Ordu tarafından kovalanarak güneye doğru kaçmaya başladı. Bu dönemde Kuzey Kafkasya'daki halklar geçici bir bağımsızlık dönemi yaşadılar. Batıdaki Abaza toprakları, bir köylü hareketi olan Yeşil Ordu'nun denetimine geçti. Yeşil Ordu, ilk kongresini 18 Kasım 1919'da topladı ve seçimini, gericilik ve komünizme karşı "toprak ve özgürlük" yönünde yaptı. Soçi 2 Mart 1920'de ele geçirildi ve aynı ayın 24'ünde köylüler burada olağanüstü kongrelerini topladılar. Ancak köylülerin kurmaya çalıştığı yeni düzen, bir ay sonra, Kızıl Ordu'nun önünden kaçarak Gürcistan'a akan kalabalık gönüllü ordu kaçaklarının baskısı altında kalarak ezilip gitti.⁴⁴ Dağıstan'da ise Kızıl Ordu'nun zaferi, zaten kendi içinde fazla bir uyum bulunmayan koalisyonu dağıttı. Nuri Paşa Bolşevikleri yenmek için dini şeflerle ittifak yaptı. Bu gelişme Anadolu'da büyük bir hoşnutsuzluğa neden oldu; çün-

41 *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 66-67.

42 Fransız dışişleri bakanı Philippe Berthelot'dan 12 Aralık tarihli ilk ve bu konuda İngiliz heyeti tarafından onaylanmış memorandum, *D.B.F.P.*, cilt IV, Londra, 1952, belge 631, Ek. 11 Ocak 1920 tarihli ikinci memorandum için bkz. *a.g.y.*, belge 632.

43 *A.g.y.*

44 Voronovitch, *a.g.e.*, s. 43, 61, 80-81.

kü Dağıstan'daki gerici hareket, Türklerle Sovyetler arasında zaten kurulması zor olan bağlantının önünde yeni bir engel yaratıyordu. Bu yüzden Anadolu tarafından kınanan Nuri Paşa, 1920'nin başlarında XI. Kızıl Ordu Dağıstan'ı işgal edince, Karabağ'da Ermenilere karşı savaşan Azeri birliklerinin başına geçmek üzere Azerbaycan'a kaçtı.⁴⁵

Petrolü kurtarma çabaları

2 Ocak 1920'de Çiçerin Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine birer nota göndererek Denikin'in yenildiğini bildirdi ve Denikin ordusunun son kalıntılarını temzilemek için bu iki hükümetle askerî bir işbirliği yapmayı önerdi.⁴⁶ Ertesi gün Londra'ya bir mektup yazan Tiflis'teki İngiliz komiseri Wardrop, Kafkasya cephesi fikrinin, bu kez Sovyetlere karşı diriltilmesini önerdi. Söz konusu cephe, İngiliz yardımıyla Gürcistan ve Azerbaycan arasında oluşturulacaktı.⁴⁷ Birkaç gün sonra Tiflis ve Bakü'deki İngiliz temsilcileri, Gürcistan ve Azerbaycan'ın, müzakere masasında Moskova'nın karşısına devlet olarak oturabilmek için İtilaf devletleri tarafından tanınmayı isteklerini bildirdiler. Bu iki ülkenin Çiçerin'e verdikleri yanıt da az çok bu merkezdeydi.⁴⁸ Bu telgraflar Curzon'a Paris'te ulaştırıldı. İtilaf devletlerinin Dışişleri bakanları Paris'te birarada bulunuyorlardı ve ayın 10'unda Gürcistan ile Azerbaycan'ı fiilen (*de facto*) tanıdılar.⁴⁹ Curzon bu kararı Londra'ya bildirerek Doğu

45 I. Razgon, "Vosstanie Protiv Denikin v Dagestane", *Borba Klassov*, XII, 1934, s. 25-31; Pipes, *a.g.e.*, s. 226-227.

46 Kazemzadeh, *a.g.e.*, s. 278-279.

47 D.B.F.P., cilt III, belge 630.

48 Gürcistan harbiye nazırı ile Wardrop'un 6 Ocak tarihli görüşmesi; aynı gün Azerbaycan başkanının Albay Stokes ile yaptığı görüşme; Wardrop'tan Curzon'a 6 ve 8 Ocak 1920, *a.g.y.*, belge 631, Kazemzadeh, *a.g.e.*, s. 279.

49 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (F.R.U.S.)*, 1919, *The Paris Peace Conference*, cilt IX, Washington, D.C., 1942.

Komitesi'nin acilen toplantıya çağrılmasını istedi. Aynı zamanda Savaş yüksek konseyine hitaben bir nota kaleme alarak, "Müslüman ve Bolşevik çetelerin Kafkasya'da buluşmalarını önlemek" için, o zamana kadar Denikin'e gönderilmiş olan askerî destekle bunlara eklenecek yiyecek ve para yardımlarının Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a kaydırılmasını ve Batum ile Bakü'ye takviye birlikler gönderilerek Hazar Denizi donanmasının denetiminin yeniden ele alınmasını istedi.⁵⁰ Ancak aynı gün toplanan yüksek konsey Curzon kadar savaş yanlısı görünmüyordu. Konsey, bu operasyonun yapılabilmesi için itilaf devletlerinin artık sahip olmadıkları "beyaz birliklerin" ve hazırlık için en az üç ayın gerekli olduğu yolunda bir karar aldı.⁵¹ Aynı gün, 12 Ocak'ta, Londra'da, Doğu Komitesi de toplandı. Bu toplantıda genelkurmay başkanı, İngiltere İmparatorluğu'nun doğudaki çıkarlarının korunabilmesi için üç savunma hattı önerdi: a) İstanbul, Batum, Bakü, Krasnovodsk (Hazar Denizi kıyısında), Merv (Orta Asya'da) hattı. Bu hattın savunması için Karadeniz'i ve Hazar Denizi'ni denetlemek ve yedi tümen gerekliydi; b) İstanbul, Batum, Bakü, Enzeli, Tahran, Meşhed hattı. Bu hatta karar kılınırsa Hazar Denizi donanmasından vazgeçilebiliyordu; c) Filistin'in kuzeyi, Musul, Hanekin'in (İran-İrak sınırında) kuzeyinde bir nokta. Sir Henry Wilson üçüncü hattın mümkün olabilecek tek savunma hattı olduğu sonucuna vardı. Kafkasya'ya gelince, İngilizler birkaç ay önce Fransızların Odessa'da düştükleri duruma düşmemek koşuluyla, Batum'da belirli bir güç tutabileceklerini düşünmekteydiler.⁵² Wilson ayrıca, Gürcülere ve Azerilere silah vermenin, silahları Sovyetlere teslim etmek anlamına geleceğini, çünkü bu iki cumhuriyetin "Bol-

50 A.g.y., ICP 124, 19 Ocak tarihli toplantıya ek.

51 A.g.y.

52 D.B.F.P., cilt III, belge 640.

şevikleşmesinin” kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu.⁵³

Ancak Curzon önerisinde ısrar etti ve önde gelen bakanların hepsini Paris’e çağırarak İngiliz bakanlıklarası konferansını 16 Ocak’ta burada topladı. Petrolcüler klanı denilen, Curzon, hidrokarbürler bakanı Walter Long ve British Petroleum’un bağlı olduğu Bahriye nazırı Lord Beatty, ilk görüşü savundular. Hindistan bakanı Montagu da onlara destek verdi. Churchill ise savunmanın her biçimini yarsarsız bulduğundan Polonya ya da Finlandiya üzerinden saldırıya geçilmesini önerdi. Nihayet Lloyd George’a göre savunma hattı, askeriden çok, ideolojik ve ekonomik olmalıydı. Görüş ayrılıklarını çözen yanıt, Londra’da kalmış olan bir bakandan, çalışma bakanı Sir Robert Horne’dan geldi. Ayın 18’inde gönderdiği bir telgrafta bakan, ekonomik ve sosyal durumun çok kötü olduğunu, işçilerin büyük grevlere hazırlandıklarını, bu koşullarda deniz aşırı büyük çaplı operasyonlara girişmenin söz konusu olmadığını bildirdi.⁵⁴ Ayın 19’unda toplanan yüksek savaş konseyi, tehlikeye karşı koyabilmek için yerel “canlı malzemedan” yararlanılması ve onlara yalnız silah ve cephane yardımı yapılmasıyla yetinilmesi yolunda bir karar aldı.⁵⁵

Olanaksız uzlaşma: Azerbaycan’ın alınışı

Bu programı uygulamaya koyabilmek için, İtilaf devletlerinin Paris’teki ya da Kafkasya’daki temsilcileri, görüntüde de kalsa, Kafkasya halkları arasında asgari bir birlik oluşturmaya çalıştılar. Curzon Batum’u korumak için son bir çabada bulunarak, buraya Milletler Cemiyeti’nin vesayeti altında bir serbest bölge statüsü kazandırmaya çalıştı, ama Gürcüler bu öneri-

53 Kişisel günçesine 19 Ocak tarihinde düştüğü not; Callwell, *a.g.e.*, s. 224.

54 Ullman, *a.g.e.*, s. 335.

55 *F.R.U.S.*, *a.g.y.*

nin lafını bile işitmek istemiyorlardı.⁵⁶ Bunun üzerine Konferans, Batum'u, Ermenilere denize çıkış olanağı tanıması koşuluyla Gürcistan'a vermeye karar verdi; ama iki ülkenin heyetleri bu konuda uzlaşamadılar.⁵⁷ Kafkasya'daki temsilciler ise, hâlâ savaşmakta olan Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir anlaşma sağlamaya çalıştılar. Wardrop 23 Ocak'ta, Müslüman köylerine yönelik saldırıların durdurulmasını ve Ermeni güçlerinin Zengezur'dan çekilmelerini istedi.⁵⁸ Erivan'a gönderilen albay Stokes'un Fransızları, Zengezur'da bulunan bakır madenleri yüzünden Ermenilere arka çıkmakla suçlaması, işleri daha da karıştırdı.⁵⁹ Erivan'daki Fransız temsilcisi Poidebard ise, Sürmeli Ermenileriyle Kürtleri arasında, tabii sonuçsuz kalan bir ittifak oluşturma çabasına girmişti.⁶⁰

Wardrop'un yerini alan Stokes bir yandan da, Sovyetlere karşı Dağıstan'a yardım yapılması önerisinde bulunurken, Nuri Paşa'nın giderek İngilizlerin denetimine girdiği görülüyordu. Bu sırada Azerbaycan'ı sovyetleştirmekle uğraşan kişi, Halil Paşa idi. Halil Paşa bu amaçla, 1920'nin ilk aylarında Bakü'de, başka Türk subaylarıyla birlikte ilk Türk Komünist Partisi'ni kurdu.⁶¹ Bu parti kongresini şubatta Bakü'de yapan Azerbaycan Komünist Partisi ile işbirliği yapmaktaydı.⁶² Kızıl Ordu'nun bölgeye gelmesi beklenirken, Şuşa'da Zengezur'daki Ermenilerle savaşan düzensiz Azeri birliklerine Halil Paşa kumanda ediyordu.⁶³

56 İngiliz kabinesinin 18 Şubat tarihli toplantısı; Callwell, *a.g.e.*, s. 228; *D.B.F.P.*, cilt VII, Londra, 1958, belge 62, Ek 5.

57 *A.g.y.*, belge 72; cilt VIII, Londra, 1958, belge 6, Avalishvili, *a.g.e.*, s. 241-254.

58 *D.B.F.P.*, cilt XII, Londra, 1962, belge 522, no. 5.

59 Stokes'un 21 Mart tarihli memorandumı, *a.g.y.*, belge 522.

60 AMAEF, 1918-1929, *Arménie*, cilt 8, s. 128-131.

61 Stokes'tan Curzon'a, 5 Şubat 1920, *D.B.F.P.*, cilt XII, belge 405, Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1968, s. 492.

62 *A.g.e.*, s. 579-581; Kazemzadeh, *a.g.e.*, s. 276.

63 Kafkasya'daki Fransız temsilcisi Nonancourt'dan Harbiye'ye, 11 Mart 1920, AMAEF, 1918-1929, *Arménie*, cilt 9, s. 62.

Nisan başında durum şu merkezdeydi: Kızıl Ordu Petrovsk-Vladikavkaz-Novorosisk hattını tutmuştu. Azerbaycan hükümeti bu hattın güneyindeki Dağıstan'ı işgal etmesi için İngilizlere yaptığı önerinin geri çevrilmesi üzerine en iyi birliklerini Ermenilerle savaşmak için Karabağ'a gönderdi.⁶⁴ Nuri Paşa Dağıstan'dan ayrılarak Karabağ cephesindeki güçlerin başına geçerken, Halil Paşa Bakü'de kaldı; komünistlerin propagandasına göre, XI. Kızıl Ordu'nun başına geçmeye hazırlanmaktaydı. 26 Nisan'da, 23'ünde Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin başkanı olarak Mustafa Kemal, Lenin'e ilk mektubunu gönderdi. Bu mektupta Sovyetlerin Gürcistan'a saldırımları karşılığında Ermenistan'a saldırımayı ve Azerbaycan'ın "Bolşevik devletler" arasına katılmasını sağlamayı öneriyordu.⁶⁵ Ertesi gün, Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi hükümete bir ultimatom vererek on iki saat içerisinde istifa etmesini istedi. 28 Nisan'da Ordjonikidze ve Kirov'u getiren zırhlı tren Bakü garına girdi. Onları kente tek bir mermi atılmadan girmeyi başaran XI. Ordu izliyordu.⁶⁶

Türk-Sovyet ilişkileri ve Ermenistan

Azerbaycan'da kurulan sovyet hükümetinin ilk eylemi, Ermenistan'a bir ultimatom vererek Karabağ ve Zengezur'un boşaltılmasını istemek oldu.⁶⁷ Bu sırada bir sovyet heyeti

64 D.B.F.P., cilt XII, belge 510 (Londra'da Toptchibacheff ile Hardinge arasında Dağıstan'ın işgaliyle ilgili olarak yapılan görüşme), 525 (26 Mart, Azerbaycan'ın Derbent'i işgal etmesi talebi), 530 (Wardrop'tan Curzon'a, 4 Nisan), 531 (İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri de Robeck'ten Curzon'a, 6 Nisan), 533 (Hardinge'den Curzon'a, 11 Nisan), 536 (Wardrop'tan Curzon'a, 12 Nisan).

65 Atatürk'ün *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1964, belge 288.

66 Pipes, *a.g.e.*, s. 226-227.

67 Kafkasya'daki İngiliz temsilcisi Luke'dan Curzon'a, 1 Mayıs 1920, D.B.F.P., cilt XII, belge 552.

de Tiflis'e gitmek üzere Bakü'den ayrılıyordu. Sovyet-Gürcü barış antlaşması 7 Mayıs'ta imzalandı. Bu antlaşma ile Gürcistan'ın bağımsızlığı tanınıyor ve Batum bu ülkeye veriliyordu. Ancak antlaşmanın imzalanması, ne Gürcistan heyetinin 11 Mayıs'ta *Foreign Office*'e başvurarak Sovyetlere karşı askerî destek istemesine,⁶⁸ ne de sınırda iki ordu arasında yapılagelen çatışmaların sürmesine engel olabildi.⁶⁹

Kısa bir süre için, sovyetlerin Kafkasya'nın tümünü ele geçirecekleri gibi bir izlenim doğdu. 1 Mayıs'ta Ermenistan'da bir komünist ayaklanma oldu ve 18 Mayıs'ta Sovyet donanması, İngilizlerin Hazar Denizi'ndeki son limanı olan Enzeli'yi işgal etti. Ancak 15 Mayıs'ta Aleksandropol'un isyancılarıdan geri alınmasıyla birlikte, Ermenistan'da durum kısa sürede kontrol altına alındı.⁷⁰ Sovyet-Ermenistan barış görüşmelerini yürütmek üzere bir Ermeni heyeti 22 Mayıs'ta Moskova'ya geldi.

Birkaç gün önce, 16'smda Halil Paşa da Ankara'nın resmi olmayan ilk temsilcisi sıfatıyla Moskova'ya gelmişti. Moskova'ya varır varmaz, Çiçerin, yardımcısı Karahan ve Harbiye komiseri Kamenev ile görüştü. Anadolu'ya ilk elde bir milyon altı lira, 60.000 tüfek ve yüz milyon mermi gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu sırada Mustafa Kemal'in 26 Nisan tarihli mektubunu getiren kurye de Moskova'ya ulaşmıştı. Moskova'nın Ermeni heyetine, Taşnak Partisi'nin altı vilayetten oluşan Büyük Ermenistan hayalinden vazgeçmesi ve İtilaf devletleriyle ilişkilerini kesmesi karşılığında Van ve Bitlis vilayetlerini verme vaadinde bulunduğu bir sırada, Mustafa Kemal'in Ermenilere saldırma önerisinde bulunması, Çiçerin'i endişelendirdi. Ancak Çiçerin'in

68 Lord Hardinge'in memorandumu, a.g.y., belge 561.

69 Luke'dan Curzon'a, 17 Mayıs 1920, a.g.y., belge 563.

70 Bkz. Serge Afanasyan, *L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie de l'indépendance à l'instauration du pouvoir soviétique, 1918-1921*, Paris, 1981, s. 110-113.

Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta bu hassas konuya değinilmiyor,⁷¹ Türklerle Ermeniler arasındaki anlaşmazlığın çözülmesi için Sovyetlerin arabuluculuk yapabileceği önerisiyle yetiniliyordu.⁷²

Bu cevap Ankara'ya 12 Haziran'da ulaştı. Mustafa Kemal sorunu Sovyetlerin arabuluculuğuyla çözmeyi ve Erzurum ordusu tarafından istenen Ermeni saldırısını ertelemeyi kabul etti. Aynı günlerde bir Türk heyeti Moskova'ya gitmek üzere yola çıkmış, ancak Ermeniler heyete topraklarından geçiş hakkı tanımadıkları için, yola Karadeniz'den gemiye binerek devam etmek zorunda kalmıştı.

Yolların kapalı olması, Halil Paşa tarafından getirilmekte olan ilk Sovyet yardım konvoyunun yola çıkmasını da geciktirdi. Kafkasya'nın güneyinde durum hâlâ çok karışık. Mayıs ortasında, büyük toprak ağalarının denetiminde olan Gence'de Sovyet hükümetine karşı bir ayaklanma başladı. Ayaklanmanın başını yine Nuri Paşa çekiyordu. Ayaklanma Azerbaycan Sovyet cumhuriyetine bağlı Ermeni birliklerince bastırıldı⁷³ ve isyancılar Karabağ'a kaçtılar. Görüldüğü gibi, karşıdevrimci Azeriler Türklerle Sovyetlerin buluşmasını önleyen ek bir sorun kaynağı olmuşlardı. Kızıl Ordu İran'a kaçan Nuri Paşa'yı kovaladı ve Karabağ'a girdi. Ordjonikidze Ermeni ordusundan Karabağ'ı boşaltmasını istedi, ama İngilizlerden cesaret alan Ermeniler bunu reddettiler.⁷⁴ Bunun üzerine XI. Kızıl Ordu harekete geçti ve Karabağ'ı işgal etti. Bu sırada Moskova'da Ermenilerle Sovyetler arasın-

71 Bkz. Halil Paşa'nın anıları, a.g.e., s. 328; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1955, s. 136; Karabekir, a.g.e., s. 739-740, 744-746, 749-751.

72 *Dokumenti Vneşney...*, cilt II, belge 372.

73 Luke'dan Curzon'a, 9 Haziran 1920, *D.B.F.P.*, cilt XII, belge 574.

74 Tiflis'teki Fransız temsilcisi Martel'den, Paris'e, 18 Haziran 1920, AMAEF, 1918-1919, *Caucase*, cilt 6, s. 273; Luke'un memorandumı, Henry Charles Luke, *Cities and Men, an Autobiography*, cilt 2, *Aegean, Cyprus, Turkey, Transcaucasia and Palestine, 1914-1924*, Londra, 1953, s. 155.

daki görüşmeler sürmekteydi.⁷⁵ Ay sonunda uzlaşmaya varıldı ve Sovyet arabuluculuğunun kabul edilmesi karşılığında karayolu ulaşımına açıldı. Ermeni heyeti kararı Erivan'a 1 Temmuz'da telgrafla bildirdi.⁷⁶ Ertesi gün Halil Paşa, yanında Sovyet yardımının ilk bölümü olan 500 kg altın olduğu halde, Moskova'dan yola çıktı.

Karabağ yolu

Ancak Ermeni hükümeti, İngiliz temsilcisinin onayını alarak Zengezur'dan geçişi kesti.⁷⁷ Türklerle Sovyetler arasındaki yakınlaşmadan giderek tedirgin olan Ermeniler, o sırada Yunan ordusunun Anadolu'nun batısında yürüttüğü askerî harekâtla bağlantılı olarak yukarı Aras Vadisi'ne bir saldırı düzenlemeyi önerdiler.⁷⁸ Kızıl Ordu 5 Temmuz'da Şuşa'dan ayrıldı ve 8'inde Zengezur'daki Gerus'u işgal etti. Buradan Karabağ ve Zengezur'un tamamen boşaltılması yolunda ikinci bir ultimatom gönderildi. Ancak, Kızıl Ordu bölgenin tamamını işgal etmek amacıyla harekete geçmeye pek niyetli görünmüyordu. O sırada Polonya ile yapılan savaş çok şiddetlenmişti ve Kafkasya birliklerinin önemli bir bölümü bu cepheye kaydırıldı. Bu boşluktan yararlanan Ermenistan, güney ve kuzeydeki Kürt çeteleri arasındaki bağ koparmak için yukarı Aras Vadisi'ne yapmayı planladığı saldırıdan vazgeçti⁷⁹ ve kuzey-güney yönündeki demiryolunu izleyerek Şarur ile Nahçıvan'ı temizlemeye girişti. Er-

75 Martel'den Paris'e, 17 Haziran 1920, AMAEF, 1918-1923, *Arménie*, cilt 10, s. 251-252.

76 Gotthard Jaeschke, "Die Sowjetisierung Armeniens", *Mitteilungen der Ausland Hochschule am der Universität Berlin*, XXXIX, 2, 1936, s. 51.

77 Luke'dan Curzon'a, 6 Temmuz 1920, Luke, a.g.e. içinde.

78 Ermenistan başbakanı Hatisyan ile İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri J. de Robeck arasındaki buluşma, *D.B.F.P.*, cilt XII, belge 590.

79 Ermenistan dışişleri bakanı Bekzadyan'dan Martel'e, 17 Temmuz 1920, AMAEF, 1918-1929, *Arménie*, cilt 11, s. 41.

meni ordusundan kaçan 50.000 Azeri İran'a sığındı.⁸⁰ 28 Temmuz'da bölgedeki Müslümanlar ile Ermeniler arasında varılan anlaşma gereğince, Şarur Azerileri kesin olarak buradan çıkarıldı ve yerlerine Ermeni göçmenler yerleştirildi.⁸¹

Bu arada Halil Paşa'ya refakat eden Kızıl Ordu, yolu açmak isterken Ermenilerle çatışmaya girdi. Gerus ağustosun 5'inde Ermeni güçlerinin eline geçti, ama 8'inde Kızıl Ordu tarafından geri alındı. Sonunda, Tiflis ve Erivan'da Ermenilerle Sovyetler arasında sürdürülmekte olan görüşmeler, 10 Ağustos'ta, yani Sèvres Antlaşması'nın kâğıt üzerinde Büyük Ermenistan'ın kurulmasına yeşil ışık yaktığı gün, bir anlaşmaya varılmasıyla sonuçlandı. Ermeni-Sovyet Antlaşması, Karabağ, Zengezur ve Şahtahtı'nın güneyindeki Nahçıvan'ın geçici olarak Sovyet ordusu tarafından işgal edilmesini öngörmektedir.⁸² Böylece Kemalist Türkiye'ye gönderilecek ilk yardım konvoyunun geçebileceği bir koridor açılmış oldu.

Bütün bu gelişmeler olurken Moskova'daki Türk heyeti de, Türkiye ile Sovyetler arasında imzalanacak bir anlaşmanın görüşmelerini yürütüyordu. Tartışmanın merkezinde Ermeni sorunu yer almaktaydı. Ancak Moskova görüşmelere resmen başlamadan önce Ermeni-Sovyet Antlaşması'nın sonuçlanmasını bekliyordu ve 13 Ağustos'ta yapılan resmî görüşmelerin ilk oturumunda Çiçerin, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya'ya göçmek zorunda kalan 300.000 Ermeni'nin yerleştirilmesi için Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenilere verilmesi isteğini yineledi.⁸³ Bu toplantının Türk delegeleri tarafından Ankara'ya gönderilen tutanakları, Ankara'nın, olabilecek gelişmelerin önünü kesmek için

80 Tebriz konsolosundan Paris'e, 29 Temmuz 1920, *a.g.y.*, s. 72; Martel'den Paris'e, 26 Temmuz, *a.g.y.*, s. 78-79.

81 Martel'den Paris'e, 30 Temmuz 1920, *a.g.y.*, s. 123.

82 Jaeschke, *a.g.e.*, s. 51-52.

83 Cebesoy, *a.g.e.*, s. 68-72; Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967, s. 162.

Ermenistan'a bir saldırı düzenleme kararını almasına yol açtı. Ancak saldırı planı daha kesin bilgilerin gelmesinden sonra uygulamaya konulacaktı.

Türkiye ile Sovyetler arasında varılan ilk anlaşma metni Moskova'da 24 Ağustos'ta parafe edildi. Fakat bu anlaşma, Ermeni sorununa ve Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya'nın Türkiye'ye vermeyi kabul ettiği üç liva (Elviye-i selâse) konusuna bir çözüm getirmiyordu. Bunun üzerine Türk heyeti, görüşmelerin gidişatı hakkında Ankara'ya bilgi vermek üzere Moskova'dan ayrıldı. Delegelerden birisi 18 Eylül'de Trabzon'a vardı ve görüşme sonuçlarını telgrafla Ankara'ya bildirdi. Bu rapor üzerine 20 Eylül'de Erzurum'a çektiği bir telgrafta Mustafa Kemal, Ermenistan'a karşı planlanan harekâtın başlatılması emrini verdi.⁸⁴

Ermenistan'a yönelik Türk harekâtı

Bununla birlikte, Ankara hükümeti gerek Moskova'nın gerekse Batılıların tepkilerini görebilmek için büyük bir ihtiyatla hareket ediyordu. Dışişleri bakanı 26 Eylül'de büyük güçlere bir nota göndererek harekâtı duyurdu ve bunun birkaç stratejik noktayı güvence altına almaya yönelik olduğunu bildirdi.⁸⁵ Saldırı 28'inde başladı ve 30'unda Kars yolu üzerinde bir sınır kenti olan Sarıkamış'ın alınmasıyla bitti. Sarıkamış'ın Türk ve Sovyet birlikleri arasındaki bağlantıyı kolaylaştırmak için Türklere verilmesi, Moskova görüşmeleri sırasında 4 Ağustos'ta Türk heyeti tarafından önerilmiş ve Sovyet yöneticileri de bu öneriyi kabul etmişlerdi.⁸⁶

84 *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 149.

85 *Echos de l'Islam*, no. 21, 1 Şubat 1921.

86 A.N. Hayfets, *Sovietskaya Rossiya i Sopredelnye Strani Vostoka v Godi Grajdanskoş Voyni, 1918-1920*, Moskova, 1964, s. 131 ve Moskova'daki Türk heyetinin başkanı Bekir Sami'den Ankara'ya, 4 Ağustos 1920, Cebesoy, a.g.e., s. 66-68.

Ayrıca, Sarıkamış'ın alındığı gün, Tiflis'te bulunan Kirov ile sürekli temas halinde olan Lenin, Parti Merkez Komitesi'nde Anadolü hareketine gerçek bir yardım yapılması, bunun hızla gönderilmesi ve Ermenistan'ın Sovyet arabuluculuğu konusunda ikna edilmesi gerektiğini açıkladı.⁸⁷

Öte yandan, İtilaf devletleri de Türk saldırısından çok heyecanlanmış görünmediler. Ermenistan başbakanı Hatisyan, İstanbul'dan geçerken İngiliz yüksek komiserine, Yunanlıların Trabzon'a bir çıkarma yapmalarını önerdi. 2 Ekim'de bu öneri Londra'ya bildirildi ve 6'sında Curzon'un böyle bir çıkarmaya kesin olarak karşı çıktığı bilgisi geldi.⁸⁸ İtilaf devletleri, artık yapılacak fazla bir şey kalmayan Kafkasya'nın ve özellikle, bölgenin en zayıf halkası Ermenistan'ın yasını tutmaya başlamışlardı bile. Şimdi zaman, en uygun şartlarda barış yapabilmek için Türk ulusal hareketine şirin görünme zamanıydı.

Çiçerin, Merkez Komitesi kararlarına uygun olarak 5 Ekim'de Ermenistan dışişleri bakanı Ohanyan'a bir telgraf çekerek, Ermenistan Sèvres Antlaşması'na karşı çıkar ve Şahtahtı ile Nahçıvan arasındaki demiryolunu boşaltırsa, Sovyetlerin Türk ordusunu durdurabileceklerini hatta Türkiye tarafından işgal edilmiş topraklardan bir bölümünün Ermenistan'a geri verilmesini sağlayabileceklerini bildirdi.⁸⁹

Ertesi gün, Kafkasya'daki Sovyet temsilcisi Erivan'a giderek Ermenistan hükûmetine dört maddeli bir plan önerdi. Buna göre Ermenistan demiryollarından Rusya, Azerbaycan ve Ankara hükûmeti yararlanabilecek, Ermenistan Sèvres Antlaşması'na karşı çıkacak, Rusya'nın Ermenilerle Türkler arasında arabuluculuk yapması kabul edilecek ve Kara-

87 Hayfets, a.g.e., s. 131-133.

88 D.B.F.P., cilt XII, belge 603, 604.

89 Salahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız, Nisan 1920-Mart 1921", *Belleten*, XLI, 1977, s. 686-687.

bağ ile Zengezur Ermenistan'a verilecekti.⁹⁰ Ermenistan hükümeti derhal bu planı Tiflis'teki İngiliz temsilcisi Stokes'a bildirdi. Stokes önerinin bir blöf olduğunu söyledi ve Ermeniler planı geri çevirdiler. Buna karşılık Stokes, Ermenistan hükümetine Gürcülerin yardım edecekleri yolunda garanti verdi. Ancak aynı günlerde Ankara da Ardahan ve Batum livalarına saldırmayacağı yolunda Gürcülere güvence veriyor ve Tiflis'e bir elçi gönderiyordu.⁹¹

Ankara hükümeti 7 Ekim'de Kars'ın işgal edilmesine karar verdi. Benimsenen taktik basitti: Önce vurmak, sonra pazarlık etmek.⁹² Ancak harekât, bir yandan Gürcülerle anlaşmak gerektiği, bir yandan da İtilaf devletleriyle Ankara hükümetinin anlaştıkları, hatta Ankara hükümetinin Kafkasya'nın yeniden ele geçirilmesinde maşa olarak kullanılacağı kuşkusuna kapılan Rusya'nın giderek düşmanca bir tavra bürünmesi yüzünden geciktirildi. Rusya'nın kuşkuları o tarihte artık geçerli olmaktan çıkmıştı, ancak, İtilaf devletlerinin Ermenistan'ın kaderine gösterdikleri kayıtsızlık, Ankara hükümetine şirin görünme çabalarıyla birleştirilince, Rusların böyle bir kuşkuya kapılmalarını hiç de haksız kılmıyordu. Öte yandan Stokes, Ermenilerle Gürcüleri aynı cephede bir araya getirmek gerektiğine inandığı için, Sovyetlerle Ermenistan arasında olabilecek bir yakınlaşmayı önlemek için elinden geleni yapıyordu. Ermenistan hükümeti, Sovyet temsilcisi Legran ile Stokes'a rağmen 28 Ekimde bir anlaşma imzalamayı, ancak 27 Ekim'de Türklerin yaptıkları ikinci saldırının başlaması üzerine kabul etti. Taşnak hü-

90 "Les relations russo-turques depuis l'avènement du kéalisme", *Revue du monde musulman*, LII, Aralık 1922, s. 198.

91 Gürcistan dışişleri bakanı Noi Ramışvili'den Türk hükümetinin dışişleri bakanı Ahmed Muhtar'a, 20 Ekim 1920, *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 177 ve Ahmed Muhtar'dan Ramışvili'ye 21 Ekim, *Echos de l'Islam*, no. 21, 1 Şubat 1921.

92 Mustafa Kemal'den Erzurum'daki Doğu orduları kumandanı Kâzım Karabekir'e, 7 Ekim 1920, *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 3 03.

kümeti Sovyet arabuluculuğunu bir koşulla kabul ediyordu: Ankara hükümeti 1914 sınırlarının gerisine çekilecek ve gerek Brest-Litovsk gerekse Batum antlaşmaları geçersiz sayılacaktı.⁹³ Ne var ki, 30 Ekim'de Türkler Kars'ı aldılar ve Tiflis'teki Ermenistan temsilcisi Bekzadyan ile Stokes arasında geçen ateşli bir tartışmadan sonra Erivan Ankara ile görüşmeye karar verdi.⁹⁴

Kasım bunalımlı bir ay oldu. Stalin Kafkasya'nın işgalini önlemek için Bakü'de bulunuyordu. Stokes, Sovyetleri en çok korkutan şeyin, Moskova'ya karşı Ankara ile yapılacak bir ittifakın peşindeydi. Ermeniler çaresizlik içinde bütün kapıları çalmaktaydılar. Türkler ise, Taşnak hükümetinden daha sonra Ruslarla yapacakları görüşmelere temel oluşturacak en iyi şartları elde etmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden Aleksandropol'u işgal ettiler ve Rus arabuluculuğu konusunda kaçamak cevaplar verdiler. Curzon Stokes'a, Ermenilerin Bolşevikler yerine Kemalistlerle anlaşmasının çok daha iyi olacağını yazdı.⁹⁵ Taşnaklar da zaten bunu yapmaktaydılar. Bunun üzerine Moskova, Ermenistan'ı sovyetleştirmek sürecini hızlandırmaya karar verdi. Bu hedef, 2 Aralık'ta, tam da Taşnak hükümetinin Ankara ile Aleksandropol (Gümrü) Antlaşması'nı imzaladığı gün gerçekleşti. Söz konusu antlaşma bağımsız Ermenistan'ın aldığı son karar oldu.

Türk-Sovyet görüşmeleri ve Gürcistan'ın düşmesi

Sonunda, kimilerinin çok korktuğu, kimilerinin de umutla beklediği Sovyet Rusya-Kemalist Türkiye buluşması gerçekleşmişti. Geriye sadece sınır görüşmelerinin tamamlan-

93 Hayfets, a.g.e., s. 141.

94 A.g.y., s. 142 ve A. Dianian'dan Ahmed Muhtar'a, *Echos de l'Islam*, no. 21, 1 Şubat 1921.

95 D.B.F.P., cilt XII, belge 631.

ması ve son engel olan Gürcistan'ın kaderinin belirlenmesi kalıyordu. Ancak Sovyetler, kendilerini Kafkasya'daki iki kilit kent olan Aleksandropol ve Batum'dan yoksun bırakan Brest-Litovsk ve Aleksandropol antlaşmalarını tanımak niyetinde olmadıklarından, görüşmelerin zorlu geçeceği açıktı.

Gene de, kasım ayında yaşanan bunalımın ardından taraflar karşılıklı olarak iyi niyetlerini dile getirdiler ve görüşmelere başlamaya hazır olduklarını bildirdiler. Varılan ilk uzlaşma görüşmelere kimin katılacağıyla ilgiliydi. Moskova, Azerbaycan ile Sovyet Ermenistan'ın da görüşmelere katılmasını istedi. Ankara bu öneriye karşı çıktı, buna karşılık görüşmelere Gürcistan'ın katılmasını önerdi. Sonunda görüşmelerin iki taraf arasında yapılmasına karar verildi. Tarafların karşılıklı olarak birbirlerinden kuşkulandıkları ikinci konu, her iki ülkenin de Londra'da İtilaf devletleriyle yürütmekte oldukları görüşmelerden kaynaklanıyordu. Ankara, Sèvres Antlaşması'nı Türklerin ulusal çıkarlarına uygun olarak değiştirmek için toplanan bir konferansa davet edilmişti. Moskova ise Londra ile ticaret konusundaki ilk görüşmelerini yapmaktaydı. Taraflar bu konuda da iyi niyet göstererek, katıldıkları bu görüşmeler hakkında birbirlerine karşılıklı olarak bilgi verme konusunda anlaştılar. Ancak Moskova, Gürcistan'ı bu kez de Türkiye'ye bağımlı kılmayı gündeme getiren yeni bir Kafkasya cephesi girişiminden endişe duymaktaydı. Böyle bir gelişme, Batum'un Batı etkisine girmesi, böylece Rus petrollerinin ihraç kapısının kapanması tehlikesini içeriyordu. Ruslar endişelenmekte haklıydılar. Çünkü, gerek Ankara'nın Londra'daki diplomatik heyet başkanıyla gerekse Moskova'ya giderken Tiflis'e uğrayan Türk heyetiyle bu yönde bazı görüşmeler yapılmıştı.⁹⁶ Moskova bu tehlikeye karşı iki önlem aldı. Bunlar, Türkiye ile yapıl-

96 Moskova'daki Türk heyeti başkanı Yusuf Kemal'den, Tiflis'te Ahmed Muhtar'a, 20 Ocak 1921, Tengirşek, a.g.e., s. 208-213.

makta olan görüşmeleri hızlandırmak ve Gürcistan'ı işgal etmekte. Türk heyeti 16 Şubat'ta Moskova'ya vardığında, Kızıl Ordu çoktan Gürcistan'a girmiş bulunuyordu.

Aynı gün, Ankara'nın Tiflis'teki elçisi Kâzım Bey doğu orduları kumandanlığına çektiği, Sovyet saldırısını bildiren telgrafında, Türk ordusunun Gürcistan'a yardım göndermesi yolunda bir de öneri yapmıştı. Öte yandan doğu orduları kumandanlığına aynı gün, Ankara'daki genelkurmay başkanlığından da bir telgraf gönderildi. Burada hükümetin Kafkasya devletleri federasyonuna dahil olmaya karar verdiği, ordunun doğuya doğru yeni bir sefere çıkmaya hazırlıklı olması bildiriliyordu. Doğü orduları kumandanı Kâzım Karabekir Ankara'ya gönderdiği cevapta, Artvin ve Ardahan'ın işgaliyle yetinilerek Sovyetlerle Gürcistan arasındaki anlaşmazlıkta tarafsız kalmanın daha tedbirli bir karar olacağını bildirdi.⁹⁷ Moskova ile arasında bu konuda bir anlaşmazlık olmadığından, Ankara ilk aşamada bu iki kenti işgal etmekle yetinmeye karar verdi. Gürcistan'a bu doğrultuda bir ultimatom verildi. Gürcüler ultimatomu protesto ettilerse de, bu işe yaramadığından, 23 Şubat'ta, Türkiye'nin Brest-Litovsk'ta elde etmiş olduğu bu iki bölgeyi boşalttılar.⁹⁸

Bu arada Kafkasya yeniden kaynamaya başlamıştı. 18 Şubat'ta Erivan'da Taşnak Partisi ayaklandı ve yönetimi ele geçirdi. Buradaki Türk temsilcisi hiç zaman kaybetmeden yeni başbakan Vratziyan'ı ziyaret ederek "Ermenistan'ın kurtuluşundan duyduğu sevinci" ilettili ve Türk desteği sözü verdi.⁹⁹

Türk-Sovyet görüşmeleri Moskova'da 21 Şubat'ta, Kızıl Ordu'nun Tiflis'i kuşattığı sırada başladı. Toplantı gergin bir

97 Karabekir, *a.g.e.*, s. 863-864.

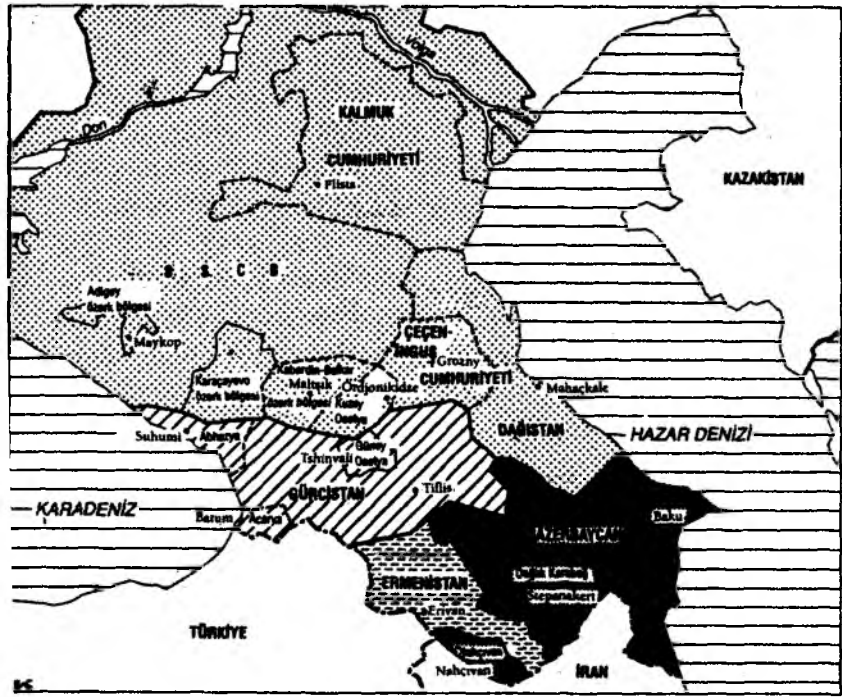
98 A.N. Hayfets, *Sovietskaya Diplomatiya i Narodni Vostoka*, 1921-1927, Moskova, 1968, s. 96-97; Karabekir, *a.g.e.*, s. 866; ABD Arşivi no. 867.00/1400.

99 Hayfets, *Sovietskaya Diplomatiya...*, s. 93.

havada başladı ve Çiçerin Türkleri Aleksandropol'ü boşaltmadıkları ve Taşnaklara destek verdikleri için kınadı. Bunun üzerine Türk heyeti Güney Kafkasya'da olup bitenle yakından ilgilenen Stalin'le görüşerek Çiçerin'in toplantının ilk oturumundaki tavrından yakındı. Aslında, görüşmeler boyunca, zaman zaman Çiçerin'in idealizmini, zaman zaman da Stalin'in pragmatizmini ön plana çıkararak Türkleri yola getirmeye çalışan, Lenin'in kendisiydi. Görüşmelere 26'sında devam edildi.¹⁰⁰ Bu arada menşevikler Tiflis'i boşalttılar ve Kızıl Ordu Batum'a doğru ilerlemeye başladı. Türklerin diplomatik planı, son kertede Batum'dan vazgeçerek, karşılığında 1828'den beri Ruslar tarafından işgal edilen Sürmeli'yi (İğdır) istemektir. Fakat arazideki karışıklık, hiç de konferans salonlarının sükunetine uymuyordu. Moskova'da görüşmelere yeniden başlandığı gün, Gürcistan'daki Türk elçisi Kâzım Bey Erzurum'a, Kızıl Ordu'nun Tiflis'e girdiğini, menşevik hükümetin Kütayis'e çekildiğini bildiren, bu durumda Türk ordusunun Batum'u işgal etmek gibi bir niyeti olup olmadığını soran bir telgraf gönderdi. Doğu orduları kumandanı aynı soruyu Ankara'ya yöneltmekle birlikte, Kafkasya'daki Kızıl Ordu cephe kumandanına bir mektup yazarak, İtilaf devletlerinin Batum'da bir komplo çevirmeleri tehlikesine karşı Türk ordusunun bu kente doğru ilerlemek niyetinde olduğunu bildirdi. Ordjonikidze derhal bir cevap göndererek, kaderi Moskova Konferansınca belirlenmekte olan Batum'un Türk ordusu tarafından işgal edilmesinin söz konusu olmadığını söyledi. 1 Mart'ta Ordjonikidze, Kızıl Ordu'ya, Ahıska-Batum yolunda ilerleyerek Türk ordusunun önünü kesmesi yolunda bir emir verdi. Aynı gün Ankara da, doğu orduları kumandanına Batum'a doğru ilerlemesi için emir veriyordu.¹⁰¹

100 Cebesoy, a.g.e., s. 138-141.

101 Hayfets, *Sovietskaya Diplomatiya...*, s. 97; Karabekir, a.g.e., s. 867-868.

Olaylar hızla gelişti. Moskova'da, Batum ve yakın art-bölgesini dışarıda bırakmak, buna karşılık Aras'm doğu yakasını, yani Sürmeli'yi Türkiye'ye vermek kaydıyla Brest-Litovsk sınırı üzerinde anlaşmaya varılabileceği sanılırken, Ankara hükümeti, Ahıska ve Ahılkelek'in tarafsız bölge olması yönünde yeni bir öneri ortaya attı.¹⁰² Ertesi gün, Londra'da Lloyd George Türk heyetine, Rusya'ya karşı bir Kafkasya Konfederasyonu kurulmasını önerdi.¹⁰³ Bir gün sonra, Ahıska halkı menşeviklere karşı ayaklanarak bir sovyet kurdu. Bunun üzerine Gürcistan hükümeti Türklerden Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmelerini istedi. Gürcistan ve

102 *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 234.

103 D.B.F.P., cilt XV, Londra, 1967, belge 33.

Londra'dan alınan birbirlerini destekleyen işaretler üzerine Ankara, 8 Mart'a, bu üç ilçeyi işgal etmeye karar verdi. Ahıska 9'unda işgal edildi, ancak iki ordu bir çatışmaya girmekten özenle kaçınıyorlardı. Aynı gün Kızıl Ordu'ya bağlı bir birlik de Ahıska'ya geldi ve her iki ordunun kumandanları cephede el sıkışarak bu buluşmadan duydukları memnuniyeti dile getirdiler.¹⁰⁴

Bu haberin ulaşması üzerine, Moskova antlaşmayı biran önce imzalamaya çalıştı. Ayın 10'unda Türkiye'ye son bir ödün daha verildi. Buna göre, Azerbaycan cumhuriyetine bağlı olan Nahçıvan'a, haklarını başka herhangi bir ülkeye devretmemek kaydıyla özerklik tanınacaktı.¹⁰⁵

Moskova'daki Türk delegelerin Batum'u Rusya'ya vermeyi kabul ettikleri gün, Türk Dışişleri bakanı Türkiye Büyük Millet Meclis'inde, Batum'u işgal etme kararı alındığını açıklıyordu. Doğu orduları kumandanı bu kararı telgraf-la Ordjonikidze'ye bildirdi, o da Moskova'ya aktardı. Moskova da aynı kanaldan, konferansta alınan kararları bildiriyse de, Ankara kararında ısrarlıydı. Martın 11'inde üç Türk piyade taburu, kısa bir süre önce menşevik hükümetin sığındığı Batum'a girdi.¹⁰⁶ Bunun üzerine Moskova, Kızıl Ordu'nun Batum'a "barış amaçlı" bir sefer düzenlemesini kararlaştırdı ve Ordjonikidze'ye çatışmayı önlemek için elinden geleni yapması talimatı verildi.

12 Mart'ta Ankara hükümeti Batum, Ahıska ve Ahılkelek'de sivil bir Türk yönetim kurulmasını kararlaştırdı. 14 Mart'ta Türk birlikleri Ahılkelek'e de girdiler. Kâzım Bey Batum'da niyetinin menşeviklerin hizmetindeki İslami birliklerin başına geçmek olduğu yollu bir açıklama yaptı.¹⁰⁷ Ne var ki,

104 *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 234-236; Karabekir, *a.g.e.*, s. 868-869; Hayfets, *Sovietskaya Diplomatiya...*, s. 98.

105 Tengirşek, *a.g.e.*, s. 223-228; Hayfets, *Sovietskaya Diplomatiya...*, s. 110-113.

106 *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 238-239.

107 Karabekir, *a.g.e.*, s. 869-870.

15'inde menşevikler Kızıl Ordu'yla bir ateşkes yaparak kenti yirmi dört saatte boşaltmayı kabul ettiler. Bunun üzerine Kâzım Bey, "iktidarı" Türk himayesini kabul edecek Gürcü milliyetçilere vermek üzere menşeviklere karşı bir "darbe" yapmaya karar verdi. 15 Mart'ı 16'sına bağlayan gece Batum'un Türkiye'ye bağlandığını ilan eden afişler bastırıldı.¹⁰⁸ 16'sında, yani Batum'u Rusya'ya veren Türkiye-Sovyetler Birliği dostluk antlaşmasının imzalandığı gün, Batum'da bir menşevik hükümeti ve ordusu, askerî bir Türk yönetimi ve oluşum halinde bir sovyet vardı; kentin varoşlarında ise, Gürcü Sovyet hükümeti, Gürcü Kızıl Ordusu ve Sovyet Kızıl Ordusu kamp kurmuş bekliyordu. Menşevik hükümetin İtilaf devletlerine ait gemilere bindirildiği sırada, Türkler menşevik orduyu silahsızlandırmaya çalışıyorlardı. Ancak söz konusu ordu yerel sovyete katılma kararı aldı ve ilk silahlar patladı. Ertesi gün Kızıl Ordu kente girdi ve silahlı çatışmalar, Türklerin Ahıska ve Ahılkelek'in yanı sıra Batum'u da boşaltmayı kabul ettikleri 21 Mart tarihine kadar sürdü. Görüldüğü gibi, Sovyet Rusya ile Kemalist Türkiye arasındaki tek silahlı çatışma, Türkiye-Sovyetler Birliği dostluk antlaşmasının imzalanmasından bir gün sonra meydana gelmişti. Aynı dönemde Erivan'da iktidarı yeniden ele geçiren Taşnak Partisi'nin harbiye nazırı İğdır'a gelerek Türklerle bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmayla Türkler Taşnak yönetimine silah ve cephane vermeyi taahhüt ediyorlardı.¹⁰⁹

Ancak bunlar son çırpınışlardı ve bir süre sonra 16 Mart antlaşması tüm taraflarca tanınacaktı. Gene de, Ankara Aleksandropol'u boşaltmak için Taşnakların 23 Nisan'daki yenilgisine dek bekledi. Eylülde Kars'ta toplanan bir kon-

108 Hayfets, *Sovietskaya Diplomatiya...*, s. 115; Karabekir, *a.g.e.*, s. 873; Kvinitadze, "La vérité sur la question de Batoum", *Caucase*, no. 31, Paris Mart 1938, s. 13.

109 15 Mayıs 1921 tarihli Fransız raporu, AMAEF, 1918-1921, *Arménie*, cilt 14, s. 222-223.

ferans, Türkleri, Güney Kafkasya'daki üç cumhuriyeti ve Rusya'yı bir araya getirdi. 13 Ekim'de imzalanan Kars Antlaşması, bugünkü Türkiye-Rusya sınırını çizdiği gibi, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti bünyesindeki Nahçıvan ile Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti bünyesindeki Acara'ya, yani Müslüman Gürcistan'a, başka hiçbir devlet yararına vaz geçilmemek kaydıyla özerklik tanıyordu. Böylece Sovyetler Birliği'nin iç sınırları, Türkiye ile imzalanan bir uluslararası antlaşmayla garanti altına alındı.

Kafkasya sahnesinde perde 1921'de kapandı ve son birkaç yıla gelinceye kadar uluslararası basında bölgeye ilişkin hemen hiçbir haber yer almadı. Onun içindir ki, yetmiş yıl sonra, eski sorunların, sanki arada hiçbir şey olmamış gibi yeniden gün ışığına çıkması herkesi şaşırttı. Ama Kafkasya'nın jeopolitik konumu değişmiş değildi ki! Hatta, o zamanlar herkesin istediği yana çekiştirebildiği bir ülkenin, İran'ın, bölgede önemli bir güç olmasıyla birlikte, Kafkasya'nın jeopolitik önemi daha da arttı. Son yılların olayları, etnik kavgaların hâlâ ne kadar canlı olduğunu göstermeye yetiyor. Kafkasya'yı kontrol altında tutan imparatorlukların çözülüp ipleri gevşetmesiyle, eski şeytanlar yeniden ortaya çıkıp tepinmeye başlıyorlar.

Günümüzde Pontus sorunundan söz edilmesi, uzun bir geçmiş olan Türk-Yunan anlaşmazlığına, birbirleriyle bağdaştırılması olanaksız iki görüş daha eklemekten başka bir işe yaramamaktadır. Türklere göre sorun, Yunanlıların emperyalist megalomanyaklıklarının yol açtığı, dolayısıyla hakettiği akibete varan bir yanılığdan ibarettir. Yunanlılara göre ise Yunan soyunun Türklerin barbarlığı sonucu katlanmak zorunda kaldığı büyük acılardan bir başkasıdır. İki tarafın anlaştıkları tek nokta, olaylara olguların incelenmesini önleyen kalıpcı bir bakışla yaklaşılmasıdır. Bu yüzden sorunun bugüne dek gerçekten incelendiğini söylemek olanaksızdır. Oysa, Pontus meselesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında patlak veren ulus çatışmaları çerçevesinde, pek çok nedenle, örnek değeri taşıyan bir olay olduğunu düşünmek mümkündür. Zaman ve mekân yönlerinden sınırlı oluşu, çerçevesinin çizilmesini kolaylaştırmaktadır. Geniş kamuoyu tarafından unutulmuş bir olay oluşu, heyecanlardan arınmış bir biçimde ele alınmasını, böylece Cumhuriyet Türkiye'si ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan öbür

halkların birbirlerine karşı bıkmadan yönelttikleri isyan ve baskı suçlamalarını değerlendirecek bir ölçüt bulunmasını sağlayabilir. Bu anlamda Ermeni meselesi gibi daha karmaşık olayların aydınlatılmasına da yardımcı olabilir.

Ancak araştırmacıyı yüreklendiren bu yanların ardında, özellikle kaynakların dağınıklığından kaynaklanan pek çok zorluğun yattığı gözardı edilmemelidir. Dönemin büyük güçleri tarafından, Ortadoğu politikasında doğurduğu zaman zaman önemli sonuçlara rağmen, oldukça önemsiz (marjinal) bir olay olarak görülmesi, arşivlerde Pontus belgelerinin ayrı bir başlık altında sınıflandırılmamasına yol açmıştır. Nitekim bu olayla ilgili belgeler, Türkiye, Kafkasya, Yunanistan vb. gibi ülkelerde dosyalara dağılmış durumdadır. Öte yandan bildiğim kadarıyla bugüne kadar bu konuda hiçbir inceleme yapılmamıştır. Bu durumda, elimizde yalnızca, arşivlerde bir rastlantı sonucu bulunan birkaç belgeyle, farklı görüşleri savunanların anıları ve tanıklıkları bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Atina'da bölgeden göçedenlerin kurdukları özel bir kuruluş olan ve 1930'lu yıllardan beri Pontus Arşivi diye, daha çok etnografik çalışmalara yer veren bir de dergi yayımlayan aynı adlı arşivden söz edilebilir.

Pontus bölgesi kabaca, Osmanlıların, Gümüşhane, Lazistan, Samsun (ya da Canik) sancaklarını kapsayan Trabzon vilayetini içine almaktadır. Cizye kayıtlarına göre bu bölge 16. yüzyıldan beri Anadolu'daki Hristiyanların en kalabalık oldukları yerdirdi. Bunların büyük bölüm Ortodoks Hristiyan idiler, yani Ermeni değildiler, ama o dönemde Ortodoksların Yunanlı olduklarını söylemek güçtü. Çünkü bunların esas olarak 4. yüzyıldan itibaren Gürcülerin Hristiyanlaştırılan iki ana grubu olan Tzanlar (Canik bölgesinde) ile Lazların (Lazistan bölgesinde) soylarından geldikleri, genellikle Rumca konuşmakla birlikte yerel bir diyalekt kullandıkları ve kendilerine özgü pek çok adetlerinin bulunduğu bilin-

mekteydi. Bunlara bir de, kıyı şeridindeki Yunan kolonile-riyle bölgeye özellikle Trabzon İmparatorluğu (1207-1461) döneminde yerleşen, Hellenleşmiş büyük Bizans ailelerinin soyundan gelenleri eklemek gerekmektedir. Türk fethinden sonra Tzanlar ile Lazların bir bölümü İslamiyeti kabul etmiş, bir bölüm de, 19. yüzyılda uyanan Yunan milliyetçiliğinin etkisi altında yeniden Hristiyanlığa dönen Of yöresinde yaşayanlar, yani Oflular gibi, iki din arasında, iyi belirlenmemiş bir inanca bağlı kalmıştır.

Bu Ortodoks Hristiyan nüfus, 19. yüzyılın başında yeni bir canlanma sürecine giren kilise ile yeni burjuvazinin birlikte yürüttükleri çabaların etkisi altına girecek ve kökeni ne olursa olsun Anadolu'da yaşayan, Türkçe ya da Rumca konuşan bütün Ortodoks Hristiyanlar gibi, Yunan ulusuna ait olma duygusunu benimsemeye başlayacaktır. Osmanlıların dine dayalı eski "millet" yapılarını kendi içinde eriten milliyetçilik olgusunun inkâr edilemeyecek yükselişi karşısında artık etnik kökenler tartışmasının fazla bir önem taşımadığı görülmektedir.

Sorunun niceliksel yönüyle ilgili olarak, sonu gelmez sayılar savaşına girmeden, 19. yüzyıl sonunda, bundan böyle Yunan ulusal etkisine tâbi oldukları için Rum diye adlandıracağımız nüfusun, 1890'lara doğru Cuinet'nin verdiği rakamlara göre toplam nüfusun yaklaşık beşte birini (800.000 Müslüman ve 50.000 Ermeni'ye karşılık 200.000 Rum) oluşturduğunu söyleyebiliriz. Rumların nüfus içindeki ağırlığının en fazla olduğu yer, bu oranın yüzde 25'e vardığı Samsun sancağı idi.

Durumun daha iyi anlaşılması için bu sayılara eklenmesi gereken bir de nitel diyebileceğimiz boyut vardı: Bölgede yapılan başlıca ekonomik faaliyetler olan tütün ve fındık üretimi ile bunlara ekleyebileceğimiz kıyı taşımacılığı ve Rusya ve İran'la yapılan ticareti elinde bulunduran yeni bir Rum

burjuvazisi yöreye egemen olmaya başlamıştı. 1922'den sonra Yunanistan'a yerleşen bu bölge göçmenlerinin özenle yazdıkları çok sayıda monografi, Karadeniz kıyısındaki kasabalarda yaşayan Rum topluluklarının ekonomik ve sosyal hayatını ayrıntısıyla anlatmaktadır. Burada ayrıntılara girme olanağımız yok, ama birkaç eğilime değinmek isteriz. Bunların başlıcaları, nüfusun zamanla kıyılara inmesi –ki bunlara Kayseri gibi başka bölgelerin Ortodoks nüfusunun katılması kıyı kentlerinin Rum nüfusunu toplamın üçte birine çıkartmıştır– ve feodallerin (derebeyleri) sattıkları arazilerin, özellikle tütün tarlalarının zamanla Rumların ellerinde toplanmasıdır.

Örneğin Samsun'da Andavallıoğlu Yuvanaki Efendi'nin özel bankası (Andaval, Niğde yakınlarında bulunan küçük bir kasabadır), Rum üreticileriyle tacirlerinin tütün bahçelerine el koymalarında önemli bir rol oynamıştır. Bu topraklar ya büyük toprak sahibi Türklerden satın alınmış ya da küçük çiftçilerden tefecilik yoluyla ele geçirilmiştir. Yine toplam 11.000 kişilik nüfusunun 5.000'ini Rumların oluşturduğu Samsun kentinde, belediye meclisinin yedi sandelyesinden altısı Rumlara aittir, ticaret odasının yönetim kurulunda 4 Rum, 3 Ermeni ve 1 Türk, ziraat meclisinde de 6 Rum ve 2 Türk üye vardır.¹ Bu durum Yunanlı bir tarihçinin, "bölgenin genelinde geri kalmış ve yoksul bir kitle oluşturan Türkler Yunanlıların üstünlüğünü, karşı koymadan tanımakta ve her şeye kadir Allah'ın yüce takdiri olarak görüp kadercilikle kabullenmekteydiler" demesine yol açmıştır.²

Ekonomik güç ister istemez siyasi istekleri de harekete geçirecekti. Aydınların ulusal Hellen ideallerini benimsemeleri 19. yüzyılın ikinci yarısına dek gider ve 1870'te İstanbul'da

1 Hirisantos Samuilidis, *Mavri Thalassa, Khroniko Apo tin Traghodia tou Pontou* (Karadeniz, Pontus trajedisinin kroniği), Atina, 1910, s. 10.

2 A.g.y.

yayımlanan Pontus'la ilgili bir kitapta bu inançların hayli kökleşmiş olduğu görülür.³ Ancak, siyasi bir eylemin mümkün olduğu fikri 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra doğacak, 1912 Balkan Savaşı'yla gelişecek ve 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla siyaset gündemine girecektir. O dönemde artık önemli bir ekonomik ve aydın çekirdeğin bulunmasına rağmen, eyleme geçme sırasında liderliğini dayatan hâlâ kilisedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda başgösteren milliyetçi hareketler içerisinde dinî liderlerin rolleri henüz pek incelenmemiştir ve milliyetçiliğin sisleri arasında kaybolup gitmektedir. Bu liderlerin Yunanlıların gözünde "kutsal bir şehid", Türklerin gözünde ise "iğrenç bir hain" olarak görülmesi, bu iki vafsa sahip olsalar bile başka pek çok özelliği bulunan bu insanların siyasi kişiliklerinin gerektiği gibi çözümlenmesine olanak bırakmamaktadır. Oysa Pontus olayının başını çekenler, gerek mizaçları gerek siyasi bağlılıkları bakımından birbirlerinin tam zıddı olan iki din adamıdır.

O yıllarda Ortodoks Kilisesi içerisinde karşıt iki eğilimin bulunduğu kimse için bir sır değildir ve İttihat ve Terakki Cemiyeti önderleri de bu konuda bilgi sahibidirler.⁴ Bunlardan neo-empéryalist diye nitelendirebileceğimiz birincisi, yeni Yunan devletinin, Osmanlı İmparatorluğu ile yeni kurulan Balkan devletlerinin topraklarına dağılmış olarak yaşayan bütün Rumları içine alacağı noktaya kadar yayılmasından yanadır. Bu seçenek hem Venizelos'un politikasıyla hem de sonradan Britanya İmparatorluğu'nun Lloyd George'un başbakanlığı sırasında benimseyeceği liberal politikayla özdeşleşir. Daha çok eski(paleo)-empéryalist di-

3 Savvas Ioannidis, *Peri Pontou kai Trapezountos* (Pontus ve Trabzon Üzerine), İstanbul, 1870 (2. baskı Atina, 1981).

4 Bkz. Kuşçubaşı Eşref'in yayımlanmamış anıları. Aktaran Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 5, İstanbul 1967, s. 1589.

ye görülebilecek olan ikinci eğilim ise kilise hiyerarşisinin çevresinde ve Ortodoks Patriği'nin denetimi altında Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulmasını hedeflemektedir. Patrik III. Yuvakim'in güçlü kişiliği ve kilit noktalara yerleştirdiği sadık adamları sayesinde ağır basan eğilim bu ikincisi olacaktır. Yunanistan'ın Osmanlılardan kopardığı her vilayetteki metropolit makamının, Yunanistan'daki bağımsız kiliseye bağlanmak üzere Patrikliği'nin denetiminden çıktığı gözüne alınırsa, oraya buraya dağılmış Rum halkının kurtuluşunun İstanbul'daki Kutsal Sinod'u (patrikhane meclisi) neden pek mutlu etmediğini anlamak kolaylaşır.

Samsun makamından sorumlu Amasya metropoliti Germanos Karavangelis ilk eğilimden yanadır. 1900 ile 1907 yılları arasında Kastoria (Kesriye) metropoliti iken, Osmanlıların Makedonya topraklarında Rumlarla Bulgarların birbirlerine karşı verdikleri gizli savaşı kışkırtanlardan biri de odur. Yörede Yurtan etkisinin artmasından çekinen Rus elçisinin ısrarı üzerine Türk hükümeti metropolitin merkeze alınmasını istemeye karar verir, ama Karavangelis, bir yıl sonra, 1908'in ocak ayında Amasya metropoliti olarak atanır.⁵

Yeni atandığı görevinde de eski faaliyetlerine başlamakta gecikmeyecektir. Kadıköy, halkının çoğunluğu hatta neredeyse tümü kısa bir süre önce kırdan göçetmiş Rumlardan oluşan Şamsun'un bir varoşudur. Germanos, 1908 devriminin hemen ardından, görünüşte bir öz savunma örgütü kurmayı gerektirecek herhangi bir yerel huzursuzluk yok iken, ilk silahlı milis örgütünü bu mahallenin gençleri arasında kurar. Burada bir konsolos tarafından temsil edilen Yunan hükümetinin bu girişimde ne gibi bir rol oynadığı bilinmemekle birlikte, Venizelos'un henüz siyaset sahnesine çıkma-

5 Bkz. Antigonu Bellu-Trepsiadi, *Morfes Makedhonomakhon ke ta Pontika Tou Ghemanou Karavangheli* (Makedonya Savaşı Figürleri ve Germanos Karavangelis'in Pontus Anıları), Atina, 1984, s. 86-89.

dığı, Makedonya ve Girit sorunlarının henüz çözümlenmediği bir aşamada, Yunanistan'ın böylesine uzak ve üstelik Rus nüfuz bölgesine dahil olan bir yerde, belirli bir amaç peşinde koşuyor olması şaşırtıcıdır. Bununla birlikte Yunanlı Destunis şirketinin bir gemisiyle getirilen ve Kadıköy'de Mercanis'in kahvesine depolanan elli kadar Manlicher marka tüfek, Pontus'ta ilk milis örgütünü silahlandırmaya yarayacaktır. Ortada dolaşan söylentiye göre, metropolit iki siyah atın çektiği kapalı arabasında güya kimliğini gizleyerek, kırdaki çalışan birliklerini denetlemeye gidermiş ve Balkan Savaşı patlak verince de milislerinden yirmi kadarını Yunan ordusunun yanında çarpışmak üzere cepheye göndermiş.⁶

Aslında Pontus meselesi denilen olay dizisinin kökeninde Balkan Savaşı yer almaktadır. Anadolu köylüleri tarafından bir bütün olarak hiç de iyi karşılanmayan seferberlik, kilise ve okul propagandasının kurtarıcı olarak tanıttıkları ordulara karşı savaşmaları söz konusu olduğunda Pontuslu Rumlar tarafından daha da kötü algılanmıştır. O tarihe kadar silah altına alınmamış insanların düzenli orduya karşı beslediği nefret ile ulusal duyguların bunda ne kadar etkili olduğunu birbirinden ayırmak zorsa da, savaşın ilk aylarında askerlerin ordudan kitlesel biçimde kaçtıkları bir olgudur. Silahlarıyla ya da silahsız olarak memleketlerine dönen köylüler, köylerde yaşamaya cesaret edemezler ama, yine de ailelerini korumak ve tarla işlerine yardımcı olmak amacıyla köylerin yakınında kalırlar. Böylece kendiliğinden ilk çeteler kurulur.

Hükümetin bölgede Balkan göçmenlerinin bir bölümünü yerleştirmeye çalışmasıyla, olayların ikinci bir aşamasına geçilir. Rum köylülerinin göçmenleri kendi köylerine kabul etmemekte kararlı olmaları, ilk başkaldırı eylemlerini başlatır. Çarşamba yolu üzerindeki Kirazlık köyüne bir grup göçme-

6 Samuilidis, *a.g.e.*, s. 15, 27.

nin yerleştirilmek istenmesi girişimi, jandarmalarla silahlı çetelerin ilk kez karşı karşıya gelmelerine yol açar. Göçmenlerin ırahman, kse, Tevkeris, init, Andreandon, ınarlı köyle-rine yerleştirilme girişimleri de aynı şekilde, silahlı çatışma-lara neden olur ve sonunda söz konusu köylerin eşrafına uy-gulanan baskıya rağmen göçmen yerleştirme girişimi önlenir. Böylece Birinci Dünya Savaşı'na, Samsun yöresiyle sınırlı g-rnmekle birlikte bir n-ayaklanma havasında girilir.⁷

Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlatılan genel seferber-lik ve Hıristiyan yükümlülerin "amele taburları"na yazılma-ları da doğal olarak asker kaçaklarının sayılarını artırır. Ka-akların köylerin yakınında saklandıklarını ve ailelerince beslendiklerini bilen jandarma, aileler üzerinde baskı yapar, bu da çetelerin bireysel ya da örgütlü biçimde cezalandırma eylemlerine girişmelerine neden olur; böylece her baskı ve karşı eylemin etnik açıdan yorumlandığı şiddet eylemleri gi-derek tırmanmaya başlar.

Aynı dönemde metropolit de kaçaklara mali yardım sağ-lamak üzere devreye girerek Samsunlu eşrafı seferber eder. Hükümetin işe karışması bunlardan bazılarını yeraltına ge-erek etelete katılmaya zorlar, bu da çetelerin ekonomik ol-duğu kadar siyasi yönden yapılanmaları sonucunu doğudur.

Durumun vahameti karşısında hükümet 1915 Sonbaha-rı'nda, laylara en fazla karışan ve göçmenlerin yerleştiril-mesini önlemiş olan köylere karşı (kse, ırahman ve Tev-keris) ilk cezalandırma harekâtına girişir. Köyler ateşe veri-lir, nüfus dağıtılır ve işe yarar erkekler, en tanınmışı, Vasil Usta olan şefler etrafında örgütlenmeye başlayan çetelere ka-tılırlar. Karısının namusunu korumak için eteci olan bu as-ker kaçağı, doğrulanması zor bazı bilgilere göre 1915'te Si-vas askeri hapishanesine saldırmış ve bir Rus generalini kur-tarmıştır. Kimin hesabına? Bunu cevaplandırmaya olanak

7 A.g.y., s. 36-39.

yoktur ama, ister gerçek ister efsane olsun, bu, Pontus olaylarının ilk aşamasına damgasını vuran siyasetin niteliğini ele veren bir eylemdir: Rusya etkisi.

1916 yılının başında Ruslar, Karadeniz kıyısında, Trabzon'un işgali ve Çarlık ordusunun Tirebolu yakınındaki Harşit Nehri'ne kadar ilerlemesiyle sonuçlanan bir saldırı başlatırlarken, Londra'da Sir Mark Sykes ve François Georges-Picot, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesiyle ilgili taslağın son rötüşlerini yapar ve Rus hükümetinin onayını almak üzere Petrograd'a giderler. Görünüşte gafil avlanmış olan Rus hükümeti konuyla ilgili tavrını belirlemek amacıyla alelacele toplanır. Tartışılacak sorunlardan birisi Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki Rus-Türk sınırıdır. 17 Mart 1916'da yapılan ilk bakanlıklar arası toplantıda Bahriye temsilcisi sınırın Sinop'ta başlamasını talep eder, fakat Kara Kuvvetleri, gerisi sağlama alınmış olmayan çok uzun bir kıyı konusunda endişelidir. Dışişleri Bakanlığı'nın ise başka kaygıları vardır. Savaş öncesinin temkinli diplomasi geleneğinin temsilcisi Sazonov, Fransa'nın Samsun ile Sivas'ı birbirine bağlayacak bir demiryolu inşa etmesine Rusya'nın onay vermiş olduğunu hatırlatır. Şimdi bu onayı geri almak, Rus topraklarından geçen bir Fransız demiryolu hattının yapılması kadar uygunsuz olacaktır. Önce Ordu'dan geçecek bir sınır konusunda uzlaşma sağlanmış gibi görünür, ancak bu konuda bir rapor yazmakla görevlendirilen Bahriye, 28 Mart'ta yapılan ikinci bakanlıklar arası toplantıda ilk talebinde ısrar eder. Sonunda diğer yetkililer de ikna edilir ve 6 Nisan'da Harbiye Nezareti tarafından kaleme alınan nihai rapor bölgede Fransız etkisinin önlenmesi gerektiğinde ısrar ederek Türkiye ile olan sınırın, savaş sonrasında Ruslarla Türklerin kararlaştıracakları bir mesele olduğunu bildirir.⁸ Sazonov,

8 E.E. Adamov (der.), *Razdel Aziatskoi Turtsil po Sekretynm Dokumentam Ministstva innostrannykh del.*, Moskova, 1924, belge 96, 97, 98 ve 99.

Petrograd'daki Fransa elçisi Paleologue'a bu doğrultuda bir yanıt verir⁹ ve Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasıyla ilgili İngiliz-Fransız-Rus anlaşmalarında "Trabzon'un batısında belirlenecek bir nokta" ibaresine yer verilir. Bununla birlikte II. Nikola bu belgeye şu notu düşmüştür: "İlk nokta hariç (yukarıda belirtilen husus), katılıyorum. Eğer ordumuz Sinop'a ulaşmayı başarır, sınırımız bu şehirden başlamalıdır."¹⁰ Demek ki söz silahlara bırakılmakta ve bu bağlamda Tirebolu ile Sinop arasında kalan topraklardaki yerel koşullar özel bir önem kazanmaktadır.

Bunun üzerine, Trabzon'a yerleştirilen karşı-casusluk örgütü, hiç vakit kaybetmeden, yeni kurulmakta olan Pontus gerilla hareketinin en önemli şahsiyeti olan Vasil Usta'yla ilişkiye geçer. Vasil Usta, yanındaki on kadar adamıyla, Türk hatlarını geçerek, 1916 Haziran sonuna doğru Trabzon'a gelir. Orada karşı-casusluk örgütünün şefi albay Artatov'la buluşur ve 3 Temmuz'da bir Rus torpido gemisiyle Samsun yakınlarındaki Devrent Limanı'na çıkarılır; kendisine Rus hatının gerisinde silahlı çeteler oluşturma görevi verilmiştir.¹¹ Bölgede gizlenen Vasil Usta, başta 1915'te jandarmalarca yıkılan köylülerden kaçanlar olmak üzere 35 kişilik bir birlik kurar.

Ama kısa bir süre sonra Rus torpido gemisi, herkesi Trabzon'a götürmek üzere geri gelir ve bu arada bu gidip gelmelerden tedirgin olan Türk sahil korumasıyla torpido arasında bir de çatışma olur. Bu yolculuk sırasında Vasil Usta'nın yanında, Türk yetkililerin çetelerin finansmanını üstlendiğini öğrenmeleri üzerine yeraltına geçmiş olan Samsun eşrafından Dimitrios Haralambidis de vardır. Ge-

9 26 Nisan 1916 tarihli nota, a.g.y., belge 103.

10 Benckendorff'tan Sazonov'a, 30 Mayıs 1916 ve II. Nikola'nın 22 Mayıs (4 Haziran) tarihli notu, a.g.y., belge 126.

11 Bkz. Samuilidis, a.g.e., s. 63 ve Dimitrios Kuçoyannopoulos, *Anamesa Stous Antartes tou Pontou* (Pontuslu Ayaklanmacılar Arasında), Selanik, 1936, s. 17.

rillalara siyasi danışmanlık rolünü de üstlenen bu şahsın elinde Karavangelis'in, General Yudenic'i Rumların katledilmelerini önlemek üzere Samsun'u işgal etmeye çağıran bir mektubu vardır.¹² Bu gidip gelmeler sırasında Rumlarla Ruslar arasında bir görüş ayrılığı ortaya çıkar; Rumlar hemen yapılacak bir müdahaleden, Ruslar ise Türk ordularının uzun dönemde oyalanmasından yanadırlar. Ama sonunda Rum ayaklanmacıları, yanlarında 2000 tüfek ve Rusların kısa süre sonra bölgeyi işgal edecekleri vaadiyle geri dönerler. Kıyıya çıkarlarken bu kez Ruslarla işbirliği yaptıklarını kendi gözleriyle gören Türk ordusunun baskısına uğrarlar.¹³

Sonradan Vasil Usta anılarında, Sivas'a kadar gidip Niksar, Tokat, Reşadiye havalisinde "genel ayaklanmayı" başlatmak üzere 10.000 kadar gönüllü topladığını ileri sürmüştür.¹⁴ Bu arada Haralambidis, Tevkeris köyü civarında bir başka çete örgütlemek amacıyla kırk kadar tüfek getirmek üzere damadını Trabzon'a gönderir.¹⁵ Çalışmalar eylül ayına kadar yeterince ilerlemiş olmalı ki, Vasil Usta Batı Pontus gerillasının şefi ilan edilir. Aynı günlerde Rus işgali altındaki topraklardan getirilip Taflan köyü yakınlarında saklanan silahların ele geçirilmesi amacıyla yapılan bir eylem Türk ordusuyla bir kez daha silahlı çatışmaya girilmesine neden olur.

En sonunda, Rusların onu oyalamalarından endişelenen Vasil Usta, 24 Eylül'de büyük bir darbe indirmeye karar verir. 80 adamıyla, hem bir cezalandırma eylemi hem de Rusları etkilemeyi amaçlayan bir eylem olarak tasarladığı bir harekât başlatır. Gerçekte bunun, Rusları müdahale etmeye zorlamak için Türkleri şiddet eylemine kışkırtmak üze-

12 Bkz. Bellu-Trepsiadi, *a.g.e.*, s. 103.

13 Samuilidis, *a.g.e.*, s. 65-69.

14 Kuçoyannopulos, *a.g.e.*, s. 19.

15 Samuelidis, *a.g.e.*, s. 70.

re girişilmiş bir eylem olduğu anlaşılmaktadır. Bu, Osmanlı imparatorluğu'ndaki devrimciler tarafından, her zaman aynı sonucu vermemekle birlikte sık sık kullanılan bir yöntem-dir. Bu kez Vasil Usta'nın yanında Samsun'daki Yunan konsolusluğunun sekreteri Lazaros Melidis de vardır. Vasil Usta ve adamları Türk köylerinden geçerek yürüyüşlerini sürdürür ve Rumlara eziyet ettikleri varsayılan insanları öldürüp evlerini yakarlar. Vasil usta jandarmaya saldırma cüretinde bile bulunur. Sonunda Ordu yakınlarında askerler onları yakalar ve yapılan bir meydan muharebesinin ardından Vasil Usta ve 9 adamı, 18 Ekim'de Trabzon'a sığınır; savaşın sonuna kadar orada kalacaklardır.¹⁶

Türklerin bu olaya iki farklı tepkisi olacaktır: Türk çetelerinin giriştikleri karşı saldırılar ve sürgün. Bunlardan birincisi daha çok yerel kuvvetlerin eseri gibi görünmektedir. Müslümanlar arasında da Hristiyanlar kadar asker kaçağı vardır ve İttihat ve Terakki Partisi'ne bağlı eşraf, partinin milliyetçi ilkelerini uygulamaya koymaya hazırdır. Türk çeteleri arasında en ünlüsü Topal Osman'ındır, ancak Yunan kaynaklarındaki tanıklıklara göre, Tirebolu ve Giresun yöresindeki Rum köylerine yaptığı ilk saldırıların 1916 Kasımı'nda gerçekleştiğine bakılırsa, bunlar Vasil Usta'nın eylemlerinden sonraya rastlar.¹⁷

Sürgün ise resmî yetkililerce kararlaştırılmış ve uygulanmıştır. Bunlardan ilki o sırada bir sınır şehri olan Tirebolu Rumlarıyla ilgili olarak, muhtemelen ekim ayı sonunda kararlaştırılmış, halka 9 Kasım'da duyurulmuş ve 16 Kasım'dan itibaren uygulanmaya başlamıştır. Rum nüfus ilk aşamada Giresun'a doğru sürülmüş, ardından içerideki Şebin Karahisar'a yönlendirilmiş ve sürgünler şehre 3 Aralık'ta varmışlardır. Şebin Karahisar ile Suşehri arasında geçirilen

16 Kuçoyannopulos, *a.g.e.*, s. 19, Samuelidis, *a.g.e.*, s. 76-83.

17 G.N. Lampsidis, *Topal Osman*, Atina, 1970, s. 68.

bir tereddütten sonra sürgüne gönderilen grup 1915'te boşaltılmış olan Ermeni köyü Birk'e yerleştirilmiştir.¹⁸

Bu durumdan endişelenen metropolit Germanos, Kafkasya cephesi kumandanı Vehip Paşa nezdinde bir girişimde bulunur, ama sonuç alamaz ve aralık ayı başında Bahaettin Şakir'in Samsun'a gelmesiyle birlikte sürgün politikası sistemli bir şekilde uygulanır. Bundan önce de Türk çeteleri Samsun bölgesinde köylere saldırırlar. Aralık sonuna kadar 18 köy tamamen, 15 köy de kısmen yakılmıştır.¹⁹ 9 Ocak'ta Samsun eşrafından 80 kişi tutuklanır ve ertesi gün Havza'ya gönderilir. Aynı gün genel sürgün uygulaması, Karavangelis'in ilk çetelerini örgütlediği, Samsun'un Rum varoşu, Kadıköy'den başlatılır. 4.000 kişi önce Havza'ya, ardından Çorum'a gönderilir. Giresun çevresindeki Rum köylülerinin nakli de aynı tarihte başlatılır. Onu ocak sonunda Bafra ve çevresi, şubat da Çarşamba ve Ünye izleyeceklerdir. Buralarda yaşayan 30.000 kadar insan Ankara vilayetine doğru yola çıkarılır.²⁰ Bu büyük sürgün dalgası şubat ayı sonunda durulur. Ordulu Rumlar 3500 kişiyi götürerek Rus donanmasının buraya gelmesinin ardından 1917 Ağustosunda sürüleceklerdir. Sinop'ta yaşayan Rumlar 6 Temmuz'da nakledilirler. En sonunda da metropolit Germanos ile ilgili olarak, İstanbul'daki evinde gözaltında tutulma kararı alınır.

18 Georgios Sakkas, *I Istoria Ton Ellinon tis Tripoleos Tou Pontou* (Pontus Tirebolu Rumlarının Tarihi), Nikea, 1957.

19 Samsun Avusturya konsolosu Kwiatowski'nin telgrafı, Polykhronis Enepekidhis, *I dhioghmi Ton Ellinon Tou Pontou (1916-1918) Vasi Ton Anekdhoton Enghrafon Ton Kratikon Arkhion Tis Avstrooungharias* (Avusturya-Macaristan devlet arşivlerindeki yayınlanmamış belgelere göre Pontus Rumları üzerinde uygulanan baskı (1916-1918), Atina, 1962, s. 10-11.

20 Bkz. Germanos Karavangelis'in İstanbul'daki Rum Patrikliği'ne gönderdiği mektuplar: 14 (27) Ocak, 7 (20) Şubat, 26 Şubat (11 Mart), 15 (28) Mart ve 17 (30) Mart 1917, *O Gholghothas Tou en Tourkia Ellinismou* (Türkiye'de Hellenizm Golgotası), İstanbul, 1919, s. 88-117.

Rum tehciri, bir yıl önce Ermenilere uygulanandan farklı olarak katliama yol açmamıştır; ne Rum ne de başka bir kaynak bu konuda herhangi bir iddia öne sürmüştür değildir. Buna karşılık Yunanlı yazarlar sürülenlerin toplam nüfusun üçte birinden fazla olduğunu ve kayıpların da sürülenlerin üçte ikisine ulaştığını ileri sürerek, tehciri, amacı sürülen nüfusu yoksunluk ve hastalıklar yoluyla ortadan kaldırmak olan “kansız bir katliam” olarak nitelemektedirler.²¹ Tanıklıklardan edinilen bilgiye göre, sürgünün kendisi çok sayıda ölüm olayına yol açmamış olmakla birlikte, sürgünlerin iç bölgelerde yerleştirilmelerinden sonra, salgın hastalıklar, özellikle tifüs pek çok kişinin hayatını almış, gerek bireylerin gerekse topluluğun direncini önemli ölçüde kıran köklerinden kopma olayının yol açtığı psikolojik etkiler ve kötü beslenme, salgın hastalıkların etkisini artırmıştır.²²

Daha önce kurulan çeteler Rum nüfusun tehcirini önlemeyi başaramamış olmakla birlikte, yerlerine, aralarından en önemlisi Vasil Usta'nın yerini aldığı anlaşılan Dimitrios Haralambidis'in yönettiği Ayitepe çetesi olmak üzere, özellikle yakılan köylerden kaçan Rumları biraraya getiren ve dağlarda “kurtarılmış bölgeler” oluşturan yeni çeteler kuruldu. Türk ordusunun peşpeşe saldırıları Ayitepe’de başarılı olamadı ama, Otkaya’da başkaldıranlar yok edildiler, başka yerlerdeki çeteler ise iç bölgelere çekilmek zorunda kaldılar. Türk ordusunun bu ayaklanma odakları karşısında etkisiz kalması ve başkaldıranların Türk köylerine saldırılarını sürdürmeleri karşısında, yerel bir uzlaşma sağlandı ve Türk köylüleri kendi güvenliklerini sağlamak üzere çetelerle Yunan sürgünlerinin yiyecek gereksinimlerini karşılamayı kabul ettiler. Savaş sona erdiğinde bu modus vivendi hâlâ ge-

21 Özellikle bkz. Panaretos Topalidis, *O Pontosana Tous Aionas* (Yüzyıllar boyunca Pontus), Drama, 1929, s. 222-224.

22 Bkz. G. Sakkas, a.g.e. Yazar Tirebolu göçmenlerindendi.

çerliydi ve 1918'de tehciye uğrayan Rumlar yavaş yavaş köylerine dönmeye başladılar.²³

Anlattığımız bu olaylar Pontus'un batı kesimiyle, Samsun sancağı ile ilgilidir; Trabzon'un kaderi ise çok farklı olacaktır. Bu bölgede yaşayan Rum topluluğunu Samsun'daki metropolitin tam tersi bir tutum benimseyen Trabzon metropoliti Hirisantos Filippidis yönetmekteydi. Leipzig ve Lausanne'da tamamladığı parlak felsefe eğitiminin ardından 32 yaşında Trabzon kilisesinin başına getirilen Filippidis, Ortodoks kilisesinin "Bizansçı" çizgisindendi. Rum topluluğunun Türk topluluğuyla işbirliği yaparak barışçı bir şekilde ilerleyebileceğine ve böyle bir evrimin kaçınılmaz olarak İmparatorluk bünyesinde Rum ögesinin üstünlüğüne yol açacağına inanmaktaydı.²⁴

Bu ilkelerden yola çıkarak, göreve seçilir seçilmez, kendi topluluğuna yönelik olarak yoğun bir kültürel gelişme ve Türk yetkilileriyle iyi geçinme politikası uygulamaya başladı. 1914 seferberliği sırasında Trabzon valisi Cemal Azmi Bey'le görüşerek şehrin silah altına alınan Rum halkının, Trabzon'da sivil görevlerde görevlendirilmesini sağladı ve böylece Rus vatandaşlığına geçmiş olan Rumların tehciye uğramalarını önledi. Rus ya da Alman yabancılar karşısında aynı endişeyi paylaşan vali ile metropolit, şehri birlikte yönetmeye başladılar ve 1916'da Rusların kente girmeleri üzerine buradan ayrılmadan önce Cemal Azmi Bey, kent yönetimini metropolite bıraktı.

Valiyi yolcu ettikten sonra Hirisantos Büyük Dük Nikolay Nikolayeviç'i kabul etti. Daha sonra da yine, topluluğun dönemin çalkantılarına rağmen varlığını sürdürmesi gerektiği

23 Samuilidis, *a.g.e.*, s. 90 vd.

24 *Vioghrifike Anamnisi Tou Arkhiepiiskopou Athinou Khrysanthou Tou Apo Trapezountos (1881-1949)* [Atina Piskoposu Trabzonlu Hirisantos'un (1881-1949) Hataları], cilt I, Atina, 1970.

anlayışından hareketle, 1917'de Trabzon Sovyeti'ne katıldı. Ancak o dönemin koşulları temel bazı seçimler yapmayı dayatıyordu. Rusların Kafkasya cephesinin çökmesinin ardından Batılı müttefiklerin temsilcileri bu bölgede Türk ilerlemesini durduracak bir kuşak oluşturmaya çalıştılar; bu kuşağa kuzeyden güneye doğru Pontus Rumlarının, Gürcülerin, Ermenilerin ve Urmiye Nasturilerinin katılmaları söz konusuydu. 1917 Yazı'nda Hirisantos, Trabzon Rum "Ulusal Birliği"nin oluşturulmasında başı çekti ve bölgenin iç kesimlerindeki köylüleri Rusların bıraktıkları silahlarla donatmaya girişti. Ancak Hirisantos, müttefiklerin Tiflis'teki girişimlerine fazla bir başarı şansı tanıımıyordu. Nitekim Fransız temsilcisi Albay Chardigny'nin Kafkasya'da bir Yunan birliği oluşturmak üzere gönüllüler istemek için yazdığı 24 Aralık 1917 tarihli mektuba, bu doğrultuda bir iki araştırma yaptıktan sonra verdiği cevapta öneriyi nazikçe reddetme yolunu seçti. Buna karşılık silahlı Rum köylüleriyle Osmanlı ordusunun öncü güçlerini oluşturan Türk çeteleri arasında ilk çatışmalar başlayınca Hirisantos Vehip Paşa'ya bir heyet göndererek Türklerin memleketlerine geri dönme koşullarını görüşmeye karar verdi. Vehip Paşa'nın gönderdiği bir irtibat subayı şehrin teslim koşullarını belirlemek üzere metropolitin ve yerel sovyetin yanında kaldı. Bu sırada iç kesimlerde de silahlı Türk ve Rum köyleri arasında bir barış ya da ateşkes anlaşmasına varılmıştı.²⁵

Çatışma alanındaki bu olaylar Rusya, Yunanistan ve Avrupa'ya dağılmış olan Pontoslular arasında heyecan uyandırmaktaydı. Eski Giresun belediye başkanı Kaptan Yorgi'nin Marsilya'da ticaret yapan oğlu Constantin Constantinidis, görünüşte, Sovyetlerin Rus İmparatorluğu'nda yaşayan halkların kaderlerini kendilerinin belirlemeleri yolundaki deklarasyonundan esinlenerek, Marsilya'da bir

25 A.g.y.

“Tüm Pontuslular” kongresi toplamaya karar verdi. Ama bu kongrenin toplanmasından bir süre önce, 1917 Ekim ayı ortasında Atina’da, “Karadeniz kıyı şehirlerinde yaşayan Rumların” temsilcilerinin katıldıkları ve Atina’daki Rus elçisi Demidov’a bakılırsa “tüm dünyada düşüncelerin bu doğrultuda gelişmesinin ve Rus Sovyetlerinin desteğinin yarattığı olumlu havadan yararlanarak Karadeniz kıyısında yaşayan bütün Rumları bağımsız bir devlet içerisinde birleştirme “amacını güden” bir konferans toplandı.²⁶ Böylece, bilebildiğimiz kadarıyla bağımsız devlet kurma fikri, ilk kez Atina’da ortaya atıldı. Birkaç gün sonra, 25 Ekim’de, Atina gazetesi “Hora”, Fransa’daki derneğin kurulduğunu haber veriyordu.²⁷ Constantinidis’in bilinen ilk mektubu 31 Ekim tarihini taşıyor; Pontuslu Rumlara hitaben yazılan bu mektup Marsilya Kongresi için temsilciler gönderilmesini istemektedir.²⁸ 13 Kasım tarihini taşıyan ve Atina’daki Pontus Derneği’ne gönderilen bir başka mektupta da Constantinidis, Venizelos ile Nice’te buluşacağım bildirmektedir.²⁹

Sonunda söz konusu kongre, 4 Şubat 1918’de, katılmayı istemiş olsalar bile Marsilya’ya gelemeyen Pontuslu Rumlar katılmaksızın toplanır. Atina derneğine yazdığı bir mektupta Constantinidis bu kongreyi Rusya ve Pontus temsilcilerini beklemeden topladığı için özür dilemektedir. Bu kararı “yüksek mevkilerdeki dost çevrelerin tavsiyesi üzerine” aldığını belirtir.³⁰ Kongre, o sırada dış ilişkiler komiseri olan Troçki’ye bir mektup göndererek “artbölgeleriyle birlikte Sinop’a hatta Sinop’un ötesine uzanan bölgede” bir

26 Demidov’dan Tereşçenko’ya, no. 637, 10 (23) Ekim 1917, *Constantinople et les Détroits*, Paris, 1930, cilt II, belge 162.

27 Demidov’dan Tereşçenko’ya, no. 642, 12 (25) Ekim 1917, *a.g.e.*, belge 162.

28 *La Question du Pont-uxin*, İstanbul, 1923, içinde, s. 73-74.

29 Elefterios Pavlidis, *Pos ke Dhiati Emateothi i Dhimokratia Tou Pontou* (Pontus Cumhuriyeti Neden ve Nasıl Ortadan Kaldırıldı), Atina, 1956, s. 17.

30 *A.g.y.*, s. 20.

Pontus Cumhuriyeti kurma isteğini bildirir.³¹ Garip şekilde İmparatorluk Rusyası genelkurmayının taleplerine sahip çıkan bu mektup, müttefikler, özellikle Fransa tarafından iyi karşılanmaz. Aynı şekilde, olay sırasında oynadığı rolün tam ne olduğu bilinmeyen Venizelos, Fransız dışişleri bakanı Pichon'a 18 Ocak 1918'de verdiği bir notada, savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamakta olan Yunanlılar için garantiler istemekle yetinir.³²

Bununla birlikte Constantinidis temaslarını sürdürür. Marsilya'da bulunan Aram Turabian aracılığıyla Ermenilerle ilişkiye geçerken,³³ Paris'teki temsilcileri de hem Albert Thomas hem de "Pontus limanları, bir bakıma İran'ın doğal limanları olduğu için"³⁴ İran büyükelçisiyle buluşurlar. Nihayet 2 Kasım 1918'de Marsilya'da toplanan ikinci bir kongre, Constantinidis'i, ulusal meseleye bir çözüm bulmakla görevlendirir.

Sonradan önemli bir rol oynayacak olan Pontus Merkez Birliği, aşağı yukarı aynı tarihlerde, Ekim 1918'de Krasnodar'da kurulacaktır.

Böylece oyunun 1919 ile 1922 arasında oynanacak olan ikinci perdesinde rol alan bütün aktörler savaş ertesinde, sahnedeki yerlerini almışlardır.

Mütareke ve bölgedeki durum

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi müttefiklere, çıkarlarının tehlikede olduğu her yerde duruma müdahale etmek hakkını veriyordu (7. madde). Bu hüküm, bir yandan Müttefiklerin müdahale etmelerini sağlamak üzere

31 A.g.y., s. 20.

32 Archives du Ministère des Affaires Etrangères Français (A.M.A.E.F.), A: Paix, cilt 307, s. 4.

33 *L'Orient Illustré*, I ère Année, no. 7-8, 15 Nisan-1 Mayıs 1918, s. 5.

34 A.g.y. no. 10, 15 Eylül 1918, s. 6.

Hristiyan nüfusun, diğer yandan da böyle bir müdahaleyi önlemek için Müslüman nüfusun harekete geçmelerine neden olarak, ağır birtakım sonuçlar doğurdu.

Mütarekenin hemen ertesinde Osmanlı hükümeti asker kaçaklarıyla ilgili olarak bir af ilan etmekle birlikte bu kararın ne Pontus'ta ne de başka yerlerde pek etkili olduğu söylenemez. Bazı asker kaçakları köylerine dönerler ama, dağlarda yaşadıkları sürece edindikleri başkaldırı alışkanlıklarından ve makamlara karşı takındıkları bağımsız ve başına buyruk tavırlardan vazgeçmezler. Bu nedenle, ilan edilen af, çeteleri tasfiye etmek yerine kurumlaştırmaya yarar. Öte yandan, imparatorluğun teslim olmasından ötürü moralleri bozuk olan Türklerin tersine Rumlar, geleceğin kendilerine ait olduğu duygusuna kapılırlar. Rum kilisesinin dini hiyerarşide üst mevkilerde bulunan görevlileri de aynı amaçla, bu unsurları ileride kurulacak bir askerî gücün çekirdeği olarak örgütlemeye çalışırlar.

Türkler Rum çetelerini, 13 ve 23 Kasım tarihlerinde Merzifon bölgesindeki iki köye saldırmak ve yağmalamakla suçlarlar.³⁵ Rumlar ise, İstanbul'daki Yüksek Müttefik Komiserlerine, Müslümanların bir katliam hazırlığı içinde bulundukları yolunda şikâyetle bulunurlar.³⁶ Tabii kentli ve kırsal kesimden Müslümanlar, tehciye uğrayan Rumlarla Ermenilerin mallarını geri vermekten de pek memnun değillerdir ve bunu olabildiğince dile getirirler, ama o sırada güçlü komumda olanlar Rumlardır. Bu yüzden Kafkasya ordusu komandanı Yakup Şevki Paşa, aralık ayı içinde emrindeki 15. tûmene bağlı bir alayı, Rum çetelerine karşı Samsun'a göndermek zorunda kalır³⁷ ve Yüksek Komiserlerin şikâyetini

35 *La Question...*, s. 251-259.

36 R. Webb'den *Foreign Office'e*, 2.12.1918, Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971, s. 102.

37 Türk Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi (T.I.H.)*, cilt 1, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 1962, s. 174.

aktaran Harbiye'ye, bu yanlı haberlerin Rumların faaliyetlerini gizlemeye hizmet ettiği cevabını verir.³⁸

Ancak düzenli ordunun hem çok ufalmış hem de morali bozuk güçleri olaylara hakim olabilecek durumda değildirler. Samsun ve çevresindeki Türk eşraf dengeyi kurabilmek için Laz çetelerini yardıma çağırır. Bunlar kısa sürede Rum, Türk ayırımı yapmadan yöre halkı üzerinde egemenlik kurarlar.

Ocak 1919'dan itibaren müttefiklerin bölgeye yeni görevlerle gönderdikleri "*political officers*" (siyasi görevli subaylar) ya da eski görevlerine geri dönen Merzifon Amerikan Koleji'nin misyonerleri ve Samsun'daki American Tobacco Co. şirketinin memurları Hristiyan eşrafla görüş birliği içinde, müttefik müdahalesi kartını oynamaya başlamış görünürlerken, Londra'nın ve özellikle Washington'un temkini elden bırakmadıkları dikkati çekmektedir. 11 Ocak'ta American Tobacco Co.'nun ajanı P. E. King, Amerikan Yüksek Komiseri'ne gönderdiği raporda, Türklerin, özellikle köylülerin silahlandıklarını bildirir. Komiser bu raporu İngiliz meslekdaşına geçirir, o da Londra'ya gönderir.³⁹ Birkaç gün sonra Samsun'u ziyaret eden İngiliz ordusundan yüzbaşı Harty, aynı yönde bir rapor göndererek savaş gemilerinin limanlara gelmesiyle sınırlı kalan bir operasyonun kıyı kesiminde düzeni sağlayabileceğini belirtir.⁴⁰ 30 Ocak'ta ise Nikopolis (Şarkikarahisar) metropoliti Gervasios, İstanbul'dan yaptığı bir çağrıda, Pontus'a askerî kuvvet gönderilmesini ister.⁴¹

38 Harbiye Nezareti'nden 9. Ordu'ya (Kafkasya), 30.11.1918 ve 9. Ordu Kurmay'ından Harbiye Nezareti'ne 28.12.1918, Tevfik Bıyıkoglu, *Atatürk Anadolu'da*, Ankara, 1959, s. 36.

39 Amiral Calthorpe'dan F.O.'te Heathcote Smith'e, 17.1.1919, Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1976, s. 242.

40 25.1.1919 tarihli rapor, a.g.y.

41 Selanik "Özgür Pontus" komitesi başkanının mektubu, Pavlidis, a.g.e., s. 41-42.

Konu 6 Şubat'da Yüksek Komiserlerin haftalık görüşmelerinde gündeme gelir ve Fransız temsilcisi amiral Amet, kırsal kesimde Rumların ve Ermenilerin katledildiklerinden söz eder.⁴² Ancak 1923'te İstanbul'da Türklerin yayımladıkları *Pontus Sorunu* adlı karşı-propaganda kitabında, Rum çetelerinin gerçekleştirdikleri 25 kadar öldürme ve bir o kadar da hırsızlık olayının ayrıntısına girilmesine karşılık, Pontuslu Rumların uzun martirlik savlarında, 1919 Kışı ve yazıyla ilgili olarak tek bir somut örnek bile yer almamaktadır.

Endişe verici bu haberlerin artması üzerine *Foreign Office*, meselenin donanmanın yapacağı birkaç manevra ve bölgeye subayların gönderilmesiyle halledilebileceğini ileri sürerek ortalığı yatıştırmaya çalışır. Ancak Webb, cevabında bölgedeki Rumların, Türklerin ve Ermenilerin silahsızlandırılmasını sağlayacak büyüklükte bir güç gönderilmesi gerektiğini⁴³ ve İngiliz kuvvetlerinin kumandanı General Milne'den bu gücü sağlamasını istediğini bildirir.⁴⁴ Bunun üzerine 9 Mart'ta Samsun'a ulaşan Majestelerinin 200 Gurka'sı, Rum topluluğunun heyecan gösterileriyle karşılanır.⁴⁵ Samsun'a 13'ünde gelen ve sonra Merzifon ile Amasya'ya kadar uzanan teğmen Perring, gözlemlediği sakin ortamı birliğin orada bulunuşuna bağlamaktadır.⁴⁶ Ancak teğmen Hamdi'nin, mitralyözü ve birliğine bağlı askerleriyle birlikte çetecilere katılması, onun bu ziyareti sırasında gerçekleşecektir.

Bundan böyle İngiliz subayları bu bölgeye sık sık geleceklerdir. Ayın 28'inde yüzbaşı Eliott elli Rajput askerini Merzifon'a götürerek Amerikan misyonuna ait binaların bo-

42 Akşin, *a.g.e.*, s. 242.

43 F.O.'dan Webb'e 8.2.1919 ve Webb'den F.O.'ya 13.2.1919, Jaeschke, *a.g.e.*, s. 103.

44 Webb'den F.O.'ya 17.2.1919, *a.g.y.*

45 Bkz. A. Rawlinson, *Adventures in the Near East*, Londra, 1923, s. 138.

46 20.3.1919 tarihinde Yüksek İngiliz Komiseri Calthorpe'a gönderilen rapor, Jaeschke, *a.g.e.*, s. 103.

şaltılmasına nezaret eder, 24 Mart'ta yüzbaşı Hurst Bafra'ya, 4 Nisan'da Vezirköprü'ye gelir.⁴⁷ Ancak *Pontus Sorunu* adlı kitaba göre Rum çetelerinin çıkardıkları olayların sayısı, şubat ayında 2 öldürme ve 16 hırsızlık olayına kadar inmişken martta sırasıyla 15 ve 25, nisan ayında ise 20 ve 29 olaya yükselir. İngiliz istihbarat ajanlarının Milne'ye gönderdikleri raporlarda, Samsun bölgesinde, Osmanlı ordusunun silahlandırdığı Türk köylülerine saldıran 300 silahlı Rum'un varlığından söz edilir.⁴⁸ Batum'u boşaltarak, düzeni sağlamak üzere bölgeye gönderilen Kafkasya ordusunun 5. tümeni Amasya'ya bu sırada gelir.⁴⁹

7 Nisan'da Samsunlu Rumlar Yunan bağımsızlığını büyük şamatayla kutlarken, Samsun'daki İngiliz temsilcisi Salter, başlarında metropolit Germanos bulunan eşraf arasında bir komite örgütler; bu komitenin köylerde, yerel planda mali kaynak toplamak, çete şefleriyle bağlantı kurmak ve genel bir alarm halinde koordinasyonu sağlamakla görevli alt-komiteleri vardır.⁵⁰ Aynı dönemde Trabzon'daki Fransa konsolosu Lepissier de, Pontus hareketinin "neredeyse resmî bir nitelik kazanmakta olduğunu" bildirmektedir.⁵¹ Nisan ayının ikinci yarısında Germanos ve ona bağlı olan Zilon (Zile) piskoposu Eftimios, çete şeflerini Samsun piskoposluğunda biraraya toplayarak, Samsun, Bafra, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Tokat, Niksar, Merzifon, Havza, Erbaa, Ladik, Amasya ve Vezirköprü bölgelerinde örgülenme kararı alırlar.⁵² Birkaç gün sonra Samsun limanına Yunan Kızıl Haç'ından bir misyon getiren Yunan bandıralı "Ioannina" gemisi yanaşır. Bu aslında İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri E. Ka-

47 A.g.y.

48 A.g.y.

49 T.I.H., I., s. 174.

50 Samuilidis, a.g.e., s. 160.

51 A.M.A.E.F., 1918-1929, *Arménie*, cilt 4, s. 238.

52 Samuilidis, a.g.e., s. 161.

nellopulos ile temes halinde yine merkezi İstanbul'da olan Pontus Merkez Cemiyeti tarafından örgütlenen ve görevi ayaklanmanın koşullarını yerinde incelemek olan misyonu gizleyen bir paravanadır.⁵³ Samsun'da, yoluna doğruya doğru devam edecek olan "Ioannina"ya Germanos da biner. Gemi 6 Mayıs'ta Giresun'a ulaşacak, sonra Trabzon, Batum ve Sohum'a kadar giderek İstanbul'a 18 Mayıs'ta dönecektir.

Bir sonraki aşama, Rumların örgütlenmesini önleyebilecek tek yerel muhalefet odağı olan Türk askerî güçlerinin sınırlandırılmasıdır. Amiral Calthorpe, 21 Nisan'da Osmanlı Hariciyesi'ne bu doğrultuda bir mektup gönderir. 25 Mayıs'ta Hariciye Nezareti bu mektuba verdiği cevapta, uzun bazı açıklamalardan sonra imparatorluk hükümetinin düzeni sağlamak üzere mirliya Mustafa Kemal'i bölgeye gönderdiğini bildirir.⁵⁴

Her şeyi altüst eden bu kararın ardında kuşkusuz, Mütareke'nin 7. maddesi uyarınca müttefiklerin bölgeye askerî güç çıkarmalarını önlemek ve bunun yanı sıra daha önemsiz görünen, parlak ve parlak olduğu kadar da endişe verici bir paşadan kurtulma niyeti vardır. Bu karar aynı zamanda Mustafa Kemal'e ulusal hareketi başlatmak üzere ideal bir fırsat sağlamaktaydı.

Mustafa Kemal Samsun'a, 19 Mayıs'ta, 100 kişilik yeni bir Hint birliğinin ve Novorosisk'ten gelen 580 Rum göçmeninin⁵⁵ gelmelerinden iki gün sonra vardı; dört gün önce ise Yunan ordusu İzmir'e çıkmıştı. Mustafa Kemal'in orada bulunuşu, Pontus bölgesini birden, hem aktüalitenin hem de

53 Demetrios Apostolidis, *Synoptiki Istoria Tou Ellinismou tou Pontou* (Pontus Elenizminin Kısa Tarihi), Atina, 1935, s. 118-119.

54 Jaeschke, a.g.e., s. 104-106.

55 Yüzbaşı Hurst'ten (Samsun) Calthorpe'a, Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk*, cilt 1, *April 1919-March 1920*, belge 2. Lepissier 22.5.1919 tarihli raporunda Samsun'daki İngiliz kuvvetlerinin 450 kişiye yükseltildiğini bildirmektedir (A.M.A.E.F., 1918-1929, *Turquie*, cilt 44, s. 26).

tarihin ilgi odağı haline getirdi. Bu sayede elimizde 1919 Baharı ve yazı ile ilgili olarak durumu oldukça ayrıntılı biçimde değerlendirmemize olanak veren pek çok kaynak bulunmaktadır.

Bu kaynakların başında doğrudan Mustafa Kemal tarafından gönderilen raporlar geliyor. Samsun'a gelir gelmez yüzbaşı Hurst'le tanışan Mustafa Kemal cemaatlerin başkanlarını da evine davet etti. Germanos anılarında bu davete icabet etmediğine üzüldüğünü söylemekte, "Merkez"in Türk yetkilileriyle her türlü temastan kaçınma yönünde direktifleri bulunduğunu eklemektedir.⁵⁶ Mustafa Kemal tarafından 22 Mayıs'ta İstanbul'a gönderilen üç rapor, durumun genel görünüşünü özetlemektedir.⁵⁷ Ona göre, Germanos'un yönettiği Rum çetelerinin Mütareke'den sonra siyasi bir hedef güttüklerinden kuşku edilemezdi; buna karşılık Müslüman çeteler adı çapulculuk yapmaktadırlar. Raporda, otuz üçü doğrudan Samsun çevresinde bulunan kırk kadar, iyi bilinen Rum çetesi sayılmakta, buna karşılık Müslüman çetelerinin sayısının, altısı Samsun'da olmak üzere ancak on üç olduğu belirtilmektedir. Bu son çetelerin Müslüman köylerini Rum saldırılarına karşı savunmayı da üstlendikleri belirtilmektedir. Mustafa Kemal'e göre İngilizler durumdan haberdardır ve bölgede bir oldu bitti yapma hazırlığı içindedirler. Bu bilgilerle, 24 Mayıs'ta Havza'dan gönderdiği raporda yenilerini ekler.⁵⁸ Bu rapora göre Amasya havzasında 20 Rum çetesi vardır ve Ladik, Erbaa ve Niksar arasında da 5 başka çete etkili olmaktadır. Ayrıca yörede 4 Müslüman çetesi bulunmaktadır, buna karşılık Ermeni çeteleri önemli değildir. Son on üç gün içinde Müslümanlara karşı 5 saldırı olayı düzen-

56 Bellu-Trepsiadi, a.g.e., s. 105-106.

57 İçişleri Bakanlığı'na gönderilen iki rapor, *Belgelerle Türk Tarihi (B.T.T.)*, no. 14, Kasım 1968, s. 5-9 ve Genelkurmay'a gönderilen bir rapor, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (H.T.V.D.)*, no. 4, Haziran 1953, belge 69.

58 H.T.V.D., no. 4, Haziran 1953, belge 64.

lenmişken ve Rum ve Ermeni propagandacıları halkları delicesine kışkırttıkları halde Hristiyanlara karşı herhangi bir saldırı olayı meydana gelmemiştir. Bu kışkırtmalara İngiliz subaylarıyla Amerikalı personelin göz yumdukları da eklenmelidir. Buna karşılık Trabzon vilayetinde durum daha sakinidir; burada birkaç Müslüman ve Santa bölgesinde üslenmiş bir Rum çetesi vardır.

Aynı tarihte Hurst de Samsun'dan bir rapor yazarak,⁵⁹ iki Türk çetesinin teslim olduklarını bildirmiştir. Hurst Raporu'nda düzensizliği asıl, aralarında hiçbir ayırım gözetmeden köylere saldıran Laz çetelerinin yarattığını da kabul etmektedir.

Ancak olaylar hızla tırmanacak ve her iki tarafın içinde bulundukları ruh durumunu gözler önüne serecektir. 29 Mayıs'ta terhis edilmiş yedi Türk askeri, Mahmutlu köyü yakınında, bir çetenin yardımını alan Rum köylüleri tarafından öldürülür.⁶⁰ Dört kişi hapse atılır ve Mustafa Kemal, Erzurum'da kumandan olan Kazım Karabekir'e, Karadeniz kıyı şeridindeki Rumların ayaklanabileceklerini, buna Türk köylerini silahlandırarak ve jandarmadan yararlanarak karşı koymak niyetinde olduğunu yazar.⁶¹ Aynı ayın 31'inde Germanos, Havza piskoposundan aldığı bilgilere göre Mustafa Kemal'in direnme hareketini örgütlediğini ve birçok Rum'u hapsedtiğini söylemek üzere Hurst'ün Samsun'daki bürosuna gelir.⁶² Bir gün önce de İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline karşı Havza'da büyük bir miting düzenlenmiştir. Hurst ertesi gün yola çıkar ve akşam Havza'ya vardığında endişe verici başka haberler alır. Rivayete göre Mustafa Kemal cuma namazı sırasında camide zehir zemberek bir söy-

59 Hurst'ten Calthorpe'a, 21.5.1919, Şimşir, a.g.e., cilt I, belge 2.

60 Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a, 11.6.1919, H.T.V.D., no. 6, Aralık 1953, belge 103.

61 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbinin Esasları*, İstanbul, 1972, s. 52-54.

62 Hurst'ten Calthorpe'a, 12.6.1919, Şimşir, a.g.e., cilt I, belge 6.

lev vermiş ve ardından Dereköy köyünde üç Rum öldürülmüştür. Ama sonradan sözü edilen bu söylevi kimsenin işitmediği ve aslında bu konuşmayı belediye önünde eşraftan birinin yaptığı,⁶³ Dereköy'deki kavgada ise iki de Türk'ün öldüğü ortaya çıkar.⁶⁴

Ertesi gün Hurst Merzifon'a geçer. Yüzbaşı Levien ona Mustafa Kemal'in 24 Mayıs tarihli raporunda önemli bir çetenin varlığından söz ettiği Gümüşhacıköy'ün askerlerle sarıldığını, Amerikan Koleji müdürü G. E. White de, açık açık, otuz yıllık deneyimine göre içinde bulundukları durumun tam bir katliam öncesi durum olduğunu söylerler.

Hurst'ün, Mustafa Kemal ile buluştuğu Havza ziyareti, Mustafa Kemal'i temkinli olmaya davet etmiştir. Ayın 4'ünde Türk çetelerine, bir müttefik müdahalesine yol açmamak için eylemlerden kaçınma tavsiyesinde bulunduğunu, Laz çetelerinin bölgeden kovulduklarını ve Hristiyanları yatıştırmak üzere Fransız ve İngiliz subaylarının nüfuzuna güvendiğini belirten bir telgraf çeker.⁶⁵ Ama bir yandan da, Merzifon'da Müslümanların silahlanmasıyla ilgili endişe verici raporlar alan Hurst'ü⁶⁶ Amerikan Koleji'nin çatısı altında Ermeni ve Rumları devrimci komitelerde örgütlemekle suçlar.⁶⁷ Merzifon'da İzmir'in işgaline karşı bir miting düzenlemek isteyen Mustafa Kemal'i Müslüman mahallelerinin abluka altına alınmasını emreden Hurst engeller.⁶⁸ Sonunda Hurst Samsun'a gitmek üzere ayın 10'unda Merzifon'dan ayrılır, ama yolda Lazlar tarafından, ayakkabılarına varılana

63 Mehmed Fuad Zübeyroğlu, (söylevi veren kişidir), *Yurdumuz Havza*, İstanbul, 1925, s. 38.

64 Hurst'ten Calthorpe'a, 12.6.1919, Şimşir, a.g.e., cilt I, belge 6.

65 Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a, H.T.V.D., no. 4, Haziran 1953, belge 65.

66 Hurst'ten Calthorpe'a, 12.6.1919, Şimşir, a.g.e., cilt I, belge 6.

67 Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a, 6.6.1919, H.T.V.D., no. 6, Aralık 1953, belge 101.

68 Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a, 10.6.1919, a.g.y., belge 102 ve Hurst'ten Calthorpe'a 12.6.1919, Şimşir, a.g.e., cilt I, belge 6.

dek soyulur ve Mustafa Kemal 13'ünde Amasya'ya gitmek üzere yola çıkar.

22 Mayıs tarihli raporlarından birinde Mustafa Kemal Rusya Rumlarının zorla Pontus'a sürüldüklerini, amacı oradaki Rum nüfusun kalabalıklaşması olan bu uygulama sırasında savaşta askerden kaçan çete şeflerinin de onların arasına karıştıklarına dikkati çekmiştir.⁶⁹ Trabzon'daki Fransız konsolusu Lepissier de bu görüşleri desteklemektedir. 4 Haziran'da Novorosisk'ten gelen göçmenlerin Trabzon'a ancak Fransa temsilcisinin müdahalesinden sonra ayak basabildiklerini bildiren telgrafi⁷⁰ ertesi günü: "Sağlam kaynaklardan öğrendiğime göre, Rus cephesinin çökmesi sırasında orada gizlenmiş olan silahlı komitacıları Rusya'dan gizlice getirme emri verilmiştir; bu komitacılar esas olarak Samsun çevresinde toplanmışlardır ve güçleri 2500 adama ulaşan çeteler birkaç yıldan beri buldukları her fırsatta Müslüman halka karşı kanlı öç alma eylemlerine girişmektedirler," diye yazar.⁷¹ Aynı şekilde 17 Haziran'da Tiflis'te kaleme alınan bir Fransız raporunda: "Samsun bölgesinde yüzbaşı Salter, 400 kadar şimdilik fazla olay çıkarmayan Rum komitacısı, 200 kadar Laz komitacısı ve 150 Türk eşkiyası saymaktadır. Lazlar artık Rum şehirlerinin düzenli ordu tarafından çok iyi korunduklarını düşünmektedirler ve bu yüzden komitacılar Türk köylerini yağmalamaya başlamışlardır"⁷² denilmektedir.

Aynı tarihlerde Karadeniz'de yaptığı bir turdan dönen Yunan torpido gemisi "Velos"un komutanı, Yunan hükümetine iki rapor sundu.⁷³ Bu raporlarda, kırsal alandaki Rumla-

69 B.T.T., no. 14, Kasım 1968, s. 6.

70 A.M.A.E.F., 1918-1929, *Turquie*, cilt 23, s. 22.

71 A.g.y., s. 15 vd.

72 A.g.y., 1918-1929 *Caucase*, cilt 4, s. 242 vd.

73 16.6.1919 tarihli, Lampsidis, *a.g.e.*, s. 33-37.

rın güvenliğini sağlanamadığından şikâyet edildikten sonra, Trabzon bölgesinde kırsal kesimin savunmasına yönelik örgütlenmenin henüz başladığı, buna karşılık Samsun bölgesinde şimdiden 2000 kadar silahlı adam bulunduğu belirtilmektedir. Rapor ayrıca o güne kadar Rusya'dan 7.000 kadar göçmenin döndüğünü, ancak sıranın kendilerine gelmesini bekleyen daha 100.000 göçmen bulunduğunu belirtmektedir. Raporda son olarak göçmenlerin yerleştirilebilmeleri için Müttefiklerin kırsal alandaki düzenin korunmasına yardımcı olmaları istenmektedir.

Temmuz ayının ilk yarısında İngiliz yarbayı Ian Smith Samsun ile Amasya arasındaki bölgeyi dolaşır. Çetelerin hâlâ faal, halkın silahlı ve Türk ve Rum köylülerinin karşı tarafla ilgili olarak eskisi kadar şüpheli olduklarını yazar. "Mustafa Kemal ile Refet Bey'in (o sırada Amasya'daki 3. Ordu'nun kumandanıdır) bölgeden ayrılmalarının Hristiyanlar arasında güvenin sağlanmasına yardımcı olabileceğini, ama aynı zamanda Samsun'daki Ortodoks piskoposunun da bölgeden uzaklaştırılmasının "yerinde olacağını" düşünmektedir. Bir Pontus devleti kurulması yönündeki propagandayı ö yürütmekte, bölgenin tamamında siyasi amaçlarla oluşturulan çete örgütlenmesini o denetlemektedir; görüşlerinde oldukça hoşgörüsüdür ve Hellen-yanlısı hırsları sınırsızdır." Ian Smith, Rum çetelerinin 3.000 silahlı bir güce sahip olduklarını tahmin etmektedir.⁷⁴

Amerikalılar da, gerek bütün gerek buradaki misyonerleri nedeniyle bölgeyle ilgilenmektedirler. Yüksek Komiser Amiral Mark Bristol, Karadeniz'de yaptığı inceleme gezisinden sonra yazdığı bir raporda, "Rum eylemlerinin yarattığı anarşi ortamından" duyduğu rahatsızlığı belirtmekte ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında uygulanan yöntemlerin burada da uygulanmasına "çok kesin bi-

74 Şimşir, a.g.e. içinde, cilt I, belge 20.

çimde" karşı çıkmaktadır.⁷⁵ Ağustos başında kıyı şeridini ziyaret eden Amerikan konsolosu Chessbrough da Trabzonlu Rumların pragmatizmi ve tutuculuğu ile Samsunlu Rumların heyecanı arasındaki farka dikkat çekmektedir. "Patrik olabilmek için her şeyi göze almış, hırslı, dalavereci, gözü kara biri" dediği Germanos'u kötülemeye neredeyse kelimelerin yetmediğini söylemekte ve "Samsun çevresinde faaliyet gösteren bazı Rum çetelerinin İngiliz ajanları tarafından oluşturulduğunu ve onlar tarafından beslendiğini" düşünmektedir.⁷⁶ Buna karşılık ağustos sonunda Samsun'a gelen U.S.S. "Olympia" gemisinin kumandanı, Amerikan Tobacco Company'nin müdürü Mr. Johnson'a göre "Rum eşkiyalarının başında piskopos, Türk çetelerinin başında ise hükümet bulunmaktadır," diyerek herkesi aynı kefeye koyar.⁷⁷

Bu tanıklıklar, Mustafa Kemal'in bölgeyi denetimi altına almasından önceki durumla ilgili olarak gerçeğe oldukça yakın bir tablo çizmektedir.

Dışarıdaki örgütlenme ve diplomatik savaş

Sorunun iç ve dış yönlerini ayrı ayrı ele almak, yalnız bize inceleme kolaylığı sağladığı için değil, fakat bir mesele- nin bu iki yönünün çok ender olarak bu sorunda olduğu kadar birbirlerinden kopuk olmaları nedeniyle yeğlediğimiz bir yaklaşımdır. Ne kadar heyecanlı olursa olsun, içerideki hareket, çatışma alanındaki güçler dengesini gözönünde bulundurmak zorundaydı; buna karşılık dışarıdaki, aralarında bölünmüş, Mütteliklerin ve Yunanistan'ın elde ettiği ba-

75 25.06.1919 tarihli, Harry N. Howard, *The King-Crane Comission, an American Inquiry in the Middle East*, Beyrut, 1963 içinde, s. 240.

76 U.S. Dept. of State Records, 867.00/923.

77 A.g.y., 867.00/963.

şarılardan sarhoş olmuş Pontuslu Rum örgütleri, kendilerini, başarı şansını ve bölgedeki yurttaşlarının kaderini her geçen gün daha fazla tehlikeye atan ütöpik taleplere ve tedbirsiz açıklamalara kaptırmışlardı.

Venizelos gerek gerçekçi olduğu gerekse inançları bu doğrultuda olduğu için, Yakındoğu'daki Rum ticaret kolonilerinin oldukları gibi varolmalarını, doğrudan Yunanistan'a bağlanmalarından daha yararlı buluyordu. 2 Kasım 1918'de Lloyd George'a verdiği memorandumda yalnızca Küçük-Asya'nın batısıyla ilgili bir talep öne sürmüş ve Pontus'tan tek bir kez bile söz etmemiştir.⁷⁸ Buna karşılık Marsilya kongresi tarafından temsilci tayin edilen C.G. Constantinidis, 1918 Kasımı'nda kaleme aldığı Pontus'un ulusal talepleri konusunda büyük güçlere verilen notada şöyle yazmaktadır: "Sınırları doğuda Kafkasya ve Batum, güneyde Ermenistan tarafından çizilen ve batıda Sinop'un batısına kadar uzanan muhteşem Pontus eyaleti, adalet ve ulusların kendi kaderlerini belirleme ilkelerine dayanarak, Müttefik güçler ve Amerika Birleşik Devletleri'nden eski Trabzon İmparatorluğu'nun ihyasını ve özerk bir cumhuriyet yapılmasını istemektedir". Constantinidis buradaki Rum nüfusunu "yaklaşık iki milyon kişi" olarak vermektedir. Memorandum 2 Aralık'ta *Foreign Office*'e ulaşır ve Arnold Toynbee ayın 4'ünde bunu kayıtlara şöyle geçirir: "İstatistikler ve sınırlar gerçek dışıdır. Pontus Ermenistan devletine bağlanacak, böylece Pontuslu Rumlar, tatminkâr bir 'ulusal odak' bulabileceklerdir."⁷⁹

Bu görüşü Barış Konferansı'nın açılışında müttefikler de paylaşmaktadırlar. İngiliz kabinesinin Türkiye hakkındaki 7 Şubat 1919 tarihli memorandumu, Giresun-Sivas-Mersin hattının doğusunda kalan toprakları Ermenistan'a

78 A.F. Frangoulis, *La Grece et la Crise Mondiale*, cilt II, s. 24-27.

79 Jaeschke, a.g.e., s. 270.

vermekte,⁸⁰ 21 Ocak'ta Amerikan delegasyonu için hazırlanan "tavsiye raporunda", "Trabzon'un Ermenistan'a bırakılması gerektiği" ifade edilmekte⁸¹ ve Fransız Harbiye Nezareti 1 Mart'ta albay Chardigny'ye, Ermenilere Trabzon'da bir deniz kapısı tanınacağını yazmaktadır.⁸² Tabii Ermeni delegasyonunun istekleri de bu doğrultudadır ve Bogos Nubar Paşa'yı Paris'te ziyaret eden C.G. Constantinidis, Trabzon'un ilhakı konusunda paşanın çok kararlı olduğunu saptamıştır.⁸³

Venizelos'un, istese bile böyle bir oybirliğine karşı çıkması, hele elindeki bütün kozları İzmir'i elde etmek için kullanmak niyetinde olduğu gözönünde bulundurulursa, söz konusu değildi.⁸⁴ 16 Ocak'ta Parisli Ermeniler tarafından şerefine verilen bir ziyafette kadehini, Doğu'da iki halk arasındaki derin işbirliği ve dayanışma için kaldırdı⁸⁵ ve Barış Kongresi'nin 3-4 Şubat tarihli oturumlarında yaptığı konuşmada Trabzon'un Ermenilere verilmesi gerektiğini savundu.

Çeşitli Pontus heyetleriyle Venizelos arasındaki bitmeyen çekişmenin temelinde bu tutum yatmaktadır. 15 Ocak 1919'da Batum'da kurulan Pontus Rumları Derneği, ertesi gün yaptığı toplantıda İstanbul'da bulunan Yunan Yüksek Komiseri'nden, Patriklikten ve Constantinidis'ten, Pontus'un bir başka devletin, yani Ermenistan'ın egemenliğine girmek

80 Bkz. Richard Hovanissian, *The Republic of Armenia*, cilt I, 1918-1919, Los Angeles, 1971, s. 270.

81 D.H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, New York, 1924, cilt IV, belge 246.

82 A.M.A.E.F., 1918-1929, *Arménie*, cilt 4, s. 4.

83 C.G. Constantinidis'ten Atina Pontus Kilisesi'ne, 3.12.1918, Pavlidis, *a.g.e.* içinde, s. 46.

84 Atina'da İtalyan büyükelçisi Romano, 28.3.1918'de Sonnino'ya Ermenilerin İzmir'deki desteğine karşılık Rumların Trabzon'da Ermenilere destek vermesini öngören bir Ermeni-Yunan Antlaşması hakkında bilgi iletmiştir. (Sonnino Papers, Mikrofilm, no. 24, Paris'teki İtalyan delegasyonuna gönderilen telgraf, no. 794).

85 Archag Tchobanian, *La Fraternité Arméno-Grecque*, Paris, 1919, s. 37.

zorunda kalmadan özgürlüğüne kavuşabilmesi için izlenmesi gereken politikayla ilgili direktiflerin sorulmasına karar verdi.⁸⁶ İstanbul Patrikliği de benzeri bir tavır alarak 1 Şubat'ta Venizelos'a Trabzon'un terk edilmesini protesto eden ve Patrik heyetinin Paris'e gelmekte olduğunu haber veren bir telgraf gönderdi.⁸⁷ Birkaç gün önce dini yetkililer bu heyete katılmak üzere Hirisantos'a bir davetiye göndermişlerdi.⁸⁸

Bu girişimden hayli rahatsız olan Venizelos, Kanellopoulos aracılığıyla heyetin gönderilmesini erteleyebilmek için bir telgraf çekti, ancak Patriklik Anadolu Rumlarının çıkarlarının savunulması gerektiği konusunda kararlıydı ve kararında ısrar etti.⁸⁹ Bu arada Paris'te de homurdanmalar başlamıştı. Constantinidis ile "Paris'teki Pontus Ulusal Birliği Başkanı" Socrates Oeconomos tarafından imzalanan ve Şubat'ta sunulan yeni bir memorandumda "eski Komnen krallığının Kafkasya'dan Sinop'un batısına kadar uzanan bölümünü, artbölgeleriyle birlikte içine alan topraklarda bağımsız bir cumhuriyet kurulması" üzerinde durulur ve Ermeni delegesi Aharonian'ın Kongre'de 26 Şubat'ta yaptığı "Venizelos ile anlaşmaya varıldığı üzere"⁹⁰ Trabzon'u talep eden konuşmasının ardından Oeconomos *Temps* gazetesine 28 Şubat'ta verdiği bir demeçte Yunan başbakanının kararına karşı çıkar. Birkaç gün sonra, bu kez İngilizce olarak yazılan yeni bir memorandum Ermenilerin isteklerine karşı çıkar⁹¹ ve 8 Mart'ta

86 T.K. Teofilaktos, *Ghyro stin Asvesti Flogha* (Sönmeyen Ateşin Etrafında), Selnik, 1958, s. 125.

87 Hirisantos, *a.g.e.* (hatırat), s. 186. Burada 30.1.1919'dan önce aldığı bir telgrafteran söz eder. Patrikliğin resmî mektubu 21-3 tarihlidir, 24-3'te alınmıştır. Bkz. Bayar, *a.g.e.* cilt 5, s. 1459.

88 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 185.

89 Venizelos'tan Kanellopoulos'a, 3(?) .2.1919 ve Patriklikten Venizelos'a, 6.2.1919, *a.g.e.*, s. 186, 187.

90 D.H. Miller, *a.g.e.*, cilt XV.

91 *Memorandum submitted to the Peace Conference by the National Delegation of the Euxine Pontus*, Paris, 1919, s. 12.

“Pontus delegeleri” göçmenlere yapılacak yardım talebini bahane ederek Amerikalılarla ilişkiye geçerler.⁹² Bütün mart ayı boyunca yabancı ülkelerdeki Pontuslu Rum topluluklar ya da Sivas yakınlarındaki Akdağmadeni’nde yaşayan “gizli-Hıristiyan” Stavriotlar gibi ülke içi gruplar tarafından gindirilen ve Pontus’un bağımsızlığını talep eden telgraflar yağar.⁹³

Hirisantos İstanbul’a, oradan da Paris’e gitmeden önce Batum’u ziyaret eder. Orada İstanbul’a ve Paris’e temsilci gönderme çabaları İngiliz kumandanlığı tarafından engellenen⁹⁴ Dernek yöneticileriyle görüşür ve onlara Türklerle her türlü temastan kaçınmaları ve Ermenilere karşı eylemlere girişmemeleri yönünde talimat verir.⁹⁵ İstanbul, Atina ve Marsilya üzerinden Paris’e giderken yolda Pontuslu Rumların çeşitli dernekleriyle görüşme fırsatını bulur ve bu görüşmeler ona yalnızca belirli bir fikir oluşturmakla kalmayıp temsil yetkisini artırma olanağını verir. Bu nedenle, 29 Nisan’da Paris’e geliş Pontus meselesinde bir dönüm noktası oluşturur.

Oysa bu tarihten birkaç gün önce Paris’te bulunan “Yurtdışında yaşayan Rumlar”ın temsilcileri Ermenilerle, İsviçre Konfederasyonu modeline dayalı bir Pontus ve Ermeni birlikteliği için uzlaşmaya vardıklarını düşünmekteydiler.⁹⁶ Ancak Hirisantos Paris’e gelir gelmez Venizelos’la üstüste birkaç kez görüşür, onun görüşlerine karşı çıkar, kendisinden bir rapor isteyince de, ona Rum nüfusunu 850.000, yani Constantinidis’in iki milyonundan daha makul bir sayıda, ama yine de 1914 öncesi tahminlerinin bir katı olarak gösteren ve Ermeni devletiyle yakın işbirliği içinde bulunmak-

92 Bkz. Stephen Bonsal, *Suitors and Suppliants. The Little Nations at Versailles*, New York, 1946, s. 181 vd.

93 Pavlidis, *a.g.e.*, s. 44-45.

94 Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 126-128.

95 *A.g.y.*, s. 128-129.

96 M. Kepecis’in Atina Pontuslu Yunanlılar Derneği’ne 25.4.1919 tarihinde gönderdiği mektup, Pavlidis, *a.g.e.* içinde, s. 44.

la birlikte bağımsız bir devletin kurulması talebini dile getiren 2 Mayıs tarihli Pontus Meselesi başlıklı memorandumunu verir.⁹⁷ Din adamının kişiliği ve görece uzlaşmacı bir tavır takınması Venizelos'u etkiler; öyle ki, 6 Mayıs tarihinde düzenlenen akşam yemeğinde Venizelos Constantinidis'e özürlerini sunarak, görünüşte Pontus Rumlarının taleplerini benimsemiş gibi davranır.⁹⁸

6 Mayıs, hem Venizelos'un kariyerinin hem de bölgenin tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte sabah 11 ile öğle saatleri arasında Lloyd George, Wilson ve Clemenceau, Lloyd George'un önerisi üzerine, İtalyanların İzmir'e çıkmalarını önlemek üzere buraya Yunan kuvvetlerini sevk etmeye karar verirler.⁹⁹ Saat 14.00'te Lloyd George Venizelos'u telefonla arayarak ona saat 14.45'te *Quai d'Orsay*'de randevu verir. Buluştuklarında ona alınan kararı bildirerek, İngiliz Genel Kurmay Başkanı Sir Henry Wilson'la ilişkiye geçmesini söyler. Bu buluşma saat 16.30'da Astoria otelinde, Fransız ve Amerikan askerî temsilcilerinin huzurunda yapılır ve kararlaştırılan müdahalenin ilkeleri saptanır.¹⁰⁰ Artık bir ayağını Küçük Asya'ya atmış olan Venizelos, meseleleri adım adım ele alan bir strateji ustası olarak Pontus meselesini de ele almaya başlayabilecektir. Muhtemelen aynı gün iki karar alır. Bu kararlardan birincisi, Hirisantos'u, kendisine karşı çıkma iznini de vererek Müttefiklere takdim etme kararıdır ve Pontus temsilcisine tanınan bu diplomatik özerk-

97 Memorandumun metni için bkz. Hirisantos, *a.g.e.*, s. 190-193 ve 326-342.

98 Bkz. Hirisantos, *a.g.e.*, s. 192 ve C.G. Constantinidis'in İstanbul Komitesi'ne 12.5.1919'da ve Batum Derneği'ne 17.5.1919'da gönderdiği mektuplar için Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 258-259.

99 Paul Mantoux, *Les délibérations d Conseil des Quatre*, Paris, 1955, belge LXIII, s. 499.

100 E. Venizelos, *Idhiographon Imerologhion* (Elyazması Günlük), Hanya, 1979, s. 49-51 ve C.E. Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson. His Life and Diaries*, cilt II, Londra 1927, s. 189-190. Ayrıca bkz. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Peace Conference*, 1919, Selanik, 1978, s. 202-203.

lik ona kendisini gerekli yerde sorumluluktan sıyırma olanağını sağlayacaktır; ikinci olarak Atina'ya yazarak Pontus kökenli askerlerden oluşan ve Pontuslular tarafından finanse edilen bir silahlı birlik kurulmasını bildirir.¹⁰¹

Benimsenen yeni politikaya uygun olarak Hirisantos işe 9 Mayıs'ta *Quai d'Orsay*'de Jules Cambon'u ziyaret etmekle başlar. Cambon kendisine, taleplerinin resmî Yunan talepleriyle çelişkili olduğunu söyleyerek başkalarıyla görüşmesini önerir.¹⁰² Bunun üzerine Pontus temsilcileri ortamı hazırlamaya başlarlar. 14'ünde yazılan ve görünüşte Amerikalılara yönelik olarak hazırlanan yeni bir memorandum,¹⁰³ uzun uzun Ermenilerle yapılan pazarlıklardan ve bunların sonuçsuz kalmasından söz ederek Amerikalılarca desteklenmesini istedikleri bağımsızlık talebini ortaya atar. 16'sında Raymond Recouly, *Temps* gazetesinde Hirisantos'la ilgili övgücü bir makale yayımlar ve aynı gün Hirisantos Başkan Wilson'a takdim edilir. Wilson Pontus diye bir yörenin varlığını öğrenmekten çok mutlu olur ama, Amerikalılara Ermenistan'la ilgili olarak bile bir manda yönetimini kabul ettirebileceği konusunda kuşkuludur.¹⁰⁴ Nihayet ertesi gün Hirisantos İngiliz delegasyonundan Harold Nicholson ile tanışır; daha önce Venizelos'tan da çok etkilenmiş olmasına rağmen Nicholson metropolitin etkisine kayıtsız kalamaz. Ancak, ona Ermenilerle uzlaşmaktan başka tavsiye edebileceği bir şey yoktur.¹⁰⁵

Bu arada Venizelos'un talimatına uyun olarak Atina albay Kateniotis'i Pontus güçlerinin örgütlenmesiyle görev-

101 Venizelos'tan Dışişleri Bakanlığı'na vekalet eden Diomidis'e 6(?).5.1919'da gönderilen mektup, Odysseus Lampsidis, *I Ellines Tou Pontou Ypo Tous Tourkous* (Türklerin Yönetimi Altında Pontuslu Rumlar), Atina, 1957, s. 38.

102 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 193-196.

103 *Memorandum submitted to the Peace Conference by the National Delegation of the Euxine Pontus*. The negotiations with Armenians, Paris, 1919, s. 8.

104 Buluşmanın tutanakları için bkz. Hirisantos, *a.g.e.*, s. 343-354.

105 *A.g.y.*, s. 203 ve Harold Nicholson, *Peace Making* 1919, Londra, 1933, s. 188-189.

lendirmiş ve onu Pontus Rumları Komitesi'yle temasa geçmek üzere İstanbul'a göndermiştir.¹⁰⁶ Kateniotis Rum temsilcilerinin oldukça mütereddit olduklarını saptar; Rum nüfusun bir katı kadar olan Müslüman nüfusun çatışma alanına gösterebileceği karşı tepkiden korkmaktadırlar, kıyı şeridinin uzunluğu nedeniyle tek bir merkezde örgütlenilmesinin olanaksızlığından dem vururlar ve askerî planda Samsun ile Bafra odaklarının müttefik güçlerce takviye edilmesiyle diplomatik planda Ermenilerle pazarlıkların sürdürülmesinden yanadırlar.¹⁰⁷

Bir aydır sürdürülen çabaların üstüne gelen Kateniotis'in telgrafının Paris'e ulaşması, boş hayallere bir son verir. Venizelos'a hesap verme durumunda kalan Hirisantos İstanbul Komitesi'nin temsil niteliğine karşı çıkar ve Constantinidis'in onlara hadlerini bildirmelerini ister.¹⁰⁸ Ne var ki, sorunun özünde, aslında hiç kimsenin temsil niteliği taşıyamaması yatmaktadır. Bu tarihten sonra Venizelos mesafeli davranmaya başlayacak, Paris temsilcileri ise davranışlarını haklı kılmak üzere Atina, İstanbul ve Batum'a teskin edici telgraflar çekmeyi yeğleyeceklerdir.

Atina'ya dönüşünde Kateniotis, Pontus birliğine gönüllülerin yazılması sırasında Hirisantos'un orada bulunmasını şart koşar. Kendisine İstanbul'a dönüp, metropoliti orada beklemesi söylenir.¹⁰⁹ Paris'te de Yunan delegasyonu Patrikliğin delegasyonu üzerinde İstanbul'a dönme baskısı uygulamaktadır, ama onlar bu karara uymayı reddederler¹¹⁰

106 Kateniotis'in misyonunun bütünü ile ilgili olarak 16.6.1920'de yazılan raporu. O. Lampsidis, *a.g.e.*, s. 37-38'de yayımlanmıştır. Kateniotis Diomidis ile ilk kez 8.5.1919'da karşılaşır.

107 Kateniotis'ten Venizelos'a, 27.5.1919, *a.g.e.*, s. 38-40.

108 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 204-205.

109 Kateniotis'ten Venizelos'a 9.6.1919 tarihli mektup ve buna verilen tarihsiz cevap için bkz. O. Lampsidis, *a.g.e.*, s. 41.

110 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 196-197.

ve Hirisantos bunun üzerine Ermenilerle doğrudan pazarlıklara girer. Müttefiklerin desteğine yaslanan Ermeniler¹¹¹ Venizelos'un ardına saklanarak tutumlarında direnirler.¹¹² Sonunda Hirisantos'un savsaklamaları karşısında Venizelos Kateniotis'i Paris'e çağırarak zorunda kalır.¹¹³

Olay yerinde de durum pek açık değildir. Mayıs ayı başında Yunan Kızıl Haçı'yla birlikte Batum'u ziyaret ettiği sırada Germanos, şu şehirdeki Pontus Rumları Derneği'ne devrimci bir hareket ve geçici bir hükümet oluşturmalarını tavsiye etmiştir. Ama İstanbul Komitesi'nin aynı doğrultudaki tavsiyelerine rağmen, Trabzon'un daha ılımlı etkisi altında kalan Batumlu Rumlar Hirisantos'un görüşünü almayı yeğlediler ve o da onlara şimdilik hiçbir şey yapmamalarını söyledi.¹¹⁴ Bununla birlikte haziran ayında Patrikliğin ve Yunan Yüksek Komiserliği'nin aracılığıyla, Batum'daki Pontuslu Rumların katılacakları bir Genel Kongre toplanması konusunda uzlaşmaya varıldı.¹¹⁵ Bu kongre 6 Temmuz'da ilk toplantısını yaptı, ancak Trabzon yalnız buraya temsilci göndermemekle kalmayarak, Türklerin Pontus'a karşı eyleme girişmelerine yol açan silahlı çeteler göndermekle suçladığı Kongre'nin dağıtılmasını istedi.¹¹⁶ Burada muhtemelen Giresun yakınlarında karaya çıkan ve 13 Temmuz'da Türk ordusu tarafından imha edilen Rum çetelerine atıf yapmak-

111 30.4.1919'da Erivan'dan yazdığı, Milne'nin Hatissian'a yaptığı ziyaretle ilgili raporunda Antoine Poidebard, generalin Ermenistan cumhurbaşkanına, devlet sınırının Giresun'da başlayacağı konusunda teminat verdiğini belirtmektedir. (A.M.A.E.F., 1918-1929, *Arménie*, cilt 5, s. 25-27).

112 27.6.1919 tarihli Arşag Çobanyan-Hirisantos, 28-6 tarihli Çobanyan-Bogos, Nubar-Hirisantos, 29-6 tarihli Bogos Nubar-Hirisantos görüşmeleri için bkz. Hirisantos, *a.g.e.*, s. 208.

113 Kateniotis'ten Venizelos'a, İstanbul, 5.7.1919 tarihli mesaj ile buna verilen tarihsiz cevap için bkz. O. Lampsidis, *a.g.e.*, s. 42.

114 Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 134.

115 *A.g.y.*, s. 139.

116 *A.g.y.*, s. 138-140, 142-143.

taydı.¹¹⁷ İki farklı anlayışı temsil ettikleri kadar iki farklı kişilik olan Germanos'la Hirisantos'un kişilikleri arasında bir çatışma söz konusu idi. 10 Temmuz'da Hirisantos'a gönderilen bir telgrafa 19 Temmuz'da verilen cevapta metropolit, Germanos'un tavsiyelerine uyulmamasını ve Türklerle görüşmelere başlanmasını tavsiye etti.¹¹⁸ Oysa Hirisantos daha birkaç ay önce, aynı kişilere bunun tersini tavsiye etmekteydi ve Paris'teki durum onu biraz daha az iyimser olmaya yöneltmiş olsa bile bu ne onun ne de Constantinidis'in, Atina, İstanbul ve Batum komitelerine her şeyin yolunda gittiği, hatta Ermenilerin Trabzon konusundaki isteklerinden vazgeçmek üzere olduklarını –ki bu tamamen yanlış bir bilgiydi– bildiren mektuplarına yansıtmıyordu.¹¹⁹ Bunun üzerine Batum Kongresi bu tavsiyelere uymayarak daha ilk oturumunda üç maddeden oluşan bir karar kabul etti. Kararın ilk maddesi Pontus'un Yunanistan ile birleşmesini öngörüyordu; ikinci maddede –aradaki çelişkiden çekinilmeden– Pontus'un tam ve mutlak bağımsızlığı savunuluyor ve üçüncü maddede de Paris Konferansı nezdinde delege olarak Hirisantos, Constantinidis ve Oeconomu atanıyordu.¹²⁰ Kongre İstanbul'daki Yüksek Yunan Komiserliği'nden de Batum'a bir komiser gönderilmesi istenmekteydi; bu komiser 2 Ağustos'ta Batum'a vardı ve kongre 7 Ağustos'ta çalışmalarını tamamladı.¹²¹

Bu süre içinde Hirisantos temaslarını sürdürecektir ve 23 Temmuz'da Londra'ya giderek, *Foreign Office*'e yaptığı zi-

117 A.g.y., s. 138 (24.7.1919 tarihli toplantının tutanağı) ve T.I.H. cilt I, s. 173.

118 Teofilaktos, a.g.e., s. 139.

119 Constantinidis'in Atina Komitesi'ne 18.7.1919'da gönderdiği mesaj için bkz. Pavlidis, a.g.e., s. 46; Hirisantos ile Constantinidis'in 19-7'de Batum'a gönderdikleri telgraf için bkz. Teofilaktos, a.g.e., s. 139 ve Constantinidis'in İstanbul Komitesi'ne gönderdiği telgraf için bkz. a.g.y., s. 144.

120 A.g.y., s. 132-133.

121 A.g.y., s. 150-151.

yaret sırasında İngilizlerin çıkarma yapmaları halinde onlara Pontus “Ulusal Birliklerinin” yardımcı olacaklarını vadedecekti.¹²² Paris’e dönüşünde aynı öneriyi 16 Ağustos’ta görüştüğü İngiliz delegasyonuna da yaptı.¹²³ Ertesi gün sıra, bir Amerikan mandasının şartlarını incelemek üzere Anadolu’ya gitmeye hazırlanan General Harbord’un Amerikan misyonunun üyesi albay Britton’a geldi.¹²⁴ Patrikliğe gönderdiği ve bu buluşmayı anlatan mektubunda Hirisantos Britton’u, Pontus’un Ermenistan’a bırakılması durumunda Rumlarla Türklerin birlikte ayaklanacaklarını söyleyerek tehdit ettiğini söylemektedir.¹²⁵ İki gün sonra da Harbord’un kendisiyle konuşarak, aynı “Ulusal Birliklerin”, bu kez Amerikalılara yardımcı olacaklarını söyleyecekti.¹²⁶

Bu temaslara paralel olarak ağustos ayı boyunca Paris’te Hirisantos, Kateniotis ve Venizelos arasında da bir dizi toplantı yapılarak Pontus birliklerinin bölgeye gönderilmeden önce Atina ve Selanik’te örgütlenmeleri kararlaştırıldı ve Venizelos ayın 29’unda Yunan Harbiye Nezareti’ne yazdığı bir mektupla bu kararı bildirdi.¹²⁷ Aynı gün Batum’daki Yunan komiserine gönderilen mektupta da Hirisantos’un Batum’a gelmesine kadar hiçbir şey yapılmaması bildiriliyordu.¹²⁸

122 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 224.

123 *A.g.y.*, s. 230.

124 *A.g.y.*, s. 230-231.

125 20.9.1919 tarihli mektup için bkz. Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 260. Bu mektubun Giresun’da el konulan bir kopyası *H.T.V.D.*’de yayımlanmıştır. no. 74, Mart 1976, belge 1614.

126 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 231-232 ve Hirisantos’un Patrikliği gönderdiği 21.8.1919 tarihli yazı için bkz. Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 260.

127 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 227, 253 (Bois de Boulogne göl lokantasında yenen öğle yemeği) ve 256-257. Venizelos’un mektubu için bkz. O. Lampsidis, *a.g.e.*, s. 42-43. Pontus Birliklerinin kurulması konusunda bkz. Ksenofon Akoğlu, *To Taghma Ethelondon Pontou* (Pontus Gönüllü Birlikleri), Selanik, 1956.

128 Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 182.

Türkler ve Ermenilerle yapılan pazarlıklar

Hırisantos, beraberindeki Kateniotis ile birlikte Paris'ten 2 Eylül'de ayrıldı. Anılarında anlattıklarına göre son günlerin gelişmeleri düşüncelerinin değişmesine yol açmıştı. 31'inde Trabzonlu Türklerin Mustafa Kemal'i desteklemediklerini ve Büyük Ermenistan önerisine karşı Rumlarla bir uzlaşmaya varmak istediklerini bildiren bir telgraf almıştı.¹²⁹ Hırisantos bunun kendi programlarının bir parçası olduğunu yazar. İki gün sonra da Kafkasya'daki Yunan Komiseri, Erivan'daki Amerikan Yüksek Komiseri Haskell'in Ermenilere askerî yardım amacıyla Yunan kuvvetlerinin gönderilmesini isteyen mesajını aktarır. Hırisantos Türklerin karşı tepkisine yol açacağı için Ermenilerle herhangi bir işbirliğine girilmesine karşı çıkar.¹³⁰ Böylece Rumlarla Ermeniler arasında bir ittifak kurulması yerine, Hırisantos'un ilkelere daha uygun olan Pontuslu Rumlarla Türklerin bir federasyon oluşturmaları fikri, Hırisantos daha Paris'ten ayrılmadan olgunlaşmaya başlamıştır.

Zaten bir süredir Türklerle temaslara başlanmıştır. Trabzon ve yöresi ile ilgili, Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne yakın, dolayısıyla Jön Türklere karşı ve müttefiklerden yana bir kuruluş olan Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Ocak 1919'da İstanbul'da kurulmuştur.¹³¹ Mart ayında bu dernek Paris'e, Pontus federasyonu fikrini birlikte savunmak üzere bir heyet göndermek amacıyla İstanbul'daki Pontus Komitesi ile temasa geçer. Rumlar arasında bu çözüme en yatkın kişi bir başka din adamı, Giresun'da oturan Argyroupolis (Gümüşhane) metropoliti Lavrentios'dur. İstanbul'da başlatılan temaslarla ilgili haberleri 30 Mart'ta

129 Hırisantos, *a.g.e.*, s. 238.

130 *A.g.y.*, s. 241.

131 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, cilt II, Mütareke Devri, İstanbul, 1986, s. 359-363.

ilk kez yayımlayan gazete de Giresun'da çıkan bir Türk gazetesidir.¹³² Bu haber, Hirisantos'un 1913'te Trabzon'a atanmasından yararlanarak Lavrentios'un Giresun bölgesini kendisine bağlamış olması yüzünden ortalığı daha da kızıştırır.¹³³ Öyle ki, köylerde yaptığı bir gezi sırasında Hirisantos yanlıları ayin yaparken Lavrentios'a saldırırlar ve bunun ardından patlak veren çatışmalarda 163 kişi yaralanır.¹³⁴ Bu olay, o sırada İstanbul'da olan Hirisantos'a ortak heyet girişimini söndürme olanağını verir. Ancak, Trabzon'da onun vekili ve Osmanlı parlamentosunda Jön Türk mebusu olan Matteos Kofidis'e, Trabzon'da 12 Şubat'ta, başka yerlerde Jön Türk Partisi'nin kadroları tarafından oluşturulan ve sonradan Kemalist hareketin çekirdeğini oluşturacak olan Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin bir benzerini kuran Türk meslektaşlarıyla temasa geçme talimatını veren de büyük olasılıkla Hirisantos'tan başkası değildir. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ilk kongresini 23 Şubat'ta yapmış ve Paris'e bir heyet gönderilmesi hazırlıklarına katılmak amacıyla İstanbul'a bir komisyon göndermeye karar vermiştir.¹³⁵ Rakip derneğin Rumlarla ilişkiye geçmek istemesinin nedeni de muhtemelen bu girişimi baltalamaktır.

Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ikinci kongresini 28 Mayıs'ta yaptı ve Doğu illerini temsileden bir kongrenin Erzurum'da toplantıya çağrılmasına karar verdi.¹³⁶ Türk ulusal hareketinin temelinde yer alan bu kongreyi Mustafa Kemal Erzurum'da kumandan olarak bulunan Kazım Karabekir'in yardımıyla kontrolüne alacaktı. Ancak Kongre'nin Mustafa Kemal'in kontrolüne girmesi

132 Mahmud Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s. 140-141.

133 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 83-84.

134 Lepissier'dan İstanbul'a 13.4.1919'da gönderilen yazı, A.M.A.E.F., 1918-1929, *Arménie*, cilt 4, s. 239.

135 Goloğlu, *a.g.e.*, s. 18-20 ve 172-174.

136 *A.g.y.*, s. 174-175.

Kongre'deki Trabzon delegeleri arasında memnuniyetsizliğe ve Mustafa Kemal'e karşı ilk muhalefet hareketinin oluşmasına yol açtı.¹³⁷ Kofidis'in temaslarını yaparken bu memnuniyetsizlikten yararlandığı kuşkusuzdur ve Hirisantos'un 31 Ağustos tarihinde Paris'te aldığı telgrafa yansıyan hava da bu durumla ilişkilidir.

Hirisantos ve Kateniotis 11 Eylül'de Atina'da Dışişleri Bakanı Diomidis'le buluşur, Pontus birliklerini Selanik'te oluşturmaya karar verir ve oradan Yunan mareşalı Paraskevopoulos'la görüşmek üzere Selanik'e giderler. Bütün ayrıntıların halledilmesinden sonra İstanbul'a 4 Ekim'de döneceklerdir.¹³⁸ Ancak bundan dört gün önce Sultan'ın ve müttefiklerin en tuttukları Vezir-i azam olan Damat Ferit Paşa, işgal altında bulunmayan bütün Anadolu'yu kontrolü altına almış olan ulusal hareketin baskısıyla istifa etmiştir. Arada geçen süre içerisinde Anadolu'da durum önemli ölçüde değişmiştir. *

21 Haziran'da Sivas ve Erzurum'a gitmek üzere Amasya'dan ayrılırken, Mustafa Kemal orada 3. Ordu komutanı Refet Bey'i bırakmıştı. Refet Bey, Merzifon'a yeni bir Gurka birliğinin gönderildiğini haber alınca, 7 Temmuz'da Samsun'da görevli İngiliz subayına çektiği telgrafta, merkezî hükümetin askerî birliklerin yer değiştirmelerini onaylamadığı bir durumda, kendisinin kamu düzenini sağlamasının söz konusu olamayacağını bildirdi.¹³⁹ İngiliz Yüksek Komiseri bunun üzerine onu İstanbul'a çağırarak yerine başkentten özel bir görevli atamaya karar verdi.¹⁴⁰ Ancak Refet Bey, komutayı devralan subayın Mustafa Kemal'e sadık kalmasını gü-

137 A.g.y.

138 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 247-261.

139 Calthorpe'tan Curzon'a 9.7.1919 tarihli not, Şimşir, *a.g.e.*, cilt I içinde, belge 14.

140 Calthorpe'tan Milne'ye 9.7.1919 ve veziriazama 09-7 tarihli mesajlar, *a.g.y.*, belge 16.

venceye aldıktan sonra istifa etti ve Erzurum'a geçti.¹⁴¹ Böylece Mustafa Kemal'in ordunun desteğine güvenebileceği sü-
kunet bozulmadı, ancak Türkler Rumların eski toprakları-
na dönmelerine ve bölgeye yeni göçmenlerin yerleştirilme-
sine kesinlikle karşı çıktılar.¹⁴² 11 Eylül'de göçmenlere refa-
kat eden Gurka askerleri Amasya yolu üzerinde yollarının
kesildiğini gördüler.¹⁴³ Öte yandan Giresun bölgesinde To-
pal Osman'ın çeteleri Rum çetelerini temizlemeye başlamış-
lardı bile.

13 Eylül'de Sivas Kongresi'nin tamamlanmasından son-
ra Mustafa Kemal İstanbul'la ilişkisini kesmeye karar ver-
di ve Milne, çatışmaları önlemek için askeri birliklerini ya-
vaş yavaş Samsun bölgesinden çekmeye başladı.¹⁴⁴ Merzifon
20'sinde boşaltıldı. Bölgedeki İngiliz varlığı kendini ancak
kıyı boyundaki ziyaretlerle duyurmaktaydı. Bu sırada yazıl-
an raporlar, Kemalist hareketin düzeni koruduğunu ancak,
iki topluluk arasındaki uçurumun giderek derinleştiğini ve
birarada yaşayabilme şartlarının her geçen gün biraz daha
ortadan kalktığını göstermektedir.¹⁴⁵

Aynı dönemde İstanbul'da, Hirisantos bir yandan Kate-
niotis, Yüksek Yunan Komiseri Kanellópulos ve metropol-
lit Germanos'la çalışırken, bir yandan da Türkiye'nin Ame-
rikan mandası altına alınması tartışmalarına katılmaktaydı.
Bu tartışmalar Mustafa Kemal'in başkentteki yandaşları, bu

141 Refet Bey'den Mustafa Kemal'e, 13.7.1919 tarihli yazı için bkz. Mazhar Müfit
Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara, 1966, cilt I, s.
55-56.

142 Hurst'ten Calthorpe'a, 10.7.1919, bkz. Şimşir, *a.g.e.*, cilt I, belge 16;
Perring'den Calthorpe'a, 24.8.1919, *a.g.y.*, belge 35.

143 Samsun yöresindeki milliyetçi hareketle ilgili olarak İngiliz Yüksek Komiseri
de Robeck tarafından 28.10.1919 tarihinde gönderilen rapor, *a.g.y.*, belge 66.

144 J. de Robeck'ten Curzon'a, 17.09.1919, *a.g.y.*, belge 39.

145 Perring'den (Samsun) J. de Robeck'e, 1.10.1919, *a.g.y.*, belge 61 ve yine aynı
kişiden aynı kişiye 29-10 tarihli, *a.g.y.*, belge 83. Milne'nin 18.10.1919 tarihli
raporu, *a.g.y.*, belge 80.

arada, ulusal hareketin İstanbul temsilcisi Kara Vasıf Bey ya da Anadolu hareketiyle İstanbul hükümeti arasındaki bağlantıyı sağlayan İzzet Paşa gibi şahsiyetler arasında da belirli bir ilgi görmekteydi. 11 Ekim'de İstanbul'a dönerek misyonunu tamamlayan General Harbord, Türkiye'nin elinde kalan toprakların bütünü üzerinde manda uygulamasından yanaydı ve bu görüş onu 14'ünde ziyaret eden Hirisantos'u da üzmüştü.¹⁴⁶ Bu durumda metropolit eski Trabzon milletvekili ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Derneği'nin kurucularından Hafız Mehmed Bey aracılığıyla Kemalist hareketin İstanbul'daki temsilcileriyle temasa geçmeye karar verdi. Hirisantos 20 Ekim dolaylarında İzzet Paşa'yı evinde ziyaret etti ve Cemiyet-i Akvam mandasının kabulü durumunda ülke genelinde iki topluluk arasında geçerli olacak ilişkilerle ilgili olarak 10 maddeli bir protokol kaleme alındı. Protokol, kiliseyle okulların statüsünün olduğu gibi korunmasını, özel hukukta özerkliği, idare hukuku mahkemelerinin iki topluluk tarafından birlikte oluşturulmasını, yerel meclislerde ve jandarmada iki topluluğa eşit katılım sağlanmasını, parlamento ve bakanlar kurulunda nüfusla orantılı bir temsil hakkını, orduda iki topluluğun ayrı birlikler oluşturmalarını ve Rumcanın resmî dil olarak tanınmasını öngörmekteydi.¹⁴⁷

Bu metnin bir kopyası Sivas'a iletilmek üzere Kara Vasıf Bey'e verildi. Ayın 30'unda İstanbul gazetesi Tarık'e Anadolu Hristiyanlarının ulusal hareketi destekledikleri yollu bir demeç verirken, Kara Vasıf Bey herhalde bu metni esas almaktaydı. Tabii, gerek Patriklik gerekse Yunan hükümeti tarafından kararlaştırılan işbirliği yapmama politikasıyla çelişen bu girişimden Kanellopulos'un da haberi vardı. Hirisantos'a göre bu temasların onun İstanbul'dan ayrılmasından son-

146 Hirisantos, *a.g.e.*, s. 263-265.

147 *A.g.y.*, s. 267 ve Türkçe orijinalin kopyası, s. 355.

ra da sürmesi söz konusuydu, ancak, Venizelos'un baskısıyla kesildi.¹⁴⁸

Trabzon'a giderken Hırisantos yeni valiyle aynı gemide yolculuk ettiği için temaslarını yolda da sürdürebildi.¹⁴⁹ Şehre varışında, Müdafaa-i Hukuk Derneği'nin organı olan *İstikbal* gazetesinde, Türklerle Rumların işbirliği yapmalarıyla ilgili İstanbul ile Batum'daki Rum dernekleri üzerinde kötü bir etki yaratan bir röportajı yayımladı.¹⁵⁰ Bunun üzerine Hırisantos, yeni valiye, Batum Derneği'nin görüşlerini değiştirmek ve onları Türklerle daha sıkı bir işbirliği yapmaya ikna etmek amacıyla gittiğini açıklama sorumluluğunu Kofidis'e bırakarak Batum'a gitmek üzere gemiye bindi.¹⁵¹

Batum Derneği gerçekten de hâlâ, Paris'ten gönderilen iyimser raporların etkisi altındaydı. Nitekim 15 Eylül'de Tiflis'teki Yunan Komiseri Stavridakis'e, oradaki Yüksek Amerikan Komiseri Haskell'e, Türklere karşı Ermenilerle ortak bir eylem düzenlemesi önerisini götürmesini, 23 Eylül'de de Paris'teki Constantinidis'e, Pontus'un tam ve mutlak bağımsızlığı için Hırisantos'la birlikte davranmasını isteyen telgraflar göndermişlerdi.¹⁵² 7 Ekim'de Batum'a uğrayan Harbord misyonuna da aynı istekler söylenecekti.¹⁵³ Hırisantos'un 14 Kasım'da Batum'a gelmesinin de bu hayallerin dağılması yönünde bir etki yaptığı söylenemezdi. Hırisantos dernek yönetimine Cambon ve Wilson'a yaptığı ziyaretleri ve Pontus meselesine olumlu baktıklarını anlatarak,

148 A.g.y., s. 269.

149 A.g.y., s. 270 ve Vali Haydar Bey'in İçişleri Bakanlığı'na raporu için bkz. Mithat Sertoğlu, "Trabzon bölgesinde Rum Pontus Cumhuriyeti kurulması faaliyetleri", *Belgelerle Türk Tarihi*, no. 11, Ağustos 1968, s. 4-5.

150 A.g.y., Hırisantos, a.g.e., s. 270 ve Teofilaktos, a.g.e., s. 182.

151 Sertoğlu, a.g.e., s. 5.

152 Teofilaktos, a.g.e., s. 262, 263.

153 A.g.y., s. 105.

onlara şükran telgrafları gönderilmesini istedi; dernek bu metinleri hiç geciktirmeden kaleme aldı.¹⁵⁴

Ermenilerle bir anlaşma yapılabileceğine inanmış görünen Hirisantos bundan sonra Stavridakis ile birlikte Tiflis'e gitti. Oradan Venizelos'a, Kateniotis'in çok acele olarak Tiflis'e gönderilmesini isteyen telgrafı çekmesinin nedeni buydu.¹⁵⁵ Kateniotis kasım ayı başından beri sayıları 2.000'e ulaşan gönüllü asker yazılması sürecini denetlemek üzere Atina'daydı. Bu gönüllülerin tartışma alanı olan topraklara nakledilmeleri Kateniotis'e hâlâ olanaksız görüldüğünden Atina'daki İngiliz askerî ataşesi ile görüşerek Batum'a gönderilmelerini sağlamalarını istedi.¹⁵⁶ Beklediği cevap ona İstanbul'da ulaştı; kesin bir red anlamına gelen bu cevapta: "İngiliz hükümeti (...) ne Yunan birliklerine ne de ulusal bir orduya izin verebilir (...) Pontus örgütlenmesine hiçbir şekilde arka çıkmayı düşünmemektedir," deniliyordu.¹⁵⁷

İşte bunun üzerine Yunan otoriteleri Pontus temsilcilerini durumdan haberdar ederek Ermenilerle anlaşmanın bir yolunu bulmalarını söylemeyi kararlaştırdılar. İstanbul Komitesi'nden Venizelos'a bu doğrultuda bir telgraf gönderilmesini¹⁵⁸ sağladıktan sonra Kanellópulos, 28 Aralık'ta Batum'a, Türklerle yapılan pazarlıklar, İngilizlerin reddi ve Ermenilerle bir anlaşmaya varma gereği konularını içeren telgrafını çekti.¹⁵⁹

Yıl sonunda tam bir keşmekeş hüküm sürüyordu. Yunan yetkilileri Trabzon konusunda Rumlarla Ermeniler arasında bir federasyon kurulmasını dayatmaya çalışmaktaydılar. Ba-

154 A.g.y., s. 182 ve 264-265'te Venizelos'un Jules Cambon'a teşekkür telgrafları.

155 O. Lampsidis, a.g.e., s. 44.

156 Kateniotis'in İngiliz askerî ataşesi Norbe'a 16.12.1919'da sözlü olarak ilettiği not, a.g.y., s. 46-49.

157 Politis'ten (Atina) Kateniotis'e, 25.12.1919, a.g.y.

158 Paris'e 1.1.1920'de gönderilen, a.g.y., s. 48-49.

159 Teofilaktos, a.g.e., s. 266-267.

tum Derneği 14 Aralık'ta Clemenceau'ya, Pontus'a tam bağımsızlığın tanınmasını, 19'unda ise sorunun metropolitin memorandumuna uygun olarak çözülmesini isteyen telgraf-lar gönderdi. Londra'da toplanan Barış Konferansı, 20 Aralık tarihli oturumunda Berthelot'nun Konferans'a ayın 12'sinde gönderdiği ve "Trabzon vilayetinin Ermenistan'a katılmasını kabul edemeyiz,"¹⁶⁰ diyen notası hakkında bilgi sahibi oluyordu. Birkaç gün sonra da Hirisantos ve Stavridakis, gelecekte oluşacak Rum-Ermeni federasyonuyla ilgili zorlu tartışmalara başlamak üzere Erivan'a gidiyorlardı.

Rumların "her bir konfedere devletin tam bağımsızlığa, kendi parlamentosuna, kendi bakanlıklarına, kendi yasalarına ve kendi ordusuna sahip olacağı" yani gerçekte ikibaşlı bir devlet olan¹⁶¹ bir konfederasyon önerdikleri ilk tur tartışmalardan sonra Hirisantos, Ermenilerin cevabını beklemek üzere Tiflis'e döndü ve orada 6 Ocak'ta Kateniotis ile buluştu. İlkini iyimserliği ile ikincisinin kötümserliğinin yol açtığı tartışma meseleye başka bir anlaşmazlık boyutu daha ekledi.¹⁶²

Beklenebileceği gibi, ayın 10'unda kaleme alınmış ve Tiflis'e 13'ünde ulaşan Ermeni cevabı Rumların önerilerinden çok uzaktı: "Pontus, Ermenistan Cumhuriyeti'ne, aynı orduya, aynı para birimine, posta ve telgraf ağına, kara ve su yollarına, tek bir dış politikaya ve tek bir parlamento-yaya sahip olan bir federe devlet olarak dahil olacaktır(..)"¹⁶³ Bu kez Tiflis'te, bir yanda Hirisantos ile Kateniotis, diğer yanda da Hatissian ile Terminassian arasında yürütülen ikinci tur görüşmeler 16 Ocak'ta Ermenilerin öne sürdükleri, bi-

160 *Documents on British Foreign Policy (D.B.F.P.) First Series*, cilt IV, Londra, 1952, belge 631.

161 Hirisantos'tan Venizelos'a, 16.1.1920, O. Lampsidis, *a.g.e.*, içinde s. 51.

162 *A.g.y.*, s. 49-50 ve Hirisantos, *a.g.e.*, s. 275.

163 Hirisantos'tan Venizelos'a, 16.1.1920, O. Lampsidis, *a.g.e.* içinde, s. 52.

rincisinden çok az farklı karşı öneriyle sonuçlandı.¹⁶⁴ İki tarafın üzerinde anlaşmaya varabildikleri tek konu, Müttefiklerin ya da Yunanlıların acele olarak askerî yardım göndermeleri için bir çağrının kaleme alınmasıydı.¹⁶⁵ Hırissantos Venizelos'a, siyasi dehasının Ermeni delegasyonunu Rum taleplerinin "tümünü" kabul etmeye ikna edebileceğini umduğunu yazdı.¹⁶⁶

İşte Venizelos'un, Konferans'ın Trabzon'u Ermenistan'a vermeyi reddetmesinden sonra çektiği, Pontus üzerinde hiçbir gücün manda uygulamayı kabul etmediğini, dolayısıyla Pontus'un Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasına dahil edilecek olan azınlıkların korunmasıyla ilgili genel hükümlerle yetinmesi gerektiğini bildiren telgrafı tam bu sırada geldi.¹⁶⁷ Batum Derneği Venizelos ile Clemenceau'ya bir dizi protesto telgrafı çekerek tepkisini ortaya koydu,¹⁶⁸ ama bu vesileyle dernek içindeki görüş ayrılıkları da su yüzüne çıktı. Dernek üyelerinin bir bölümü Hırissantos'a karşı Kateniotis'i, bir bölümü ise Venizelos'a karşı Hırissantos'u desteklemekteydi. Sonunda Hırissantos Trabzon'daki makamına döndü; çoğunluk Kateniotis'i destekleme kararı alarak Venizelos'a, Pontus'un olabildiğince geniş bir bölümünü Ermenistan'a dahil ettirmeye çalışmasını isteyen bir telgraf gönderdi;¹⁶⁹ azınlık ise, Türkleri Ermenilere yeğlediklerini söyleyerek bu karara omuz silkti.¹⁷⁰

164 A.g.y.

165 13.1.1920 tarihli Hatissian ve Kateniotis ve 16.1 tarihli Hatissian ve Hırissantos imzalı telgraflar, a.g.y., s. 55-56.

166 Hırissantos'tan Venizelos'a, 16.1.1920, a.g.y., s. 53.

167 A.g.y., s. 59 ve Teofilaktos, a.g.e., s. 53.

168 Venizelos'a, 21.1 ve 22.1.1920 tarihli, O. Lampsidis, a.g.e. içinde s. 61 ve Clemenceau'ya 19.01 tarihli, Teofilaktos, a.g.e. içinde s. 270-271.

169 O. Lampsidis, a.g.e., s. 66-67.

170 Hırissantos, a.g.e., s. 276-277.

Diplomatik çabaların son aşaması

Kemalist hareketin kendini ortaya koyduğu ve Kilikya'da Fransız işgalinin ardından Türk direnişinin başladığı 1919 yılı sonunun, Pontus'un bağımsızlığını savunanlara hiç de iyi haberler geirmediği açıktı. Bu sonuncularla 1 Ağustos'ta İstanbul'da görüşen, Amerikan hükümetinin gönderdiği King-Crane komisyonu,¹⁷¹ 28 Ağustos'ta verdiği raporda, bölgenin doğusu Ermeni devletine dahil edileceğine göre, batı bölgesinde kalan ve nüfusu 200.000 olarak tahmin edilen azınlığın özerk bir yönetimi haklı kılamayacak kadar küçük olduğu sonucuna varıyordu.¹⁷² Öte yandan Harbord misyonu Türk topraklarının bütününe kapsayan bir manda yönetimi önermekteydi.¹⁷³ Bu şartlarda Venizelos'un 27 Ekim'de Lloyd George'a verdiği yeni memorandumda Ermenistan ve Pontus için büyük devletlerden birine ortak bir manda yetkisi tanınması talebini tekrarlamaktan başka yapabileceği bir şey kalmıyordu.¹⁷⁴ Constantinidis ile Oeconomu'nun 15 Kasım'da Konferans'a yönelttikleri memorandumda bile,¹⁷⁵ bir katliamın an meselesi olduğunun vurgulanmasına rağmen, talep edilen yalnızca "Türk hakimiyeti"nden kurtarılmaktı.

Konferans'ın Fransızların önerisiyle Trabzon'un Ermenilere verilmemesini kararlaştırmasının ardından İngilizlerin Batum'u boşaltacaklarına dair bir rivayetin ısrarla tekrarlanması, havayı daha da ağırlaştırdı. 30 Ocak'ta bu rivayetleri Venizelos'a bildirdikten¹⁷⁶ iki gün sonra Batum Der-

171 Howard, *a.g.e.*, s. 276-277.

172 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference*, cilt XII, Washington D.C., 1947, s. 751-863.

173 16.10.1919 tarihli rapor, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919*, cilt II, Washington D.C., 1935.

174 Frangoulis, *a.g.e.*, cilt II, s. 31.

175 *Rapport adressé à la Conférence de la Paix à l'occasion des persécutions turques dans le Pont-Euxin*, Marsilya, 1919.

176 Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 271-272.

neği Atina'ya, son çare olarak Samsun ve Trabzon'da varolan çete örgütlenmesinin sağlamlaştırılması gerektiğini telledi.¹⁷⁷ Öte yandan Venizelos'un kötümserliğinden cesaretlerinin kırıldığını söyleyen Constantinidis ve Oeconomu, Hirisantos'un Paris'e gönderilmesini istediler.¹⁷⁸ Bunun yanı sıra Venizelos'tan da, Kanellopulos ve Patriklik aracılığıyla iletilen bir davet alan Hirisantos Paris'e gitmek üzere 16 Şubat'ta Trabzon'dan ayrıldı.¹⁷⁹

Bununla birlikte, durumun ağırlaşması ne Rum delegelerinin kendi aralarındaki ne de Rumlarla Ermeniler arasındaki ilişkilerin sıkışmasını sağlamış değildi. 25 Ocak'ta Tiflis'te Yunanlılarla Ermeniler arasında varılan bir askerî anlaşmayı imzaladıktan sonra İstanbul'a gelen Kateniotis, 2 Şubat'ta Milne ile görüştü ve ona, "Ermenistan ordusunun Büyük Britanya dışındaki herhangi bir gücün etkisine girmesi durumunda", "İngiliz-Yunan ordusunun kurulmasına" katkıda bulunmak üzere "Pontus Ordusu"nu Ermenilerle birlikte oluşturulan ordudan geri çekmeyi öneren bir memorandum verdi.¹⁸⁰ Ayrıca İstanbul Komitesi'ne Atina'ya "Pontus'un olabildiğince geniş bir bölümünün Ermenistan'la birlikte ayrılmasını" talep eden bir telgraf çekilmesini dayattı.¹⁸¹ Kateniotis böylece herkesi Pontus-Ermeni federasyonu konusunda birleştirdiğini sanıyordu ki, Paris'ten gelen bir telgraftan, Bogos Nubar Paşa'nın Yunan elçisi Romanos'u ziyaret edip Erivan ve Tiflis anlaşmaları sanki hiç yapılmamış gibi Pontuslu Rumların Ermenistan'a dahil olmayı kabul edip etmediklerini sorduğunu öğrendi. Romanos da aynı oyunu oynayarak ona hükümetinin bunu kabul ettiğini ama Pon-

177 A.g.y., s. 273.

178 Constantinidis ve Oeconomu'dan Batum Derneği'ne, 30.1.1920, a.g.y., s. 272-273.

179 Hirisantos, a.g.e., s. 280-281.

180 O. Lampsidis, a.g.e., s. 67-68.

181 Batum'a da bildirilmiştir, Teofilaktos, a.g.e., s. 273.

tuslu Rumların aynı görüşte olmadıklarını söylemişti. Bunun üzerine sabrı taştan Kateniotis, Konferans'ın Türkiye'nin kaderini kararlaştıracığı Paris ve Londra görüşmelerine katılmaya karar verdi.¹⁸²

Aynı tarihlerde muhtemelen yine Ermenilerin tavrı yüzünden sabrı taştan Constantinidis de Batum'a şu telgrafı çekti: "Paris Yüksek Konseyi'ne Pontus'un bağımsızlığını istediğinizi telleyin."¹⁸³ Daha bir ay kadar önce Ermenistan ile birleşmeyi talep etmiş olan Dernek yönetimi, bunun üzerine bağımsızlık istediklerini bildiren telgrafı çekiyordu.¹⁸⁴

Bu olaylar olurken İstanbul'a gelen Hırissantos, Kateniotis'in girişimlerini öğrendi ve Venizelos'a, federasyon önerisini, eğer bölünmez bir bütün olduğu kabul edilen Pontus'un tümü bir federasyona katılacaksa onaylamaya hazır olduğunu bildiren bir telgraf gönderdi.¹⁸⁵

Öte yandan Londra'da toplanan Barış Konferansı, Ermeni meselesiyle ilgili bir komisyon oluşturmaya karar vermişti. Londra'ya gelen Kateniotis Venizelos'la görüştü, ama önceki resmî görüşünden ilk kez ayrıldığı görülen Venizelos'la aynı politikada buluşup buluşmadıklarını söylemek zordu. Gerçekten Bogos Nubar'la görüşen Venizelos, onu Trabzon'u istemenin Ermenilerin çıkarına olmadığı konusunda ikna etmeye çalışmıştı.¹⁸⁶ Bogos Nubar'la bir saat sonra buluşan Kateniotis ise, ona Konferans'a Tiflis anlaşmalarından söz etmesini ve kararı onlara bırakmasını önerdi. Ancak Bogos Nubar hâlâ hiçbir şeyden haberi yokmuş numarası yapmakta ve topu Ermeni Cumhuriyeti'ni temsil eden Aharonian'a atmaktaydı. Ertesi gün Kateniotis Aharonian'la görüştü ama,

182 O. Lampsidis, *a.g.e.*, s. 68-69.

183 Marsilya'dan 16.02.1920'de gönderilen, 20.02'de alınan yazı, Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 274.

184 Batum Derneği'nden Yüksek Konsey'e, 20.02.1920, *a.g.y.*

185 21.02.1920 tarihli, O. Lampsidis, *a.g.e.*, s. 71'de.

186 *A.g.y.*, s. 74.

bir gün sonra komisyonca kabul edilen Ermeni delegasyonunun, Tiflis anlaşmalarından hiç söz etmeden kıyı şeridinin Tirebolu'dan başlayan yani Trabzon'u içine alan bölümünü istediğine bakılırsa, bu görüşmenin hiçbir yararı olmadı.¹⁸⁷ Yine de Konferans, 27 Şubat tarihli oturumunda Trabzon'u ilerde kurulacak Ermeni devletinin sınırları dışında bıraktı.¹⁸⁸ Kateniotis bunun üzerine, Lazistan'ı yani Rize bölgesini isteyen ve Ermenilerle Rumlar arasında yapılmış olan anlaşmalardan endişelenen Gürcü delegasyonu ile temasa geçti. Onlara güvence vererek Ermenilere karşı bir ittifak kurmaya çalıştı.¹⁸⁹ En son olarak da 4 Mart'ta War Office'i ziyaret ederek, Yunan mandası altında ve Yunan ordusu tarafından korunacak, yalnızca Giresun ve Trabzon bölgelerini içeren küçük bir Pontus devletinin kurulmasını öngören bir memorandum verdi. War Office kendisine, bu meselenin artık Foreign Office'in sorumluluğunda olduğunu bildirecekti.¹⁹⁰

Ayın 9'unda Hirisantos, Türklerle Bolşevikler arasındaki işbirliği konusunda Jules Cambon'u etkilemeye çalıştığı bir Paris durağından sonra¹⁹¹ Londra'ya geldi. Ertesi gün, yine Londra'da bulunan Constantinidis ve Oeconomus ile birlikte Konferans'a, "Ermeni meselesinin Pontus sorununa hiçbir gönderme yapılmadan çözüldüğü" dikkate alınarak bölgenin bağımsız ilan edilmesini talep eden yeni bir memorandum sundu.¹⁹² Bu memorandumu desteklemek üzere Batum Derneği tarafından, 16 Mart tarihinde, Kilikya olayları-

187 A.g.y., s. 74-75 ve Kateniotis'ten Atina, İstanbul ve Batum Pontus derneklerine, 1.3.1920 tarihli, a.g.y., s. 72-73.

188 *Documents on British Foreign Policy. First Series*, cilt VII, Londra, 1958, belge 34.

189 O. Lapsidhis, a.g.e., s. 75-76.

190 A.g.y., s. 77-78.

191 Hirisantos, a.g.e., s. 282.

192 *The Pontus Question, Memorandum submitted to the Peace Conference on March 10 1920 by the Pontus delegation*, Londra, 1920, s. 6.

nın sonucunda bir müttefik müdahalesinin yapılmasını talep eden pek çok telgraf gönderildi.¹⁹³

Sorum 22'sinde Konferans gündemine gelecekti. Ama daha önce, 16 Şubat oturumunda Berthelot, Trabzon'un Ermenistan'a ilhakına karşı çıktıkları için Rum taleplerini gü-lünç bulduğunu çoktan açıklamış bulunmaktaydı.¹⁹⁴ 22'sinde İngiliz delegesi Vansittart, Hirisantos'un memorandumuna, bölgede 312.000 Rum'a karşılık 1.830.000 Müslüman'ın yaşadığını gösteren rakamlarla karşı çıktı. Konferans, konuyu görüşmeye gerek olmadığı kararına vardı.¹⁹⁵

Askerî macera

Genellikle olayların akışına ayak uyduramayan Pontus Rum delegelerinin tereddütleri anlayışla karşılanabilirse de Venizelos'un tutumundaki değişikliğe bir açıklama getirilmesi gerekir. Bunun ipucunu, belki de, 1920'de gerek Venizelos'un gerek Mustafa Kemal'in durumla ilgili olarak aynı tahlili yapmalarında, Müttefiklerin kendilerini ne şu ya da bu milleti korumak ne de mütareke öncesinde işgal edilmiş olanların dışında herhangi bir toprak parçasını savunmak için ortaya atmayacaklarını düşünmelerinde aramak uygun olur. Bu nedenle Türklerle Yunanlıların er ya da geç karşı karşıya kalmaları kaçınılmaz olacaktı. Böyle bir olasılıkta Venizelos müttefiklerin lojistik ve mali desteğine güveniyor, Mustafa Kemal ise Sovyetler'den böyle bir destek sağlayabileceğini umuyordu. Olayların bilinen gelişmesi bu tahlillerin doğruluk payını ölçmeye olanak vermektedir.

Bu bağlamda Venizelos Pontus'un geleceğine güvenle

193 Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 276-277.

194 *D.B.F.P. 1st Series*, cilt VII, belge 10.

195 *A.g.y.*, belge 67.

bakmaktadır. Yunan ordularının Anadolu'nun iç bölgelerine doğru adım adım ilerlemelerine bağlı olarak Pontus sorununun çözümü bir zaman meselesidir ve Venizelos'a göre bu işte "kışkırtmalarıyla" Müttefikleri tedirgin edip Yunan fetihlerini hızlandıracak olan kilit kişi Mustafa Kemal'dir. Böylece, inisiyatifi bir askere bırakması politikacının hayati hatası olacaktır.

Bu düşünce tarzı askerî faktörü ister istemez ön plana çıkarmaktaydı. İngilizlerin onlara arka çıkmayı reddetmesi üzerine, sayıları 2.000'e ulaşmış olan Pontus birlikleri 1920 Şubatı'nda İzmir cephesine gönderildiler. Askerlere her ne kadar Pontus yolunda oldukları anlatılmaya çalışıldıysa da, astsubaylar arasında homurdanmalar ciddi boyutlara vardı. Nitekim bunlardan birisi, asteğmen Karaiskos, Atina Komitesi ile anlaşarak Samsun'a giderek bölgedeki dağınık güçleri biraraya getirmeye karar verdi. 1920 Martı'nda Samsun'a vardığında Zilon (Zile) piskoposu Eftimios'un silah ve cep hane toplama konusundaki gayretinden etkilenmekle birlikte, bu çalışmaların hiçbir gizlilik kaygusu güdülmeden yapılmasına çok şaşırdı. Çete reisleri gece gündüz piskoposluğa girip çıkıyorlardı ve bir gün Karaiskos, piskoposun telefonda şehrin valisine tutuklanmış bir çete reisini salıvermez ise 5.000 silahlı adamını şehre göndereceğini söylediğini tanık olmuştu. Piskoposun bu heyecanlı davranışı, eşraf konseyinin kaygulanmasına, mesafeli davranmasına yol açmaktaydı. Öte yandan piskoposun bazı çete reislerini kayırması, başkalarının onları kıskanmasına neden oluyordu.

Karaiskos'un gelmesi üzerine, Eftimios'un ekonomik meseleleri hallediş tarzını da pek onaylamayan eşraf, piskoposu görevden alıp çetelerin örgütlenmesi sorumluluğunu asteğmene verdi. Asteğmen o sırada aralarındaki sürtüşmeler en ileri noktasına varmış olan çeteleri dolaştıktan sonra, ka-

rargâhını Samsun'dan yarım saatlik mesafedeki Hacıismail köyüne kurmaya karar verdi. Bu arada, bir süre önce Mustafa Kemal'in otoritesine başkaldırmış olan Çerkezlerle bir ittifak kurdu. Ayrıca Karaiskos bölgeye gelişinin ilk iki ayında Rum çeteleriyle Türk köylüleri arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmış, hatta Türk köylerinden birine saldırmış olan bir Ermeni çetesine karşı bir harekât bile düzenlemişti. Ne var ki, mayıs ayında Ankara hükûmetinin bölgedeki kontrolünün artması üzerine, silah takviyesi yapmak üzere İstanbul'a gitti, ama orada Yunan Yüksek Komiseri tarafından bölgeye geri dönmesi engellendi.¹⁹⁶

Yerel plandaki heyecan ile Yunan yetkililerinin dikkatli tutumları arasındaki zıtlığı gösteren bir başka olaydan daha söz edilebilir. Trabzonlu Rum eşrafın İstanbul'daki Yüksek Yunan Komiseri nezdindeki temsilcisine, Pontus'a askerî çıkarma yapılamayacağı bildirilmişti. Dönüşünde Samsun'a uğrayan bu temsilci Eftimios'a bu konuda bilgi verince, aldığı cevap çevredeki çetelerin şehri basıp oradaki Türk makamlarını yoketmek için tek bir işaret bekledikleri oldu.¹⁹⁷

Yunanlıların resmî ağırdan alma politikası Sèvres Antlaşması'nın hazırlanmasıyla, Fransa ile İtalya'nın Türkiye'ye dayattıkları çok ağır şartlara giderek artan biçimde karşı koymaya başlamalarıyla ve bunun yanı sıra Yunanlıların müttefiklerin onayı ve desteği olmaksızın hiçbir girişimde bulunmalarının mümkün olmayışıyla açıklanabilir.

Trabzon meselesi görüşme masasına Konferans'ın sonuna doğru bir kez daha, kendi kamuoyunu Ermenistan üzerinde manda uygulama konusunda ikna etmeye, bu nedenle de Trabzon'un Ermenistan'a bağlanmasını sağlama-

196 Karaislos'un anıları, Georges Valavanis ve Georges Violakis, *Synhronos Ghēnikī Istoría Tou Pontou* (Pontus'un Yakın Dönem Genel Tarihi), Atina, tarihsiz (1924?), s. 250-258.

197 Samuilidis, a.g.e., s. 188-189.

ya çalışan Amerikan yönetimi tarafından getirilecektir. State Department'ın bu doğrultudaki bir notasına¹⁹⁸ Curzon 19 Nisan'da, böyle bir şeyin Ermenistan'ın çıkarı bakımından bile kabul edilemez olduğu cevabını verir.¹⁹⁹ Sorun bir kez de San Remo Konferansı'nın 22 Nisan oturumunda tartışılır ve Curzon burada da Erzurum Türklerin elinde olduğu sürece Ermenilerin Trabzon'da hiçbir zaman tutunamayacaklarını söyler²⁰⁰ ve sonunda 24 Nisan oturumunda Ermenistan'ın sınırlarının çizilmesi için Başkan Wilson'a başvurulmasına karar verilir.²⁰¹ San Remo Konferansı'nı izleyen Hrisantos ile Constantinidis, 30 Nisan tarihli memorandumlarında artık sadece, yeni kurulacak Türk devleti bünyesinde Pontus'u içine alan bir idari birim kurulmasını ve bu birimin başına Milletler Cemiyeti tarafından bir vali atanmasını talep edebilmişlerdir.²⁰² Bunun, Venizelos'un o sırada uzun vadede gerçekleşeceğini düşündüğü çözümün temelini oluşturduğu, Constantinidis'e San Remo'da sorunun ancak yirmi ya da otuz yıl sonra çözülebileceğini söylemesinden anlaşılmaktadır.²⁰³ Ve en sonunda 13 Mayıs'ta Yunan parlamentosunda yaptığı bir konuşmada Venizelos, Pontuslu Rumların temsilcilerini Ermeni çözümünü baltalamakla suçlayarak, sorumluluktan sıyrılmaya çalışacaktır.²⁰⁴

Artık moralin en kötü olduğu devreye gelinmiştir. Ba-

198 Bainbridge Colby'den Jusserand'a, *Papers Relatin to the Foreign Relation of the United States, 1920*, Wshington D.C., 1935, cilt II.

199 *Documents on British Foreign Policy. First Series*, cilt VIII, Londra, 1958, belge 4.

200 A.g.y., belge 11.

201 A.g.y., belge 15.

202 *La Question du Pont Euxin. Memoire soumis à la Conference de la Paix par la Délégation du Pont-Euxin*, Paris, Nisan-Temmuz, 1920.

203 Constantinidis'ten (Marsilya) Batum'a, 06.5.1920, Teofilaktos, a.g.e., içinde, 279.

204 *Ai Aghorevsis Tou Ellinikou Koinovouliou (1909-1952)*. (Yunan Parlamentosu Tutanakları), Dönem II, cilt II, Atina, 1958, s. 345.

tum, Venizelos'un açıklamalarını kınayan protesto telgraf-ları gönderir²⁰⁵ ve İstanbul'da bulunan Hırissantos, artık ya-pılacak tek şeyin varolan bütün komiteleri lağvetmek oldu-ğunu söyler.²⁰⁶ Ancak bu sırada Lloyd George Venizelos'u, Türkiye'ye barış anlaşmasını askerî yoldan dayatma görevi vermek üzere Londra'ya çağırır. 14 Haziran gecesi buluşur-lar ve ertesi gün Venizelos, yokluğunda Atina'da ona vekalet eden Politis'e şu mektubu yazar: "Biliyorsunuz, bu kez Yunanistan'dan ayrıldığımda moralim çok bozuktu. Her şeyden önce hasımlarımızın davranışları yüzünden halen seferber edilmiş birlikleri takviye etmek ve seferberlik du-rumunda olmayanların hazırlıklarını tamamlamak için ye-dek kuvvetleri silah altına çağırmaya cesaret edemeyeceği-mizden korkuyordum. Bu durumda İngilizlerin bize, ant-laşmanın imzalanmasını kolaylaştırmak için taleplerimizi daraltmamızı tavsiye etmeleri söz konusu olabilecekti. An-cak İngiliz başbakanı Yunanistan'ın desteğiyle Türkiye'ye barışı dayatma kararında olduğuna göre, öyle sanıyorum ki, Yunan halkına her şeyi olduğu gibi anlattığım zaman, ulusal taleplerimizin hepsini yerine getirebilmemiz için gereken gayreti göstermeyi kabul edecektir. Eğer Türki-ye anlaşmayı imzalamayı reddeder ve biz barışı dayatmak için zor kullanmak zorunda kalırsak, durumu lehimize de-ğiştirebileceğimizi umuyorum. Böylece bir yandan Pon-tus ile Ermenistan'ı içine alan bir federal devletin kurulma-sı, diğer yandan da Edremit Körfezi'nin tümüne yayılma-mız mümkün olacaktır."²⁰⁷ Beklenen "kışkırtma" da dahil olmak üzere Venizelos'un tahminleri gerçekleşmiş görün-mektedir. Venizelos ile Lloyd George'un Londra'da görüş-tükleri sırada milliyetçiler İzmit yakınlarında İstanbul hü-

205 Batum Derneği'nden Atina'ya, 26.5.1920, Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 280-281.

206 İstanbul Komitesi'nden Batum'a, 27.05.1920, *a.g.y.*, s. 280.

207 Frangoulis, *a.g.e.*, cilt II, s. 125-126.

kümetinin askerlerini bozguna uğrattılar ve ayın 20'sinde Hythe Konferansı'nda Yunanistan'a verilen misyonu haklı kıldılar.

Yunan kuvvetlerinin 22 Haziran'da başlattıkları askeri harekât, neredeyse bir yürüyüşmüş gibi ilerler ve 8 Temmuz'da Bursa işgal edilir. Bir gün önce Atina'daki Pontus Komitesi Venizelos'a bir memorandum gönderir. Burada en düşük tahmine göre 20.000 iyi teçhiz edilmiş asker göndererek Samsun-Sivas yolunu kesmeyi, böylece miliyetçilerin geri çekilmelerini önleyerek bölgedeki Çerkezler ve Alevilerle güç birliği sağlanmasını önermektedirler. Bu metnin ekinde iki gün önce Yunan Genelkurmay'ına gönderilen ayrıntılı bir rapor vardır. Bu rapora göre Pontus kuvvetleriyle ilgili döküm şöyledir: Amasya bölgesinde, Türklerin hoşgörüsüyle Rum köylerinde örgütlenen 4.000 adam ve onların koordinasyonunu sağlayan komite tarafından birkaç ay önce gönderilen bir subay (burada kastedilen herhalde Karaiskos'tur), Birinci Dünya Savaşı'na katılmış, savaş deneyimi bulunan 4 ila 5.000 kadar adam, son olarak da General Ananias tarafından yetiştirilen eski Pontus Birliği'nden 10.000 adam ki, generalin bu özel durumda gün ışığına çıkarak birliğini toparlaması söz konusu olabilecektir.²⁰⁸

Venizelos bu raporlara pek değer vermiş görünmezken, ilk aşaması 25 Temmuz'da Edirne'nin ele geçirilmesiyle tamamlanan Yunan ilerlemesini yakından izlemekte ve bunu izleyecek ikinci aşamayla ilgilenmektedir. Nitekim 29 Temmuz'da başbakan yardımcısı Repulis'e yazarak "amacı antlaşmanın uygulanmasını sağlamakla sınırlı kalmayıp Türklerin İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını ve Türk devletinin Anadolu'ya sıkıştırılmasını sağlayarak daha radikal bir

208 Pavlidis, *a.g.e.*, s. 59-64.

çözümü dayatmak olan"²⁰⁹ operasyonlara girişilmesi için üç birliğin daha silah altına alınmasını ister. Bu hazırlıkların tamamlanmasını beklerken de, Ermenilerin Trabzon ile ilgili taleplerinden vazgeçmelerini sağlamak için son bir diplomatik girişimde daha bulunur. Askerî yardımda bulunma vaadi karşılığında bunu elde eder. 11 Ağustos'ta yani Sèvres Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra Venizelos'la buluşan Aharonian, ona Trabzon üzerindeki iddialarından vazgeçtiklerini bildirir. Karşılığında Yunan başbakanı "Türklerin Ermenistan'ı tamamen boşaltarak Başkan Wilson tarafından çizilen sınırların gerisine çekilmelerine kadar, Yunan ordusu, işgali altında bulunan, antlaşmaya uygun olarak işgal ettiklerinin dışındaki bütün topraklarda işgali sürdürecektir"²¹⁰ açıklamasını yapar. Birkaç gün sonra Constantinidis'e, Türk hükümeti antlaşmayı uygulamayı başaramazsa Yunanistan'ın Pontus'u 3 ya da 4 birlikle işgal edeceği güvencesini verir.²¹¹

Eylül ayından itibaren Ermeni cephesindeki operasyonlarla birlikte olaylar hızlanır. Türk kuvvetleri 13'ünde Oltu bölgesinde saldırıya geçerler, bunun üzerine İstanbul'da bulunan Hatissian İngiliz Komiseri'ne Trabzon'un Yunanlılarca işgal edilmesini önerir.²¹² Türklerin genel saldırısı 27 ve 29'unda başlayınca, Yüksek Komiserlik nezdindeki baş tercüman Ryan, eğer hâlâ Yunan kuvvetlerinden yararlanılması isteniyorsa onlara İstanbul'u ve belki de Pontus Cumhuriyeti'ni vaadetmek gerekir, der.²¹³ Türklerin cephe-

209 Yunan Dışişleri Bakanlığı Arşivi, no. 147-12152.

210 Avedis Aharonian, "Rom Sardarabat to Sèvres and Lausanne", *Armenian Review*, cilt XVII, I, s. 65.

211 Constantinidis'ten Batum'a, 20.18.1920, Teofilaktos, *a.g.e.*, s. 287.

212 *Documents on British Foreign Policy. First Series*, cilt XII, Londra, 1962. belge 603.

213 *Documents on British Foreign Policy. First Series*, cilt XIII, Londra, 1963, belge 144.

de kazandıkları başarılar, de Robeck'in 2 Ekim'de Curzon'a, Trabzon'da başlatılacak bir Yunan operasyonunu desteklediğini bildiren telgrafını göndermesine yolaçar.²¹⁴

Üç gün sonra şartların olgunlaştığı sonucuna varan Venizelos Lloyd George'a bir mektup yazar. Anadolu'daki durumla ilgili endişesini dile getirdikten sonra, "tek kökten-ci çare" olarak "amacı Ankara ve Pontus dolaylarındaki milliyetçi güçlerin kesin olarak ortadan kaldırılmaları olan yeni bir askerî harekât" yapılmasını önerir. Böyle bir operasyonun iki sonucu olacaktır: Birincisi Türklerin İstanbul'dan atılmalarıdır –ki o zaman Boğazlarla birlikte burada ayrı bir devlet kurulmalıdır– ikincisi de Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte hem İslam hem de Rus emperyalizmi önünde bir engel oluşturacak olan Pontus devletinin kurulmasıdır. Yunanistan'ın bu operasyonunun başarıyla gerçekleşmesini sağlayacak askerî gücü vardır, ama gerek siyasi gerekse mali nedenlerle Yunanistan hükûmeti bu operasyona tek başına girişme sorumluluğunu almak istememektedir. Venizelos mektubu, söz konusu harekâtı kış bastırmadan başlatabilmek için acele bir cevap beklediğini belirterek bitirir.²¹⁵ Bu mektubun bir kopyası İngiliz Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson'a gönderilmiş, ama *Foreign Office*'e herhangi bir bilgi iletilmemiştir.²¹⁶ Böyle bir yol izlenmesinin haklılığı, John de Robeck'in 2 Ekim tarihli telgrafına cevaben 6 Ekim'da gönderdiği telgrafta, Curzon'un Trabzon'un Yunanlılarca işgalinin "istenir olmadığını" bildirmesinden görülebiliyor.²¹⁷

Sir Henry Wilson hemen Venizelos'tan ek bilgiler isteyecek ve 12'sinde yapılan bakanlar kurulu toplantısında Lloyd

214 D.B.F.P. 1st series, cilt XII, belge 603.

215 D.B.F.P. 1st series, cilt XIII, belge 152.

216 Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922*, Londra, 1973, s. 356.

217 D.B.F.P. 1st series, cilt XII, belge 60.

George Venizelos'tan gelen mektubu kabinesinin bilgisi-ne sunacaktır. Kabine Pontus devletinin özünde bir Yunan devleti olacağını, İstanbul çevresinin de yine Yunan toprak-larıyla çevrileceğini dolayısıyla Fransızlarla İtalyanların böy-le bir öneriyi kabul etme şanslarının çok düşük olduğu so-nucuna vardı. Sorunun görüşülmesini Venizelos'un açıkla-malarının gelmesine kadar ertelemeyi kararlaştırdı.²¹⁸ Zaten meşhur mektubu bakanlar kurulu toplantısından sonra elde eden²¹⁹ *Foreign Office* yorumlarında oldukça mesafeli görün-müştü. Venizelos'un açıklamaları 12 ve 16 tarihli iki telgraf-la geldi.²²⁰ Bu telgraflarda Eskişehir ve Afyonkarahisar'ın iş-gal edilmeleri için on günün yeteceğini, Ankara'ya ulaşmak için de üç hafta daha gerekeceğini, bu arada Pontus'un da iş-gal edilmiş olacağını söylüyor, bu konuda teminat veriyor-du. Buna karşılık 200.000 üniforma ve ayda 3 milyon ster-lin istemektedir.

Birkaç gün sonra Politis Fransız sefaret müsteşarı nez-dinde bir sondaj yaptı ve durumdan hamen haberdar edilen Berthelot Londra sefaretine konu hakkında bilgi edinilme-sini bildirdi. Bunun üzerine *Foreign Office*'e giden de Fleuri-au, Müttefikler arasında tartışılmadan hiçbir karar alınma-sını istedi.²²¹

Bu adımların Yunan seçimlerinin yaklaşması nedeni-yle aralarındaki bölünmeler daha da artan Pontus komite-leri üzerinde bir etki yaratmaması beklenemezdi. Yüksek Komiser Kanellopulos ile ilişki içinde bulunan Hrisantos İstanbul'da, Venizelos'a muhalefet ederek Türklerle Rumlar arasında bir uzlaşmaya varılması için çalışırken, Atina Ko-mitesi ile işbirliği yapan Germanos Yunan başbakanının des-

218 Şimşir, *a.g.e.*, cilt II, *April-December 1920*, Ankara, 1975, belge 134.

219 Maurice Hankey'den Sir Eyre Crowe'a, 12.10.1920, *a.g.y.*, belge 135.

220 Llewellyn Smith, *a.g.e.*, s. 133-134.

221 Berthelot'dan Fleuri-au'ya 21.10.1920 ve Fleriau'dan Berthelot'ya 22.10.1920, A.M.A.E.F., A: *Paix*, cilt 159, s. 222-224.

tekleyeceği anlaşılan Giresun'a sürpriz bir saldırı düzenleme projesinin peşinden koşuyordu.²²²

Ama bu sırada başka gelişmeler de oluyordu. 30 Eylül'de bir maymunun ısırığı kral Aleksandros 25 Ekim'de öldü. Venizelos tam hanedan bunalımının ortasında yapılan seçimlerde iktidarı kaybetti ve 19 Aralık'ta kral Konstantin Atina'ya döndü.

Pontus olayını bastırma harekâtı

Çatışma alanında 1920 yılının tamamı bekleyiş içinde geçer. Rum çeteleri dışarıdan bir müdahale yapılmasını beklerken civardaki Rum köylerini denetimleri altında tutmaya çalışırlar; Türk köylülerini silahlandırmaya çalışan Ankara hükümetinin ise eli kolu hem çeşitli ayaklanmalar hem de Yunan ordusunun ilerleyişi nedeniyle bağlıdır. Türk çetelerinin varlıklarını dayatabildikleri tek bölge Topal Osman'ın hüküm sürdüğü Giresun bölgesidir. Topal Osman'ın Türkler üzerinde de terör uygulamayı sürdürerek Rum eşrafını sistemli bir biçimde tasfiye etmeye giriştiği görülmektedir.²²³ Yine de Giresun'da uygulanan baskının Topal Osman'ın kişiliğinden mi yoksa, Giresun'un aynı zamanda Rumlar tarafından bir operasyon alanı olarak seçilmiş olması nedeniyle bölgenin özelliklerinden mi kaynaklandığına karar verebilmek zordur.

Anlaşılması zor olan bir başka konu da Pontus hareketiyle 1920'de patlak veren çeşitli iç ayaklanmalar arasında işbirliği olmayışıdır; oysa Rumlarla, çoğu zaman bu ayaklanmaları başlatan grup olan Çerkezler arasında pek çok ilişki var-

222 Ar. Neophytos'un Venizelos'a gönderdiği 22.10.1920 tarihli rapor, Teofilaktos, *a.g.e.* içinde s. 296-297 ve Marsilya'daki Constantinidis ile İstanbul Komitesi'ne mektuplar, *a.g.y.*, s. 298-299.

223 Valavanis ve Violakis, *a.g.e.*, s. 154-166.

dır. Bu durumun tek istisnası, Rumların ne ölçüde katıldıkları henüz tam olarak bilinmemekle birlikte Yozgat ayaklanmasıdır. Şehrin Çerkez Ethem'in çeteleri tarafından 23 Haziran 1920'de ele geçirilmesinden sonra Ethem Ermenileri ayaklanmaya katılmakla suçlayacak ve onları, Ermeni mahallesini yakarak cezalandıracaktır.²²⁴ Ancak Yunan kaynaklarına göre Rumlar da bu baskıdan nasiplerini almışlardır.²²⁵ Ayaklanmanın eylülde patlak veren ikinci aşaması sırasında, Akdağmadeni bölgesinde Türk çetelerini kovalamakta olan aynı çetelerin üç Rum köyünün halkını katlettikleri öne sürülmüştür.²²⁶ Gerçi birkaç gün sonra Mustafa Kemal suçlanan bölüğü geri çağıracaktı,²²⁷ ama 30 Ekim'de Akdağmadeni'nde ayaklanmaya katıldıkları için asılacak olan 10 kişi arasında iki de Rum vardır.²²⁸

Ankara hükümetinin Pontus hareketine uyguladığı ilk resmî baskı, 8 Kasım 1920'de 72 Samsunlu Yunan vatan-daşı Rum'un tutuklanarak, ertesi gün bir Avusturya gemisiyle sınır dışı edilmeleridir. Bu tarihte Ankara kuşkusuz Venizelos'un hazırlıklarından haberdardı ve yönelteceği karşı harekâtın hazırlıkları içerisindeydi. Bu bakımdan belirleyici adım, bir ay sonra, 9 Aralık kararnamesiyle Pontus hareketini bastırmak üzere Merkez Ordusu'nun kurulmasıyla atıldı.²²⁹ Ancak başlangıçta 10.000 askeri bulunan ve 1921'in

224 T.I.H., cilt VI, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Ankara, 1974, s. 153.

225 Valavanis ve Violakis, *a.g.e.*, s. 276 ve Patrikliğin İngiliz Yüksek Komiseri nezdindeki şikâyeti için bkz. J. de Robeck'ten Curzon'a, 8.9.1920 (Şimsir, *a.g.e.*, cilt II, belge no. 110). Burada katliamdan yalnız Mustafa Kemal'in otoritesine karşı çıkılan yerlerde söz edildiği belirtilmektedir.

226 Valavanis ve Violakis'e göre Koçoğlu, Hacı Çeşme ve Bel Kavak köyleri, bkz. *a.g.e.*, s. 278.

227 06.10.1920 tarihinde Mustafa Kemal'den Genelkurmay Başkanı İsmet Bey'e ve İsmet Bey'den de İbrahim Bey'in komutasındaki ikinci seyyar bölüğüne gönderilen emir için bkz. H.T.V.D., no. 72, Mart 1975, belge 1564.

228 T.I.H. cilt VI, s. 161 ve Valavanis ve Violakis, *a.g.e.*, s. 279-280.

229 A.g.y., s. 290-291.

ilk yarısı boyunca Koçgiri Kürt ayaklanmasını bastırmakla, temmuz ile eylül ayları arasında ise Yunan ilerlemesine karşı koymakla meşgul olan bu ordu asıl amacı bakımından etkili olmaya ancak 1921 Sonbaharı'nda başlayabildi.

Yıl sonundaki durumu değerlendirebilmek için elimizde birçok bilgi var. Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanını Bekir Sami Bey, Kafkasya'dan dönerken 1 Ocak 1921'de Samsun'dan Ankara'ya bir telgraf göndererek Samsun'da bir Amerikalı temsilcinin bulunmasının uygun olacağını bildirmekteydi. Ankara iki gün sonra, bunun istenir bir durum olmadığı, çünkü hükümetin Rum halkının silahsızlandırılması yoluna gideceği cevabını verdi.²³⁰ Aynı tarihte yeni Yunan hükümetinin Anadolu'daki askerlerini geri çekeceğinden endişelenen İngilizler, Venizelos aracılığıyla Venizeloscu subaylar ile İstanbul'da "Ulusal Savunma" adı altında örgütlenmiş olan Osmanlı Rumlarının oluşturdukları bir kuruluştan yararlanmak istemekteydiler. Bu kuruluşun üç temsilcisi yıl sonunda Paris'e geldi ve o sırada orada bulunan Venizelos tarafından Londra'ya Lloyd George'a gönderildi. Bu temsilciler İngiltere'nin ekonomik ve diplomatik yardımıyla Türkiye Hellenizminin Anadolu'daki Yunan kazammlarını koruyacak güçte olduğunu bildirmeye gelmekteydiler.²³¹ 14 Ocak'ta Lloyd George'un sekreteri Philipp Kerr'i ziyaret ederek, Küçük Asya'da bulunan iki "Venizeloscu" bölüğün yardımı ve "Pontus'tan, İstanbul'dan ve adalardan gelecek çok sayıda gönüllü" sayesinde amaçlarına ulaşacaklarına inandıklarını söylediler.²³² Bir hafta sonra Samsun'daki 15. Birliğin komutanı, İstanbul'dan "Ulusal Savunma" örgütünün eylemleriyle ilgili olarak alınan haberleri değerlendirerek askerlerine Samsun ve

230 Bilal Şimşir, "Türk Amerikan ilişkilerinin yeniden kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği", *Belleten*, Nisan, 1972 içinde, s. 288-289.

231 Venizelos'tan (Paris) Sir John Stavridis'a (Londra), Llewellyn Smith, *a.g.e.*, s. 184-185 içinde.

232 A.g.y., s. 185-186.

Ünye'de yapılabilecek askerî çıkarmalara ve Samsun-Sivas yolunun kesilmesine karşı alınacak önlemleri bildirdi.²³³

4 Şubat'ta Rum eşrafından Samsunlu 72 ve Bafralı 11 kişi tutuklandı.²³⁴ Zilon piskoposu Eftimios da tutuklananlar arasındaydı ve piskoposlukta yapılan bir aramada harekete mali katkıda bulunan eşrafın adlarını gösteren bir liste bulunmuştu.²³⁵ 12 Şubat'ta Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmen olan bir Türk öldürüldü. 16'sında Koleji'de yapılan aramanın ardından dört profesör ve iki Rum öğrenci tutuklandılar.²³⁶ İçişleri Bakanlığı'ndan gelen bir emir üzerine Kolej 22 Mart'ta kapatılacak ve iki kişi dışında Amerikalıların hepsi sınır dışı edilecekti.

Bu sırada Londra'da, birbirleriyle hiç görüşmeseler de gerek Türk gerek Yunan heyetlerinin katıldığı, Sèvres Antlaşması'nın gözden geçirilmesiyle ilgili Konferans devam etmekteydi. Fransa ile İtalya'nın baskısıyla toplanan bu Konferans'ta Lloyd George, yeni Yunan hükümetini Müttefiklerce sunulan uzlaşma önerisini reddedip Küçük Asya'daki ilerlemelerini sürdürmeye ikna etti. Zaten Yunanlıların ikna edilmeleri için çok fazla çaba harcanması gerekmemişti ve albay Sariyannis, Kemalistlerin Sivas'a kadar kovalanmaları halinde Pontus'a bir çıkarma yapılmasını önerdi.²³⁷ 1 Mart'ta Philipp Kerr ile yaptığı bir görüşmede Sariyannis bu önerisine açıklık getirecekti. Buna göre, eğer Ankara'ya ka-

233 H.T.V.D., no. 53, Eylül 1965, belge 1213.

234 T.I.H., cilt VI, s. 292 ve Antonios Gavcriilidis, *Selidhes ek Tis Mavris Ethnikis Symphoras Tou Pontou* (Hazin Pontus Ulusal Faciasıyla İlgili Sayfalar), Atina, 1924, s. 46-49'da adlar sayılmaktadır.

235 Samuilidis, a.g.e., s. 206-207.

236 Kolejin müdürü George E. White'in 18.11.1921 tarihinde State Department'a gönderdiği mektuplar (U.S. Archives, 867.4016.440), Merkez Ordusu komutanı Nureddin Paşa'nın Genelkurmay'a 16-2, 17-2 ve 4-3 tarihlerinde ve Merzifon kaymakamının İçişleri Bakanlığı'na 28-2 tarihlerinde gönderdikleri yazılar, *La Question...* içinde, s. 237-241.

237 *Documents on British Foreign Policy. First Series*, cilt XV, Londra, 1967, belge 17.

dar yapılan harekât yeterli olmazsa, “Yunan ordusu Pontus’a çıkabilir, Rum nüfusunun bulunduğu yerlerde üslenebilir ve daha sonra da Sivas ve Erzurum’u Ermenilerin yardımıyla işgal edebilirdi.”²³⁸

Konferans’ın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Yunan ordusu 23 Mart’ta askerî harekâta yeniden başladı ve 30’unda İnönü’de Türk kuvvetleri tarafından durduruldu. 5 Nisan’da Merkez Ordusu Bafra bölgesindeki Rum çetelerine karşı ilk operasyonlarını başlattı.²³⁹ Türk kaynaklarında bu operasyonlarla ilgili fazla bir bilgi verilmiyor; Yunan kaynakları ise operasyonun başarılı olmadığını, Topal Osman’ı kanlı müdahalesine iten nedenin de bu başarısızlık olduğunu yazmaktadır. Ancak bu kaynaklarda Topal Osman’ın söz konusu baskıyı uyguladığı dönem nisan ayı olarak belirtilmektedir – ki buna olanak yoktur; çünkü aynı tarihlerde Topal Osman, Ankara Büyük Millet Meclisi’nin protestosuna yol açacak kadar amansız bir şiddetle Koçgiri Kürt ayaklanmasını bastırmakla meşguldür. Demek ki, onun devreye girmesi daha geç bir tarihte, muhtemelen mayıs ve temmuz arasında olmuş olmalı. Yunanlıların büyük taarruz hazırlıkları ilerledikçe Rumlar üzerinde uygulanan baskının artması şaşırtıcı olmazdı.

Topal Osman köylere, hem çetelerin gerideki güçleriyle bağlantılarını kesmek hem de kendi birliklerinin moralini yükseltmek için saldırıyordu. Bu koşullarda saldırıların acısını en fazla, kadınlar ve çocuklar dahil olmak üzere savaştı olmayanlar çekmekteydiler. Yunan kaynakları Bafra ve Niksar yörelerinde, yani tam da düzenli ordunun bir ay önce başarısız kaldığı yerlerdeki Rum köylerinde girişilen katliamları en ufak ayrıntısına kadar anlatırlar.²⁴⁰

238 Ksenofon Stratigos, *I Ellas en Mikra Asia* (Küçük Asya’daki Yunanistan), Atina, 1925, s. 173.

239 Samuilidis, *a.g.e.*, s. 226-231.

240 *A.g.y.*, s. 234-246 ve *Les atrocités kemalistes dans les régions du Pont et dans le reste de l’Anatolie*, İstanbul, 1922, s. 11-16, özellikle 12-5 tarihli Muamli köyü

Aynı dönemde, biraz tereddüitten sonra sürgün kararları da alınmaya başlar. 22 Mayıs'ta Samsun'de yerleşmiş bulunan Kayseri kökenlilerin, doğdukları yere geri gönderilmeleri kararlaştırılır; bu şekilde sürülenler arasında şehrin en zengin Rum ailelerinden bazıları da bulunmaktadır. Ancak kadınların vilayet konağı önünde düzenledikleri bir gösteri ve muhtemelen Türk eşrafın da devreye girmesiyle, ertesi gün bu karar iptal edilir.²⁴¹ Yine de meydana gelen başka bir olay, gelişmelerin hızlanmasına yol açar. Yunan büyük taarruzu öncesinde Karadeniz kıyıları, Sovyetler Birliği'nden Ankara'ya gönderilen silah ve cephanenin zorunlu geçiş yolunda yer aldığı için büyük bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda 7 Haziran'da İzmir'deki İngiliz konsoloslu Lamb, Londra'ya bir telgraf göndererek albay Sariyannis'in, bu trafiği önlemek amacıyla Türklerin Karadeniz kıyısındaki limanlarının ablukaya alınmasını önerdiğini bildirir.²⁴² İki gün sonra *Foreign Office* bu ablukanın "siyasi açıdan tehlikeli, starejik açıdan yararsız" olduğu sonucuna varırsa da,²⁴³ aynı gün Yunan kruvazörü "Kılış" Ankara hükümetinin başlıca limanı olan İnebolu'yu bombalar. Bunun üzerine Merkez Ordusu kumandanı Nureddin Paşa aynı gün Rumların sürülmelerini talep eder. Ankara'da ayın 12'sinde toplanan Bakanlar Kurulu, bir Yunan çıkarmasının gün meselesi olduğu sonucuna vararak bütün Karadeniz şeridini "savaş bölgesi" ilan eder.²⁴⁴ Ertesi gün Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Nureddin Paşa'ya şunları yazar: "Bakanlar Kurulu eli silah tutan Rumların Karadeniz kıyısından uzaklaştı-

katliamı, Sinanlı köyünün 24'ünde, Armuteli köyünün 26'sında yağmalanmaları ve Sürmak köyünde 1-6'da meydana gelen katliam...

241 Gavrilidis, *a.g.e.*, s. 49-51.

242 *Documents on British Foreign Policy. First Series*, cilt XVII, Londra, 1968, belge 213.

243 *A.g.y.*, belge 219.

244 Bakanlar Kurulu'nun 13.6.1921 tarih ve 1014 sayılı kararı, *La Question...*, s. 382.

rımlarına karar vermiştir; bu karar uygulamaya konulmak üzere size hemen bildirilecektir; Rumların çeteciliğe katılmak üzere dağılmalarını önlemek için gereken önlemleri almanızı rica ederim.”²⁴⁵ Bu konudaki resmî karar, “Düşmanın Samsun’a çıkmasının” an meselesi olması gerekçesiyle, 16 Haziran’da alınacaktır.²⁴⁶

Aynı gün Samsun, Bafra ve Alaçam şehirlerindeki 15 ile 50 yaş arasındaki bütün erkekler tutuklanır. Ertesi gün ilk göçmen kafilesi iç bölgelere gitmek üzere Samsun’dan yola çıkarılır. Yunan kaynaklarının hepsi, kaçanların tanıklıklarına dayanarak, bu ilk kafilenin, ilk durak olan Kavak’ta kafiye eşlik edenlerce kurşun yağmuruna tutulduklarını, kafilenin büyük bölümünün katledildiğini yazmakta ancak ölü sayısı üzerinde anlaşılamamaktadır: Pavlidis’e göre 330 olan ölü sayısı, Gavriilidis’e göre 701’e çıkmaktadır.²⁴⁷ Türk yetkilileri Kavak’ta ölüm olaylarının meydana geldiğini kabul etmekle birlikte bunları Rum çetelerinin saldırısına bağlamaktadırlar.²⁴⁸ Ancak bu düşük bir ihtimaldir; çünkü her şeyden önce, sürgün operasyonları sırasında başka hiçbir Rum çetesinin varlığına rastlanılmamaktadır; öte yandan böyle bir saldırı halinde sürgün edilenler arasında bu kadar çok sayıda ölü olması ancak, sürgünlerin, ona nezaret edenlerce ön saflara itilmeleriyle açıklanabilir ki, böyle bir durum olsa, Rum tanıklar bunu belirtmekten geri kalmazlardı.

İkinci, 700 kadar kişiden oluşan kafiye Samsun’u ertesi gün, 17 Haziran’da terk etti ve salimen Amasya’ya ulaştı. Buna karşılık bin kadar erkekten oluşan üçüncü kafiye, 20 Haziran’da, Gavriilidis’e göre nezaretçilerin işbirliğinden yararlanan Topal Osman’ın çetelerinin saldırısına uğra-

245 A.g.y., s. 381.

246 A.g.y., s. 380-381.

247 Pavlidis, a.g.e., s. 70; Gavriilidis, a.g.e., s. 57-59; *Atrocités*, s. 2.

248 Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey’in 15.09.1921 tarihli notası, *La Question...*, s. 389-392.

dı; Samuilidis'e göre bu saldırının amacı, Topal Osman'ın, ona Samsun'a girmeyi yasaklamış olan validen öç almak istemesiydi ve saldırı sonunda kafilenin büyük bir bölümü öldürüldü.²⁴⁹ Aynı gün verdiği bir raporda Türk kumandan olayların doğruluğunu, kim oldukları belirtilmeyen "çetelere" atfederek teyid etmekteydi.²⁵⁰ Yunan kaynakları, Samsun'dan 25'inde hareket eden dördüncü katile ile Bafra'dan 17, 21 ve 24 tarihlerinde hareket eden ve her biri 500-600 kişiden oluşan üç katile ile Alaçam'dan 18, 21 ve 22'sinde yola çıkan üç kafilenin de aynı akibete uğradıklarını yazmaktadırlar. Gaviilidis'e göre katilelerin katledilmesine, Ankara'dan 25 Haziran'da gönderilen bir emirden sonra son verilecekti. Bu konuda söylenebilecek tek şey, düzeni sağlama konusunda Nureddin Paşa'nın gerek Koçgiri'de, gerek Pontus'ta gerekse daha sonra İzmir'de ortaya koyduğu anlayışın, Ankara'nın anlayışına göre çok daha radikal olmakla birlikte, çetelerinkine kıyasla yine de oldukça makul ölçülerde kaldığıdır.

Yunan kaynakları bu tarihten sonra artık sürgüne giden katilelerin katledildiklerinden söz etmiyorlar. Ancak bundan sonra gündeme başka bir olay giriyor: Kadınların ve çocukların sürülmesi. Bu uygulama Nureddin Paşa'nın 12 Temmuz tarihli bir emriyle başlatılmış,²⁵¹ ancak bu karar, böyle bir uygulamaya karşı çıkan Samsunlu Türk eşrafın protestoları sonucu Ankara tarafından iptal edilmiştir. Bu olay Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin gizli bir oturumunda ele alınmıştır. Meclis görüşmeleri iki açıdan ilginçtir: Bunlardan birisi, kararın kaldırılmasına karşı çıkan İsmail Suphi Bey'in sürgüne gönderilenleri "rehine" olarak nitelmesi; ikincisi de, Mustafa Kemal'in yaptığı konuşmada

249 Karşılıklı olarak, s. 29-61 ve 248-250.

250 *La Question...*, s. 379.

251 *A.g.y.*, s. 371-373.

bir yandan ordunun halkın silahsızlandırılmasını sağlama-
da Rum çeteleri karşısında başarısız kaldığını itiraf ederken,
diğer yandan da bu hedefe varılması için katliama başvurul-
ması gibi yöntemleri kesin bir dille reddetmesidir.²⁵²

Nitekim ilk sürgün uygulamalarının durumu iyileştir-
diğini söylemek olanaksızdır. Rum çetelerinin asker gücü
önemli ölçüde artmış ve düzenli orduya başarılı bir biçimde
direnmeye başlamışlardır; öte yandan Topal Osman köyleri
yakmaktan başka bir iş yapmamaktadır. Bu dönemde Yunan
ordusu 17 Temmuz'da Kütahya'yı, 19'unda da Eskişehir'i iş-
gal eder. Ankara hükümetinin Sakarya meydan savaşını ve-
rebilmek için bütün güçlerini bu cephede toplaması gerek-
mektedir ve bu yüzden Topal Osman bile cepheye çağrılır.
Bölgeden ayrılırken Topal Osman son bir çarpıcı eyleme gi-
rişecek, Merzifon'u yağmalayacak ve 23 ile 31 Temmuz ta-
rihleri arasında şehrin Rum ve Ermeni nüfusunun önemli
bölümünü katledecektir.²⁵³

Eskişehir'in Yunanlılarca işgal edilmesinden sonra İstan-
bul'daki Pontus Komitesi, o sırada İzmir'de bulunan Yunan
başbakanı Gunaris'i ziyaret ederek, Pontus'a asker çıkarıl-
ması yolunda son bir talepte bulunur. Bu talep, Ankara yö-
nünde ilerlemeyi yeğleyen Yunan genelkurmayı tarafından
reddedilir.²⁵⁴

Sürgüne gönderme temmuz ve ağustos aylarında daha ya-
vaş bir tempoyla sürdürüldükten sonra eylülünden itibaren yi-
ne hızlanacak ve bu kez, yaşlı, kadın, çocuk demeden bü-
tün Rum nüfusu içine alacak şekilde uygulanacaktır. Bunun
yanı sıra Ankara hükümeti Amasya İstiklal Mahkemesi'nde

252 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, cilt II, Ankara, 1980, s. 192-195.

253 Bu sırada Merzifon'da bulunan iki Amerikalının, Donald Hosford ve Gertrude Anthony'nin verdikleri ayrıntılı raporlar için bkz. U.S. Archives, 867.4016/441 ve 867.4016/448.

254 Pavlidis, a.g.e., s. 74-76.

Pontus ayaklanmasına karşı dava açarak büyük bir gözdağı vermek istemektedir. 1920 Eylülü'nde kurulan bu olağanüstü mahkeme 1921 Şubatı'nda dağıldıktan sonra ağustosta yeniden kurulmuştur. Pontus bölgesinden sorumlu ilk İstiklal Mahkemesi 454'ü Rumları ilgilendiren 494 vaka ile ilgili davaya bakmış ama, sonunda yalnız 12 ölüm cezası vermiştir.²⁵⁵ Buna karşılık ikinci aşamada kurulan İstiklal Mahkemesi 21 Eylül'de Amasya'da 174'ü Rum, 177 kişiye ölüm cezası vererek idam etmiştir; bunlardan 74'ü Samsun, 5'i Trabzon, 5'i de Giresun şehirlerinin Rum eşrafındandır.²⁵⁶

Sonrası Anadolu kışında Malatya ve Harput yörelerine sürgün gönderilenlerin kaçınılmaz olarak uğradıkları telefata sürüp giden sonu gelmeyen sürgünler, düzenli orduların 1923 yılına, yani Yunanlıların Anadolu'yu boşaltmalarından çok sonrasına kadar, dağlara çekilmiş Rum çetelerine karşı yürüttükleri operasyonlar ve Rum çetelerinin Türk köylerine yaptıkları cezalandırma operasyonlarıyla süren bir öyküdür.

Türk genelkurmayı tarafından yayımlanan resmî raporlarda düzenli orduyla yapılan çatışmalarda ölen Rum çetecilerinin sayısı 11.118,²⁵⁷ Rum çetecilerince öldürülen Türk köylülerinin sayısı ise 1817 olarak verilmektedir.²⁵⁸ Fakat sürgüne giderken ölenlerle çeteler tarafından öldürülenlerin sayılarını saptamanın olanağı var mıdır? 1914'te Trabzon vilayetinde yaşayan Rumların nüfusunun 350.000 olduğu tahmin edilmektedir; buna Sivas ve Kastamonu vilayetlerindeki Rumlar da eklendiğinde, yaklaşık 450.000 sayısına ulaşılmaktadır. Bunlardan 86.000 kadarı Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'ya göç etmiş ve 322.500 kişi de nüfus müba-

255 Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara, 1975, s. 126.

256 A.g.y., s. 173 ve tam bir liste veren Gavriilidis, a.g.e., s. 80-94.

257 T.I.H., cilt VI, s. 294.

258 *La Question...*, s. 314.

delesisi sırasında, 1923'te Yunanistan'a ulaşmıştır.²⁵⁹ İki sayı arasındaki fark 65-70.000 kişidir ki, bunlardan üçte biri silahlı erkekler, üçte ikisi de ya 1916-1918 ya da 1921-1923 arasında hayatlarını kaybeden eli silah tutmayan insanlardır.

Pontus meselesi ulusal ilkelerin, çok-uluslu bir devlete uygulanmasından kaynaklanan çılgınlığın iyi bir örneğidir. Pontus'un tarihi uzun vadede, farklı etnik kökenlerden gelen, Büyük İskender'in imparatorluğu döneminden Komnenoslar İmparatorluğuna kadar gelen dönemde Hristiyanlaşan ve büyük ölçüde Hellenleşen, daha sonra Osmanlıların yönetimi altında İslamiyeti benimseyerek büyük ölçüde Türkleşen ve 19. yüzyılda ulusal ideolojinin etkisiyle dini bölünmeleri etnik bölünmelere dönüştüren halkların tarihidir. Böylece genellikle Laz diye adlandırılan Pontus ahalisi, Atina, İstanbul ve daha sonra da Ankara'nın politikalarına boyun eğen Rumlar ve Türkler şeklinde ayrışacaklardır. Bizi ilgilendiren dönemin başından beri bu ayrışma kesin bir biçim almıştır. Daha 1912'de taraflardan her biri, uzun vadede Balkanlar'da olup bitenlere benzer şekilde, ancak diğerini dışlayan bir çözümü hayal edebilir duruma gelmişti. Gerisi, bu yazıda aşamalarını ele almaya çalıştığımız bir uluslararası konjonktür ve strateji meselesinden ibarettir.

Bu ayrışmayı izleyen savaşta Yunan tarafı kendi hayallerinin, yarılgılarının kurbanı oldu. Bunların başında, geniş kitleler tarafından ne ölçüde benimsendiği ayrıca tartışılması gereken bir dizi değere gönderme yapmanın ulusal bir dinamiği başlatmaya yettiği kuruntusu geliyordu. Ne var ki, ekonomik bakımdan önemli bir rol oynadıklarından kuşku edilemeyecek, kültürel bakımdan da oldukça etkili oldukları açık olan Pontuslu eşraf, harekete önderliğini kabul ettir-

259 Bkz. N. Petsalis-Diomidis, a.g.e., Ek A; D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact Upon Greece*, Paris, 1962, s. 29-30; P. Topalidis, a.g.e., s. 222-224.

mekte ve herkesin saydığı bir otorite ağı oluşturmakta yetersiz kaldı. İkinci hayal, barbarlığın ta kendisi olarak tasavvur edilen şeyin karşısında kendisinin uygarlığın ta kendisi olan şeye ait olduğu inancıydı. Bu önce hasımlarını küçümsemeye, sonra da bu hatanın yolaştığı sonuçlara katlanmak zorunda kalınmasına yol açtı. Son yanlış da, Yunan uygarlığıyla Hristiyan dininin taşıyıcısı olmanın, Batılı güçlerin otomatik olarak onlara arka çıkacakları ve koşulsuz olarak destekleyecekleri gafletine düşmekten kaynaklanıyordu. Sınırsız bir iyimserlikle, ayakların ancak iş işten geçtikten sonra suya ermesini bu yanlış açıklayabilir.

Karşısındaki Türk milliyetçiliği ise görünüşte oldukça mütevazı bir hedefi, imparatorluktan 1918 mütarekesiyle arta kalan topraklarda bir ulus oluşturma hedefini gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Savaşın galipleri ona karşıydılar ama o, hem imparatorluğun ulusal davayı benimseyen idari ve askerî çarklarından yararlanabildi hem de, Müslüman topluluğunu Türk ulusuyla özdeşleştiren ve farklı olanı dışlayan bir görüş benimseyerek halkın desteğini kazanmayı başardı. Böylece savaşın tek bir galibinin olması ve her toprak parçası üzerinde yalnızca bir ulusun yaşamasını amaçlayan taraflar, hasım tarafa yönelttikleri taleplerini karşılıklı olarak gidebileceği son noktaya kadar zorladılar.

KAFKASYA: RUSYA'NIN DÖNÜŞÜ

1917'de Çarlık Rusyası'nın yıkılışıyla birlikte Kafkasya halkları bağımsızlıklarını kazandılar. Böylece Azerbaycan, Ermenistan, ve Gürcistan cumhuriyetleri kurulurken, Kafkasya'nın kuzeyi de Dağıstan cumhuriyeti adı altında bir federasyon kurma çabasına girdi. Ancak dört yıldan az bir süre sonra, 1921 Baharı'nda, Sovyet orduları Gürcistan'ı işgal ederek bölge üzerinde egemenliklerini kurdular. Arada, Türk ordusu Ermenistan'ı baştan başa aşarak Bakü'ye ve Dağıstan'a kadar bölgeyi işgal etti; Gürcistan'da peşpeşe Alman protektorası ve İngiliz işgali yaşandı; Denikin'in Beyaz orduları Kafkasya'nın kuzeyini işgal ettiler; Ermenilerle Azeriler arasında birkaç, Ermeniler ile Gürcüler ve Ermeniler ile Türkler arasında birer savaş yaşandı; ayrıca Dağıstanlılar önce Beyaz ordulara, daha sonra Kızıl Ordu'ya karşı; Abazalar Gürcülere, Nahçıvan Müslümanları da Ermenilere karşı ayaklandılar...¹

Yetmiş yıl sonra şimdi aynı sürecin yeniden sahnelenmesi mi söz konusu? SSCB'nin çöküşünün ardından aynı dev-

1 Bu dönemle ilgili bilgiler için bu kitaptaki bir önceki bölüme bakınız, s. 269-349.

letler, açıkça yüzyılın başındaki deneyimlerine gönderme yaparak bağımsızlıklarını ilan ettiler; eski çatışmalar yeniden su yüzüne çıktı ve Rusya bu çatışmalardan yararlanarak Kafkasya'ya yeniden dönme çabasına girdi. Tarih eğer aynen “tekerrür etmiyorsa”, bu yönde çabalar olmadığından değil, aktörlerin, çoğu zaman kendilerine rağmen, eski reflekslerle yeni durumlara yanıt verdikleri içindir.

Sömürgeciliğin etnik çatışma yoluyla tasfiyesi

Günümüzde Kafkasya'yı sarsan çatışmaların sovyet dönemi öncesine giden kökenlerini araştırmaya girişmeden önce, bugün çatışmalara güncellik baskısı altında önerilen tek açıklamada, ulusal kimlik, bağımsızlık hatta özgürlüğün ipucu olarak etnik çatışmalara yer verildiğini, dolayısıyla bölgede yaşayan halkların yakın tarihinin tek bir boyuta indirgendiğini belirtmeliyiz. Öte yandan, özgürleşme ve onurunu koruma özlemlerinin kökeninde ne olmuş olursa olsun, kendini ortaya koymak için bulunan en kestirme yolun, ötekinden nefret etmek olduğu gerçeğini de göz ardı edemeyiz. Bu yüzden, çarlık ve Sovyetler Rusyası halklar için bir hapishane –aynı zamanda da bir müze– olduğu ölçüde, sovyet-sonrası alan da karşımıza bir etnik temizleme laboratuvarı olarak çıkıyor.

1920-21 yıllarında Kafkasya'ya geri döndüğünde sovyet Rusya, birkaç yöreye özerklik tanıma yoluna gitmekle birlikte, genellikle, kısa süreli yokluğu sırasında oluşan sınırları benimsemekle yetindi. Israrla Stalin'in haksızlığının en önemli göstergesi gibi sunulan Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanması olgusu bile gerçekte, diktatörün, 1919'da İngiliz işgalciler tarafından alınan bir kararı onaylamasından öteye giden bir durum değildir. Sonradan, kolektivizasyon, 30'lu yılların temizlik hareketleri, Alman güçle-

riyle işbirliği yaptıkları ya da pantürkizme alet oldukları gerekçesiyle Kafkasya'nın kuzeyinde (Çeçenler, İnguşlar, Karaçaylar ve Balkarlar) ve güneyinde (Mesketler ve Kürtler) yaşayan pek çok halk ile etnik grubun başka yerlere sürülmesi sonucu bu manzara büyük ölçüde değişti. Dolayısıyla sovyet rejiminden kurtulma yönündeki tüm çabalara, bu bölgede, özerklik talebi damgasını vurdu.

Gürcistan halkları

Sovyet Gürcistan'ı iki özerk cumhuriyetten, Abhazya ile Acara'dan ve Özerk Güney Osetya bölgesinden oluşuyordu. Ayrıca burada, en önemlileri komşu cumhuriyetlerin yurttaşı olan –Ruslar, Ermeniler, Azeriler– pek çok etnik azınlık yaşamaktaydı.

Eski çağlardan beri Karadeniz'in kuzeydoğu kıyılarında, Psu ve İnguri nehirleri arasında ve iç bölgeleri kıyıdan ayıran Kafkas dağlarının yamaçlarında yerleştiği bilinen bir Kafkas halkı olan Abazalar, Gürcistan'ın siyasal ve kültürel nüfuzu altında yaşadılar. Ülkeyi 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Gürcü kralların vasalı olan Hristiyan Şervaşidze ailesi yönetti; buna karşılık Rusların güneye inişini yavaşlatmaya çalışan Osmanlıların çabaları sonucu köylülüğün önemli bir bölümü İslamiyeti kabul etti. 1866'da Rus işgaline karşı başgösteren bir ayaklanmadan sonra Müslüman Abazaların çoğunluğu Türkiye'ye göç ettiğinden yerlerine Gürcüler, Ruslar ve Ermeniler yerleştirildi.² Daha sonra başgösteren ayrılıkçı Abaza ayaklanmaları da, 1918-1921 arasında kurulan Gürcü cumhuriyeti tarafından bastırıldı ve bu cumhuriyetin sovyet yönetimine geçmesinden sonra, 1921 aralığında im-

2 Bkz. *l'Encyclopédie de l'Islam* (Brill, Leiden) içindeki "Abkhazes" maddesi; *Dictionnaire de Géopolitique* (Flammarion, Paris, 1993) içindeki "Abkhazie" maddesi.

zalan birlik antlaşmasıyla Abhazya'ya, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin parçası olmakta devam etmesine karşın, Sovyetler Birliği'ne bağlı bir cumhuriyet statüsü verildi.³ Ancak 1931'de bu statü kaldırılacak ve 1926'da kendi cumhuriyet nüfusunun yaklaşık % 20'sini oluşturan Abazalar, 1938'de Kiril alfabesinin –yakın zamanda dayatılmıştı– yerine Gürcü alfabesini kabul etmek zorunda kalacaklardı; 1945-46'da da Abazaca eğitim veren okullar kapatıldı, bu dilde yapılan radyo yayınına son verildi.⁴

Abazalar, cumhuriyetlerinin Sovyetler Birliği'nden ayrılması ve Rusya Federasyonu'na bağlanması için ilk kampanyalarını 1978'de başlattılar. Moskova bu isteği reddetti, ama bir yandan cumhuriyete daha geniş bir özerklik tanırken – bu sayede bir üniversite kurulacaktı– bir yandan da Abazaların kendi cumhuriyetlerinin siyasal yaşamında daha fazla söz sahibi olmalarına izin verdi. *Perestroyka* rüzgarları, eli sekiz komünistin 1988 Yazı'nda Sovyetler Birliği komünist Partisi'nin 19. konferansına, Gürcülerle ilgili şikâyetlerin sıralandığı bir mektup göndermesine yol açtı. 8 Mart 1989'da Abaza Forum'u, Abazaların en kalabalık oldukları Gudauta şehrinin varoşundaki Lihni köyünde 30.000 kişinin katıldığı bir gösteri düzenledi ve gösteriye katılanlar Abhazya'nın Birliğe bağlı bir devlet olmasını isteyen bir dilekçe imzaladılar.⁵ Bu tarihte Abazalar, 1989'de yapılan sovyet sayımına göre, 506.000 kişi olan özerk cumhuriyet nüfusunun % 17,8'ini oluşturuyorlardı; nüfusun geri kalanı içinde Gürcülerin oranı % 45,7, Ruslarinki % 16 ve Ermenilerinki % 15 idi.

Bu arada *perestroyka* rüzgarları Gürcistan'ın başkenti Tif-

3 Bkz. Elizabeth Fuller, "Abkhazia on the Brink of Civil War?", *RFE/RL Research Report*, 1/35, 4 Eylül 1992, s. 3

4 Bkz. Stephen F. Jones, "Glasnost, Perestroika and the Georgian Soviet Socialist Republic", *Armenian Review*, XLIII/2-3, Yaz/Güz 1990, s. 131.

5 Jones, a.g.e., s. 132 ve Elizabeth Fuller, "Georgia, Abkhazia, and Checheno-Ingushetia", *RFE/RL Research Report*, 7 Şubat 1992, s. 5.

lis'te de esmeye başladı. 1987 Ekimi'nde yedi eski muhalif, 19. yüzyıl ulusal hareketinin kahramanı olup bu gerekçeyle Gürcü kilisesi tarafından azizlik mertebesine yükseltilen İlia Şavşavadze'nin adını taşıyan, programı, "dil, din, yurt" ilkelerine dayanan bir dernek kurdular. Bir yandan hareketin hızla radikalleşmesi bir yandan da kişisel kavgalar, bahar aylarında hareket içinde bir parçalanmaya yol açmakta gecikmeyecek ve birisi, ünlü bir yazarın oğlu, muhalif entelektüel Zviad Gamsahurdia tarafından kurulan parti olmak üzere dört ayrı, bağımsızlık yanlısı, milliyetçi parti kurulacaktı. Bu milliyetçi patlama karşısında Gürcü Komünist Partisi (GKP), ancak bu yarışa katılıp hepsinden daha milliyetçi olduğunu iddia ederek ayakta kalabildi. 3 Kasım 1988'de kurumların Gürcüleştirilmesi amacıyla "Gürcü diliyle ilgili devlet programı"nı yürürlüğe koydu, 1989 Şubatı'nda da tarihî binaların korunması ve Gürcistan tarihinin tanıtılması ile ilgili iki program kabul etti.⁶

Abhazya'daki gelişmelerle ilgili haberler tam, ortamın kızııştığı bu sırada geldi. 5 Nisan'da Tiflis'teki başbakanlık binası önünde toplanan 10.000 gösterici, Abhazya'nın Gürcistan'dan ayrılmasını protesto etmek için açlık grevi başlattı. Ne var ki, atılan sloganlar giderek bağımsızlık isteği yönünde değişince, Parti politbürosu 7 Nisan'da güvenlik güçlerinin olaylara müdahale etmesine karar verdi. Ertesi gün, Moskova'dan yakılan ışık üzerine *perestroyka* döneminde ilk kez bir gösteri kanlı biçimde bastırıldı (yirmi ölü ve yüzlerce yaralı). Böylece, Gürcistan'ın bağımsızlık mücadelesinde geriye dönülmez bir adım atılmış oldu.

Ancak bağımsızlıktan yana görünen bu süreç, Moskova tarafından beşinci kol olarak kullanıldıklarına inanılan Gür-

6 Jones, a.g.e., s. 135-136, 142 ve Charles Urjewicz, "La Géorgie à la croisée des chemins: archaïsmes et modernité", *Hérodote*, no. 54-55, 4. trimestre, 1989, s. 201-202.

cü olmayan yerel topluluklar karşısında eritmeci bir politika da izliyordu. Bu yüzden ulusal kimlikler başkalarının ulusal kimliğini bastırarak ortaya konulmakta, dolayısıyla baskı altında tutulan topluluklardan, en az kendisinin kadar şiddetli bir tepki görmektedir.

Abhazya'nın başkenti Suhumi'de (Abazaca'da Suhum) gö-reli bir çoğunluğa sahip olan Gürcüler, Abazaların bağımsızlık isteğine karşı çıktılar. 1989 Temmuzunda Abhazya üniversitesini Tiflis üniversitesine bağlama yönünde alınan karar, iki tarafın birbirine karşı düzenlediği haftalarca süren gösterilerden sonra, 15 ve 16 Temmuz'da yirmi iki kişinin öldüğü, beş yüz kişinin yaralandığı bir silahlı çatışmaya yol açtı. Bunun üzerine Abaza yöneticileri, kuzey Kafkasya halklarına çağrıda bulundular. Aralarında 34.000 Müslüman Abaza da bulunan –sovyet istatistiklerinde Abhaz yerine Abaza olarak anılırlar– bu halklar, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyetlerde ve Kuban ile Zelençuk arasında, yani Kafkas dağlarının kuzeye bakan yamaçlarında, Abhazya'yı Rusya'dan ayıran sınırın hemen kuzeyinde yaşamaktaydılar.⁷ Böylece, 1989 Ağustosunda Abaza, Adige, Abhaz, Inguş, Kabard, Çerkes ve Çeçen halklarının temsilcileri, 1918 cumhuriyetine doğrudan bir gönderme ile Kafkasya Dağlı Halkları Meclisi adı verilen, Birinci Kongrelerini yaptılar. Kısa vadede SBKP'nin politikasını destekliyor görünse de, bu meclisin orta ve uzun vadede gerçekleştirmek istediği iki hedef vardı. Bunlar, önce, özerk bölge ve toprakların Birliğe bağlı cumhuriyetler statüsüne yükseltilmesi, sonra da, başkenti Suhumi olacak Kafkasya Federal Cumhuriyeti içinde bir araya gelmeleriydi.⁸ Bu şekilde Kuzey Kafkasya halk-

7 Bkz. *Dictionnaire Géopolitique* içinde "Caucase" maddesi ve Bernhard Geiger, Tibor Halasi-Kun, Aert N. Kuipers, Karl H. Menges, *Peoples and Languages of the Caucasus*, Mouton and co, La Haye, 1959, s. 17.

8 Fuller, "Georgia...", s. 5.

ları ile Abazalar arasındaki çıkar birliğinin süreklilik taşıyan iki ögesi yeniden gündeme geldi: Rusya'ya sadakat ve "Gürcü emperyalizmi" olarak tanımlanan politikaya muhalefet.

1990 Martı'nda Kuzey Osetya (Rusya Federasyonu'na bağlı bir özerk cumhuriyetti) ile Güney Osetya (Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlı bir özerk bölgeydi) temsilcileri de bu meclise kabul edildiler. Kuzey Kafkas halkları arasındaki Hint-Avrupa dili konuşan (İran kolu) tek halk ve çoğunluğu Hristiyan olan Osetler, Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarından dolanan yollar dışında Kafkasya sıradağlarını aşan tek geçit olan Daryal boğazını (Gürcücede Daryali) ellerinde bulundurdıkları için stratejik bir öneme sahiptiler. 6. yüzyılda bugünkü Kuzey Osetya Cumhuriyeti topraklarında yerleşen bir halk olan Alanların soyundan gelen Osetler, daha sonra, 18. yüzyıldan itibaren güneye doğru inmiş ve yüzyılın sonunda aynı yolu izleyerek geçitin kuzeyinde, bugün Kuzey Osetya Cumhuriyeti'nin başkenti olan Vladikavkaz (sovyet döneminde Ordjonikidze) kentini kuran Rusların en güvenilir müttefikleri olmuşlardı. Konumları, tarihleri ve dinleri nedeniyle Osetler, gerek çarlık gerekse Sovyet dönemlerinde Rusya'nın bölgedeki başlıca müşterileriydi. Bu sayede, 1918-1921'deki Gürcü bağımsızlığı sırasında Sovyetlerden yana tavır alan Güney Osetler, 1922'de Gürcistan bünyesinde özerk bir bölge statüsü kazanırlarken, 1924'te özerk bölge, 1936'da da özerk cumhuriyet statüsü kazanan Kuzey Osetler, doğu komşuları Çeçenler ve İnguşlar ile batı komşuları Balkarların topraklarından sürüldükleri 1944 döneminde topraklarına el koymanın ötesinde, İnguşların 1957'de geri dönmelerinden sonra, onlara topraklarının yalnız küçük bir bölümünü geri vererek kendi alanlarını genişlettiler.⁹

9 *Dictionnaire Géopolitique* içinde "Ossétie" maddesi ve Geiger ve d., a.g.e., s. 46-47, Fuller, "Georgia...", s. 3.

1989 Baharı'nda kurulan Oset Halk Cephesi (*Ademon Nıhas*) Gürcistan Komünist Partisi'nin aldığı milliyetçi önlemlerden ve 1979'da özerk bölge nüfusunun üçte ikisini oluşturan Osetlerin sayısında görülen gerilemeden telaşlanarak Gürcülerin öfkelerini üstüne çekme pahasına, Abaza hareketini desteklediğini açıkladı. Bu sırada Tiflis'te, Gürcü muhalefet partilerini haziran ayında bir Milliyetçi Cephe içinde birleştirecek olan kongrenin hazırlıkları sürmekteydi ve bu partilerden en radikal dördü –Zviad Gamsahurdia'nın partisi de bunlardan birisiydi– nisan olaylarının hemen ardından bir kamu güvenliği komitesi oluşturdular. “Uzlaşmazlar” diye bilinen bu grup, 1918'de Gürcistan Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümü olan 26 Mayıs'ta Osetlerle ilk çatışmaları başlattı.¹⁰

10 Kasım 1989'da bölgesel Oset Sovyeti, *Ademon Nıhas* militanlarıyla birlikte toplanarak Osetya'nın özerk bir cumhuriyet olması talebini ortaya attı. 23 Kasım'da “Uzlaşmazlar”ı destekleyenlerin doldurduğu –başı Gamsahurdia partizanları çekmekteydi– dört yüz kamyon Güney Osetya'nın başkenti Tshinvali'ye doğru yola çıktı. Güvenlik kuvvetleri (MVD) doğrudan bir çatışmayı önledilerse de, saldırılar izleyen aylarda da sürdü ve Osetler Gürcüleri “vahşet” uygulamakla suçladılar.

“Uzlaşmazlar” 13-15 Mart 1990'da bir Ulusal Forum topladılar. Ancak Forum ekim ayında yapılacak parlamento seçimleri ışığında muhalefet partilerini Ulusal bir Konvansiyon içinde birleşmeye çağırıp konvansiyona Abaza ve Oset Halk Cepheselerini de davet edince, Gamsahurdia taraftarları Yuvarlak Masa adı verilen ayrı bir grup kurarak Forum'dan ayrıldılar. Ortalığı kızıştırmaktan geri kalmayan Gürcü Yüksek Sovyeti de, ağustos ayında, Gürcistan'ın tümünde etkinlik göstermeyen siyasi partilere seçimlere katılmayı yasaklayan bir seçim yasası kabul etti. Ancak bu karar ne Yuvarlak

10 Jones, *a.g.e.*, s. 14, Fuller, “Georgia...”, s. 4.

Masa'nın % 57 oy alarak 31 Ekim 1990 seçimlerini kazanmasını ne de Abazalarla Osetlerin Tiflis'ten giderek uzaklaşmalarını önleyebildi. Sonunda Oset Halk Cephesi *Ademon Nıhas* ve Abaza Halk Cephesi *Aydgıllara*'nın etkisi altında kalan yerel sovyetler, cumhuriyetlerinin bağımsızlığını ilan ederek, bağımsız cumhuriyet olarak Sovyetler Birliği'ne katılma talebini gündeme getirdiler. Gerek Tiflis gerekse Moskova bu kararların geçerli olmadığını açıkladıysa da, Gamsahurdia taraftarlarının hakim olduğu yeni Gürcü parlamentosu aralık ayında Güney Osetya'nın özerklik statüsüne son vermeyi kararlaştırdı. Mihail Gorbaçev alman bu kararın anayasaya aykırı olduğu yolunda bir kararname çıkararak karşılık verdi ve Gürcü birliklerinin bölgeden çıkmalarını istedi. Tiflis ocak ayında bu karara uymayı reddedince Güney Osetya'da iç savaş başladı. Yüzlerce insan öldü, binlerce Oset Kuzey Osetya'ya sığındı.¹¹

Bu koşullarda Abazalar ve Osetler, 17 Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nin devamı konusunda yapılacak olan referandumu boykot etme yolunda Gürcü parlamentosunca alınan karara uymadılar. Abazya seçmenlerinin % 52,4'ü referanduma katıldı ve % 98,4 oranında "evet" oyu kullandı. Referandumdan hemen sonra, o sırada Rus parlamentosu başkanı olan ve Gorbaçev'e karşı bir mücadele başlatan Borıs Yeltsin, Vladikavkaz'ı, ardından da Gamsahurdia ile buluşmak üzere, Gürcistan'daki Kazbeği'ni ziyaret etti, böylece SSCB'nin hasmına destek verdi. Yeltsin ve Gamsahurdia, Rus ve Gürcü İçişleri bakanlıkları arasında bir ortak komisyon kurarak bölgedeki "yasadışı askerî birlikleri" silahsızlandırmayı amaçlayan bir protokol imzaladılar. Ancak Yeltsin'in Moskova'ya dönmesinin hemen ertesinde Rus parlamentosu Gürcistan'dan Oset özerkliğini tanımasını ve Tshinvali ablukasını kaldırmasını isteyen bir karar kabul et-

11 A.g.y.

ti. Böylece, ardında Moskova'daki siyasal güçlerin yeniden Kafkasya'ya dönmeyi beklerken bu ülkeyi kendi güç ilişkilerinde bir piyon olarak kullanma isteklerinin yer aldığı sezilen, uzun bir, alınan karardan yüzseksen derece dönme ve anlaşmaları kabul edilir edilmez bozma süreci başladı.

SSCB'nin dağılmasına kadar Yeltsin'in Kafkasya'daki komünist olmayan yöneticilere sağladığı destek, bölgedeki küçük halkların oyunlarını adamakıllı karmaşıklaştırmaktaydı. Öyle ki, Güney Osetya Sovyeti 1991 Mayıs'ında daha önce kabul edilmiş olan cumhuriyeti lağvedip, Rusya Federasyonu'na kabul edilme koşuluyla özerk bölgeyi yeniden kurma kararı almışken, kasım sonunda yeniden Rusya'ya bağlı bir cumhuriyet ilan etti. Moskova bu kararlardan fazla etkilenmiş görünmezken, Tiflis söz konusu kararları geçersiz sayma ve bölgedeki askerî varlığını sürdürme yolunu seçmişti. Abazalar ise, Rus ya da Sovyet yardımı almaktan umdu keserek, bir Kafkasya Federasyonu oluşturma düşüncesine sıcak bakıyorlardı. Ancak Çeçenistan'ın güçlü adamı Cevher Dudayev'in yükselişi ve Gamsahurdia ile iyi ilişkiler kurması buradaki durumu büsbütün karmaşıklaştırdı. 9 Nisan 1991'de ilan edilen Gürcistan bağımsızlığının ardından, 31 Mayıs'ta oyların % 87'sini alarak başkan seçilmesinden sonra Gamsahurdia'nın, Dudayev'le anlaşarak bir Kafkasya Milletler Topluluğu kurmayı düşündüğü anlaşıyor. Bunun en büyük avantajı, Gürcülerle ittifak yapan Dağlıların Abazalara sağladığı desteği zayıflatmak olacaktı. Ancak Kuzey Kafkas halklarının gözünde Gürcistan hâlâ emperyalist bir güçtü ve bu yüzden Abazalar kasım ayında Suhumi'de Kafkasya Dağlı halklarını bir araya getiren Üçüncü kongreyi toplama yoluna gittiler. Kongre Abhazya çevresinde bir Kafkasya Federasyonu kurulması kararı aldı.¹²

12 Bkz. Fuller, "Georgia...", s. 6 ve Charles Urzewicz, "De l'URSS à la CEI: le début ou la fin de la Russie", *Hérodote*, no. 61, 1. trimestre 1992, s. 42-43.

Bu sırada Gamsahurdia Gürcü siyasal sınıfının şimşeklerini üzerine çekmeye başlamış, buna karşılık Dudayev Çeçenistan'da tırmanışa geçmişti. Çeçen Sovyeti'nin 19 Ağustos Moskova darbesini mahkum etmekte ılımlı davranmasından yararlanan Çeçen Halkı Ulusal Kongresi yürütme kurulu, eylül ayında iktidarı ele geçirdi, ekim ayında Dudayev Çeçen Cumhuriyeti başkanı seçildi ve yeni cumhuriyet 2 Kasım'da bağımsızlığını ilan etti. Sovyetler Birliği'nden ayrılma yanlısı liderlere gösterdiği hoşgörüyü unutan Yeltsin Rusya Federasyonu'ndan ayrılan ilk devleti altetmek için birliklerini Çeçen başkenti Grozny'ye gönderdiğinde, Rus parlamentosu bu kararı iptal etmekte hiç gecikmeyecekti. Aynı şekilde Dudayev'i Abazaların başını çektiği Kuzey Kafkas halkları arasındaki kargaşayı dengeleyecek biri olarak gören Gamsahurdia da Moskova'ya karşı direnişinde onu destekledi.

Herkesin bağımsızlık peşinde koştuğu bu yıllarda Gürcistan'da yaşayan öbür azınlıklarla ilgili olarak çok fazla çatışma çıkmadı. Bunun bir nedeni söz konusu azınlıkların özerkliklerinin Moskova tarafından garanti altına alınmış olmaması ise, bir başka nedeni de, bu grupların Gürcistan'ın kuzey komşularıyla olan sorunlarını çözmek için desteğine, ya da en azından tarafsızlığına gerek duyduğu öbür iki Güney Kafkasya cumhuriyetine ait olmalarıydı.

Azeriler Gürcistan'ın Gardabani, Marneuli, Bolnisi ve Dmanisi yörelerinde çoğunlukta idi ve hepsi Tiflis'in güneyinde yer alan bu bölgeler, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki kara ve demiryollarını denetleyecek bir konumda bulunuyorlardı. Gürcü milliyetçiliğinin uyanmasıyla birlikte, Azerilerin eritmeye direndikleri yollu şikâyetler yükselmeye başladı ve 1987'nin ocak-şubat aylarında Svanetya dağlarındaki köyler çığ altında kalınca, Gürcülerle aynı etnik grubuna ait bir halktan olan 2000 Svan Azeri bölgelerine yerleştirildi. 1987 Ekimi'nde Gürcü bir kadına bir Azeri ta-

rafından tecavüz edilmesi üzerine Tiflis'te büyük bir gösteri düzenlendi ve 9 Nisan 1989'de Tiflis'te meydana gelen olayları izleyen genel kızışma ortamında her iki topluluk da silahlanmaya başladı. Aynı yılın 24 Haziran'ında 10.000 Azeri bölgesel özerklik istemek üzere bir gösteri düzenledi ve güvenlik güçleri (MVD) müdahale edinceye kadar bir dizi toplantı, suikast ve vurkaç olayı birbirini izledi. O günden sonra, göçe zorlanan Azerilerin topraklarını satın almak üzere Gürcüler tarafından çeşitli yurttaş dernekleri kuruldu.¹³

Ermenilerin çoğunlukta oldukları yerler ise, Türk sınırını bekleyen sovyet askerlerinin yığıldığı Ahıska ve Ahıl-kelek bölgeleridir. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1829'da fethettiği bu bölgeler sonradan Türkiye tarafından istenmiş ve 4 Haziran 1918'de Gürcistan Cumhuriyeti ile imzalanan Batum Antlaşması'yla geri alınmıştı. Aynı yıl Türklerin boşalttıkları bu bölgeleri Ermeniler de istemekteydiler. Ancak sonunda her iki bölge de 1919 Nisan ayında gerçekleşen İngiliz hakimliğiyle Gürcistan'a verildi.¹⁴ 1989 Kasımı'nda Ahılkelek Ermenileri "Javah" adlı bir siyasal hareket oluşturdular, fakat, sovyet döneminde müzeye dönüştürülen bir kilisenin kime ait olacağı konusunda 1990 Mayıs'ında patlak veren bir kavga dışında cemaatler arası ilişkiler bozulmadı.¹⁵

Ahıska bölgesinde ikinci dünya savaşına kadar başka bir etnik grup daha yaşamaktaydı: Mesketler. Türkçe konuşan Müslüman bir halk olan Mesketler, Türklerin 1918'deki iddialarının dayanağını oluşturmaktaydı. Almanların İkinci Dünya Savaşı sırasında başlattıkları pantürkçü propaganda, Mesketlerin 1944'te Özbekistan'a sürülmelerine yol açtı. Bu ülkede 1989 Haziranı'nda kıyıma uğrayan Mesket-

13 Jonas, *a.g.e.*, s. 132-133; Urjewicz, "Géorgie...", s. 202.

14 Bkz. Yerasimos, s. 345-346.

15 Jones, *a.g.e.*, s. 134.

ler, o tarihten beri topraklarına dönmeyi istiyorlar. 1990 Mayıs'ında Moskova'da toplanan bir Mesket kongresine ve "Vatan" adlı bir derneğin bu yönde çalışmasına karşın Gürcüler bu isteğe karşı koymakta devam ediyorlar.¹⁶

Son olarak, Müslüman Gürcülerin yaşadıkları özerk Acara cumhuriyeti, bir yandan her iktidar değişiminde Tiflis'e sadakatını yenileyerek bir rejimden diğerine kolayca geçmeyi beceren, bir yandan da Sarp sınır kapısının açılmasıyla birlikte Türkiye ile kârlı ticaret bağları kuran şefi Aslan Abaşidze'nin demir pençesi altında yaşamayı sürdürüyor.¹⁷

Ermeni-Azeri çatışması

Gürcü milliyetçiliği Gürcülere tâbi halklar ve Rus milliyetçilikleri arasında bir orta yol tutturup uçların ittifakını engellemeyen –tersine onu mümkün kılan– bir hiyerarşi oluşturmaktayken, Ermeni ve Azeri milliyetçilikleri, ikiz aynalardan yansıyan görüntüleri çağrıştırıyor – sanki, biri ötekine karşı çıkmadan varolamazmış gibi... Böyle olunca, çatışmanın Azerbaycan toprakları içinde yer alan, ama Ermenilerin yerleştikleri bir bölge –ki bu her iki taraf için de kabul edilemez bir durumdur– yani Dağlık Karabağ konusunda patlak vermesi çok doğaldır.

Ermenilerle Türkler –Azeriler Türklerin bir kolu olarak kabul edilmektedir– arasındaki bitmeyen trajedi bu tarihsel içiçelikten kaynaklanmaktadır. İktidar çoğunlukla Türklerin elinde olduğu için kaybeden taraf genellikle Ermeniler olmuş, ama zaman zaman onları destekleyen bir güce, Ruslara yaslanarak bu durumu kendi lehlerine çevirmiş-

16 A.g.y. ve Charles Urjewicz, "Pogroms en Ouzbékistan", *Hérodote*, no. 54-55, 4. trimestre, 989, s. 271-276.

17 Bkz. *Dictionnaire de Géopolitique* içinde "Adjarie" maddesi ve Tengiz Paçkoria, "l'Adjarie fera toujours partie de la Géorgie", *Nezavişimaya Gazeta*, 6 Ekim 1993; *Current Digest of the Post-Soviet Press* (CD), XLV/40, s. 31-32.

lerdir. Bu yüzden 11. yüzyılda Türklerin bölgeye geldikleri dönemin öncesine gidilmediği takdirde hangi dönemde hangi topraklarda “etnik bakımdan saf” bir halkın oturduğunu saptamaya çalışmak boş bir çabadır. Söylenilecek tek şey, Ermeni nüfusun 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında bugün Türkiye’ye ait olan topraklardan yavaş yavaş Rus Kafkasya’sına doğru kaymış olmasıdır. Bu oluşum, Doğu’da genellikle destekleyici bir gücün varlığına karşılık Batı’daki gücün giderek düşmanca bir tavra bürünmesiyle açıklanabilirse de, Ermenilerin Rus Kafkasya’sında yerleşmesiyle başlayan, bu topraklarda ilk kim yaşadı kavgası bu açıklamayla biteceğe benzemiyor.

1915-1917 yılları arasında Anadolu’nun doğusunda yaşayan Ermeni halkın kökünün kazınması sonucu 1918’de Ermeni Cumhuriyeti topraklarına 300.000 Ermeni göç etti; 1918 ile 1921 arasında yapılan uzun mücadelelerden sonra Nahçıvan’da kontrol Azerilerin, Zengezur’da ise (Nahçıvan ve Azerbaycan arasında kalan bugünkü Ermenistan’ın güneyi) Ermenilerin eline geçti ve Ermeni ve Azeri cumhuriyetlerinde yaşayan halkları olabildiğince türdeşleştirmek amacıyla her iki tarafta etnik temizlik eylemlerine girişildi. Dağlık Karabağ’da çok sayıda Ermeninin yaşıyor olması, etnik temizliği önledi ama, Azerilerin siyasi baskıları sonucu 1919’da İngilizler, daha sonra da Sovyetler devreye girerek, bölgenin özerk bir statüde de olsa Azerbaycan’ın vesayeti altında kalmasını sağladılar.¹⁸

Karabağ sorunu varlığını, sovyet rejiminde meydana gelen her görece liberalleşmede yeniden su yüzüne çıkarak sürdürdü. 1963’te –Kruşov dönemi– ve 1965’te Moskova’da

18 Tarafların farklı konumları için bkz. Gérard J. Libaridian (der.), *Dossier Karabagh, faits et documents sur la question du Haut-Karabagh 1918-1988*, Institut Zoryan, Paris, 1988; Patrick Donabédian, Claude Mutafian, Artsakh, *Histoire du Karabagh*, Paris, Sevig Press, 1991; Ramiz Orbaki, Aydın Gancalı, *Garabagh entre le passé et le futur*, Paris, 1991.

Karabağ'ın Ermeni yöneticileri tarafından Azerbaycan'ın "şoven politikasını" kınamak için dilekçeler verildi ve Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması istendi. Aynı talep 1966'da da Erivan tarafından yinelenildi, ama bir sonuç alınamadı.¹⁹ *Perestroyka*'nın başlamasıyla birlikte Ermeni aydınları insan hakları ya da çevre gibi davaları gündeme getirdilerse de, öncelik kazanan bir kez daha, Ermeni ulusal kimliğinin göstergesi olan eski ayrılıkçı dava oldu. Ermenistan Bilimler Akademisi 1987 Ağustosunda Gorbachev'e yüz binlerce kişinin imzasını taşıyan ve Karabağ ile Nahçıvan'ın -1979 sayımına göre bu bölgede 229.700 Azeriye karşılık 3.400 Ermeni yaşıyordu; oysa 1914'te bu sayılar sırasıyla 81.300 ve 53.700 idi- Ermenistan'a bağlanmasını isteyen bir çağrıda bulundu.²⁰ O sırada Gorbachev'in çevresindeki, *perestroyka*'nın öncülleri sayılan aydınlar arasında iktisatçı Abel Aganbegyan ve eski Bolşevik militan Anastas Mikoyan'ın oğlu Sergey Mikoyan gibi isimlerin bulunması Erivan'ın umutlarını artırıyordu. Aganbegyan'ın 1987'nin kasım ayında Batı Avrupa'ya yaptığı bir ziyaret sırasında bu ülkelerde yaşayan Ermenilerden gördüğü destek bu umudu pekiştirdi. 1987 Ekiminde Azeri Haydar Aliyev'in politbürodan uzaklaştırılması da umutları besleyen bir başka işaretti.

17 ve 18 Ekim'de Erivan'da çevreyi kirleten fabrikaların, bu arada Medzamor nükleer santralının kapatılması için gösteriler düzenlenmişti. İşte, Azerbaycan topraklarında, dolayısıyla Dağlık-Karabağ sınırlarının dışında, ama bölgenin hemen kuzeyinde yer alan Çardaklı köyünde çatışmalar olduğu haberi bu sırada alındı. Köyde yaşayan Ermeniler kolhoz başkanı olarak bir Azeri'nin atanma-

19 Donabédian, *a.g.e.*, s. 95-96.

20 A.g.y., s. 98 ve Libaridian, *a.g.e.*, s. 79-81'de 75.000 imza toplandığı söylenen metin yer almaktadır. Rakamlar için bkz. Claire Mouradian, "The Mountainous Karabagh Question: Inter-Ethnic Conflict or Decolonisation Crisis?", *Armenian Review*, XLIII/2-3, yaz/Güz 1990, s. 7.

sına karşı çıkmışlardı. Gösterilerde ekolojik sloganlar yerini Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a bağlanması yönündeki sloganlara bıraktı.²¹ Azerilerin isyancı köye karşı aldıkları cezalandırma önlemleri halk arasında heyecan yaratırken,²² Ermenistan'daki Azeri köylerine uygulanan baskılar Azerbaycan'a doğru bir göç başlattı. 25 Ocak, 18 ve 23 Şubat tarihlerinde üç dalga olarak göç eden 4.000 dolayında Azeri, geçici olarak Bakü'nün sanayi bölgesi Sumgait'e yerleştirildi.²³

18 Şubat'tan başlayarak Erivan'da yeniden çevreyle ilgili bir dizi gösteri yapılırken 20'sinde Dağlık-Karabağ Sovyeti, Azerbaycan ve Ermenistan sovyetlerinden, "bölgenin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne aktarılması konusunda olumlu bir adım atmalarının" istenmesi yolunda bir karar aldı. SSCB tarihinde bir başka örneği bulunmayan bu karar bir bomba etkisi yarattı. Bir kez daha, Erivan'da günlerce süren gösterilerde ayrılıkçı taleplerin savunulduğu görüldü. Batı ülkelerindeki Ermeniler arasında, toplam nüfusu üç milyon olan bir ülkede gösterilere bir milyon kişinin katıldığı yolunda söylentiler yayıldı. Erivan'da rejimin ilk muhalefet örgütü olan "Karabağ Komitesi" kuruldu ve komitenin iki temsilcisi Gorbaçev ile görüşmek üzere Moskova'ya gönderildi. Ermenilerin ruhani lideri katolikos da, aynı ayın 25'inde kaleme aldığı bir dilekçeyle Gorbaçev'e başvurdu. Gorbaçev, her zaman olduğu gibi kararsızdı ve zaman kazanmaya çalıştı. 23'ünde Parti'nin Karabağ ile ilgili, eski *nomenklatura*'ya mensup sekreterinin işine son verildi ve yerine derhal ken-

21 Asbarez gazetesi, 24 Ekim, zikr. Libarian, a.g.e., s. 81.

22 Bkz. Donabedian, a.g.e., s. 98-99 ve Mouradian, a.g.e., s. 15, kronolojide bazı çelişkiler vardır.

23 A. Younoussov, "Les pogroms en Arménie en 1988-89", *Express-Khronika*, no. 9, 26 Şubat 1991. Bu belgede ilk mültecilerin 1986-1987'de göç ettikleri belirtilmekte, ancak ayrıntı verilmemektedir.

dini davaya adanmış bir başkası seçildi. Gene de Erivan'daki gösteriler ayın 26'sına kadar sürdü. Bu tarihte Karabağ Komitesi temsilcilerini kabul eden Gorbaçev hem yatıştırıcı hem de umutlandırıcı olmak isteyen bir açıklama yaptı; ancak bu açıklamanın tek etkisi Ermenileri hayal kırıklığına uğratmak ve Azerileri endişelendirmek oldu.

Azeriler birden, kazanılmış bir hak olarak gördükleri bir konuda, uluslararası bir komplo ile karşı karşıya oldukları korkusuna kapıldılar. Gösteriler Karabağ'a da sıçradı ve burada şiddet olayları meydana geldi; Azerbaycan televizyonu iki Azeri'nin öldüğünü bildirdi. Bu ortamda yetkililerin bir an için kararsız ya da hoşgörölü davranmaları, korku, ırk düşmanlığı, yeni göçmenlerin çaresiz ve işsiz olmalarından kaynaklanan öç alma dürtüsü ve köksüzleşmiş köylülerin kent zenginliklerinden pay alma isteği gibi geleneksel tohumların yeşermesine ve ekonomik yıkımdan kötü etkilenmiş bir sanayi kenti olan Sumgait'te eski kıyım geleneğinin yeniden su yüzüne çıkmasına fırsat verebilirdi. Nitekim olan oldu; 27-29 Şubat'ta meydana gelen Ermenilerin mallarına saldırı, yağma, tecavüz, çatışma gibi olaylarda resmî rakamlara göre 26'sı Ermeni, 6'sı Azeri olmak üzere 32 kişi öldü.²⁴ Fakat Ermenilerin gözünde ezeli Türk barbarlığının yeni bir kanıtı oluşturan ve bundan böyle Türklerin kesin olarak mahkum edilmelerine yol açan olaylar sayısal olarak bu kadar "gülünç" bir bilançoyla sonuçlanamazdı.²⁵ Sovyet yönetiminden sonra iş başına gelen yetkililer bu sayılarda bir düzeltme yapmadılarsa da, Ermeni yazarlar ölü sayısını en az on katı olarak vermekte ağız birliği yaptılar.²⁶ Sonradan olacakların yanında pek de önemli

24 29 Mart 1988 tarihli TASS Ajansı bülteninde Libaridian'ın sözünü ettiği anket değerlendirilmektedir, bkz. *a.g.e.*, s. 111.

25 Terim Donabedian'a aittir. Bkz., *a.g.e.*, s. 100.

26 Taline Ter Minassian ("Les développements du drame en Arménie", *Hérodote*, no. 54-55, 4. trimestre, 1989, s. 253) "350'den fazla olması mümkündür" ifadesini kullanmakta; Claire Mouradian (*a.g.e.*, s. 16) ise "birkaç yüz" demektedir.

görünmeyen Sumgait olayları, iki topluluk arasındaki uçurumu derinleştirerek yeniden Birinci Dünya Savaşı ertesindeki boyuta ulaştırdı, yeniden mutlaklaştırılan cellat ve kurban figürleri her iki topluluğun ve dünya kamuoyunun önüne yem olarak atıldı. İki tarafta da artık sadece düşmana aman vermemekten dem vuruluyordu.

Bundan böyle ulaşılmaya çalışılan iki hedef ortaya çıktı: Azerbaycan'da kalan Ermenilerle –Dağlık Karabağ dışındaki– Ermenistan'da kalan Azerilerin etnik temizliğe tâbi tutulması ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılmasına da mutlaka Azerbaycan'dan ayrılması. Her iki tarafta da kabaca 200.000 kişiyi etkileyen etnik temizlik operasyonları,²⁷ Ermenistan'da daha sistemli ve zamana yayılmış biçimde yürütülürken, Azerbaycan'da ara ara patlak veren şiddet eylemleriyle (Bakü 1988, Gence Kasım 1988, Bakü 1990) gerçekleştirildi. Bununla birlikte, Azerbaycan Göçmenler Derneği, doğrudan ya da dolaylı olarak göç kurbanı olan kişilerin sayısını 214 (127'si şiddete maruz kalma sonucu ölmüştü) olarak vermekte ve bu olayların % 87'sinin 1988'de meydana geldiğini bildirmektedir.²⁸

23 Mart 1988'de SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması talebini reddetti, fakat sosyal ve kültürel alanda reformlar yapılmasını öngördü.²⁹ Ertesi gün, önde gelen geleneksel Ermeni partisinin devamı ve Ermenistan dışındaki Ermeniler arasında en etkili parti olan Taşnak Devrimci Ermeni Federasyonu Bürosu'ndan yapılan açıklamada; “Çiğnenen haklar geri verilmediği sürece uluslar arasında ne barış ne de içten bir işbirliği olabilir,”³⁰

27 Donabedian (a.g.e., s. 106) 180.000 “Türk” ve 250.000 Ermeni'den söz ederken, Younoussov (a.g.e., s. 2) 200.000 Azeri'den söz etmektedir.

28 Younoussov, a.g.e., s. 3 ve ölenlerin adlarını, doğum yerlerini, ölüm yıllarını, ölüm nedenlerini gösteren, teksir edilmiş, Fransa'da dağıtılan liste.

29 Donabedian, a.g.e., s. 101 ve kararın metni için s. 126.

30 Metnin tamamı için bkz. Libaridian, a.g.e., s. 125-127.

denilerek köprüler atılmakta, mücadele öne çıkarılmaktaydı. Bundan böyle Taşnak Partisi Karabağ sorununu sahiplenenecekti. Erivan'daki Karabağ Komitesi de giderek radikalleşmekteydi ve ayın 26'sı için başkenti "ölü kent" ilan etti. Arada, 25'inde Ermenistan'ın Ararat bölgesinde yer alan dört Azeri köyüne –bunlardan biri de, Erivan ile Azerilere ait Nahçıvan arasında kalan Vedi idi– saldırılar düzenlendi ve yüzden fazla ev yakıldı.³¹

Haziranda gerilim daha da arttı. 7'sinde Erivan ile Türkiye sınırı arasındaki Masis kentinde Azerilere ait seksen altı ev yıkıldı. 13'ünde Bakü'de düzenlenen gösterilerde Ermenilere gözdağı verildi. 15'inde Ermenistan Sovyeti oybirliğiyle Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yolunda bir karar aldı; iki gün sonra Azerbaycan Sovyeti bu kararı tanımadığını bildirecekti. 20'sinde Ararat bölgesindeki beş Azeri köyü daha boşaltıldı. 28'inde Moskova'da toplanan SBKP 19. Konferansı'nda Gorbaçev sınır değişiklikleri yapılmasının söz konusu olmadığını açıkladı. Bu kararı kınamak üzere Ermenistan'da genel greve gidildi ve Zvartnots havaalanının işgali sırasında bir kişi öldü. Bu arada Azeriler Laçın koridorundan Karabağ'a yardım gönderilmesini önlemeye çalışıyorlardı ve bu yüzden bazı çatışmalar çıktı.³²

Görünen o ki, Ermeniler Karabağ konusunda gerçekleşen olağanüstü seferberlikten –olan bitenin yankısını abartarak yeniden Ermenistan'a ileten Ermenistan dışındaki Ermenilerin seferberliği de buna eklenmelidir– sovyet iktidarını yavaş yavaş soyutlayıp safdışı bırakmak için yararlanırlarken, bir yandan da siyasi ve askeri mücadele için hazırlık yapmakta; buna karşılık Azeri yönetimi Moskova'nın duraganlık eğilimi ve sadakatına güvenerek *status quo*'yu korumaya çalışmaktaydı. Ancak bu politikayı benimsemek-

31 Younoussov, *a.g.e.*, s. 4.

32 A.g.y., s. 4-5 ve Donabedian, *a.g.e.*, s. 102.

le Azeriler, en temel veriyi, komünist iktidarın sona ermekte olduğu gerçeğini gözardı ettikleri için olabilecek en büyük hatayı yaptılar. Bununla birlikte, ilk olaylar Bakü'nün haklı olduğunu gösteren bir yönde gelişti; çünkü Dağlık Karabağ Sovyeti'nin 12 Temmuz'da tek taraflı olarak aldığı Azerbaycan'dan ayrılma kararının ardından ayın 18'inde Moskova'da toplanan Sovyet Yüksek Presidyumu, *status quo*'nun korunmasına karar verdi.

İşte bu koşullar altında ve 165.000 Azeri mültecinin Bakü'ye yığıldığı ağustos ayında siyasi iktidarın hiçbir şey yapmayışma tepki olarak Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu.³³ SSCB'de yaşayan bütün öbür halkların kurdukları halk cepheleri gibi karmakarışık bir bileşimi olan bu cephe, kurulduğu ilk günden başlayarak her tür belirsizlik ve aşırılığa açık olan Karabağ sorununun tutsağı olacaktı. Burada dikkati çeken nokta, her ikisi de sovyet rejiminden kurtulma ve Rus sömürgeciliğine son verme adına kurulan Ermeni ve Azeri muhalefet hareketlerinin, bir an bile bu alanda işbirliği yapmayı düşünmedikleri gibi, gerek muhalefette gerekse iktidarda oldukları dönemlerde yalnız hasım tarafı karalamakla uğraşmış olmalarıdır.

Bu arada etnik temizlik sürmekte hatta giderek ağırlaşmaktadır. Azeriler Gence ile Dağlık Karabağ sınırı arasında yer alan, doğrudan Azerbaycan yönetimine bağlı ve nüfus çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu bölgelere saldırırlar. Ardından 21 Kasım'da sıra, sürgüne gönderilen 40.000 Ermeni'nin yaşadığı Gence'ye (eski Kirovabad) gelir.³⁴ Buna tepki olarak Ermeniler 27'sinden itibaren topraklarındaki bütün Azerilerin sınır dışı edilmesi kararını uygulamaya koyarlar.³⁵ 2 Aralık'ta

33 Tadeuzs Swietochowski, "Azerbaijan: Between Ethnic Conflict and Irredentism", *Armenian Review*, XLIII/2-3, Yaz/Güz 1990, s. 43-44.

34 Donabedian, *a.g.e.*, s. 103.

35 Younoussov, *a.g.e.*, s. 6-7.

Karabağ Komitesi, 120.000 Ermeni'nin Azerbaycan'dan ayrılmasına karşılık 80.000 Azeri'nin de Ermenistan'ı terk ettiği yolunda bir açıklama yapar.³⁶ Tabii her iki taraf da, mültecilerin kendi istekleriyle yerlerinden ayrıldıklarını ileri sürmektedir; ancak, önlenemez gelişmeyi görerek pazarlık yoluyla nüfus değişimine giden birkaç köy bir yana bırakılırsa, kullanılan "kendi isteğiyle" ifadesini değerlendirmek hiç de kolay değildir.

7 Aralık'ta Ermenistan'daki Spitak'ta meydana gelen deprem gibi doğal afetler, kısa bir süre için insanların neden olduğu felaketleri askıya alırsa da,³⁷ siyasi gelişmeyi hızlandırmaktan geri kalmaz. Facianın yol açtığı şaşkınlıktan yararlanan Moskova, 10 Aralık ile 7 Ocak arasında Karabağ Komitesi'nin on bir üyesini tutuklatır ve 12 Ocak'ta da Dağlık Karabağ yönetimine doğrudan el koymaya karar verir. Bu kararlar bir yandan bölge, Bakü'nün kontrolünden çıkarken, bir yandan da ağırlığını giderek ayrılık yönünde koymaya başlamış olan yerel örgütler etkisiz hale gelir.

1989'un ilk yarısında heyecan biraz yatışmış görünmektedir. 31 Mayıs'ta Karabağ Komitesi üyeleri serbest bırakılır ve Erivan'a dönerler. Haziranda Komite içinden yeni bir örgüt doğar: Ünlü dilbilimci Levon Ter Petrosyan'ın önde gelen şahsiyetlerinden biri olduğu Ermeni Ulusal Hareketi (*Hayots Hamazgayin Şarcum*, (EUH)). Aynı günlerde Bakü'de de Azerbaycan Halk Cephesi'nin (AHC) kurulmasıyla sonuçlanan kongre toplanmaktadır. Son olarak 16 Ağustos'ta, ocak ayında varlığına son verilen Karabağ Sovyeti'nin Ermeni üyeleri Taşnak Partisi'nin egemen olduğu bir Ulusal Konsey şeklinde örgütlenerek bölgenin kaderini belirleme yo-

36 Donabedian, *a.g.e.*, s. 104.

37 Ermeniler arasında bu depremin Ruslar ya da Türkler tarafından yer altında yapılan bir nükleer patlama sonucunda meydana geldiği ve bazı Azerilerin düşmanlarının tanrının gazabına uğramasından büyük sevinç duydukları yolu rivayetler de unutulmamalıdır.

lunda ağırlıklarını koymaya başlarlar. Bu tarihten sonra, gerek olayların gerekse dışarıdaki Ermenilerin etkisiyle kaderleri ortak olsa da, Erivan ile Stepanakert (Dağlık Karabağ'ın başkenti) bölgenin geleceği ve uygulanması gereken politikalar konusunda aynı görüşleri paylaşmayacaklardır.

Ulusal Konsey, *fedayi* (milis) grupları kurma yoluna gider. Azeriler ise aynı şeyi yapmakla birlikte, daha çok Karabağ'a uygulanan ablukadan medet ummaktadır. 28 Kasım'da Moskova, doğrudan yönetimin başarılı olamadığını itiraf ederek bu yönetimi lağveder, yerine askerî bir rejim kurulur. Moskova'daki komünist iktidarın durumu kontrol etme yönündeki son çabaları, ordunun yardımıyla kontrolü ele geçirmeyi uman Bakü'yü haklı çıkarmış görünmektedir. Ancak artık geç kalınmıştır ve her tür baskı denemesi durumu içinden çıkılmaz hale getirmekten başka bir işe yaramayacaktır.

1 Aralık'ta Ermenistan parlamentosu Karabağ'ın Ermenistan ile birleştğini ilan eder ve 9 Ocak 1990'da her iki birimi kapsayan tek bir bütçe onaylar. İki gün sonra Azeriler, Karabağ'ın kuzey sınırı ile Gence arasındaki Hanlar ve Şaumiyanovsk bölgelerinde yer alan Ermeni köylerine saldırırlar.³⁸ Aynı gün, daha önce 31 Aralık ile 10 Ocak arasında Nahçıvan-İran sınırındaki dikenli telleri ve sınır direklerini sökerek gücünü kanıtlamış olan AHC, Bakü'de bir gösteri düzenleyerek Dağlık Karabağ sorununu çözmekten aciz hükümetin istifasını ister ve Stepanakert'e yürüme tehdidini savurur.³⁹ İki gün içinde ortalık kızışır: Şaumiyanovsk çatışmalarında iki tarafın elinde de zırhlı araçlar ve helikopterler bulunduğu görülürken, takviye güç olarak gönderilen askerlerden bazıları rehin alınır, bazıları öldürülür, Aze-

38 Donabedian, *a.g.e.*, s. 105, Mouradian, *a.g.e.*, s. 28 ve 113 Ocak 1990 tarihli *Pravda* (CD, XLII/2, s. 10).

39 *Izvestia*, 12 Ocak 1990 (*a.g.y.*).

riler Gence'deki silah depolarına saldırırlar ve Bakü'de yapılan gösteriler Ermenilere karşı yeni bir kıyıma dönüşür.⁴⁰ 16 Ocak tarihli *Izvestia*'da 27'si Ermeni, 9'u Azeri, 2'si güvenlik güçlerinden olmak üzere 56 ölü, 156 yaralı olduğu ve binlerce Ermeninin uçak ya da gemilerle Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Krasnovodsk'a taşındığı yazılıdır. Ne gariptir ki, Sumgait kurbanlarının sayısının olduğundan az gösterildiği konusunda ısrar eden Ermeni yazarlardan hiçbirisi, yalnız resmî kaynaklara göre ölü sayısı bakımından değil, aynı zamanda kentteki Ermeni topluluğunun büyük bölümünün köklerinden koparılması ve bunun yol açacağı siyasal sonuçlar bakımından çok daha önemli olan Bakü olaylarından tek satırla olsun söz etmemektedir. Buna karşılık AHC'ne yakın Azeriler, Türkiye'deki basının da desteğiyle Moskova'yı 19 Ocak askerî müdahalesine zemin hazırlamak için olayları kışkırtmakla suçlarlar.⁴¹ Askerî müdahale ve uygulamaya konan sıkıyönetim, 19 ve 20 Ocak'ta Bakü'de 170 kişinin ölümüne yol açacaktır.

Olayların şoku altında EUH'nden Ermenilerle AHC'den Azeriler Baluk ülkeleri Cephesi'nin inisiyatifıyla Riga'da görüşmeyi kabul ederler. 3 Şubat'ta yapılan bu ilk ve tek ikili görüşmede Ermeniler kendi kaderini belirleme hakkını savunurken, Azeriler sınırların korunması ilkesini öne çıkarırlar ve görüşmeler bu aşamada noktalanır. Bundan böyle silahlanma yarışı başlayacaktır. Ermeniler bu amaçla Rus kışlalarına saldırma yoluna gider ve Taşnak Partisi'nin şubeleri aracılığıyla özellikle Beyrut üzerinden⁴² silah alırken,

40 *Izvestia*, 15 Ocak 1990 (a.g.y.).

41 *Izvestia*, 19 Ocak 1990 (a.g.y.).

42 Rus ordusunun çalınan malzemeyi geri alma çabaları sırasında bir Ermeni işçinin ölümüyle ilgili olarak bkz. *Izvestia*, 1 Şubat (CD, XLII/5, s. 8); 23 kişinin ölümüyle sonuçlanan askerî malzemeye el koyma çabarıyla ilgili olarak bkz. *Izvestia*, 28 ve 29 Mayıs (CD, XLII/12, s. 78); çalınan malzemeyi 2 tank, 4 askerî araç, 11 zırhlı araç, 1 havan topu, 1 uçak-savar top, ve 1291 silah olarak veren sovyet savunma bakan yardımcısı V. Varennikov ile yapılan görüşme için bkz.

Azeriler Rus ordusuna ve Karabağ ile Ermenistan konusunda uygulamaya konulan ablukaya bel bağlamış görünmektedirler. Gerçekten, Rus ordusu Karabağ'da Bakü yetkilileri adına baskı uygulamış gibi görünüyor. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ikinci sekreteri 27 Haziran'da Stepanakert'te yaptığı bir açıklamada, yıl başından beri 43 yerde 67 operasyon düzenlendiğini ve bu operasyonlarda 1.200 tüfek ve 350 kg. patlayıcıya el konulduğunu bildirmiştir.⁴³ Ancak bu operasyonlar, Karabağlıların ne örgütlenmesini ne de mücadeleciliğini kırmaya yetmediğinden, artık saldırılarını doğrudan Rus askerlerine yöneltmeye başlarlar. Dağlık Karabağ'da 1990'da on iki, 1991'in ilk aylarında da on dört Rus askeri öldürülür.⁴⁴ 1990 Ağustosunda Ermenistan Yüksek Sovyeti başkanlığına seçilen Levon Ter Petrosyan, diyalog, uzlaşma ve Ermeni güçlerinin silahsızlandırılmasından dem vurmaktadır,⁴⁵ fakat durum artık onun kontrolünden çıkarak kendi mantığını izlemeye başlamıştır.

1991 Haziranı'nda Karabağ çatışmasında ölenlerin sayısı 816 olarak tahmin edilmektedir. Rus ordusunun 30 Nisan ile 17 Mayıs arasında yürüttüğü son büyük operasyon sırasında 413 kişi tutuklanır ve Karabağ'ın güneyindeki Gadrut bölgesinde yer alan 23 köyün halkı, Ermenistan'daki Goris'e sürülür.⁴⁶ Fakat kısa bir süre sonra Moskova'da yapılan 19 Ağustos darbésinin başarısız kalması olayların yönünü değiştire-

Izvestia, 22 Mayıs (a.g.y., s. 10-11) ve Claude-Marie Vadrot'nun 21 Ocak 1990 tarihli *Journal du Dimanche*'ta dış yardım konusunda çıkan yazısı.

43 *Izvestia*, 28 Haziran 1990 (CD, XLII/26, s. 18).

44 *Izvestia*, 5 Şubat 1991 (CD, XLIII/6, s. 16) ve *Izvestia*, 8 Mayıs 1991'de yer alan Gorbaçev'in Paris'te yaptığı 6 Mayıs tarihli basın toplantısı.

45 *Izvestia*, 9 Ağustos ve 9 Ekim 1990 (CD, XLII/32, s. 19-20 ve XLII/41, s. 24-25) sayılarında yer alan görüşmeler.

46 *Izvestia*, 21 Mayıs 1991 (CD, XLIII/20, s. 27-28) ve *Pravda*, 26 Haziran 1991 (CD, XLIII/26, s. 7-8). Ayrıca bkz. Elizabet Fuller, "The Transcaucasus: Real independance remains elusive", *RFE/RL Research Report*, 3 Ocak 1992, s. 49. Burada bu operasyonlar sırasında altmış kadar kişinin öldüğü yazılmaktadır.

cektir. Karabağ, Gorbaçev ile Yeltsin arasındaki iktidar mücadelesinin son aşamasında gündemin başlıca konularından birisi olur. 3 Eylül'de Stepanakert'te, Azeri Şaumiyanovsk bölgesi temsilcileri ile birlikte toplanan Karabağ Ulusal Konseyi, bu iki bölgeyi içine alan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni ilan eder.⁴⁷ Öte yandan Yeltsin dikkatleri üzerinde toplayacak bir girişimin peşindedir. Kazakistan parlamentosu başkanı Nursultan Nazarbayev ile birlikte Bakü, Erivan ve Stepanakert'e yaptığı bir ziyaretin ardından, Ter Petrosyan ve Azerbaycan devlet başkanı Ayaz Mütalibov'u, Jeleznovodsk termal istasyonuna çağırarak bir ateşkes imzalamalarını sağlar. Ne var ki, bu, daha sonra yapılacak, ölü doğmuş bir dizi ateşkes için de söz konusu olduğu gibi, Azerilerin direktmesinden dolayı, Dağlık Karabağ'daki fiili otoriteleri anlaşılmaya taraf olarak katmadığı için –onayları alınmadan imzalanan anlaşmaya saygı göstermemeleri sonucunu doğurduğundan– hatalı ve başarısız kalmaya mahkum bir anlaşmaydı. 24 Eylül'de imzalanan anlaşmadan on beş gün sonra Ermenistan içişleri bakanı, Dağlık Karabağ'da on altı Ermeni ve yirmi Azeri'nin öldürüldüğünü bildiriyordu.⁴⁸

Bir ay sonra başkan Muttalibov ile Ter Petrosyan'ı bir araya getirme sırası Gorbaçev'e geldi. Mütalibov 8 Eylül'de, Ter Petrosyan ise, 21 Eylül'de yapılan ve oy kullananların % 99,4'ünün bağımsızlıktan yana görüş belirttiği referandumdan sonra, 16 Ekim'de başkan seçilmişlerdi. Ermenilerin, iki cumhuriyet arasında güvenlik güçleri tarafından korunacak 10 kilometrelik bir tampon bölge kurulması önerisini, Ermenistan'ın Karabağ'a malzeme ve asker yardımı yapmasını önleyeceği için reddetmeleri yüzünden bu görüşme de başarısızlıkla sonuçlandı.⁴⁹ 20 Kasım'da Karabağ'ın doğu-

47 *Pravda*, 4 Eylül 1991 (CD, XLIII/36, s. 37).

48 *Izvestia*, 8 Ekim 1991 (CD, XLIII/40, s. 29).

49 *Izvestia*, 13 Kasım 1991 (CD, XLIII/46, s. 24).

sundaki Martuni bölgesinde düşen helikopterde, aralarında Karabağ'ın askerî ve idari yöneticisi, Rusların KGB şefinin, Azerbaycan savcısının, Rus ve Kazak bakanlık temsilcilerinin bulunduğu hepsi resmî görevli yirmi iki kişinin ölmesiyle birlikte barış konusundaki son umutlar da söndü.⁵⁰ Helikopterin bir kaza sonucu düşüp düşmediği hiçbir zaman öğrenilmediği için, herkes kendi yorumunu doğru kabul etmekte serbestti. 26 Kasım'da Azerbaycan Yüksek Sovyeti Dağlık Karabağ'ın özerkliğine son verdi ve Stepanakert'in adını eski adı olan Hankenti şeklinde değiştirdi. 8 Aralık'ta "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin Ermeni nüfusu tarafından düzenlenen referandumda, oy verenlerin % 99'u bağımsızlık için "evet" dediler ve 12'sinde Karabağ yöneticileri yeni kurulmuş olan BDT'ye (Bağımsız Devletler Topluluğu) katılma kararı aldılar.⁵¹ 24 Aralık'ta bölgedeki Rus ordularının kumandanı, SSCB'nin ortadan kalkmasının doğurduğu hukuki boşluk nedeniyle bölgeyi derhal boşaltmaya karar verdi. Ertesi gün 600 silahlı Ermeni Stepanakert'teki askerî merkezlere saldırarak, silah ve zırhlı araçlara el koydu.⁵²

Askerî planda kritik bir önem taşıyan bu yılın sonunda, Rus birliklerinin baskısının arttığı bahar ayları bir yana bırakılırsa, gerek Dağlık Karabağ Ermeni güçlerinin gerekse Ermenistan güçlerinin Azerbaycan güçlerine göre daha iyi örgütlendikleri, daha mücadeleci ve daha kararlı oldukları görülmektedir. Öte yandan Ermenistan'daki çeşitli örgütlere bağlı bir dizi yarı-askerî kuruluşun yanı sıra Taşnak Partisi'nin, savaşmak üzere Ermenistan'dan pek çok kişinin Karabağ'a geçmesini sağladığı biliniyor.⁵³ Azerbaycan cep-

50 *Izvestia*, 21 Kasım 1991 (CD, XLIII/47, s. 26).

51 Elizabeth Fuller, "The Transcaucasus Republics", *RFE/RL Research Report*, 14 Şubat 1992, s. 16.

52 *Izvestia*, 25 ve *Pravda*, 26 Aralık 1991 (CD, XLIII/52, s. 25).

53 *Reuter*'in 14 Kasım 1991'de yayımladığı rapor ve *The European gazetesinin* 27 Şubat 1992 tarihli haberi; zikr. Elizabeth Fuller, "Paramilitary Forces Domi-

hesine gelince; ekim ayından itibaren gündeme gelen ulusal bir ordu kurma çabası yıl sonunda hâlâ gerçekleşebilmiş değildi ve oldukça iyi techiz edilmiş olmasına rağmen polisin ancak Rus birliklerinin gölgesinde başarılı olabildiği ortaya çıkmıştı. Siyasi planda ise, son dakikaya kadar çözümün Moskova'dan gelmesini bekleyen Bakü'deki komünist yöneticiler için durum son derece kötüydü ve bu durumun yol açtığı genel moral çöküntüsü zaman zaman öfke krizleri şeklinde ortaya çıkıyor, bu da, hasım tarafca ustaca kullanılarak uluslararası kamuoyunda Azerbaycan'ın imajını lekeliyordu.

İki ülkenin de tümüyle Karabağ çatışmasıyla uğraşıyor olmaları, etnik çatışma potansiyeli taşıyan öbür sorunların göz ardı edilmesine yol açtı; ama bu var olmadıkları anlamına gelmiyordu. Bu sorunlardan ilki, Sünni mezhepten bir Müslüman Kafkas halkı olan Lezgileri, Şii Azerilerle karşı karşıya getirmektedir. Lezgiler, Rusya Federasyonu'na özerk cumhuriyet olarak dahil olan Dağıstan ile Azerbaycan arasında, Hazar Denizi kıyılarında yerleşmişlerdi. 1989 sayımında Dağıstan'da 204.370, Azerbaycan'da ise 174.100 Lezginin yaşadığı saptanmıştı. Bu halkın komşu ülkeler tarafından eritilmesini protesto eden resmî olmayan ilk örgüt 1965'te kurulmuş, 1990 Temmuzunda ise merkezî Dağıstan'da olan Lezgi demokratik hareketi, *Sadval* (birlik) doğmuştu. 1991 Aralık ayında, tam da Rusya ile Azerbaycan arasında yeni ve Lezgi topraklarını ikiye bölen bir sınır oluştuğu sırada toplanan Lezgi Ulusal Kongresi, bağımsız bir Lezgistan kurulması talebini ortaya attı.⁵⁴

Sayısal bakımdan daha az, fakat stratejik bakımdan çok daha önemli ikinci çatışma, Ermenistan ile bu cumhuriye-

nate Fighting in Transcaucasus", *RFE/RL Research Report*, 11/25, s. 74 ve Pavel Felgengauer'in *Nezavisimaya Gazeta*, 21 Şubat 1992'deki makalesi (CD, XLIV/8, s. 10-11).

54 Bkz. Elizabeth Fuller, "Caucasus, The Lezgin Campaign for Autonomy", *RFE/RL Research Report*, 1/41, 16 Ekim 1992, s. 30-32.

ti Dağlık Karabağ'dan ayıran Azerbaycan koridorunun iki yanında, yani Kelbecer, Laçın ve Kubatlı bölgelerinde yaşayan Kürtlerle ilgilidir. Bu yörede 1923-1929 arasında özerk bir Kürt bölgesi vardı, ancak 1937'de Türkiye'nin sınıra yakın bölgelerinde başgösteren Kürt ayaklanmalarıyla bağlantılı olarak Kürtlerin çoğunluğu Orta Asya'ya sürülmüştü. 1989 sayımına göre Ermenistan'da 56.028, Azerbaycan'da 12.221 Kürt yaşamaktaydı. Başka kaynaklar ise aynı tarihlerde Azerbaycan koridorunda 120.000 dolayında Kürt yaşadığını, bunlardan 70.000 kadarının Karabağ'ı Ermenistan'a birleştiren en kısa yol üzerinde yer alan Laçın kentinde yoğunlaştığını ileri sürmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla çatışma durumundaki iki cumhuriyetin, Kürtleri, ortak İslamiyet ya da Türklerle karşı beslenen ortak husumet duygularından hareketle kendi davalarına kazanmakta çıkarları olduğu söylenebilir. Öte yandan sovyet yönelimli Kürtler, 1990'da Kürt Komitesi *Yakbun*'u (birlik) kurarak SSCB'de Kürt davasını gündeme getirmeye çalıştılar.

Kafkasya'da bağımsız cumhuriyetlerin kuruluş dönemi-ne, beklenenin tersine, çözülme durumundaki merkezî iktidara karşı verilen bir mücadeleden çok, bölge içi ya da bölgeler arası çatışmalar damgasını vurdu. İç ve dış kamuoyunun gözünde, Erivan'ın Zvarthnots havaalanında 5 Temmuz 1988'de ölen bir kişi, Tiflis'te 9 Nisan 1989'da ölen dokuz kişi ve Bakü'de 19-20 Ocak 1990'da ölen yüz yetmiş kişinin Rus müdahalesine kurban gitmiş olmaları simgesel bakımdan önemli olmakla birlikte, bu kayıplar etnik çatışmalar ya da ayrılıkçılık uğruna ölenlerden çok daha az sayıdadır ve yeni ulusal kimliklerin oluşumunda, etnik çatışmalar, Rus ya da sovyet emperyalizmine karşı ve-

55 *Frankfurter Rundschau*, 23 Mart 1988 ve AFP, 19 Mayıs 1992, zikr. Elizabeth Fuller, "Kurdish Demands for Authonomy Complicate Karabakh Equation", *RFE/RL Research Report*, 1/23, 5 Haziran 1992, s. 12.

rilen mücadeleden çok daha belirleyici olmuştur. Öte yandan Moskova bu dönemde, bölgede varlığını ne pahasına olursa olsun sürdürme yanlısı olmaktan çok, söz konusu ülkeleri ve olayları kendi iç çatışmalarında kullanma eğiliminde görünmüştür. Örneğin, SSCB'nin dağılmasından hemen önceki dönemde Boris Yeltsin ve onu destekleyen güçler, Mihail Gorbaçev'in temsil ettiği eski düzene sadık güçlerden çok, merkezkaç güçlere destek vermiş görünüyolar. 1992'den sonra kurulan yeni Rus iktidarı, iç bölünmelerine karşın, Kafkasya cumhuriyetlerindeki ayrılıkçı güçleri desteklemeyi sürdürdü; ancak bu kez, söz konusu destek, bölgenin yeniden sömürgeleştirilmesi politikası çerçevesinde verilecekti.

Yeniden sömürgeleştirmenin aracı olarak etnik çatışma

Gürcistan: Sürekli iç savaş

Komünist yöneticilerin başarısız 19 Ağustos 1991 darbesine arka çıkmaları nasıl iktidarlarının sonu olduysa, çelişkili biçimde, sonuna kadar muhalif, sonuna kadar sovyet-karşıtı ve sonuna kadar Rus-karşıtı Gürcistan başkanı Zviad Gamsahurdia'nın da sonunu hazırladı. Kuşkusuz, her biri diğerinden daha radikal görünmek için ortaya çıktığından sayıları yüze ulaşmış olan siyasi partilerin birbirleriyle rekabet ettiği bir siyasi ortamda var olmaya çalışan Gamsahurdia'nın, iktidarını sağlamlaştırabilmek için sıkı bir darbeye ihtiyacı vardı. Siyasal sınıf tarafından nefret edilmesine karşın halk kitlelerinin gözünde sevilen bir lider olarak kalmayı başardığına göre, yıkımına yol açan kararda herhalde diktatörlük saplantısından çok, rakiplerinden kurtulmadaki aceleciliği rol oynamış olmalı. 1991 Şubatı'nda, 1990

Ekim ayında yapılan seçimlerde elde ettiği zaferden yararlanarak Gamsahurdia, ülkedeki en önemli yarı-askerî örgüt olan Caba Iosseliani'nin Şövalyeler (*Mhedrioni*) örgütü üyesi pek çok kişiyi tutuklattı. Mayıs ayında oyların % 86,7'sini alarak devlet başkanı seçilmesinden sonra, ağustos ortasında, başbakanı Tengiz Sigua'yı görevinden uzaklaştırdı. Son olarak da, Moskova'daki darbecilerin isteğine uyuyor görünerek ulusal muhafızları silahsızlandırmaya ve komutanları Tengiz Kitovani'yi tasfiyeye çalıştı. Meslekten heykeltıraş ve Gamsahurdia'nın eski bir dostu olan Kitovani, başkanını iktidara getiren Yuvarlak Masa'yı destekleyen ve hem askerî hem de siyasi örgüt niteliği taşıyan gerçek bir muhafız ordusu kurmuştu. Çıkarları zedelenen bu üç adam elele verip başkanını tasfiye ederek Gürcistan'ın kaderini ele almayı amaçlayan üçlü bir yönetim (triumvira) kurdular.⁵⁶

Yeni gelişmenin ilk adımı, Kitovani'nin muhafız güçlerinden Gamsahurdia'ya sadık 1.500 kadarını geride bırakarak 13-15.000'ini Iosseliani'nin *Mhedrioni* örgütüne katılmak üzere Tiflis'ten çekmesiyle atıldı. Gamsahurdia'nın 1992'nin ilk günlerine kadar direnebilmesi, başkanın gerek Tiflis'te gerekse taşrada halk desteğine sahip olması sayesinde mümkün oldu. Aralığın 19'unda başkana bir ultimatom veren muhalefet, 21'inde sarayı kuşattı. 2 Ocak'ta Kitovani, Iosseliani ve Sigua'dan oluşan bir askerî Konsey, başkanını görevden aldı. 6'sında saat 2.30'da, Gürcü televizyonunda gösterilen "pişmanlık" adlı filmin son sahneleri ekrana yansımaktayken, üç zırhlı araç, iki kamyon ve birkaç özel otomobil başkanlık sarayından ayrıldı, kenti doğu yönünde terk etti ve Azerbaycan sınırını aşarak Gence'ye ulaştı. Bazı görüşmelerin ardından yeniden yola koyulan konvoy, bu kez, Ermenistan sınırını geçerek yolculuğunu Icevan'da noktala-

56 Bkz. Fuller, *The Transcaucasus: Real independance...*, s. 49-50 ve Fuller, *Paramilitary...*, s. 80.

dı.⁵⁷ Aynı gün, 7. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında Gürcistan'ı yönetmiş krallık ailesinin varisi ve meslekten "playboy" olan Giorgi Bagration, Marbella'da İspanyol gazetesi *El Mundo*'ya krizi aşmak için her türlü yardıma hazır olduğu yollu bir açıklama yaparken, Mihail Gorbaçev'in dışişleri bakanı Eduard Şevarnadze de, *Financial Times*'a benzeri bir demeç vermektedir.⁵⁸

Bu gelişmelere bakarak Gamsahurdia'nın görevden alınmasının, sonu gelmeyen Gürcistan krizinin başlangıç aşamasını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Gamsahurdia'nın ülkeden ayrılmasından sonra hemen her gün başkanı destekleyen gösteriler düzenlendiği gibi, Gürcistan'ın batısında yer alan ve 14. yüzyıldan Rus fethine kadar bağımsız bir krallık olan, eski başkanın memleketi Mingrelya'nın başkenti Zugdidi sürekli bir isyan ortamına girdi. Gamsahurdia'nın ülkesinden ayrılmasının komşu ülkelerin halkları üzerinde de yatıştırıcı bir etki yaptığı söylenemezdi. Tersine, 5 Ocak'ta kuruluşu tanınmayan Güney Osetya Cumhuriyeti'nin başkanı Znaur Gassiyev, Tiflis'in yeni efendilerine demokratlık diploması vermeyeceğini açıklarken, Gamsahurdia'nın ülkesinden ayrılmasından sonra, öteden beri en sadık müttefiki olan Çeçen başkanı Dudayev, Gürcistan'a karşı petrol ambargosu uygulamaya başladı.⁵⁹

15 Ocak'ta Erivan'dan Gamsahurdia ve yakınlarını Abaza başkenti Suhumi'ye götüren bir uçak havalanıyordu. Oradan, görevden alınmış ama istifa etmemiş olan eski başkan, birliklerinin başına geçmek üzere Zugdidi'ye gidecek

57 Bkz. Elizabeth Fuller, "Georgian President Flees after Opposition Seizes Power", *RFE/RL Research Report*, 17 Ocak 1992, s. 4-5, *Izvestia*, 3 ve 6 Ocak 1992, *Pravda*, 7 Ocak 1992 (CD, XLIV/1, s. 14-15).

58 Zikr. Fuller, "Georgian...", s. 7. Buna karşılık Kitovani ertesi gün düzenlediği bir basın toplantısında Şevarnadze'nin yakın bir gelecekte Gürcistan'a dönmesinin mümkün olmadığını söyledi (CD, a.g.y., s. 16).

59 Z. Gassiyev ile *Pravda*'da yapılan söyleşi, 6 Ocak 1992 (CD, a.g.y., s. 14) ve Fuller, "Georgian...", s. 7.

ve Tiflis'e doğru yürüyüşü başlattığını açıklayacaktı.⁶⁰ Ancak iktidarı yeniden ele geçirmek için giriştiği bu ilk deneme başarılı olmadı. Poti'yi işgal etme çabasına rağmen taraftarları 28'inde *Mhedronilere* teslim oldular ve Gamsahurdia, Grozny'ye, Dudayev'in yanına sığındı.⁶¹ 7 Mart'ta, daha önce, 1972-1985 arasında Gürcistan Komünist Partisi başkanlığı yapmış olan Şevardnazde, Iosseliani'nin gayretleriyle Tiflis'e geldi ve üç gün sonra, en üst yönetim kademesi olarak önceki triumvira'ya ek olarak Şevarnadze'nin katıldığı bir üçlü yönetim kuruldu.

Birleşik Devletler Topluluğu'nun dışında bırakılan ve eski SSCB üyelerinden Birleşmiş Milletler'e kabul edilmemiş tek ülke olarak kalan Gürcistan'ın uluslararası saygınlık kazanması ve Rusya'yla yakınlaşması konularında Şevarnadze önemli bir rol oynayabilirdi. Ancak bir yandan Tiflis ve Moskova'daki iktidar mücadeleleri, bir yandan Gürcistan ve Kuzey-Kafkasya arıkovamndaki halkların ayrılıkçı mücadeleleri buna izin vermedi.

Halkların içiçe geçmişliğiyle ilişkili olarak bu bölgedeki çıkar çatışmaları, akılcı bir açıklamayla çözümlenemeyecek kadar karmaşıktır. Genellikle Osetler ve Abazalar gibi geleneksel olarak Rusya'nın müttefiki olan halklar, Rusya'yı Gürcü "emperyalizmi"ne karşı müdahaleye kışkırtırlar. Ayrıca yakında oldukları için yardım sağlamaları kolay olan öbür kuzey halklarıyla ittifak yapmak isterler. Ancak bu halklar, aynı zamanda farklı derecelerde olmakla birlikte Rus egemenliğine de karşı çıkmaktadırlar. Bu alanda en ileri giden, bölgedeki en kalabalık (1989'da 957.000) halkın oylarıyla başkan seçilen Dudayev'in bağımsızlığını kazandırdığı Çeçenlerdir. Rus iktidarına sık sık isyan etmiş oldukları için bölgenin en haşın insanları olarak bilinen Çeçenler, ay-

60 *Izvestia*, 16 ve 17 Ocak 1992 (CD, XLIV/2, s. 22 ve 3, s. 28).

61 *Izvestia*, 21 ve 28 Ocak 1992 (CD, XLIV/4, s. 27-28).

nı zamanda bölgenin en yoksul halkıdır da. Öte yandan Du-dayev Gürcülerin en aşırı milliyetçi lideri Gamsahurdia'nın müttefiki olduğunu açıkça ilan etmektedir. İki lider 20 Şubat 1992'de Grozny'de "Kafkas Devletleri Birliği" kurulması yolunda bir çağrı yapmışlardır.⁶² Bir yandan da bölgede bir Dağlılar cumhuriyeti kurma düşüncesi gelişmekte ve kendi özerk bölgelerinde Adige-Has hareketini kurmuş olan Adigelerin (Çerkezler) bu düşünceye sıcak baktıkları görülmektedir. Rus muhafazakârlarının İslami tehlike çıgıllıkları atmalarının nedeni budur.⁶³ Bu arada Kafkasya Dağlı halklarının dördüncü kongresinde, herhangi bir toprak parçasıyla ilişkilendirilmemekle birlikte bir Konfederasyon kurulduğu ilan edilmiş, 24 Nisan'da güney Osetya'daki Tshinvali'de beşinci kongrenin toplanacağı duyurulmuş ve bölgeye Gürcülere karşı savaşmak üzere iki bölük Dağlı askeri verileceği açıklanmıştır. Tiflis bu heyecanı yatıştırmak için doğrudan Kuzey Osetlerle görüşmeye çalışmakta ve güneyli göçmenlerin yerlerine dönmelerinin sağlanacağı vaadinde bulunmaktadır. Tshinvali ise, Gürcülerle uzlaşmayı kesinlikle reddetmekte, Gürcülere karşı bir "demir perde"nin gerekliliğinden dem vurmakta ve kendisini savunabilmek için Rus askerlerinin desteğini aramaktadır.⁶⁴ Baharın gelmesiyle birlikte Gürcülerle Güney Osetler arasındaki savaş yeniden başlamış ve Şevarnadze'nin tüm çabalarına karşın değişik Gürcü askerî kuruluşları bu meseleyi kökünden bitirmeye karar vermişlerdir. 10 Haziran'da Gürcü devlet başkanının Kazbeği'nde Kuzey Osetya Sovyeti'nin başkanıyla, her iki cumhuriyetin birliklerinin ateşkes hattının gerisine çekilmesini öngören bir ateşkes imzaladığı sırada, Gürcü ulu-

62 *Izvestia*, 20 Şubat 1992 (CD, XLIV/7, s. 22).

63 Rus parlamentosu anayasa komisyonu sekreteri Oleg Roumiantsev'in *Rossiiskaya Gazeta*'ya yaptığı açıklama, 4 Şubat 1992 (CD, XLIV/8, s. 6-7).

64 *Nezavisimaya Gazeta*, 10 Nisan 1992 (CD, XLIV/15, s. 21).

sal muhafız gücü, savunma bakanı Tengiz Kitovani'nin bilgisi dahilinde Tshinvali'yi kuşatmaktaydı.⁶⁵

Bu durum Rusya'nın olaya müdahale etmesi için bir fırsat yarattı. 15'inde Rus parlamentosu başkanı Ruslan Hasbulatov, Gürcistan'ı Osetlere karşı kıyım uygulamak ve Kuzey Kafkasya'da istikrarsızlık yaratmakla suçlayan sert bir açıklama yaptı. 18'inde bölgedeki Rus kuvvetleri Oset başkentini kuşatmış olan Gürcülere karşı hava ve kara saldırıları başlattılar. Şevarnadze'nin protestolarına karşılık olarak Rus hükümeti, 20'sinde Gürcistan, Kuzey ve Güney Osetya ve Rusya arasında derhal görüşmelerin başlatılmasını istedi.⁶⁶ Moldavya'dan ayrılarak Rusya'ya katılmak isteyen Rus azınlıklarının yol açtığı Tiraspol kriziyle aynı zamana rastlayan bu çatışma, başını başkan yardımcısı Aleksandr Rutskoy'un çektiği Rus muhafazkârlarını ön plana çıkardı. Bu sırada Tiflis'te Osetlerin işini bitirmek isteyen Kitovani ile Iosseliani ve buna karşı çıkan Şevarnadze arasında bir anlaşmazlık başgösterdi. Her ikisi de kendi ülkesindeki aşırıların ön plana çıkmasından çekinen Rusya ve Gürcistan devlet başkanları anlaşmazlığı çözmekten yanaydılar. 24'ünde Karadeniz kıyısındaki Soçi'de buluşan Yeltsin ve Şevarnadze, çatışan taraflar arasına tampon olarak Rus güçlerinin konulmasını öngören bir anlaşma imzaladılar. Böylece Osetler üzerindeki Gürcü kontrolünün fiilen kalkması ve merkezî Kafkasya'daki dağ geçitlerinin iki yanına Rusların yerleştirilmesiyle çatışmaya son verildi.⁶⁷

Ancak bu anlaşmayla bölgedeki sorunların bittiği sanılmamalıdır. Bölgeyle ilgilenmeye başladıktan sonra Rus parlamentosu, haziran başında alelacele İnguş Cumhuriyeti'ni

65 *Izvestia*, 11 ve 12 Haziran 1992 (CD, XLIV/23, s. 24 ve XLIV/24, s. 15-16).

66 *Izvestia*, 15 ve 18 Haziran 1992 (CD, XLIV/24, s. 16-17), *Nezavisimaya Gazeta*, 23 Haziran 1992 (CD, XLIV/25, s. 1-2).

67 *Moskovskiye novosti*, 21 Haziran 1992 ve *Nezavisimaya Gazeta*, 26 Haziran 1992 (CD, XLIV/25, s. 5-7).

de tanımış, fakat cumhuriyetin ne toprakları ne de statüsü henüz kesinleşmişti. İnguşlar (1989'da 237.000 kişi) 1924-1934 arasında özerk bir bölge oluşturmışlardı. 1944'te Çeçenlerle birlikte sürüldüklerinde toprakları Osetler tarafından işgal edilmiş ve 1957'de ülkelerine döndüklerinde bunların yalnız bir bölümü kendilerine geri verilmişti. Özellikle Terek Irmağı'nın sağ yakasında kalan ve Vladikavkaz'ın varoşlarını içine alan Prigorodny bölgesi Osetlerin elinde kalmıştı. 1991 Kasım'ında İnguşlar, bağımsızlıklarını ilan eden Çeçenleri izlemek yerine Rusya Federasyonu'na bağlı kalmayı yeğlediler. Rus parlamentosu da bu sadakatlarından dolayı İnguşları ödüllendirmek üzere cumhuriyetlerini tanıdı. Fakat bunun ilk sonucu İnguşların Prigorodny'yi istemeleri oldu ve Osetlerle aralarında bir anlaşmazlık patlak verdi. Kuzey Osetya'ya gelen 100.000 güneyli mültecinin bir bölümünün, önceden zaten 30.000 Oset ile 30.000 İnguş'un yaşamakta olduğu bu bölgeye yerleştirilmeleri durumu daha da karmaşıktırdı.⁶⁸ 1992 Yazı'nda başlayan çatışmalar, İnguşların Oset polisine saldırarak silah ve zırhlı araçlara el koydukları ve seksen Rus askerini rehin aldıkları 31 Ekim tarihinden sonra yaygınlaştı. 2 Kasım'da sıkıyönetim ilan edildi, ancak sonuçsuz kalan ateşkeslerin birbirini izlemesine rağmen, sayı üstünlüğünün yanı sıra Rus askerlerinden de destek gören Osetler kısa sürede duruma hakim oldular. Kasım ortasında Nazran'da (İnguş başkenti) 18.000 İnguş'un Osetya'da mallarından edildiği konuşuluyordu. Rusların devreye girmesiyle 17 Kasım'da Çeçenlerle İnguşlar arasındaki sınır kesinleştirildiyse de, etnik temizlik, 16 Ocak 1993'te imzalanan anlaşmayla Rusların her iki cumhuriyetteki askerî yönetime elkoyması-

68 Bkz. *Dictionnaire de Géopolitique* içinde "Ingouche (peuple)" ve "Ossétie" maddeleri ile *Nezavisimaya Gazeta*, 10 Haziran 1992 (CD, XLIV/23, s. 24) ve 8 Temmuz 1992 (CD, XLIV/27, s. 26).

na dek sürdü.⁶⁹ Ancak bu anlaşma İnguş mültecilerin topraklarına dönmelerini sağlamamıştı ve Yeltsin'in 12 Aralık 1993 seçimlerinden önce Kuzey Osetya ile İnguşya arasındaki kesin sınırı belirleme çabaları, Osetlerin karşı çıkması yüzünden sonuçsuz kaldı.

Gürcistan'a gelince, Oset çatışmasının Rusya yararına çözülmesi değişik taraflar tarafından Abaza çatışmasının yeniden alevlenmesine çıkarılan bir davetiye olarak algılandı. 1992'nin haziran ayının sonunda Abaza parlamentosundaki Gürcü temsilciler Suhumi'de yaşayan Gürcüleri greve çağırarak bir başkaldırı kampanyası başlattılar. Moskova gazetesi *Moskovskiyev novosti* 5 Temmuz tarihli sayısında "Güney Osetya'dan sonra sırada Abhazya mı var?" manşetini atmıştı. Durum akıl almayacak kadar karışık: Abhazya Gürcüleri biri Şevarnadze diğeri de Gamsahurdia yanlısı iki hizbe bölünmüştü ve Gamsahurdia Gürcistan'da iktidarı ele geçirebilmek için Abaza topraklarını bir üs olarak kullanma konusunda Abaza devlet başkanı Vladislav Ardzinba ile görüşmeler yapmaktaydı. Öte yandan Şevarnadze yandaşlarından, her ikisi de Suhumi'de bulunan Caba Iosseliani'ye bağlı *Mhedrioni* güçleriyle, Tengiz Kitovani'ye bağlı Ulusal muhafızlar aralarında anlaşamıyorlardı.⁷⁰

23 Temmuz'da parlamentodaki altmış beş Abaza temsilcisinden otuz beşi 1978 anayasasının kaldırılarak yerine Abhazya'ya Birliğe bağlı bir cumhuriyet statüsü tanıyan 1925 anayasasının yürürlüğe konulmasını istedi. Ardzinba bir yandan bağımsız Abhazya'nın Birleşik Devletler Topluluğu'na katılmasını talep ederken bir yandan da 27 Temmuz'da Türkiye'ye giderek hem ülkesinin tanınmasını

69 *Nezavisimaya Gazeta*, 18 Kasım 1992 (CD, XLIV/46, s. 28), 22 Aralık 1992 (CD, XLIV/51, s. 25-26).

70 Bkz. Fuller, "Abkhazia...", s. 4 ve *Moskovskiyev Novosti*, 5 Temmuz 1992 (CD, XLIV/26, s. 31).

hem de İslamiyet telinden çalarak bu ülkedeki önemli Abaza topluluğunun desteğini sağlamaya çalıştı.⁷¹

Çatışmaların patlak vermesine yol açan gerekçeyi Gamsahurdia taraftarları, temmuz başında Mingrelya'da *Mhedrioni* milislerine saldırarak sağladılar. Milisler de saldırıya yerel halktan insanları öldürerek yanıt verdiler. Şevarnadze arabuluculuk yapmaya çalıştı ama, arabulucu olarak gönderdiği başbakan yardımcısı, Gamsahurdia'nın adamları tarafından rehin alındı. Onu serbest bırakmak üzere görüşmek için gelen başka resmî görevliler de 11 Ağustos'ta rehin alınınca savunma bakanı Tengiz Kitovani askerî bir hareket yapmaya karar verdi ve 3.000 kişilik bir güç gönderdi. Bu askerlerden 1.000 kadarı, zırhlı araçları ve toplarıyla birlikte 13'ünde Abhazya ile Gürcistan'ın sınırında yer alan Inguri'yi geçerek isyancıların rehineleri götürmüş oldukları beklenen Gali kentini işgal ettiler. Ertesi gün, Abaza parlamentosunun protestolarına kulak asmadan Suhumi'ye girdiler. Durumun ağırlaşması üzerine Gürcü başbakanı Tengiz Sigua ile Caba Iosseliani 14'ü akşamı Suhumi'ye geldiler ve 17'sinde Gürcü kuvvetlerinin geri çekilmesini sağlayan bir anlaşma yaptılar. Ancak ertesi gün Tengiz Kitovani birliklerinin başına geçerek kenti işgal etti ve Abaza yöneticileri kuzeydeki, nüfusunun çoğunluğu Abaza olan, Gudauta kentine sığındılar. Abazalarla Gürcüler arasındaki iç savaş başladı.⁷²

Bunun üzerine Kafkasya Dağlı Halkları Konfederasyonu derhal yardım vaadinde bulundu. Şevarnadze Yeltsin'den Gürcistan-Rusya sınırını kapatmasını istediye de, bir hafta sonra Gudauta'dan 5.000 kuzeyli gönüllünün kente geldi-

71 Fuller, "Abkhazia...", s. 4 ve *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1992.

72 Fuller, "Abkhazia...", s. 1; Elizabeth Fuller, "Transcaucasia: Ethnic Strife Threatens Democratization", *RFE/RL Research Report*, 11/1, 1 Ocak 1993, s. 23; *Izvestia*, 13 Ağustos 1992 (CD, XLIV/32, s. 20), *Nezavisimaya Gazeta*, 15 Ağustos, *Izvestia*, 17 ve 19 Ağustos 1992 (CD, XLIV/33, s. 14-15).

ği bildiriliyordu.⁷³ 3 Eylül'de Moskova'da Gürcüler, Abazalar ve Ruslar arasında imzalanan ve bu gönüllülerin geri çekilmesini öngören bir ateşkes imzalandı, ancak etkili olmadı. Bunun üzerine 25'inde Rus parlamentosu Gürcü birliklerinin çekilmesini istedi ve bu ülkeye karşı silah ambargosu uygulayacağını açıkladı. Bu tehdit Yeltsin ile Şevarnadze'nin 28 Eylül'de bir kez daha Moskova'da buluşmalarına yol açtıysa da, Rusya parlamentosundaki muhafazakârlara karşı gizli bir anlaşma içinde oldukları söylenen iki liderin görüşmesi, Rus iç politikasındaki çekişmelere konu olan Gürcistan davasının çözümünde fazla bir ilerleme sağlamadı. Bu buluşmadan çıkan tek somut sonuç, 13 Ekim'de bir başka buluşmanın öngörülmesiydi. Arazide ise, Abaza topraklarının güneyindeki Oçamçıra kenti çevresinde meydana gelen yeni çatışmalar dağlıların geri çekilmeyi reddetmelerine bir gerekçe sağladı. Dağlılar Rusya'yı bir "şeytan" gibi gördükleri halde, bölgede, Abaza topraklarının geri alınmasında kullanılan kuvvetlerin önemli bölümünü oluşturdıklarından Rusya'nın maşası durumuna düşmüşlerdi.⁷⁴

13 Ekim buluşması hiç gerçekleşmedi. 1 Ekim'de Abaza ve Kuzey-Kafkas güçleri T-72 tanklarının desteğinde Abhazya'nın kuzeydeki en önemli kent olan Gagra'ya saldırdılar. Kent 3 Eylül anlaşmalarına uygun olarak Gürcü birliklefi tarafından boşaltılmıştı. Saldırıdan bir gün sonra Abazalar kenti işgal ettiler. 4'ünde Kafkasya Dağlı Halkları Konfederasyonu'nun olağanüstü kongresi Grozny'de yapıldı. Kongre Abhazya ile güney Osetya'nın bağımsızlığını tanıdı ve bundan böyle Kafkasya Halkları Konfederasyonu adını almaya karar verdi. 6'sında Abazalar kuzeydeki, Rus sınırına yakın son iki kent olan Gantiadi ve Leselidze'yi iş-

73 *Izvestia*, 26 Ağustos 1992 (CD, XLIV/34, s. 22).

74 *Izvestia*, 4 Eylül 1992 (CD, XLIV/36, s. 15), *Nezavisimaya Gazeta*, 26, 29 Eylül ve 1 Ekim 1992, *Izvestia*, 28 Eylül 1992 (CD, XLIV/39, s. 6-8).

gal ettiler ve öncü güçleri Suhumi'nin 15 km kuzeybatısındaki Eşera'ya vardı. Caba Iosseliani Suhumi'nin an meselesi olan kuşatılma tehlikesine karşı kenti savunmak üzere Svan dağlılarını yardıma çağırdı.⁷⁵ 11'inde Şevarnadze oyların % 90'ını alarak Gürcistan parlamentosu başkanlığına seçildi. Bu, güçten düşmüş ülkenin en üst görev kademesiydi. Gürcistan, Abhazya'yı terk eden 70.000 Gürcü'nün kuzeyden ülkeye akmaya başladığı bir sırada, aralık ayında, Rusya'yla yürütülen ikili görüşmeleri askıya almaya karar verdi.⁷⁶

Kış aylarında çatışmalara ara verildiği bir dönemde Şevarnadze, sovyet diplomasisinin başı olarak eskiden sahip olduğu prestijden yararlanarak uluslararası kuruluşları harekete geçirmeye çalıştı. Ancak Birleşmiş Milletler, birkaç gözlemci göndermenin ötesine giden bir müdahaleye kesinlikle kapalıydı. Öte yandan Tengiz Kitovani gazetelere askerî bir diktatörlüğün Gürcistan'a zarar vermeyeceği yollu açıklamalar yapıyordu. Son olarak Ardzinba, Tiraspol'deki Rus ayrılıkçılarla bir ittifak yapmaya çalıştı ve Moldavya otoritesini tanımayan Dinyester Rus "cumhuriyeti" ile Abhazya arasında, 25 Ocak'ta karşılıklı bir dostluk ve yardımlaşma anlaşması imzalandı.⁷⁷

Kış aylarında Suhumi'nin kuzeybatısındaki Gumista nehri kıyısında oluşturulan yeni cephe, 16 Mart'tan itibaren hareketlenmeye başladı. Abazalar kentin kuzeyinden nehri aşarak bazı karasu operasyonlarına giriştiler. Ellerindeki askerî malzeme –kırk kadar T-72 tankı, Grad roket atarları ve ağır toplar– Rus katkısının göstergesiydi. Saldırı Gürcü cephesinde verilen 100'den fazla ölü pahasına püskürtüldü. Karşı tarafın kayıpları ve esirleri arasında yalnız beş Abaza vardı;

75 *Izvestia*, 2, 5 ve 7 Ekim 1992 (CD, XLIV/41, s. 1 2-15).

76 *Izvestia*, 18 Aralık 1992 (CD, XLIV/51, s. 25).

77 Sağ-milliyetçi *Iberia-spektre* gazetesine verilen demeç, *Izvestia*, 6 Ocak 1993'te de yayımlandı (CD, XLIV/1, s. 18) ve *Izvestia*, 26 Ocak 1993 (CD, XLIV/4, s. 29).

geri kalanlar Kazak, Kuzey Kafkasyalı ve Ermeni idi.⁷⁸

Askerî durumun kötüye gitmesi iç politika çekişmeleri-ni azaltacağı yerde büsbütün alevlendirmişti. Tengiz Kito-vani Ruslar ve Abhazya'nın güneyinden ile Mingrelya'dan gelen, aralarında Gamsahurdia'nın eski taraftarları da bu-lunan Gürcü askerî şefleriyle birlikte bir komplo düzenle-mekle suçlandı. 7 Mayıs'ta savunma bakanlığından istifa et-mek zorunda kaldı. Ancak istifa ederken yerine 27 yaşın-daki, eskiden Afganistan'da savaşmış bir asker olan Georgi Karkaraşvili'nin getirilmesini sağlamıştı. Bu istifayı denge-lemek üzere Caba Iosseliani de resmî görevlerinden ayrıldı, ama *Mhedrioni*'nin başında kalmayı sürdürdü.⁷⁹

Mayıs sonunda, Şevarnadze ile Yeltsin arasında yapılan görüşmelere ve Rus ordusunun 1993 Haziranı'ndan itiba-ren Gürcistan topraklarından çekilmesiyle Batumi, Poti ve Oçamçıra deniz üslerinin Gürcistan'a devredilmesini öngö-ren anlaşmalara uygun olarak yeni bir ateşkes yapıldı.⁸⁰ Fa-kat Rusların bu ateşkese uymak niyetinde olmadıkları çok açıktı. Gerçekten Abazalar haziran başında Oçamçıra'ya sal-dırdıkları gibi, temmuz başında da Suhumi'ye büyük bir ta-arruz başlatıldılar. On gün öncesinden başlayarak Rusları bir taarruza hazırlanmakla suçlayan Gürcüler, 2.000 Rus aske-rinin Rusya'yı Abhazya'dan ayıran Psu nehrini aştıklarını duyurmuştu. 29 Temmuz'da her iki tarafın da uyduğu ateş-kesin imzalanmasına, bir aylık çatışmalardan sonra ne sal-dırgan tarafın ne de savunmadaki tarafın herhangi bir sonuç elde etmeyi becerememesi yol açmıştı. Bu ateşkes de gerçekte, eylül ayında son bir saldırı yapacak olan Abaza güçlerinin hazırlıklarını tamamlamalarına olanak tanıdı.⁸¹

78 *Izvestia*, 17 ve 18 Mart 1993 (CD, XLV/11, s. 14-15).

79 *Izvestia*, 21 Nisan, 8 Mayıs 1993 (CD, XLV/16, s. 22 ve XLV/19, s. 18-19).

80 Fuller, *Paramilitary forces...*, s. 82.

81 *Izvestia*, 3,6 ve 30 Temmuz 1993 (CD, XLV/27, s. 19 ve XLV/31, s. 20-21).

Bu arada, Abaza yöneticilerinin Suhumi'ye dönmelerini ve Gürcü kuvvetlerinin kademeli olarak geri çekilmesini öngören ateşkes, Tiflis'te, başta Şevarnadze'yi teslimiyetçilikle suçlayan Tengiz Kitovani olmak üzere muhalefet tarafından olumsuz karşılanmıştı. 6 Ağustos'ta başbakan Tengiz Sigua istifa ederek Şevarnadze'yi mufalefet karşısında yalnız bıraktı. Oysa Şevarnadze hâlâ, Abhazya ve Osetya'ya geniş çaplı özerklik tanıma karşılığında Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü garanti altına almak üzere Yeltsin ile anlaşmanın mümkün olduğuna inanıyordu. Ne var ki, Yeltsin Şevarnadze ile görüştükten iki gün sonra Ardzinba'yı kabul etmiş ve kendisine Gürcü lideriyle eşit davranmaya özen göstermişti. Rus başkanının kendi parlamentosuna karşı yapacağı son saldırıya hazırlandığı bir sırada, askerlerin desteğine ihtiyacı vardı ve bu destek, Gürcistan'ın dostluğundan daha değerliydi.

Çatışmanın son aşamasını yine Gamsahurdia başlattı. Ağustos sonunda Gamsahurdia'ya bağlı kuvvetler Tiflis'i Poti limanıyla Abhazya'ya bağlayan demiryolunu denetledikleri için stratejik bir öneme sahip olan Abaşa, Senaki ve Kobi kentlerini ele geçirdiler. 2 Eylül'de Gamsahurdia taraftarları alternatif bir parlamento oluşturmak üzere Zugdidi'de toplandılar. 7'sinde Gamsahurdia'ya bağlı kuvvetler, o sırada Gürcülerin elinde bulunan Abhazya'nın güneyindeki Gali'yi işgal ederek buradaki silah depolarına saldırdılar. Bunun üzerine tampon bölgeye yerleşmiş olan Ruslar, Gürcüleri ateşkes koşullarına uymamakla suçladılar. 14'ünde Gamsahurdia'nın kuvvetleri Batumi'ye bağlanan demiryolu kavşağındaki Samtredia'ya saldırdılar. Bunun üzerine istifa edeceği tehdidini savuran Şevarnadze tüm yetkileri elinde topladı, iki ay için parlamentoyu askıya aldı ve ertesi gün, Zviad Gamsahurdia taraftarlarına, yani Zviadcılara karşı başlatılacak karşı-saldırıyı koordine etmek üzere Kütayis'e

gitti. Aynı gün Abazalar da Suhumi'ye saldırdılar.⁸²

Çatışma alanına gelen Rus savunma bakanı General Graçev, ilk ateşi Abazaların açmasının nedenini Gürcülerin zamanında çekilmemeleri olarak açıkladı. Ayrıca silahları susturmak için, Gürcü meslektaşının reddettiği bir teklifte bulunarak bölgeye Rus kuvvetleri göndermeyi önerdi. Ertesi gün öneriyi kabul etmek üzere Şevarnadze kendisine telefon ettiğinde ise, artık çok geç olduğunu ve bundan böyle tek çözümün Gürcistan'ın bölgeyi tümüyle boşaltması olduğunu bildirdi. Çünkü o sırada ateşkesten sonuna kadar yararlanan Abazalar ve müttefikleri ilerlemeyi sürdürüyorlardı. 22'sinde, Şevarnadze'nin orada bulunuşu nedeniyle 27'sine kadar direnmeyi sürdüren kentin varoşlarına girdiler.⁸³ Bir gün önce Şevarnadze son kozunu kullanmış ve Moskova'ya Gürcistan'ın Birleşik Devletler Topluluğu'na katılacağını bildirmişti, ama bir kez daha kendisine çok geç kaldığı söylendi. Tiflis'e döndüğünde Şevarnadze aynı öneriyi yapmasının artık mümkün olmadığını açıklıyordu, ancak oynanacak bir tur daha kalmıştı ve karşısındaki hasım, bir kez daha Zviad Gamsahurdia idi.

Abaza kuvvetlerinin 29'unda Tkvarçeli'yi, 30'unda Oçamçira ve Gali'yi alıp, yollarına çıkan her yeri yağmalayıp, Abhazya'da yaşayan 250.000 dolayında Gürcü'nün tamamını önlerine katıp Gürcistan'a doğru sürerek Abhazya'nın fetihini tamamlamalarından önce, görevden alınmış başkan iktidara yönelik mücadelesini başlatmak üzere bir kez daha Zugdidi'ye geldi. Abazaların 1 Ekim'de Inguri üzerindeki sınıra ulaşmalarından bir gün sonra Zviadcılar Poti'yi, 3'ünde de Kütayis yolu üzerindeki Vani ve Honi'yi işgal ettiler. 8'inde, Moskova'da parlamentonun bir darbeyle ele geçirilmesinden dört gün sonra Şevarnadze, Boris Yeltsin'le yap-

82 RFE/RL News Briefs (RFE/RL Research Report'un eki).

83 Sevodnya, 21 Eylül 1992, Izvestia, 22 Eylül 1992 (CD, XLV/38, s. 27-28).

tığı bir görüşmenin ardından ülkesinin Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılacağını açıkladı. Ertesi gün, Moskova'da Rus ve Gürcü genel kurmay başkanları arasında imzalanan bir anlaşma ile Gürcü liman ve havaalanları Ruslara açıldı.⁸⁴ Rus generallerinin " taraflardan biri ya da diğerine askerî destek sağlanmasının söz konusu olmadığını" açıklamalarını izleyen birkaç günlük bir kararsızlıktan sonra Zviadcılar Samtredia kentini işgal ettiler ve Gürcüler yeniden ağırdan almaya başladılar. 20'sinde Gürcü, Ermeni ve Azeri birliklerinin Güney Kafkasya'da bulunan Rus birlikleriyle birlikte, uluslararası demiryolu boyunca harekete geçirilmesi kararlaştırıldı. Gerçekte bu harekâtta kullanılan tek kuvvet Gürcistan'da konuşlandırılmış olan Rus birlikleriydi. 21'inde Rus gemilerinin Poti limanı açıklarında demirlemelerinden ve Şevarnadze'nin Gürcistan'ın Birleşik Devletler Topluluğu'na katılma kararnamesini imzalamasından sonra, 22'sinde, gerekli şekilde teçhiz edilmiş Gürcü birlikleri saldırıya geçtiler ve 7 Kasım'da Zugdidi'ye girdiler. Gamsahurdia Abhazya'ya sığındı ve Ruslar Gürcülerini İnguri Irmağı'nı herhangi bir gerekçeyle aşmamaları konusunda uyardılar.

1 Aralık'ta Cenevre'de Abazalarla Gürcüler arasında imzalanan anlaşmayla çatışmalara son verildi. Etnik temizliğin tamamlandığı göz önüne alınırsa bu ateşkes pekâlâ uzun vadede geçerli olabilirse de, savaşın verdiği ivme Gürcistan'daki iç çatışmaları kızıştırmış görünüyor. Parlamento çalışmalarının askıya alındığı sırada kararlaştırılan Bağımsız Devletler Topluluğu'na girme kararının onaylanmaması, içeride ve dışarıda yeni bazı sorgulamalara yol açmaktadır. Bununla birlikte Gürcistan 23 Aralık'ta Aşkabad'da Birleşik Devletler Topluluğu'na katılarak, aralarında Ermenistan ve Azerbaycan'ın da bulunduğu yedi ülke tarafından imzalanan ortak savunma antlaşmasını imzaladı.

84 Cumhuriyet, 10 Ekim 1993.

Dağlık Karabağ, uluslararasılaşma eğilimli bir çatışma

Ermenistan'a uygulanan ablukaya ve Dağlık Karabağ'ın soyutlanmasına rağmen bağımsızlığının ilk yılında kaybeden taraf Azerbaycan oldu. Komünizm öksüzü eski bürokratik aygıt, yaslanabileceği bir tabandan yoksundu; ülkenin uluslararası saygınlığı en alt noktasına düşmüştü ve Rusların desteği olmadan Azerbaycan'ın Ermenistan'la arasındaki çatışmaya askeri bir çözüm bulması olanaksızdı. Buna karşılık Ermenistan, dış Ermenilerin ilgi ve desteğinden yararlandığı gibi eski rejime hiçbir borcu olmayan yönetici kadrolarıyla geleceğe daha umutla bakabiliyordu. Bunun tek koşulu ayrılıkçılığa teslim olmamaktı. Bu tehlikenin farkında olan başkan Ter Petrosyan Ermenistan'a ekonomik bir çıkış yolu ve uluslararası pazarlara açılma olanağı sağlayabilecek tek komşusu Türkiye ile, içeride, komünistlerin de dahil olduğu muhalefet kadar dışarıda, Taşnak Partisince yönlendirilen muhalefetin dayattığı, 1915'te Ermenilere karşı bir soykırım yapıldığını kabul etme koşulunu öne sürmeden ilişki kurmaya çalıştı. Türk yöneticileri, geçmişteki Ermeni-Türk anlaşmazlığının ağırlığı nedeniyle anlaşmazlık ne boyutlara ulaşırsa ulaşınsın uluslararası planda vahim sonuçlar doğurmadan Ermenilere karşı sert önlemler almalarının mümkün olmadığını bildiklerinden, ülkelerinin imajı açısından kötü bir etki yapan bu karanlık noktanın yeniden karşılarına çıkarılmamasından memnun oldular. Öte yandan Ermenistan'a yapılacak bir ekonomik yardım ve sağlanacak transit kolaylıkları genç cumhuriyetin Türkiye'ye daha ılımlı yaklaşmasını sağlayabilirdi. Ancak burada Taşnak Partisi'nin sürdürdüğü gerilim stratejisiyle canlı tutulan dış Ermenilerin düşleri hesaba katılmamıştı. Taşnak Partisi'nin politikası İsrail örneğinden esinlenmekteydi. Yahudi halkın

uğradığı soykırım ve İsrail devletinin varlığına yönelik tehditler, dış Yahudilerin arka çıkmasıyla, İsrail'e hem muazzam bir ekonomik yardım hem de uluslararası kamuoyunun hoşgörüsünü sağlamıştı. Bunun için her tür olanaktan yararlanarak Hristiyan Batı'nın öncüsü olup, sürekli olarak düşman Türklerle çevrili bir ortamda yokolma tehlikesi altında yaşayan bir halk imajı yaratmak gerekiyordu. Dağlık Karabağ cebinde yaşayan Ermenilerin mücadelesi, böyle bir politika çerçevesinde kullanılabilecek mükemmel bir örnekti ve Taşnak Partisi buradaki mücadeleye el attığı andan itibaren, Dağlık Karabağ'ın özerkliğini hatta bağımsızlığını kazanması meselesi bir yana bırakılarak, sorun, kısa vadede Erivan'ın pragmatik politikasını yıpratmaya, uzun vadede de gerilim stratejisini sürdürmeye yarayan bir araç olarak kullanılmaya başladı.

Nitekim Erivan'ın savunma amaçlı askerî doktrinine karşı Artur M. Araştırma Merkezi, "Ermenistan'ın askerî doktrini İsrail modeline dayandırılmalı, silahlı kuvvetler sıkı bir eğitimden geçirilerek düşmana vurucu saldırılar düzenleyecek ve onu birkaç günde teslim alacak bir hazırlık düzeyinde tutulmalıdır," diyen bir bildiri yayımlamıştı.⁸⁵

Arazide hedef, önce Ermeni köylerini Azeri polislerinin baskısından kurtarmak, sonra da Dağlık Karabağ'ı Azerilerden tümüyle temizlemektir. Azerilerin çoğunluğu Stepanakert'e yakın karşılıklı bombardıman sahasında yer alan Şuşa'da yaşadığından, vurucu çabalar bu kent ve her iki kenti Bakü'ye birleştiren eksen üzerinde yoğunlaştırıldı. 1992 Ocak ayı sonunda düzenlenen bir Ermeni saldırısında 26 Azerinin ölmesi ve 70'inin esir edilmesi Şuşa'ya yakın köylerin işgaline olanak verdi. Öte yandan Şuşa'ya inmeye hazırlanan bir helikopterin 28 Ocak'ta bir Stinger füzesiyle vurulması, havadan ikmal yolunu kapattı. Azerilerin Karabağ'ın doğusunda-

85 *Epokha*, 6 Mart 1993, zikr. Fuller, *Paramilitary forces...*, s. 75.

ki Hramort ve Nahtçevanik köylerine düzenledikleri ve Karabağ Ulusal Konseyi tarafından Birleşmiş Milletler'e şikâyet edilen saldırı kısa bir zaman sonra durduruldu.⁸⁶ Azerilerin ulusal bir ordu kurma istekleri, savunma bakanlığında çalışan memurların silah altına alınacak kişileri rüşvetle askerlik dışı bırakmaları sonucu bir türlü sonuçlanamadığı gibi, Ruslardan el koyma ya da çalma yoluyla elde edilen önemli askerî malzeme de kârlı bazı kaçakçılık operasyonları sonucunda, Ermenilerin eline geçmekteydi.⁸⁷

Bu durumda Azeriler Şuşa'dan hareketle Stepanakert'i bombalamakla yetindiler, bu da, kenti uluslararası kamuoyunun gözünde kurban kent konumuna getirmek ve hâlâ Azerbaycan'da bulunan 366. Rus motorlu tank birliğini terdigrin etmekten başka bir işe yaramadı. 22 ve 23 Şubat'ta yoğun bir saldırıya uğradıktan sonra bu birlik Ermenilerle birlikte, Azerilerin ve onların yanı sıra, Özbekistan'da uğradıkları baskılardan sonra Bakü yönetimi tarafından buraya yerleştirilmiş olan Meşket Türklerinin oturduğu Hocalı köyüne saldırdı. 26'sında köy ele geçirildi ve sivillere yönelik bir katliam sırasında 450 kişi öldü. Ancak İran dışişleri bakanı Ali Ekber Velayeti'nin 26'sında –Hocalı katliamının olduğu gün– yürürlüğe girecek bir ateşkes sağlamak üzere yaptığı diplomatik girişimler Batı başkentlerinde büyük heyecan uyaıldırıldığı için, olay uluslararası kamuoyunun dikkatinden kaçtı. Batı basını sadece ateşkesin 27'sinde Askeran'a (Hocalı'nın doğusunda) yönelik bir Azeri saldırısıyla çiğnendiğini yazmakla yetindi.⁸⁸

86 *Izvestia*, 29 Ocak 1992 (CD, XLIV/4, s. 25) ve *Nezavisimaya Gazeta*, 1 Şubat 1992 (CD, XLIV/5, s. 27).

87 Bkz. Elizabeth Fuller, "Azarbaijan After the Presidential Elections", *RFE/RL Research Report*, 1/26, 26 Haziran 1992, s. 6.

88 *Times*, 28 Şubat 1992, zıkr. Elizabeth Fuller, "Nagorno-Karabakh: Internal Conflict Becomes International", *RFE/RL Research Report*, 13 Mart 1992 (4 Mart'ta yazılmış olan makale Hocalı katliamından söz etmemektedir). Ayrıca bkz. *Izvestia*, 24, 26, 27 Şubat 1992 (CD, XLIV/8, s. 11-13), *Moskovskiy*

Rus basını tarafından 3 Mart'ta duyurulan Hocalı olayı Bakü'de büyük bir tepki yarattı. Yüz bin kadar kişinin katıldığı bir gösteri üzerine parlamentoda yapılan tartışmalar Ayaz Muttalibov'un 6'sında, ülkesinin Birleşik Devletler Topluluğu'na katılma kararını onaylama fırsatını bulamadan istifa etmesiyle sonuçlandı. Bu istifa Halk Cephesi tarafından bir zafer olarak algılanırken, Bakü Tıp Fakültesi dekanı Yakub Memedov geçici olarak başkanlığa atandı ve 7 Haziran'da cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasına karar verildi. Bu arada Halk Cephesi iktidarın, eski komünistlerin hakim oldukları Yüksek Sovyet'ten, 1991'de Halk Cephesi'nin talebi üzerine oluşturulan ve Cephe ile eski *nomenklatura*'nın eşit sayıda temsil edildikleri bir danışma kurulu olan Ulusal Konsey'e devredilmesini istemekteydi.⁸⁹

Bununla birlikte Halk Cephesi'nin ortaya atabildiği başlıca öneri Hocalı'nın intikamının alınmasıydı ve bu öneri ona iktidar yolunu açtı. Ancak silah altına alınmış Azeriler, Rus gazetecilerinin tanıklıklarına göre henüz bir ordu oluşturmuş değildiler.⁹⁰ Buna karşılık yarı askerî Ermeni güçleri silah ele geçirmek için, Ermenistan'da konuşlandırılmış Rus kuvvetlerine saldırmayı sürüdüyorlardı.⁹¹

Nisan ayı başında, Rus dışişleri bakanı Andrei Kozirev bölgede bir arabuluculuk turuna çıktı. 6'sında Ermenistan ile, 3. maddesinde Ermenistan'a askerî yardım yapılmasını öngören bir dostluk ve yardımlaşma antlaşması imzaladı. Moskova'da kimi sorgulamalara yol açan bu antlaşma-

novosti, 7 Haziran 1992 (CD, XLIV/23, s. 24-25) ve RFE/RL Research Report I/47, 27 Kasım 1992'te zikredilen *Izvestia*, 13 Kasım 1992.

89 Bkz. Elizabeth Fuller, "The Ongoing Political Power Struggle in Azerbaijan", *RFE/RL Research Report*, I/18, 1 Mayıs 1992, s. 11-13 ve *Izvestia*, 7 Mart 1992 (CD, XLIV/10, s. 19-20).

90 Mihail Şeveliov'un *Moskovskiye Novosti*'deki haberi, 22 Mart 1992 (CD, XLIV/12, s. 28).

91 *Izvestia*, 11 Mart 1992 (CD, XLIV/10, s. 22-23).

nın onaylanması, Rus arabuluculuğunun ateşkesi sağlamakta başarılı olması koşuluna bağlanmış görünüyordu. Oysa Stepanakert'e geldiğinde Ermeni yöneticiler Kozirev'e, Azeri ablukası karşısında Şuşa ve Laçın'den Ermenistan'a doğru bir koridor açmak zorunda olduklarını söylemiş ve ateşkes konusunda isteksiz görünmüşlerdi.⁹² İki gün sonra Dağlık Karabağ parlamento başkanı Artur Mkrtçian, bilinmeyen kişiler tarafında evinde öldürüldü. Yerine seçilen ve Taşnak Partisi'nin bölgedeki temsilcisi olan Georgi Petrosyan 21 Nisan'da Kozirev'e yazarak Rus arabuluculuğunu reddettiklerini bildirdi.⁹³ 9 Mayıs'ta, Ter Petrosyan'ın Tahran'da Azerbaycan ile bir ateşkes imzaladığı sırada, aynı gün başlatılan bir saldırı sonucu Şuşa ele geçirildi. Sivil halk kenti terk etmişti ve Ermeni kaynaklarına göre kentteki Azeri kayıpları 30 ölü ve 80 yaralı idi. Aynı kaynaklar Şuşa'dan hareketle Stepanakert'e yapılan hava saldırılarında ölenlerin sayısını 111 olarak vermektedir.⁹⁴

Şuşa'nın ele geçirilişi ve 1921 Kars Antlaşması'yla kendini garantörü saydığı Nahçıvan'ın Sadarak kentine Ermeni sınırından ateş açılması Türkiye'de büyük bir heyecan yarattıysa da,⁹⁵ uluslararası antlaşmalar ve geçmişiyle eli kollu bağlı olan Türkiye'nin Ermenistan'a askeri bir müdahale yapamayacağı açıktı. Bakü'de ise olay, bir kez daha bir iç hesaplasmaya neden oldu. 12 Mayıs'ta istifa etmiş başkan Muttalibov'un taraftarları parlamentoyu kuşatarak meclisin toplanmasını talep ettiler. Parlamento 14'ünde, Hocalı katliamının sorumluluğunu tartışmak üzere toplandı, olayda ihmal olduğu ama Muttalibov'un hain olmadığı sonucuna vardı; kimin ne dediği pek anlaşılamayan bir tartışmadan son-

92 *Nezavisimaya Gazeta*, 7 Nisan 1992, *Moskovkiye Novosti*, 12 Nisan 1992 (CD, XLIV/14, s. 24-25), *Izvestia*, 13 Nisan 1992 (CD, XLIV/15, s. 20-21).

93 *Nezavisimaya Gazeta*, 16 ve 24 Nisan 1992 (CD, XLIV/15, s. 23-24; XLIV/17, s. 21).

94 *Nezavisimaya Gazeta*, 13 Mayıs (CD, XLIV/19, s. 7-8).

ra Muttalibov görevine iade edildi ve Ulusal Konsey dağıtıldı. Bunun üzerine Halk Cephesi taraftarları karşı saldırıya geçti; düzenledikleri dev gösteri, ertesi gün Muttalibov'u ülkeden kaçmak zorunda bıraktı. Ulusal Konsey yeniden açıldı ve parlamento, yani eski rejimin Yüksek Sovyeti, 18'inde kapatıldığı için, Milli Meclis adı altında iktidarı elinde topladı. Otuz beş yaşında bir tarihçi, İsa Kamberov geçici başkan seçildi ve başkanlık seçiminin 7 Haziran tarihinde yapılması yolunda alınmış olan karar korundu.⁹⁵

Bu olaylar, Ermeni fetihlerine anında tepki gösterilmesi tehlikesinin bulunmadığını gösterdiğinden, Ermeniler, Azerbaycan krizi sürerken, 16'sında Laçın'ı işgal ettiler ve Ermenistan ile Karabağ arasında ilk göbekbağını kurdular. Olayın önemini vurgulamak için olsa gerek, Rus savunma bakanı mareşal Şapoşnikov, Türkiye'nin Ermeni-Azeri çatışmasına herhangi bir müdahalede bulunmasının Üçüncü Dünya Savaşı'na yol açabileceğini söyledi.⁹⁶ Öte yandan Laçın, kuzeydeki Kelbecer ve güneydeki Kubatlı bölgelerinde çok sayıda Kürt'ün yaşıyor olması, bölgedeki Ermeniler ile Kürtler arasında bir ittifak kurulması sorununu gündeme getirirken, 18'inde *Yakbun* Kürt komitesinin bir temsilcisi Moskova'da, 1923-1929 arasında varolan özerk Kürt bölgesinin yeniden kurulmasını talep etti. Ancak Ermeni işgalinden sonra Kürtler Laçın kentinden çıkarılacaklardı.⁹⁷

7 Haziran Azerbaycan seçimlerini, Halk Cephesi'nin lideri, Ermeni devlet başkanı Levon Ter Petrosyan gibi bir tarihçi ve dilbilimci olup Türkiye'ye yakın bir kişi kabul edilen Ebulfeyz Elçibey'in kazandığı sırada *Izvestia*'da yayımlanan çatışmanın bilançosu şöyleydi: Karabağ'daki 56 Azeri

95 Bkz. Fuller, "Azerbaijan...", s. 1-7 ve *Izvestia*, 15, 16, 19 Mayıs 1992 (CD, XLIV/20, s. 10-11).

96 *Izvestia*, 21 Mayıs 1992 (CD, XLIV/20, s. 12).

97 TASS-ITAR Ajansı, zikr. Fuller, "Kurdish Demands...", s. 14 ve *Moskovskiyenovosti*, 7 Haziran 1992 (CD, XLIV/23, s. 24-25).

köyü ve bir o kadar Ermeni köyü (yarısı 1991'deki Rus operasyonları sırasında olmak üzere) yıkılmıştı, Karabağ, Şuşa ve Laçın'dan kaçan 100.000 yeni mülteci, önceki yıllarda Ermenistan'dan kaçan 200.000 mülteciye katılmıştı, buna karşılık Azerbaycan'da (Karabağ dışında) başlangıçtaki 500.000 Ermeni'den geriye sadece 20-30.000 Ermeni kalmıştı.⁹⁸ Buna bir de, kaynakları kıt olan ve Azerbaycan ablukasından etkilenen Ermenistan'da büyük boyutlara ulaşan ekonomik çöküntü eklenmelidir. Bu nedenle Ruslarla Batılıların Azerbaycan sınırlarının çiğnenmesi konusunda salt biçim yönünden yönelttikleri protestolar karşısında Ter Petrosyan'ın ileri sürdüğü, Erivan'ın Stepanakert üzerinde baskı uygulayacak maddi olanaklara sahip olmadığı yollu sözler diplomatik bir blöf olarak görülmemelidir. Çünkü Ermenistan'ın ulusal bir dava olarak kabul ettiği Karabağ'a yoğun bir destek verdiğinden şüphe edilemezse de, 1992 Baharı'nda Karabağ ile Ermenistan artık aynı siyasi hedefin peşinde koşmuyorlardı. Aynı şekilde Erivan'ın Karabağ'ı ilhak etmekten vaz geçerek Bakü'den özerklik için yeterli güvencelerin istenmesiyle yetinmesi bir üslup meselesi olarak görülmemelidir. Çünkü Ter Petrosyan o sırada artık, çatışmayı iki tarafı da tatmin edecek bir biçimde sonlandırarak Ermeni Cumhuriyeti'ni kurmaya başlama zamanının geldiğini düşünüyordu. Buna karşılık Stepanakert, Büyük Ermenistan düşünün gerektirdiği gerilim stratejisine alet olma yolundaydı.

Ermenistan devlet başkammının 2 Haziran 1992'de Türk başbakanı Süleyman Demirel'e gönderdiği mektubu bu bağlamda yorumlamak gerekir. Petrosyan bu mektupta çatışmanın Hristiyanlarla Müslümanlar arasında bir kapışmaya dönüşmemesi için elinden geleni yapacağını söylemektedir. Ayrıca Karabağ'ın kendi kaderini belirleme hakkına sahip olduğunu ifade etmekle birlikte, Azerbaycan'ın onayı olma-

98 *Izvestia*, 10 Haziran 1992 (CD,X LIV/23, s. 15).

dan soruna herhangi bir çözüm bulmanın mümkün olmadığını düşünmektedir. Son olarak da, Türkiye ile yapılacak bir ekonomik işbirliği, sınırların mallara açılması ve taşımacılık alanında işbirliği anlaşması yoluyla ilişkilerin normalleştirilmesini istemektedir.⁹⁹ Bu mesaj, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı çatısı altında Minsk'te düzenlenecek toplantının hazırlıkları için Roma'da yapılan, fakat Dağlık Karabağ'ı kimin temsil edeceği konusunda daha ilk günden çıkmaza giren görüşmelerin ertesinde gönderilmiştir. Ancak, 7 Haziran seçimlerinden bir gün önce gönderildiği için, seçilecek yeni Azerbaycan başkamna da yönelik olduğu açıktır. Ne var ki, Halk Cephesi iktidara gelişini askerî bir zaferle taçlandırmak istemektedir; bu yüzden her şey daha önceden olduğu gibi sürüp gider.

Nitekim, Elçibey'in seçilmesini izleyen gün Azerbaycan kuvvetleri kuzeydoğudaki Mardakert ve güneydoğudaki Martuni bölgelerine saldırarak altı köyü işgal eder, Ermenistan'daki köyleri de sınır ötesinden bombalarlar. 15'inde Karabağ'ın kuzey sınırının dışında kalan ama "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"ne bağlı olan Şaumyanovsk Azeriler tarafından işgal edilir. Ermeniler bu başarıları mayıs ayından itibaren Türklerle Azeriler arasında imzalanan bilimsel ve teknik bir anlaşma bağlamında gönderilen Türk askerî uzmanlarına bağlarsa da, gerçek neden, Rusya ile Kafkasya kuvvetlerinin paylaşılması konusunda imzalanan anlaşmalar gereğince bırakılan silahların –özellikle tankların– kullanılması gibi görünüyor.¹⁰⁰ 18'inde Azeriler, Kuzey Karabağ bölgesinin merkezi olan Mardakert'i alarak Laçın'e doğru ilerlerler. Bu sırada Roma toplantısındaki tıkanıklık, Karabağ Ermenileri toplantıya katılmayı reddettikleri için hâlâ sürmek-

99 *Cumhuriyet*, 4, 6, 7 Haziran 1992.

100 *Cumhuriyet*, 4 Mayıs, 9 ve 16 Haziran 1992, Fuller, "Paramilitary...", s. 79-80, Fuller, "Azerbaijan...", s. 7.

te, Erivan parlamentosundaki Taşnak muhalefet, Karabağ'ın Ermenistan'la birleştiği yollu bir açıklama yapılmasını istemekte ve Ter Petrosyan'ı birleşmeyi savsaklamakla suçlamaktadır. Ay sonuna doğru Taşnakların bir "vatan tehlikesinde" ortamı yaratarak iktidarı ele geçirmeye çalıştıkları iyice açığa çıkar. Bunun üzerine Ter Petrosyan karşı saldırıya geçerek, 29 Haziran'da televizyonda yayımlanan bir demecinde, Karabağ başbakanı Georgi Petrosyan'ı Taşnak Partisi'nin kışkırtmasına uyup Roma görüşmelerine katılmayarak Ermenistan'ı tehlikeye atmakla suçlar, Taşnak Partisi'nin o sırada Erivan'da olan sorumlusu Jirayir Maruhyan'ın kırk sekiz saat içinde Erivan'dan ayrılmasını ister ve partinin dış Ermeniler arasında toplanmış 5.000.000 \$'dan yalnız 40.000 \$'ını –230 Kalaşnikov parası– Karabağ'da harcayarak geri kalanını partinin Ermenistan'daki örgütlerine verdiğini ileri sürer. Ter Petrosyan ayrıca, kendisinin de içinden geldiği Karabağ Komitesi'ne karşı bir güç odağı oluşturmak üzere Maruhyan'ın 1988 'den beri yerel KGB ile işbirliği yaptığı suçlamasında bulunur – ki bu son iddia, birkaç gün sonra, o tarihlerde Ermenistan'da görev yapan KGB yetkilisi tarafından doğrulanır.¹⁰¹

Ter Petrosyan iktidarını koruyacak ama bunun için kimi ödünler de verecektir. 7 Temmuz'da Erivan'da yapılan büyük bir gösteri ve muhalefetteki yedi partinin oluşturduğu cephe, parlamentoyu Karabağ Ermeni halkının haklarına destek verilmesi yolunda bir karar almak zorunda bırakırken, Roma toplantıları ne zaman toplanacağı belirtilmeden askıya alınır. İstifa etmesi yolunda yapılan yeni baskılara Ermenistan devlet başkanı, ağustos ortasında Stepanakert'te yapılan bir darbeyle karşılık verir: Ulusal Konsey, icra yetkisini Ter Petrosyan'a sadık biri olan Robert Koçaryan'ın baş-

101 *Izvestia*, 1 ve 6 Temmuz 1992 (CD, XLIV/26, s. 27).

kanlık ettiği Savunma Komitesi'ne terk eder.¹⁰² Bu arada Ermeniler kuzey cephesinde üstünlüğü sağlarlarsa da, çatışmalar yaz ve sonbahar aylarında da devam eder. Azerbaycan savunma bakanlığı, ağustos sonunda 19 Temmuz ile 21 Ağustos arasında elli dokuz yerleşimin geri alındığını, Azeri saflarında 205, Ermeni saflarında 567 kişinin öldüğünü açıklar. Batılı kaynaklar Azeri başarılarını çok yüksek bir insan kaybı oranına –10.000 kişi dolayında– bağlamaktadır.¹⁰³ Ancak Azeriler Laçin ve Stepanakert'e birden çok kez yönelttikleri saldırılarda başarısız kalacaklardır. Yıl sonuna doğru Ermeniler Laçin koridorunu takviye ederek genişletir ve Karabağ'ın güney sınırındaki köylere saldırırlar. Bu arada Erivan Türkiye ile olan ilişkilerini normalleştirmeye çalışmaktadır ve bu uğurda dış Ermenilerinden olan dışişleri bakanı Raffi Hovanisyan'ı gözden çıkarır. Taşnakların iş başına gelmesini önlemek için Ankara Ter Petrosyan'ı desteklemek istemekle birlikte, Bakü'yle olan ittifakının tutsağıdır ve yapılacak herhangi bir anlaşmanın ön koşulu olarak, Azerbaycan'ın isteğine uygun olarak Ermeni birliklerinin Şuşa ve Laçin'den çekilmelerini öne sürmektedir.

1993 Şubat ayının sonundan, özellikle orduyu görelî bir düzene sokmuş olan Azerbaycan savunma bakanı Rahim Kaziev'in görevinden alınmasından itibaren, Karabağ Ermeni kuvvetleri saldırıya geçer ve Şaumyanovsk bölgesini geri alırlar.

1993 Şubatı, aynı zamanda, Boris Yeltsin'in uluslararası kurumlardan kendisine, eski sovyet topraklarında "barış ve istikrarın garantörü olarak özel yetkiler" verilmesini istediği tarihtir.¹⁰⁴ Bunun anlamı, Dağlık Karabağ konu-

102 *Cumhuriyet*, 8 Temmuz, 16 Ağustos 1992, *Nezavisimaya Gazeta*, 18 Ağustos 1992 (CD, XLIV/33, s. 25), Fuller, "Transcaucasia: Ethnic Strife...", s. 17-19.

103 *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1992 ve Fuller, "Paramilitary...", s. 79.

104 Bkz. Elizabeth Fuller, "Russia's Diplomatic Offensive in the Transcaucasus", *RFE/RL Research Report*, II/39, 1 Ekim 1993, s. 30.

sunda inisyatifin, Roma'da bitmek tükenmek bilmeyen, buna rağmen sonuç alınamayan toplantılar düzenleyen Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'ndan (AGİK) Rus arabuluculuğuna geçmesidir. Ancak Elçibey Rus arabuluculuğunu reddederek, ancak Türk-Rus ortak arabuluculuğunu kabul edebileceğini açıklar. Türk dışişleri bakanı Hikmet Çetin'in mart ayında Moskova'ya yaptığı ziyaret sırasında kesinleşen bu arabuluculuk önerisi mart ortasında Erivan ve Bakü tarafından kabul edilir. Fakat Rus ve Türk temsilcilerin bir barış planı geliştirmek üzere Cenevre'de toplandıkları sırada, Karabağ ve Ermenistan kuvvetlerinin ortak olarak yürüttükleri bir operasyon sonucunda 2 Nisan'da Azerbaycan koridorunun kuzeyindeki Kelbecer işgal edilir. Böylece Ermenilerin Gence yönünde saldırılar düzenledikleri Karabağ'ın kuzeyine takviye gönderilmesini hızlandırmak amacıyla Ermenistan ile Karabağ arasında ikinci bir göbekbağı kurulur. Laçın ve Kelbecer bağlantıları arasında sıkışıp kalan 60.000 kişiden 40.000'i çok kötü koşullarda başka yerlere nakledilirken, geri kalanı kaderine terk edilir. Bir yandan da Karabağ'ın güneydoğu ucunda ve İran sınırından yirmi kilometre kadar içeride yer alan Fuzuli kentine karşı bir Ermeni saldırısı başlatılır.

Saldırıların giderek Ermeni nüfus bulunmayan ve Dağlık Karabağ'ın dışında kalan topraklara yöneltilmeye başlaması bölgede büyük bir rahatsızlık yaratır. Muhalefet ve kamuoyu tarafından sıkıştırılan Ankara, Birleşmiş Milletler'e şikâyetle bulunmak, Üçüncü Ordu'yu alarma geçirmek gibi bazı diplomatik ve askerî önlemler almakla yetinerek, bir yandan güçsüzlüğünü sergilemekte, bir yandan da Ermenistan'ın güçlü komşusu tarafından tehdit edildiği yollu bir imaj yaratmaktadır. Öte yandan Türkiye koridorda sıkışan sivillerin boşaltılması için helikopter gönderilmesi yolunda Bakü'den gelen talebi, bunların Ermenistan'dan geçmeleri

gerektiği gerekçesiyle geri çevirmek zorundadır. Devre dışı kalmak istemeyen Tahran da çatışmaların sınırına yaklaşmış olmasından tedirginlik duyduğunu açıklar. Bakü'de Elçibey, bir yandan ordusunun düzensizliğinden dolayı askeri yetkilileri sigaya çekerken, bir yandan da Rusları, Azerbaycan'ı Birleşik Devletler Topluluğu'na girmeye zorlamak için Ermenilere Kelbecer saldırısı için lojistik destek vermekle suçlar. Cenevre'de ise Rus temsilcileri Karabağ Ermenilerinin de görüşmelere katılması için bastırmaktadır.¹⁰⁵

Rusların arabuluculuğu sonucunda 8 Nisan'da Soçi'de bir ateşkes imzalanırsa da uygulanmaz. Ankara, Elçibey ile Ter Petrosyan'm, 21'inde, Turgut Özal'ın cenaze töreni sırasında biraraya gelmelerinden yararlanarak, bu kez, Ermenilerin Kelbecer'den çekilmesi karşılığında Dağlık Karabağ'm özerkliğinin tanınmasını öngören yeni bir Türk-Rus ortak arabuluculuk süreci başlatarak karşılık verir. 4 Mayıs'ta sunulan görüşme takvimine Erivan itiraz eder. Yeni öneriler geliştirilir ve Türkiye Karabağ'ın barış görüşmelerine katılmasını kabul eder. 26 Mayıs'da yeni öneriler Bakü ve Erivan tarafından kabul edilir, ancak, başta Türklerin arabulucu olmalarına karşı çıkan Stepanakert tarafından reddedilir.¹⁰⁶

Bu arada Azerbaycan'da bulunan son Rus birlikleri 25 Mayıs'ta Gence'den ayrılırlar. Halk Cephesi'nin Kelbecer'in alınmasında Rusların da parmağı olduğu yolundaki suçlamaları nedeniyle hızlandırılan bu çekilme kararı sonucunda Azerbaycan, Baltık devletleri dahil olmak üzere SSCB'ye üye devletler arasında topraklarında Rus askeri bulunmayan ilk ülke olur. SSCB'den kopmanın bu en uç noktası, yeniden fehinin de başlangıcını oluşturacaktır.

105 *Cumhuriyet*, 3 ve 8 Nisan 1993, *Nezavisimaya Gazeta*, 6 ve 8 Nisan 1993 (CD, XLV/14, s. 22-24).

106 *Cumhuriyet*, 22, 23, 24 Nisan, 5, 8, 14 ve 22 Mayıs 1993; Fuller, "Russia's.", s. 33.

Suret Hüseyinov, sovyet döneminde Gence'nin doğusundaki Yevlah'ta bir dokuma fabrikasının yöneticisiydi. Geçiş döneminde pamuk kaçakçılığından çok zengin olan bu adam, servetini ulusal dava için harcamaya karar verdi ve 1992 Yazı'nda Karabağ'ın kuzeyinde başlatılan saldırı sırasında Azeri birliklerinin finansmanını üstlendi. Böylece hem albay rütbesine yükseltildi hem de ulusal kahraman ilan edildi. 1993 Şubatı'nda ordusunu, pek anlaşılamayan bir nedenle geri çekmesi, Mardakert cephesinin çökmesine, bu da, hamisi, Azeri savunma bakanı Rahim Kaziev'in düşürülmesine yol açmıştı. O tarihten beri, mart ayında bir de darbe tezgahlamaya çalıştığı Gence'de öfkeden hop oturup hop kalkıyordu. Rus ordusunun öksüz bıraktığı, başını Haydar Aliyev'in çektiği Azeri *nomenklatura'sı*, umudunu işte bu savaş beyine bağladı. Aliyev, Brejnev dönemindeki SBKP politbüro üyeliğinden sonra, daha iyi günlerin gelmesini beklerken kapağı Nahçıvan'a atmış ve orada devlet başkanı sıfatıyla kendine bir arpalık edinmişti.¹⁰⁷

Hüseyinov'un adamları, 4 Haziran'da, yani Rus birliklerinin ayrılmasından on gün sonra, Gence'de kışlalara saldırdılar ve Rusların bıraktıkları silahları ele geçirdiler. Durumu kontrol alma yönündeki çabalar altmış kişinin ölümüne yol açtığından Hüseyinov önce sorumluların kellesini, sonra da hesap sormanın dozunu artırarak en sonunda Elçibey'in istifasını istedi. Hüseyinov'a yakın bir başka "albay", Gummatov da bu sırada İran kökenli bir halk olan Talişlerin yaşadığı güney Azerbaycan'ın başkenti Lengeran'da ayaklanınca, Haydar Aliyev arabuluculuk önerdi. Elçibey ile Hüseyinov arasındaki mekik dokuma sırasında –Hüseyinov'un birlikleri her defasında Bakü'ye biraz daha yaklaşıyordu– Aliyev kendi taleplerini ortaya koydu ve Türkiye ile ABD'nin açıkça Elçibey'i

107 Fuller, "Paramilitary...", s. 79, *Cumhuriyet*, 14 Mart ve 1 Temmuz 1993; *Izvestia*, 15 Haziran 1993 (CD, XLV/24, s. 2-3).

desteklemelerine rağmen, bu komedi 15 Haziran'da Haydar Aliyev'in, yeniden kurulan Azerbaycan Yüksek Sovyet'inin başına seçilmesi, 18'inde Elçibey'in Nahçıvan'daki doğduğu köye kaçması ve 30 Haziran'da da Hüseyinov'un başbakan olarak atanmasıyla sonuçlandı. Moskova ise, 15'inden beri bu gelişmelerden çok memnun olduğunu, böylece Rusya-Azerbaycan ilişkilerinin gelişeceğini söylemeye başlamıştı.

Bu arada 14'ünde Stepanakert'e giden Ter Petrosyan, Georgi Petrosyan'ın Ulusal Konsey başkanlığından istifa etmesine rağmen 5'e karşı 6 oy çoğunluğuyla, Karabağ için öngörülen barış planının kabul edilmesini dayatmıştı. Fakat on gün sonra, yeni Konsey başkanı Karen Baburian, Erivan'a yaptığı bir ziyaret sırasında Kelbecer'i boşaltmanın söz konusu olmadığını bildirdi ve saldırı yeniden başladı. Bir yıl önce Azerilerin eline geçen kuzeydeki Mardakert geri alındı ve Ermeni kuvvetleri, Karabağ sınırının doğusunda, Bakü yolu üzerinde yer alan Agdam'a doğru ilerlemeye başladılar.¹⁰⁸ Temmuz ayı boyunca Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) arabulucusu, Bakü, Erivan ve Stepanakert arasında mekik dokumayı sürdürürken, Agdam çevresinde, onbinlerce Azeri'yi göçe zorlayan şiddetli çatışmalar olmaktaydı. Sonunda kent, 23'ünde Ermenilerin eline geçti. Ölülere gömmek ve esirleri değiş tokuş etmek için kabul edilen on günlük bir ateşkesten sonra, Ermeni saldırısı, bu kez güneydoğuda, Fizuli yönünde başladı. Artık projektörler, hazıranda da adını duyurmuş, ama bu kez Lengeran'da "özerk Talas-Mugan Cumhuriyeti"nin kurulduğunu ilan eden Alikram Gummatov'a çevrilmişti. Bu yeni macera on gün sonra Gummatov'un kaçmasıyla sonuçlanırken,¹⁰⁹ Ka-

108 Cumhuriyet, 16 ve 25 Haziran 1993, Izvestia, 16 Haziran 1993 (CD, XLV/36, s. 4).

109 Izvestia, 18 Ağustos 1993 (CD, XLV/33, s. 14) ve Sevodnya, 27 Ağustos 1993 (CD, XLV/34, s. 17-18).

rabag kuvvetleri, 18'inde Fizuli, 19'unda da Cebrail'e giriyor, Azeri kentlerini terk eden 150.000 mülteci ise İran sınırına doğru akmaya başlıyordu. Stepanakert, arabulucuların önerdiği görüşme takvimlerinin hepsini reddederek Bakü'yle doğrudan görüşme talebinde bulundu. 21'inde Taşnak Partisi üyesi ve Karabağ kuvvetleri başkumandanı Serj Sarkisyan Ermenistan savunma bakanı oldu. Karabağ ordularının Ermenistan kuvvetlerini yuttuğu andan beri bu beklenen bir sonuçtu kuşkusuz, fakat Ter Petrosyan'a fazla bir manevra alanı bırakmadığı da açıktı. Bundan böyle gerilim stratejisi öne çıkacak, Rusya da bu stratejiden ilk aşamada Azerbaycan'ı yuvaya döndürmek için yararlanacaktı.

29 Ağustos'ta yapılan referandumda Azerbaycan seçmenlerinin % 97,5'i başkan Elçibey'in görevden alınmasını onaylarken, Ermeniler Laçın koridorunun güneyinde, Ermenistan, Karabağ ve İran sınırı arasında kalan Zengilan ve Kubatlı bölgelerini temizlemeye çalışıyorlardı. Yüz binlerce mülteci doğuya itildi ve bazıları İran sınırını aşmaya çalıştılar. Kubatlı'yı 1 Eylül'de terk eden Azerbaycan birlikleri düzensiz biçimde geri çekilirlerken subaylar askerî malzemeyi Ermenilere satmak için Bakü'den gelen taze güçleri kaçırmaya teşvik ediyorlardı. İşte bu keşmekeş içinde, bir güvenlik bölgesi oluşturmak üzere İran birliklerinin sınırı aşması büyük heyecan yarattı. Ankara bu duruma tepki gösterme gereğini duyarak ordularını alarma geçirdi, bu da Türkiye-Ermenistan sınırını korumakla görevli Rus birliklerinin protestosuna yol açtı.¹¹⁰

Referandumun resmî sonuçları alınır alınmaz, parlamentodan Karabağ ile doğrudan görüşmeleri başlatmak için yetki almış olan Aliyev Moskova'ya uçtu. Orada Yeltsin, Koziyev, Hasbulatov ve savunma bakanıyla görüştüktan sonra, ekonomik birlik ve ortak güvenlik antlaşması da dahil ol-

110 Cumhuriyet, 2, 3, 4, 5 Eylül 1993.

mak üzere Birleşik Devletler Topluluğu'na katılma niyetini açıkladı.¹¹¹ Bir hafta sonra Karabağ ve Azerbaycan temsilcileri Moskova'da buluştular ve bir ateşkes imzalandı. 21 Eylül'de Azerbaycan parlamentosu cumhuriyetin BDT'na katılmasını onayladı ve bu, 24'ünde yapılan Moskova zirvesi sırasında resmîyet kazandı. İki gün sonra Ter Petrosyan ve Aliyev Moskova'da buluştular ve gelecekte umutlu olduklarını açıkladılar. Aynı gün Aliyev ile Karabağ başbakanı Robert Koçaryan arasındaki ilk görüşme yapılıyor ve taraflar ateşkesi 7 Kasım'a kadar uzatmayı kararlaştırıyorlardı.

Geriye kalan tek engel, 3 Ekim'de yapılacak Azerbaycan başkanlık seçimleriydi ve Aliyev bu engeli kendine yaraşır bir sonuçla, oyların % 98,8'ini alarak aştı. Ancak görüşmeler Ermenilerin ne zaman, ne kadar geri çekilecekleri ve Azerbaycan ambargosunun buna koşut olarak kaldırılması gibi konularında uzadıkça uzadı ve 24'ünde Ermeniler ateşkesi çiğneyerek Goradis'i işgal ettiler, İran sınırında kırk km² bir alana dayandılar ve böylece güneybatı Azerbaycan'ı ülkenin geri kalanından tecrit ettiler. 29'unda Zengilan'ı işgal eden Ermeniler Beylagan'a doğru ilerleyerek Azerbaycan'ın güney batısındaki kısıncı daha da daralttılar. Durumun kötüye gitmesinden yararlanan Moskova, iki kuvvet arasına Rus kuvvetleri yerleştirmeyi önerdi, fakat askerî durumu Ukrayna'dan satın alınan tanklar ve orduya katılan Afgan mücahidleriyle düzeltereğini uman Aliyev bu öneriyi reddetti.

1993 sonunda Ermeniler, Karabağ'a ait 4.000 km² toprağı ek olarak Azerbaycan topraklarının 10.000 km²'sini işgal etmişlerdi. Aliyev, bu aşamada Rus birliklerinin Azerbaycan'a dönmesine ilkece onay vermiş görünmekle birlikte, Ruslar, Bakü'nün askerî durumunun kötülüğünden yararlanarak Ermeni-Azeri anlaşmazlığının çözümünde tek yetkili olmak istiyorlardı. Bu arada çatışmalar da sürmekteydi.

111 *Sevodnya*, 7 ve 9 Eylül 1993 (CD, XLV/36, s. 18-19).

Rusya'nın 1993 sonunda Azarbaycan'ın kontrolünü eline geçirmeyi az çok başardığı sırada, Ermenistan'la aralarında varolan ortak çıkarların da sınırına varılmıştı. Bölgenin koruyucu gücü rolünü yeniden üstlenen Rusya'nın, iki devlet arasında belirli bir denge kurması gerektiği için, Dağlık Karabağ'a fiilen bağımsızlığa yakın bir özerklik tanımayı desteklese de, yeniden kendisine ait olduğu andan itibaren istikrarlı olmasını isteyeceği bir bölgede gerilim stratejisine hoşgörü göstermesi söz konusu değildir. Devletler arasındaki karmaşık çıkar dengeleri Azerbaycan'a komşu devletlerin, yani Türkiye ve İran'ın bu ülkeye müdahale etmeleri ihtimalini düşürmekle birlikte, dış Ermeniler ve onlara bağlı siyasi güçler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir; bugün Rus politikasıyla uyumlu görünen hedeflerin onunla çelişmesi durumunda farklı bir durum ortaya çıkabilir. Nitekim, PKK'nın Ermenistan'da örgütlendiği yolundaki bilgiler doğrulamırsa, gerilim stratejisinin uluslararasılaşmasıyla, Rusya'nın ve Batılı güçlerin çıkarlarına uymayan yepyeni bir aşamaya geçilmesi pekâlâ mümkündür. Uzun vadede ise, daha kalabalık nüfusu ve özellikle petrol kaynakları sayesinde kendine yeni destekler ve müttefikler bulabilecek olan Azerbaycan öne çıkmayı deneyebilir, bu da, ayrılıkçı istekleri yeniden körükleyebilir. Bu durumda, açık ya da üstü örtülü biçimde çatışma sonsuza kadar sürebilecek ve ayrılıkçılık, her zaman olduğu gibi, kendi başını yiyecektir.

Bir boru hattı hikâyesi

30 Haziran 1990 tarihinde, Amerikan petrol şirketi Chevron Corporation ile sovyet petrol ve doğal gaz bakanlığı, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Kazakistan topraklarında bulunan Tengiz ve Korolev havzalarının işletilmesi konusunda bir protokol imzaladılar. Bu protokol Chevron tarafından 1991

yılı başında bir fizibilite araştırması yapılmasını öngörüyordu. Ancak varılan sonuçlara itiraz edildi ve Sovyetler Birliği Devlet Planlama Komitesi, Evgeni Gaydar'ın başkanlığında toplanan bir uzmanlar komisyonunun yaptığı değerlendirme sonucunda Chevron'la yapılan anlaşmayı iptal etti. Temmuz başında Chevron ve sovyet uzmanlarının yaptıkları bir toplantıda görüş ayrılıklarını gidermek mümkün olamayınca, konuya sonbaharda Kazakistan hükümeti el attı. Görüşmelerin tıkanması tehlikesi karşısında bağımsız bir uzmandan görüş alınmasına karar verildi. Bu iş J.P. Morgan Bank ile aynı zamanda anlaşma metnini hazırlamakla görevlendirilen İngiliz hukuk bürosu Sattery May'e verildi. Hazırlanan ekspertiz raporu, özellikle ödenecek "royalty"yi toplam kâr yerine çıkarılan ton başına petrole bağlama ve başta öngörülen 23.000 km²'lik imtiyaz sahasını, işletilen alan olan 2.000 km²'ye indirme gibi konularda Kazakistan'ın görüşüne yakın sonuçlara varmıştı.

Ancak görüşmeler bir türlü sonuçlanamadığından Nisan 1992'de Kazak başbakan yardımcısı Kadir Baykenov Londra'da, eğer çok kısa sürede bir anlaşma yapılmazsa, Tengiz havzasının uluslararası ihaleye çıkarılacağını açıkladı. Aynı tarihlerde, 1,9 milyar varil petrol ve 1,5 trilyon metre küp gaz üretimiyle Tengiz'den sonra Kazakistan'ın ikinci önemli petrol havzası olan Karaçaganak imtiyazını ele geçirmek üzere, İtalyan Agip şirketiyle bir konsorsiyum kuran British Gaz ve Norveç şirketi Statoil ile birleşen BP rekabet halindeydiler.¹¹²

Chevron ile Alma Ata arasında arabuluculuk yapmak üzere J.P. Morgan'a ilaveten devreye Umman sultanı ile uluslararası petrol çevrelerinde etkili bir kişi olan Transworld'ün yöneticisi John Deuss de girdiler. Sonunda Kazakistan hükümeti ile Chevron Overseas Petroleum Company arasında-

112 *Petroleum Intelligence Weekly* (PIW) XXXI/16, 20 Nisan 1992.

ki işletme anlaşması 9 Mayıs'ta parafe edildi ve 18 Mayıs'ta, Nursultan Nazarbayev'in Washington'u ziyareti sırasında imzalandı. Mali çevreler tarafından Batı sermayesi ve bilgisi-nin eski SSCB'de kullanılmasıyla ilgili olarak örnek bir pro-je kabul edilen bu anlaşma ile, bir Amerikan firması aynı za-manda, BDT'unda o güne kadar elde edilen en büyük pazar payını almış oluyordu. Anlaşma ile Tengiz ve Korolev hav-zalarında 1,5 milyarı 1993'ten itibaren ilk üç yılda olmak üzere toplam 20 milyar dolarlık bir yatırım yapılması öngö-rülmüştü. Yatırımı taraflar yarı yarıya gerçekleştirecekler-di. Buna karşılık Chevron, kazancın vergiler ve Kazakistan'a imtiyaz karşılığı ödenecek miktarlar düşüldükten sonra ka-lan bölümünün % 20'sini alacaktı. Petrol yataklarının ka-pasitesi 25 milyar varil olarak tahmin edilmekte ve 6-9 mil-yar varillik bölümünün ekonomik bakımdan verimli olduğu hesaplanmaktaydı. Havzada petrol üretimi 1993'te başlaya-cak fakat kuyuların tam kapasite çalışması on yıl sonra ger-çekleşecekti. Petrolün Tengiz'i Karadeniz'de bir limana bağ-layan petrol boru hattıyla taşınması öngörülmüştü. Taraf-lar Rusya'yı, Karadeniz'deki Novorosisk limanına bağlana-cak bir boru hattına geçiş izni verme konusunda iknaya ça-lışacaklardı.¹¹³

Hazar yöresindeki özellikle Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan arasında paylaşılan petrol havzasının zengin-liği ortaya çıktıkça, Rusya'nın bu zenginlikten pay alması-nın, ancak petrol boru hatlarının kendi topraklarından geç-mesiyle mümkün olacağı görüldü. Bunun için petrol boru hattının Kafkasya'nın kuzeyinden geçirilerek Novorosisk'e bağlanması ve güneyden geçebilecek diğer bütün boru hat-tı projelerinin önlenmesi gerekiyordu. Dolayısıyla 1992 Baharı'ndan itibaren Rusya'nın Karadeniz'in doğu kıyılarını denetlemek ve Kafkasya üzerindeki nüfuzunu korumak için

113 PIW, XXXI/20, 18 Mayıs 1992.

harcadığı çabalara, bir de petrol sorunu yönünden bakmakta yarar vardır.

Ancak bölgedeki ülkelerin farklı çıkarları vardır ve gündemde yalnız Kazak petrolü yoktur. 1992 Ocak ayından itibaren Türkmenistan başkan yardımcısı Ata Şariyev, Tahran ile Türkmen petrol ve doğal gazının İran üzerinden akıtılması konusunda görüşmeler başlatmıştır. Görüşmelerin nisan'da yeniden başlamasından sonra, mayıs ayında Türk başbakanı Süleyman Demirel Aşkabad'ı ziyaret etmiş ve burada Avrupa'ya taşınması söz konusu olan Türkmen doğal gazının Türkiye üzerinden geçirilmesi konusunda bir anlaşma imzalamıştır. Ancak bu anlaşmada Türkiye'ye gelinceye kadar gaz ve boru hattının İran'dan mı yoksa Azerbaycan'dan mı geçeceği konusunda açıklık yoktur. Buna karşılık, 30 yıl için geçerli olacak anlaşmanın Türkmengazsenagat ve Türk Botaş şirketleri tarafından birlikte yürütüleceği belirtilmiştir.

Birkaç gün sonra Orta Asya'nın Türkçe konuşan ülkeleri, Türkiye, İran ve Pakistan'ı bir araya getiren Aşkabad zirvesinde, İran, Türkiye ve Avrupa ülkelerinin ihtiyacını karşılayacak Türkmen gazının taşınması için bir gaz boru hattının inşa edileceği açıklandığına göre, bu konuda belirli bir uzlaşmaya varılmış olmalıdır. Ancak, Türkiye bu boru hattı için, hepsi Türkiye'de İskenderun Körfezi'ne bağlanan üç ayrı güzergah önermiştir. Birincisi Hazar Denizi'ni aştıktan sonra Azerbaycan ve Gürcistan topraklarından geçmektedir. İkincisi yine Kafkasya ve Azerbaycan'dan geçtikten sonra Ermenilere ait Zengezur'dan, daha sonra da Nahçıvan'dan geçmektedir. Üçüncüsü ise, Ermenistan topraklarına girmeden, İran'dan dolanmaktadır. Türkiye'nin tercihi İran'ı devre dışı bırakan güzergâhlardan biri yönündedir; ama bu durumda, Gürcistan ya da Ermenistan'dan geçiş izni alınması gerekmektedir. Tabii bu da, bu iki ülkenin barış içinde olmalarına bağlıdır. Demek ki, Orta Asya petrol ve gaz kay-

naklarının Türkiye ve oradan Avrupa'ya nakledilebilmesi için Kafkasya'nın barış içinde olması gerekli iken, bu projelerin gerçekleşmesini istemeyenlerin çıkarı, en azından kendi çıkarları doğrultusunda bir çözüm bulunana kadar, Kafkasya'da kargaşa yaratmaktan geçmektedir. Bu durumda bulunan iki ülke vardır: Petrol ve gaz boru hatlarının Karadeniz'de Novorosisk'e kadar kendi topraklarından geçmesini isteyen Rusya ve Basra Körfezi'ne bağlanan bir güzergâhı tercih eden İran.

1992'nin Mayıs ayındaki bir başka gelişme de, Houston (Texas) kökenli Pennzoil şirketiyle Aberdeen (İskoçya) kökenli Ramco Oil şirketinin Azerbaycan'daki Güneşli mevkiindeki *off-shore* (deniz altı) petrol kaynağında fizibilite çalışmalarını başlatmalarıydı. Bu mevkideki kuyular, 1989'da günde 165.000 varile ulaşan bu ülkenin *off-shore* üretiminin % 70'ini oluşturuyordu.¹¹⁴ Bir ay sonra, Ebulfeyz Elçibey'i iktidara getiren seçimlerin ardından Azerbaycan bu *off-shore* kaynaklar konusunda, Amoco, Unocal, McDermott (Amerikan), BP, Statoil (Norveç) ve Ramco'dan oluşan bir konsorsiyumla görüşmelere başladı. Bu durumda, petrol boru hattı konusu yeniden masaya geldi ve petrol boru hattı ile Kazak, Türkmen ve Azeri doğal gazını taşıyacak boru hattının aynı güzergahta birleştirilmesi olasılığı tartışılmaya başladı. Yabancı yatırımcılar yüzyılın başında Rothschildlerin yaptırdığı eski Bakü-Batum petrol boru hattının yeniden kullanıma açılmasından yanaydılar, ama Bakü'deki yeni iktidar, eski sovyet topraklarının dışından dolanarak Türkiye'ye bağlanan bir boru hattını yeğliyordu.¹¹⁵ Böyle olunca, "Türk" boru hattı projesinin Ermenistan ya da İran'dan geçirilmesi şıklarından hangisinin daha az zararlı olduğu meselesi gündeme geldi. Erivan'la savaş durumunda olan Bakü ikin-

114 *PIW*, XXXI/19, 11 Mayıs 1992.

115 *PIW*, XXXI/24, 15 Haziran 1992.

ci şıkkı yeğliyordu; bu güzergâhın bir avantajı da İran'a bir sus payı verilmesi olacaktı. Buna karşılık kendilerine bağlı şirketlerin varlığı nedeniyle görüşmelere taraf olan Türkiye ve ABD, İran ile görüşme yapma düşüncesini çok itici buluyorlardı. Dolayısıyla Ankara'nın çıkarı Karabağ çatışmasının bitirilmesini gerektirmekteydi. Oysa çatışmalar yeniden alevlendi.

Kazak cephesinde ise, Chevron Sözleşmesi'nin imzalanmasındaki arabuluculuğu karşılığında Kazak petrolünü denize ulaştıracak petrol boru hattı projesi verilmiş olan Umman, Oman Oil Company (OOC) adlı devlet şirketi eliyle gerek güzergâh, gerekse maliyeti 700 milyon ile 1,6 milyar dolar arasında değişen projenin finansmanı için çalışmalara başladı.¹¹⁶ Kısa süre sonra OOC ve Kazak Petrol Şirketi'nin oluşturduğu konsorsiyumun Grozny'den geçerek Novorosisk'e ulaşan bir boru hattını benimseme eğiliminde olduğu ortaya çıktı. Ancak Grozny'nin muhalif Çeçen Cumhuriyeti'nin başkenti olması bir yana, konsorsiyumun Azerbaycan'ı da projeye dahil ederek maliyeti paylaşma çabaları sonuç vermedi. Çünkü Bakü, İran ya da Türkiye güzergahları konusunda ısrarlıydı. İkametgahı Bermuda görünen petrol tüccarı John Deuss'un OOC'nin arkasında yer alması ve yeni petrol imtiyazları almak için Ruslar ve Kazaklarla ilişkiye geçmesi ortalığı daha da karıştırdı. Bu ortamda Chevron konsorsiyumun önerilerine uyma eğiliminde görünürken, OOC'nin bölgedeki Türk ve İran çıkarlarını baltalamaya çalışan Suudilerin nüfuzu altında olduğu yolunda söylentiler duyuldu.¹¹⁷ Bu arada British Gaz ile İtalyan Agip'in oluşturdukları konsorsiyum, temmuz ayında, rezervi 2 milyon varil ham petrol ve 16-20 trilyon feet (ayak) küp gaz olarak tahmin edilen, Kazakistan'daki Karaçaganak pet-

116 *PIW*, XXXI/25, 22 Haziran 1992.

117 *PIW*, XXXI/32, 10 Ağustos 1992.

rollerinin işletilmesiyle ilgili bir anlaşma imzalamış,¹¹⁸ Denver (Colorado) kökenli Grynberg Production şirketi de Kırgızistan petrollerinin işletme ve geliştirme imtiyazını tek başına almıştı.¹¹⁹

23 Ekim'de John Deuss, Bermuda'da, Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Umman temsilcileriyle Chevron, Amoco, Agip, British Gas, BP, Elf Aquitaine ve Unocal şirketlerinin temsilcilerini bir araya getirerek, Umman ve Kazak petrol şirketlerinin oluşturduğu Caspian Pipeline Corporation (CPC) ile, Tengiz-Grozny-Novorosisk petrol boru hattının yapımı konusunda bir ilke anlaşması imzalandı. Azerbaycan'dan gelen boru hattı da Grozny'de bu hatta bağlanacaktı. 1 milyar dolar olması beklenen maliyetin % 80'i Dünya Bankası ile Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın (BERD) sağlayacakları kredilerle karşılanacaktı. Ancak bu bankalar petrol gruplarının da finansmana katılmasını istediler. Rus Stoineft şirketi Tengiz-Grozny bölümünün yapımını üstlenirken projenin bütünü Amerikan şirketleri (Bechtel ve Willbros) tarafından gerçekleştirilecekti. Ancak bu gelişmeler Türkleri yıldırmadı ve devlet şirketi Botaş, varış noktası İskenderun Körfezi olan güzergahlar konusunda araştırmalar yapmayı sürdürdü. Bu tarihten sonra Ankara esas olarak, Novorosisk'e boşaltılacak yüklü miktarda petrolün Boğazlar'dan geçmesini zorlaştıracak tezini işlemeye başladı. Türkler ayrıca Grozny'de istikrarsızlığın hüküm sürdüğünü savundularsa da, Karabağ'daki durumun bundan hiç de farklı olmadığı cevabını aldılar. Görüldüğü gibi yerel çatışmalar görüşmelerde ağırlıklı bir yer tutmaktaydı.¹²⁰

9 Kasım'da, Türk devlet şirketi Botaş, Azerbaycan petrol şirketi SOCAR, BP, İngiliz Pennzoil ve Amoco şirketleri,

118 PIW, XXXI/27, 6 Temmuz 1992.

119 PIW, XXXI/30, 27 Temmuz 1992.

120 PIW, XXXI/44, 2 Kasım 1992.

Azerbaycan petrolünü taşıyacak bir boru hattının güzergahını çizmek üzere bir çalışma grubu oluşturdular. Öte yandan kendisini şimdiden büyük bir petrol gücü saymaya başlayan Kazakistan'ın isteklerini artırması sonucu, Chevron ile imzalanacak olan nihai anlaşmada bazı pürüzler çıktı. Kazakistan enerji bakanı Kadir Baykenov ülkesinin işletilebilir petrol rezervlerinin 16,3 milyar varil (2,2 milyar ton) olduğunu ve petrol havzalarını imtiyaz verilmek üzere 43 işletme bölgesine (daha önce verilmiş imtiyazlara ek olarak) ayırdıklarını açıkladı. Elf Aquitaine Aktyubinsk'te bir, OOC de Atyrau bölgesinde iki işletme imtiyazı elde ettiler. Öte yandan, Bechtel ve Willbros Grozny ve Novorosisk yönünde boru hattı inşaatını başlatmışlardı, ama bu, Baykenov'a göre, Akdeniz ya da Basra Körfezi'ne bağlanacak ikinci bir projenin yapılmasına engel değildi.¹²¹

1993'ün ocak ayında, imza için öngörülen son tarih olan 31 Aralık geçtiği halde henüz Chevron'la kesin anlaşma imzalanmadığı gibi, BP ve Agip'le yapılan anlaşmalarda da pürüzler vardı. Alma Ata Avrupa Kalkınma Bankası'ndan Novorosisk boru hattını finanse etmesini istemiş, fakat Azerbaycan'ın projeye katılma konusundaki çekinceleri finansmanın başlamasını geciktirmişti. Öte yandan birbirleriyle rekabet halindeki petrol şirketleri Bakü'de pazarlıkları sürüdürüyorlardı.¹²² Şubat ayında Ankara resmen, Boğazlar'ın, Novorosisk'e getirilen Orta-Asya ham petrolünün yol açacağı tanker trafiğini kaldıramayacağını açıkladı. En dar yerinde 700 metre genişliğinde ve 32 km uzunluğunda olan İstanbul Boğazı, 8 milyonluk bir kent yerleşiminin ortasında yer aldığından, 24 saat süreyle Boğaz trafiği tümüyle kapatıldığı takdirde, bir defada ancak 100.000

121 PIW, XXXI/51-52, 21 Aralık 1992.

122 PIW, XXXII/1, 4 Ocak 1993 ve XXXII/3 18 Ocak 1993; *Central Asian News File* (CNF), no. 3, Ocak 1993.

tonluk bir dev petrol tankerinin geçişine elverişliydi. Oysa öngörülen işletmeler maksimum üretim kapasitesine ulaştığında yılda 300 dev petrol tankerinin Boğazlar'dan geçmesi gerekecek, bu da, Rusya, Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'ın tek denizyolu olan Boğazlar'dan, başka hiçbir ticaret gemisinin geçememesi anlamına gelecekti. 1936 tarihli Montreux Sözleşmesi'ne göre Boğazlar'dan geçişin serbest olduğunu (sözleşme Türkiye'nin bir vergi ya da geçiş parası almasını da önlemekteydi) savunan Moskova'ya karşı Ankara, sözleşmenin kendisine Boğaz trafiğini düzenleme yetkisini verdiğini ve bu çerçevede tankerleri bekletme hakkına sahip olduğu cevabını verdi. Böyle bir bekleme süresi ham petrol fiyatını artıracığından, tanker taşımacılığı petrolün karadan Akdeniz'e akıtılmasından daha pahalıya gelecekti.¹²³

Yarışa Türkmenistan'ın da katılmasıyla, Hollanda Larmag Energy ve Amerikan Nobel Drilling şirketleri Jdanov ve Lama'daki *off-shore* petrol havzalarının işletme hakkını elde ettiler. Onları Koturdan havzasının imtiyazını alan Birleşik Arap Emirliği'nin Eastrac ile Kaymir ve Akpatlak havzalarının imtiyazını alan Arjantin Bidas şirketleri izledi. Bunun üzerine Azerbaycan petrol bakanı Sabit Bagirov petrol boru hattının güzergahını görüşmek üzere Ankara'ya geldi. Görüşmeler boru hattının İran'dan mı, Ermenistan'dan mı geçeceği konusunda takıldı. Bakü ilk çözümden yana iken, Ankara Ermeni-Azeri çatışmasının çözülmesi durumunda ikinci güzergâhı gündeme getirme olanağını saklı tutmak istiyordu. Ne var ki, Ermeni-Azeri çatışması bu tarihten sonra daha da kızışacak ve Ermeniler Laçın koridorunu işgal edeceklerdi.¹²⁴

8 Nisan'da Chevron ve Kazakistanmunaigaz şirketleri, so-

123 *Cumhuriyet*, 12 ve 13 Şubat ile 6 Ağustos 1993.

124 CNF, no. 4, Şubat 1993; PIW, XXXII/11, 15 Mart 1993.

nunda, Tengiz ve Korolev petrollerinin işletilmesi için iki tarafın eşit haklara sahip olduğu Tengiz-Chevroil'u kuran anlaşmayı imzaladılar. Kazancın % 80,4'ü Kazaklara, % 19,6'sı da Amerikalılara ait olacaktı. Ancak Moskova anlaşmanın yürürlüğe girmesine yardımcı olmak niyetinde değildi. Rus parlamentosu, Rusya, Kazakistan, Azerbaycan ve Umman'ın Novorosisk boru hattının yapımına eşit katılımını öngören CPC projesini onaylamayı reddetti. Tengiz kuyuları işletilmeye başladığı için yapılacak tek şey, en azından ilk aşamada, Tengiz'de çıkarılan ham petrolü Rusya'ya nakledip, Ural'da çıkarılan eşit miktarda Rus petrolüyle takas ederek, bu petrolün Chevron için Rus limanlarına taşınmasını sağlamaktı. Ama bu kez de, Tengiz ham petrolündeki yüksek sülfür oranının boru hattını yıpratma tehlikesi yüzünden görüşmeler aksadı; çünkü Ruslar takas işlemleri başlamadan önce bir sülfür arıtma fabrikasının kurulmasını istediler. Bu koşullarda Chevron CPC'yi finanse ederek boru hattının yapımına katılma konusunda kararsız kaldı. Oysa bu, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası ile Dünya Bankası'nın projeye kredi sağlamalarının ön koşulu idi. Bütün bu zorluklar, Türk projesini yeniden şanslı duruma getirirken, Kazakistan imtiyaz dağıtmayı sürdürüyordu. OOC 122 milyon varil kapasiteli Dunga Havzası'nın imtiyazını alırken, Amerikan Anglo-Dutch şirketi Tenge'deki derin yatakların arama imtiyazını, Elf Aquitaine de Temir'deki 19.000 km²lik bir alanın imtiyazını aldı.¹²⁵ Gerek Chevron, gerekse Botaş'ın çevresinde oluşan boru hattı güzergâhını araştırma grubu, Kazakistan ve Azerbaycan petrollerinin taşınması için iki ayrı boru hattı yapmayı anlamsız buluyorlardı ve nisan-mayıs aylarında denge, güneyden geçirilecek boru hattından yana değişti. Tek engel, Amerikan hükümetinin boru hattının İran üze-

125 CNF, no. 5, Mart 1993, no. 6, Nisan 1993; PIW, XXXII/15, 12 Nisan 1993, XXXIV/16, 19 Nisan 1993.

rinden geçirilmesine karşı çıkmasıydı ki, bu durumda Karabağ öncelik kazanıyordu. Ancak bahar aylarında Karabağ'da çatışmaların yoğunlaştığı görüldü.

Haziranda Azerbaycan'da rekabet halindeki şirketler aralarında anlaşarak off-shore kaynakların işletilmesi için bir konsorsiyum kurdular. Konsorsiyumun çekirdeğini BP ve Statoil oluşturuyor (üçte ikisi ilk şirkete ait olan toplam % 37 hisse), onlara daha küçük paylarla Amoco (% 24), Penzoil (% 17), Unocal (% 16), McDermott (% 3,5) ve Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO, % 2,5) ekleniyordu. Bu konsorsiyum Azerbaycan SOCAR şirketiyle birlikte, hisselerinin % 30'una SOCAR'ın sahip olduğu bir işletme şirketi kurdu. Ön anlaşma 11 Haziran'da imzalandı ve başkan Elçibey, tam protokolü imzalamak üzere Londra'ya uçmak üzereydi ki, Haydar Aliyev tarafından iktidardan düşürüldü. Aliyev'in ilk işi Elçibey'in kabul ettiği bu anlaşmaları geçersiz ilan etmek oldu.¹²⁶

Temmuz'da Aliyev Moskova ile yakınlaşmaya başlarken, Rus parlamentosu CPC'nin boru hattı projesine katılma kararını onayladı. Ermeni kuvvetlerinin Karabağ ile İran sınırı arasında kalan Azerbaycan topraklarını ele geçirmesi, boru hattının Azerbaycan ve Ermenistan'ın güneyinden geçirilmesini giderek olanaksız kılmaktaydı. Türkiye bu bölgede kısa vadede barış koşullarının oluşamayacağı gerçeğini görerek, boru hattının İran'dan ve Ermenistan'ın güneyinden dolanarak Nahçıvan'dan geçmesini kabul etmişti ki, bu kez, Türkiye'nin güneydoğusunda gerilla savaşını yeniden başlatan ve petrol boru hattını hava uçuracağı tehditlerini savuran PKK, petrol şirketlerini tedirgin etti. Buna ek olarak on yıldan beri fazla sesi duyulmayan Ermeni Kurtuluş Örgütü, ASALA, Beyrut'ta bir bildiri yayımlayarak boru hattının Türkiye'nin doğusundaki tarihî Ermeni topraklarından

126 PIW, XXXII/24, 14 Haziran 1993; Cumhuriyet, 26, 27, 28 ve 30 Haziran 1993.

geçirilmesine izin vermediğini açıkladı.¹²⁷ Bu durumda kalan son seçenek boru hattının Gürcistan'dan geçirilmesi idi. Ankara'nın ağustos ortasında önerdiği bu çözüm üzerinde konsorsiyum çalışmalarına başlanmıştı ki, eylülde başlayan Abaza saldırısı ve bunu izleyen Zviadçı başkaldırı bu seçeneği de geçersiz kıldı. Bu koşullarda kuzey Kafkasya, petrol şirketlerine bir barış diyarı, Rusya da barışı sağlayabilecek tek güç olarak görünmeye başladı.

Sonbaharda Gürcistan ve Azerbaycan'ın BDT'na girmeleri sorunun boyutlarını önemli ölçüde değiştirdi. Savunma konumundaki Türkiye, Kafkasya ve Orta-Asya petrolünün tamamının Boğazlar'dan geçirilerek taşınmasının madde-ten olanaksız olduğunu kanıtlamaya çalışırken, Karadeniz'i Türkiye topraklarından geçerek Marmara Denizi'ne ya da Akdeniz'e bağlayacak bir boru hattı önermekteydi. Ancak petrolün birkaç kez yüklenip boşaltılması taşıma maliyetini de artıracaktı.¹²⁸

24 Ekim'de Azerbaycan konsorsiyumunu oluşturan şirketler Bakü ile, 3,5 milyar varil kapasiteli Azeri ve Şirag off-shore havzalarının geliştirilmesi için bir anlaşma imzaladılar. SOCAR 500 milyon varil kapasiteli Güneşli havzasının işletme imtiyazını elinde tutmaktaydı, ancak, eğer bu rezervi kendi kaynaklarıyla işletmeyi başaramaz ise, havza yabancı şirketlere devredilecekti. Anlaşmaya göre, Azerbaycan % 25 oranındaki saklı payını kullanmadığı takdirde, petrol kaynaklarının % 100 mülkiyeti konsorsiyum ortaklarına geçiyordu. Kârın % 80'i hükümete, % 20'si şirketlere ait olacaktı. Öte yandan SOCAR'ın konsorsiyumdaki % 30 hissesini, anlaşmaya dahil olmayan başka off-shore rezervlerle ilgilenen Chevron ile pazarlık konusu yapmak niyetinde olduğu anlaşıyordu. Chevron'un ilgisinin Hazar'ın güneyine çevrilme-

127 PTW, XXXII/29, 19 Temmuz 1993; *Cumhuriyet*, 7 ve 24 Ağustos 1993.

128 PTW, XXXII/36, 6 Eylül 1993; *Cumhuriyet*, 11, 15 ve 24 Eylül 1993.

si Türkleri de ilgilendirmektedir; çünkü bu durumda Amerikan şirketinin Hazar Denizi'nin güneyini Türkiye'ye bağlayacak bir boru hattı güzergâhına olumlu bakması olasılığı vardı. Hakları saklı tutulan Güneşli havzasına gelince, Azerbaycan hükümetinin Ruslarla yapılacak bir pazarlıkta burayı koz olarak kullanmak istediği görüldü.¹²⁹ İşte, Azeri kökenli eski bir sovyet petrol bakanı olan Vacit Alekberov'un başkanlığını yaptığı özel Rus petrol şirketi Luk Oil bu sırada devreye girdi. Alekberov Luk Oil'ı günlük 955.000 varil üretim kapasitesi bulunan üç Batı Siberya şirketi ile Perm ve Volgograd'daki rafinerileri birleştirerek 1992'de kurmuştu. Moskova Luk Oil ile ilgilendiğini, 1993 Ekimi'nde 1992'de Rus devlet şirketi olan Rosneftgaz'ın Japon ithalat-ihracat bankasından aldığı 700 milyon dolarlık krediyi bu şirkete aktararak gösterdi. Bu tarihten sonra Luk Oil, Azerbaycan, Rusya, Türkiye ve Batılı petrol şirketleri arasındaki ekonomik ve siyasi pazarlıkların önemli bir unsuru oldu. Bakü petrol imtiyazlarını, Rusların –ya da Batılıların– Karabağ sorununa destek vermeleri karşılığında tahsis etmek niyetindeydi. Ancak bu durum, ne kadar çelişkili görünürse görünsün, ekonomik konular saklı kalmak kaydıyla Rusların siyasi ve askerî yönden Kafkasya'ya dönmelerine hoşgörü göstermiş olan Amerikalıları tedirgin etti. Konsorsiyumun Batılı ortakları 24 Ekim anlaşmasının kendilerine üçüncü şahıslara karşı Güneşli havzasında rüçhan hakkı tanıdığını ileri sürdüler. Luk Oil Güneşli rezervlerinin yalnız % 25'iyle, yani aynı anlaşmada Azerbaycan hükümetine bırakılmış pay kadar ilgilendiği yanıtını verdi. Bu yanıt ABD'yi daha da tedirgin etti, çünkü aynı hükümlere göre Luk Oil başka petrol havzalarında da üretimin % 25'ine ilgi gösterebilirdi. Bakü bu durumdan yararlanarak Karabağ çatışmasıyla ilgili ola-

129 PIW, XXXII/42, 18 Ekim 1993, XXXII/44, 1 Kasım 1993; Cumhuriyet, 26 ve 31 Ekim 1993.

rak Londra ve Washington'da destek aramaya çalıştı ve sonunda, paraları konsorsiyumdaki petrol şirketleri tarafından ödenen Amerikalı uzmanların askerî danışman olarak Azeri ordusunda yer almalarını sağladı. Öte yandan, Azerbaycan başkanı boru hattının güzergâhı konusunda da, hattın Karabağ sorununu Azeri çıkarlarına uygun olarak kim çözerse ona ait olacağını açıklayarak istediğini yaptırabiliyordu.¹³⁰

Bölgesel boyut

Rusya'nın Kafkasya'ya dönmesi, iktidar boşluğundan yararlanarak geleneksel olarak onun nüfuz bölgesinde yer alan bir alana yerleşebilecek başka güçlerden önce davranıp buraya yerleşme çabasıdır. Rusya'yı ürküten bu güçlerin başında, komşuluk durumundan yararlanan Türkiye ve İran gelmektedir. Başlangıçta Azerbaycan Halk Cephesi'nin köktendinci olduğu yolunda kimi iddialar bulunmasına rağmen Kafkasya'daki bu Müslüman halklar üzerinde İran köktendinciliğinin fazla bir etkisi olmadığı görülürken, Moskova'dan bakıldığında Türkiye daha büyük bir tehlike kaynağıydı. Türkiye'yi tehlikeli kılan, Azeriler ve Kuzey Kafkasya'daki başka halklarla etnik ve dilsel ortaklıklarının bulunmasından çok, ABD'nin onayıyla Kafkasya ve Orta Asya'yı Rus etkisinden çıkarıp Batı'ya bağlamak üzere aracı rolü oynayan bir güç olmasıydı. Bu yön değişikliğinin en elle tutulur yanı, hikâyesini anlattığımız boru hattı projesidir. Proje ve pazarlıkların belirli bir aşama kaydettiği her defasında şaşırtıcı bir rastlantı sonucu, bölgedeki çatışmaların şiddetlenmesi, bölge petrolünün üretim ve taşımını kontrol altında tutma çabasının Rusya'nın Kafkasya'ya dönme sürecinde önemli bir unsur olduğunu düşündürüyor.

130 PIW, XXXII/47, 22 Kasım 1993, XXXII/48, 29 Kasım 1993; Cumhuriyet, 2 Aralık 1993.

Rusya'nın Kafkasya'daki stratejik boşluğu doldurmasında, 1917-1921 dönemini kuvvetle hatırlatan bir başka unsur da, öbür büyük güçlerin, yani Batılıların boşluğun kendileri tarafından doldurulmasını gerekli ya da mümkün görmeleri ve başta Türkiye olmak üzere bölgesel güçlere umdukları desteği vermemeleridir. Ayrıca Batılı güçler, en azından Kafkasya ile ilgili olarak 1993 Baharı'ndan itibaren, Boris Yeltsin'i parlamento ile karşı karşıya getiren mücadelede askerlerin desteğini koruyabilmek için devlet başkanının gereksinim duyduğu, eski sovyet nüfuz alanının kontrolünü elinde tutma isteğine boyun eğmişlerdir. Rus kuvvetlerinin Kafkasya'nın kuzeyinde, Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması'na (AKKA) aykırı olarak artırılması talebi bunun en çarpıcı örneğidir.

21 Eylül 1993'te, yani Rus parlamentosunu dağıtma kararını imzaladığı gün Boris Yeltsin Türk cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e konvansiyonel silahların (tank, zırhlı araç, top, savaş uçağı ve helikopteri) tavanını Viyana Antlaşması'nda öngörülenin üzerine çıkarmayı öneren bir mektup gönderdi.¹³¹ Ankara 26'sında bu talebin antlaşmanın baştan^aşağı gözden geçirilmesini gerektireceği yanıtını verdi. Ancak bir süre sonra, yıl başından beri Batılılar nezdinde yaptığı nabız yoklamaları sonucunda Yeltsin'in 19 Eylül'den sonra antlaşmayı imzalayan yirmi dokuz devlete, Kafkasya'da, özellikle tavanı 500 olarak saptanmış olan tankların sayısının artırılmasını isteyen benzer mektuplar gönderdiği anlaşıldı. Ankara'yı en çok tedirgin eden de, Amerikalılarla İngilizlerin bu talebi kesin olarak reddetmek yerine –Türkiye'nin beklentisi bu yöndeydi– sorunun Ruslarla Amerikalılardan oluşan ikili teknik komiteye gönderilmesini önermeleriydi. Bu karar, Türkiye'nin NATO şemsiyesinin yeni koşullarda, Soğuk Savaş sırasında olduğu ka-

131 Cumhuriyet, 26 Eylül 1993, Izvestia, 28 Eylül 1993 (CD, XLV/39, s. 31-32).

dar yararlı olup olmadığı konusunu tartışmaya başlamasına yol açtı.¹³² Ekim ayında Rus ordusunun Gürcistan'da yeniden konuşlandırılmasıyla ilgili antlaşmanın imzalanması ve bir süre sonra Azerbaycan'da da benzeri bir gelişmenin olacağı yönündeki işaretler Türkiye'yi daha da endişelendirdi. Aynı şekilde, Rusya'nın eski Varşova Paktı üyesi ülkelerin NATO'ya girmeleri konusundaki itirazına Batılıların anlayışla yaklaşmaları, Rusya'nın geleneksel olarak kendi stratejik nüfuz alanı olarak tanımladığı bölgeyi yeniden denetim altına almasına, ekonomik yayılma hakkı saklı tutularak, Batılıların karşı çıkmak niyetinde olmadıklarını göstermekteydi.¹³³

Kafkasya'da altı yıl süren çatışmalar onbinlerce insanın ölmesine, bir milyondan fazla insanın göçe zorlanmasına yol açtı. 31 Aralık 1993'te mültecilerden hiçbirisi henüz evine dönmüş değildi ve hiçbir sorun çözülmemişti. Kuzey Kafkasya'daki cumhuriyetlerin ve özerk bölgelerin, Dağıstan dışında hepsi, iç ve dış çatışmalara taraf olmuşlardı: Gürcistan'da iç savaş hâlâ sürüyordu, Ermenistan ve Azerbaycan ne zaman biteceği bilinmeyen bir çatışma içindeydiler, yaşam düzeyi ve ekonomik göstergeler sovyet dönemine göre önemli oranda düşmüştü. En kötüsü de, kuşkusuz önceki yüzyıllardan miras kalan ve bundan sonra yüzyıllarca süreceğe benzeyen "nifak ve nefret" tohumlarının atılmasıydı. Bir ideoloji ve imparatorluğun baskısından kurtulmaya çalışırken Kafkasya halkları kendi kimliklerinin bilincine ancak ötekini yadsıyarak varabilmişlerdi. Şimdi de bu kimlik arayışı, bu ayrılıkçılık uğruna özgürlüklerini feda etme noktasına gelmişlerdi. Kaybettiği imparatorluğu yeniden toparlarken Rusya, istediği her yerde, her an, nifak to-

132 *Cumhuriyet*, 27 ve 29 Eylül, 7 ve 10 Ekim 1993.

133 Bkz. Suzanne Crow, "Russia Asserts Its Strategic Agenda", *RFE/RL Research Report*, 11/50, 17 Aralık 1993, s. 1-8.

humları atabileceğini kanıtladı. Şimdi de, baskıya başvurmadan düzen kurabileceğini kanıtlaması gerekiyor. Batılılara gelince, onlar da eski inançlarını hiç değiştirmediler, kendi kıstaslarına göre “iyileri” cesaretlendirip “kötüleri” cezalandırmakla yetindiler ve sonunda adına Kafkasya denilen bu çok karışık “şey”i, orada ne yapacaklarını bilenlerin eline teslim ettiler.

DİZİN

- Abadan 133, 209, 210, 222
Abastuman 298, 300
Abaza Halk Cephesi 427
Abdullah ibn Kasım ibn Sâni, Katar şeyhi 214
Abdullah, Şerif Hüseyin'in oğlu 134, 262
Abdullah, Şeyh 241, 249, 251, 252, 254, 259
Abdurrahan Melek, Başbakan 189
Abdülaziz İbn Suud 203
Abdülhamid 68
Abdülhamid II. 124
Aberdeen (İskoçya) 482
Abha, Asir'in başşehri 249
Acara cumhuriyeti 344, 421, 431
Acman 257, 262
Adalar 63
Adige 424, 451
Adige, Yukarı 86
AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) 110, 111
Afgan mücahidleri 477
Afganistan 122, 458
Afrika 211
Afyonkarahisar 405
Aganbegyan, Abel 433
AGİK 32, 472, 475
Agip şirketi (İtalyan) 479, 483-485
Agram 110
Ağrı Dağı 276
Aharonian (Ermeni delegesi) 376, 395, 403
AHC 439-441
Ahmed bin Cabir 221
Ahmed, Kuveyt şeyhi 230, 253
Akabe 122, 232, 234, 235, 237, 238
Akalar 23
Akdağmadeni 377, 407
Akkâ 141, 150
Akpıtlak 486
Akstafa 302, 305
Aktyubinsk 485
Alaçam 412, 413
Alanlar 271, 425
Aleksberov, Luk Oil 490
Aleksberov, Vacit 490
Aleksandropol 168, 274, 299, 300, 302, 305, 314, 330, 337, 338, 340, 343
Aleksandros, Kral 406
Ali Ekber Velayeti 464
Alikram Gummatov 475
Aliyev, Haydar 433, 474-477, 488

- Allen and Hanburys 225
 Allenby, İngiliz generali 158, 163, 217, 219, 299
 Amadiya 143, 152
 Amarat 222
 Amerikan Anglo-Dutch şirketi 487
 Amerikan Dışişleri Bakanlığı 37, 226
 Amerikan Koleji 364, 370, 409
 Amerikan mandası 321, 383, 387
 Amerikan Nobel Drilling 486
 Amerikan Senatosu 168
 Amerikan Standard Oil Company 157, 166, 170
 Amerikan Tobacco Company 373
 Amerikan Yüksek Komiseri 364, 384
 Amery 235, 238, 248
 Amik Ovası 175
 Amoco 482, 484, 488
 Ananias 402
 Andaval 348
 Andavallıoğlu 348
 Andreandon 352
 Anglo-American Corporation of South Africa 256
 Anglo-Dutch 487
 Anglo-Persian Oil Company (APOC) 124-128, 159, 160, 165, 171, 202, 203, 207, 216, 224, 228-231, 233, 237, 239-243, 246, 247, 249, 251, 254-256, 258, 259, 262
 Ankara Antlaşması 169, 177, 183, 184
 Ankara Büyük Millet Meclisi 183, 410
 Antakya prensliği 175
 Antik Grek 25, 26
 Antik Roma 46
 Antivari (Bar) 59
 Antranik 280, 282, 288, 304, 314
 Arabian American Oil Company (ARAMCO) 172, 249
 Arabistan krallığı 215
 Aram Turabian 362
 Arap birliği 20
 Arap konfederasyonu 144
 Arap krallığı 146, 172, 211, 213
 Arap Petrolleri Şirketi 172
 Arap subayları 144
 Arap uygarlıkları 116
 Arap Yarımadası 115
 Arapça 117, 144-146, 176, 179, 186, 198
 Ararat bölgesi 437
 Aras 122, 273, 299, 341
 Aras ırmakları 272
 Aras Vadisi 176, 267, 274, 317, 332
 Aras, Tevfik Rüştü (Türkiye Dışişleri Bakanı) 191, 193
 Arbalète 179
 Ardzinba, Vladislav (Abaza devlet başkanı) 454, 457, 459
 Argypolis 384
 Arjantin Bridas 486
 Artatov 354
 Artur M. Araştırma Merkezi 463
 Artvin 339
 Arumenler 38, 65, 99
 ASALA 488
 Asir 209, 211, 213, 215, 222, 236, 237, 247-249
 Aslan Abaşidze 431
 Asturhan hanlığı 273
 Asuriler 119, 270, 279
 Aşkabad 461, 481
 Ata Şariyev 481
 Atatürk 189, 190, 192, 329, 364, 367, 387
 Atina derneği 361
 Atina Komitesi 382, 398, 405
 Atlantic Refining Company 242
 Atyrau 485
 Avam Kamarası 138, 235
 Avarlar 25, 270, 271
 Avrupa Birliği 25
 Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 25, 110, 111
 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) 32, 469, 472, 475
 Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (BERD) 484, 487
 Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA) 492
 Avrupa Topluluğu 14, 27, 42, 110
 Avrupa uluslar camiası 56

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu
7, 16, 60
Ayastefanos Antlaşması 90
Azerbaycan Göçmenler Derneği 436
Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) 438-
441, 491
Azerbaycan hükümeti 309, 314, 320,
321, 323, 329, 490
Azerbaycan Komünist Partisi 323,
328, 329, 442
Azerbaycan SOCAR şirketleri 484,
488, 489
Azeri Musavat Partisi 285
Aziz Sava Cemiyeti 97
Aziz Yuhanna 120

BABCO 253, 258
Bab-ı Âli 56, 130, 132, 134
Baburian, Karen 475
Babülmendep 201
Bafra bölgesi 410
Bagirov, Sabit (Azerbaycan petrol
bakanı) 486
Bagration, Giorgi 449
Bağdat demiryolu 124, 127, 128, 169,
201
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)
444, 461, 477, 480, 489
Bahaettin Şakir 357
Bahra Antlaşması 235
Bahra havzaları 207
Bahrein Oil Company 258
Bahrein Petroleum Company
(BAPCO) 243, 244, 258
Bahriye Nezareti 166, 202, 203, 207
Bakuba kampı 304
Bakü komünü 290, 306
Balaton Gölü 50
Balfour A.J. (Dışişleri Bakanı) 151,
153-157, 163, 217, 219, 289, 320-
322
Balfour Deklarasyonu 151, 154, 155
Balkan konfederasyonu 27
Balkan Paktı 78
Balkan Savaşı, Birinci 90
Balkan Savaşı, İkinci 91
Balkarlar 268, 271, 421, 425

Bana Vadisi 201
Banat 51, 53, 75
Barış Kongresi 375
Barter 287
Başkale 280, 283
Batı Avrupa 15, 33, 46, 433
Batı oryantalizmi 30
Batı Roma İmparatorluğu 17, 110
Batı Trakya 36, 70, 75, 77, 85, 86, 88,
90-92, 106
Batum Antlaşması 304, 430
Batum Derneği 378, 389, 392, 394-
396, 401
Batum Konferansı 305
Batum Kongresi 382
Bayer 183
Baykenov, Kadir 479, 485
Beatty, Lord (Bahriye nazırı) 327
Bechtel 484, 485
Bekir Sami Bey (Dışişleri Bakanı) 408
Bekzadyan 332, 337
Bela Kun 75
Belen Boğazı 173, 180
Benaïd el-Oar 202
Benckendorff (Rus büyükelçisi) 137-
139, 150, 280, 354
Berenger 159-162, 164
Berlin Antlaşması 122, 130
Berlin Kongresi 96
Bermuda 483, 484
Berthelot, Philippe 164, 166, 324, 391,
397, 405
Besarabya 8, 53, 74, 75, 78, 80, 289
Besse, Anton 239
Betlehem 56
Beylagan 477
Biçerakov 304, 306, 308
Birk 357
Birleşik Makedonya Örgütü 40
Bismarck 62
Bizans İmparatorluğu 350
Blum, Léon (Başbakan) 193
Bogos Nubar Paşa 375, 381, 394, 395
Bolnisi 429
Bonnet, Georges (Dışişleri Bakanı)
196, 197
Bozçalı 315, 316, 324

- Boşnak 16, 110
 Botaş 481, 484, 487
 Bratianu 74
 Brejnev 474
 Breslau 133, 137
 Brest-Litovsk 155, 162, 291-296, 298, 299, 301, 302, 307, 315, 317, 323, 334, 337-339, 341
 Briand, Fransız başbakanı 147, 148, 183
 Bristol, Mark (Amiral, Yüksek Amerikan Komiseri) 372
 Bristol, Mark (Yüksek Komiser Amiral) 372
 British Gaz 479, 483
 British India Company 200
 British Petroleum (BP) 124, 126, 327, 479, 482, 484, 485, 488
 Britton, Albay (Amerikan misyonunun üyesi) 383
 Britton, Hırsantos 383
 Bubiyan 210
 Bucak 84, 183
 budva 50
 Bukovina 53, 75, 78, 80, 84
 Bulgar Komünist Partisi 39, 40
 Bullard 232, 235, 236, 260
 Bunsen komitesi 141
 Bunsen Raporu, 141
 Bunsen, Maurice de (Viyana büyükelçisi) 141
 Bureymi 236, 260, 263
 Burkan 206, 207
 Burmah Oil Company 124, 202
 Bükreş Antlaşması 53, 55

 Cadman, Sir John 159
 Cafv 228
 California Arabian Standard Oil Company (CASOC) 249, 250, 258
 California Standard Oil Company (SOCAL) 245, 246, 249, 251, 259, 260, 262
 Caltex 258
 Calthorpe, Amiral 364, 365, 367, 369, 370, 386, 387
 Cambon, Jules 379, 389, 390, 396
 Cambon, Paul (Fransız büyükelçisi) 140, 147, 148, 150, 158
 Caspian Pipeline Corporation (CPC) 484, 487, 488
 Cecil, Lord 289
 Cemal Azmi Bey, Trabzon valisi 359
 Cemiyet-i Akvam mandası 108, 388
 Cengiz Han 273
 Chamberlain, Austen 235
 Chardigny, Albay (Fransız temsilcisi) 288-290, 298, 316, 360, 375
 Charpy, Fransız general 91
 Chessbrough 373
 Chevren Corporation (Amerikan petrol şirketi) 478
 Chevron Overseas Petroleum Company 479
 Chevron Sözleşmesi 483
 Churchill, Winston (İngiliz Bahriye Nazırı) 123, 126, 138, 140, 170, 203, 224, 225, 327
 Cidde Konferansı 244
 Cisir as-Sugur 178
 Clayton, Sir Robert 235
 Clemenceau (Fransa Başbakanı) 159-164, 289, 378, 391, 392
 Concessions şirketi 241, 259, 261, 262
 Constantinidis, C.G. 360-362, 374-378, 380, 382, 389, 393-396, 400, 403, 406
 Cox, Percy (İngiliz yetkili) 203, 206, 207, 210, 215, 222-228
 Cox, Rihani 229, 230
 Cox, Shakespear (Yüzbaşı) 212, 214
 CPC 484, 487, 488
 Crane, Charles 245
 Cubayl 214
 Cuinet 347
 Culfa 274, 280, 299, 302, 304
 Cumhuriyet Halk Partisi 189
 Curzon, Lord 124, 157, 164, 170, 219, 319, 321, 322, 324, 325-332, 335, 337, 386, 387, 400, 404, 407

 Çeçen Cumhuriyeti 429, 483
 Çeçen Halkı Ulusal Kongresi 429
 Çerkez Ethem 407

Çernovtisi 46
Çıldır 317
Çınarlı köyleri 352
Çiçerin 295, 325, 330, 333, 335, 340
Çinit 352

d'Arcy 124
Dafir aşireti 222, 232
Dağıstan Halkları Birliği 285
Daltonyeni 254
Damat Ferit Paşa, Vezir-i azam 386
Dar al-Izze 179
Daralagez 300
Darius 174
de Martel (Yüksek Komiser) 189
Deauville 163
Debar 41
Delcassé (Fransız Dışişleri Bakanı)
139, 140
Demidov 361
Demirel, Süleyman 468, 481, 492
Demokratik Güçler Birliği (DGB) 39,
40
Demokratik Parti (MRDP) 41, 42
Demokratik Rom Birliği 40
Denikin, General 311, 312, 317-319,
322, 324-326, 419
Denver (Colorado) 484
Derbent 267, 274, 308, 318, 329
Dereköy köyü 370
Destunis şirketi 351
Deutsche Bank 124-126, 128, 159,
207, 224
Devrent Limanı 354
Deyrizor 141
DGB 39, 40
Dickson, H.R.P. (İngiliz ajanı) 220,
221, 223, 226-228
Digaybia 218
Dilican 302
Dilman 282
Dimitrov, Georgi 40
Dinyester 46, 52, 53, 457
Diomidis (Atina'da Dışişleri Bakanı)
378, 379, 380, 386, 416
Dmanisi 429
Dobbs 234

Dobruca 46, 62, 70, 74, 80
Dofar 260
Doğan, Ahmet 39
Doğu Hristiyanlığı 18
Doğu imparatorluğu 15
Doğu Komitesi 319, 326
Doğu Makedonya 36, 72, 92
Draç hükümeti 106
Dubai şeyhi 256-259
Dubrovnik 45
Dudayev, Cevher (Çeçenistan
başkanı) 428, 429, 449-451
Duma 138
Dunga Havzası 487
Dunsterforce 306, 307
Dunsterforce 296, 303, 304, 306-309
Durieux 184, 186, 188, 189
Dünya Bankası 484, 487
Eastern and General Syndicate 225,
230, 240, 241
Eastrac 486
Eçmiadzin 130, 278
Edirne Antlaşması 122
Eduard Şevardnazde 450
Edward VII. 67
Eftimios, Zilon (Zile) piskoposu 366,
398, 409
Egnatia 46, 48
EGS 241, 243, 245
Ekaterinodar 319
Ekim Devrimi 155, 285, 288,
290, 291
El Mundo, İspanyol gazetesi 449
el-Buseyye 244
el-Ceyf 220
Elçibey, Ebulfeyz 467, 469, 472-476,
478, 482, 483, 488
Elf Aquitaine de Temir 487
el-Fatah 142
el-Hassa 200, 203, 211, 214, 226, 228,
230, 236, 238, 240, 244, 245, 246,
249
el-Hufuf 220, 226, 245
Eliot elli Rajput 365
Elisée Reclus 105
Elizavetpol 272

- el-Kunfuza 215, 216
 el-Lit 234
 el-Müdevvere 232, 235
 Elviye-i selâse 295, 334
 Enver Hoca 104
 Enver Paşa 280, 281, 293, 303, 305, 315, 323
 Enzeli 303, 304-309, 326, 330
 Epir 38, 43, 77, 80, 86, 103-109
 Ermeni federasyonu 402 (Pontus-Rum vs. Ermeni federasyonu olarak var) 391, 394
 Ermeni Federasyonu Bürosu 436
 Ermeni Katolik Kilisesi 119
 Ermeni Kurtuluş Örgütü 488
 Ermeni Taşnak Partisi 188, 285
 Ermeni Ulusal Hareketi (Hayots Hamazgayin Şarcum, EUH) 439, 441
 Ermeni-Sovyet Antlaşması 333
 Ermenistan Bilimler Akademisi 433
 Estergon 50
 Eşera 457
 Etniki Etairia Cemiyeti 97

 Fachoda 152, 153
 Fars 116
 Fas 70
 Faysal, Şerifin oğlu 142, 143, 160, 161, 169, 170, 177, 178, 180, 182, 222, 231, 260
 Fener Patriği 29
 Fersan (Adaları) 216, 225, 237, 239
 Fevzi Paşa* (Genelkurmay Başkanı) 411
 Filip II. (Makedonya kralı) 93
 Filippidis, Hrisantos (Trabzon metropoliti) 359
 Financial Times 449
 Fisher, Amiral 123, 125
 Fleuriau 405
 Forestier-Walker 316
 Fowle 250, 251, 253, 254, 256-260, 262
 Frankenstein 214
 Fransa-Suriye Antlaşması 184, 191, 193, 194
 Fransa-Suriye Antlaşması 184, 191, 193, 194
 Fransız Dışişleri Bakanlığı 139, 164
 Fransız Harbiye Nezareti 375
 Fransız Petrolleri Şirketi 171
 Fransız Yüksek Komiserliği 184
 Franz-Ferdinand, Arşidük 72

 Gadrut 442
 Gagra 456
 Galile 149, 154, 164, 165
 Gamsahurdia, Zviad 423, 426-429, 447-451, 454, 455, 458-461
 Gantiadi 456
 Gardabani 429
 Gasfield, teğmen 290
 Gassiyev, Znaur 449
 Gavrilidis 411, 412, 415
 Gaydar, Evgeni 479
 George, Lloyd (Başbakan) 138, 140, 153, 157, 159-163, 166, 171, 321, 327, 341, 349, 374, 378, 393, 401, 404, 408, 409
 George, V. 137
 Georges-Picot, François (Beyrut konsolosu) 147-154, 353
 Germanos 350, 357, 366-369, 373, 381, 382, 387, 405
 Germen İmparatorluğu 17, 49, 50
 Gerus 302, 332, 333
 Gervasios 364
 Gjirokaster 42, 104, 105, 107, 108
 Goeben 133, 137
 Goradis 477
 Gorbaçev, Mihail 427, 433, 434, 435, 437, 442, 443, 447, 449
 Goris 442
 Gostivar 41
 Grad roket atarlar 457
 Grey, Sir Edward (İngiliz Dışişleri Bakamı) 127, 131, 132, 134, 136, 138, 143, 147, 150, 152, 153, 207, 280
 Grynberg Production 484
 Gudauta kenti 422, 455
 Gulbenkian, Calouste 128, 171, 207
 Gulf Oil Corporation 241, 242

Gummatov 474, 475
Gunaris, Yunan başbakanı 414
Gurya 272, 273
Güney Batı Kafkasya 316
Güney Epir 86
Güney Slavları 93
Güney Tirol 86
Gürcistan Komünist Partisi 426, 450
Gürcistan parlamentosu 457
Gürcü Komünist Partisi (GKP) 423

Ha'il 209, 218, 222
Habsburg 15
Habur Havzası 160
Haçlı Seferleri 17, 145, 175, 176, 198
Haçlılar 175
Hadda Antlaşması 235
Hadramut 239, 252
Hafız Mehmed Bey 388
Haklar ve Özgürlük Hareketi (HÖH)
39, 40
Halid bin Ahmed 262
Halil Bey 281, 282, 292
Halil Paşa 323, 328-333
Hamad 253, 254, 259
Hamamlı (Spitak) 301, 439
Hamar Greenwood 164
Hamdi (Tegmen) 365
Han Seyhun 179
Hanekin 304, 326
Hankenti 444
Hankey, Sir Maurice 156, 157, 159,
405
Haralambidis, Dimitrios 354, 355, 358
Harbord misyonu 389, 393
Harbord, General 167, 383, 388
Harding, Lord 145, 330
Harim, Kefert 180-182, 184
Harry St. John Bridger Philby 217
Harşit Nehri 353
Harty 364
Hasan Idrisi, Seyyid (Asir emiri) 211,
213, 215, 237, 248
Hasbulatov, Ruslan (Rus parlamentosu
başkanı) 452, 476
Haskell (Yüksek Amerikan Komiseri)
389

Haskell (Yüksek Amerikan Komiseri)
321, 384, 389
Haşimi 177
Haşimi Arap krallığı 172
Haşimiler 232, 247, 264
Hatissian (İngiliz Komiseri) 381, 391,
392, 403
Hatisyan, Aleksandır (Ermeni belediye
başkanı) 278, 285, 332, 335
Heim, Dr. (İsviçreli jeolog) 240, 246
Hellen 348, 372
Hertling, Başbakan 301
Hetye 192
Hirisantos 288, 348, 359, 360, 376-
392, 394-397, 400, 401, 405
Hicaz demiryolu 134, 145, 232, 235
Himara 105
Hindenburg, Mareşal 305
Hirsch, Baron 60
Hirtzel, Sir Arthur 210, 211, 222
Hitler 190
Hohenstaufen Rönesansı 24
Holmes 223, 225, 226, 228, 229, 230,
231, 233, 239, 240, 243, 245, 256,
257
Honi 460
Horasan 116
Horne, Sir Robert 327
Houston 482
Hoy 280, 304
Hoybun, Kürt 188
Hramort 464
Hurst, yüzbaşı 366-370, 387
Hürriyet ve İtilaf Partisi 384
Hüseyin (Kral) 232, 234, 235
Hüseyin, Şerif 134, 142-146, 176,
209, 211, 212, 213, 215-220,
222, 226
Hüseyinov, Suret 474, 475
Hythe Konferansı 402

Icevan 448
Igumenitsa 103
India Office (IPC) 143, 144, 207, 210,
211, 217, 219, 222, 229, 238, 243,
250, 251, 253, 257-260, 262
İnguri 421, 455, 460, 461

Intelligence Service (İstihbarat Örgütü)
135
İosseliani, Caba 448, 452, 454, 455,
457, 458
Iraq Petroleum Company (IPC) 241,
242, 246, 247, 254, 256, 257
İssos 175
İzvestia 441, 467
İzvol'ski, Rus büyükelçisi 139, 150

İbadiler 116, 118
İbar 48
İbn Raşid 203, 209, 215, 220
İbn Suud 203, 208, 209, 211-215, 217,
218, 220-223, 225-230, 232-236,
238, 244-249, 251, 252, 253, 255,
257, 259, 260, 263
İbrahim Hakkı Paşa, Sadrazam 127
İbrahim Henano 180
İbrahim Paşa 55
İdrisi 215, 216, 219, 225, 248, 249
İhvan (Biraderler) 217-219, 221-223,
232, 233, 244, 245, 248
İllirya 26
İmeretya krallığı 272
İngiliz Bahriye bakanlığı 124
İngiliz Donanma Bakanlığı 156
İngiliz Donanması 123, 126, 216, 307
İngiliz Harp Kabinisi 289
İngiliz Hava Kuvvetleri 222, 244
İngiliz İmparatorluğu 135, 157, 209,
244
İngiliz Petrol Bakanlığı 166
İngiliz protektorası 122, 151, 311
İngiliz yüksek komiserliği 136
İngiliz-İran Petrol Kumpanyası 124
İngiliz-Türk Antlaşması 220, 227,
238, 250
İngiltere Harbiye Nezareti 135
İnguri 421, 455, 460, 461
İran Kazakları 304
İran petrol havzaları 156
İran-İngiliz Petrol Kumpanyası 124
İsa bin Ali, Bahreyn şeyhi 208, 240,
253, 259
İskender 14, 26, 93, 101, 175, 267,
416

İskitler 267
İsmail Suphi Bey 413
İstanbul Boğazı 123, 485
İstanbul Komitesi 378, 381, 382, 390,
394, 401, 406
İstanbul Patrikliği 29, 376
İstanbul Rumları 36, 77, 88
İstikbal gazetesi 389
İstiklal Mahkemesi 414, 415
İsviçre Konfederasyonu 377
İttihat ve Terakki 282, 349, 356
İyonya adaları 60
İzzet Paşa 180, 388

J. P. Morgan Bank 479
Jacob, H. F. 211, 239
James, S. Lister 207
Japon 256, 490
Javah 430
Jdanov 486
Jeanne d'Arc 152
Jeleu, Jeliu 39
Jeleznovodsk 443
Jivkov, Todor 39
Joffe, (Sovyetlerin Berlin'deki elçisi)
306
John de Robeck 404
John Deuss 479, 483, 484
John Philby 245
Johnson (Amerikan Tobacco
Company'nin müdürü) 373
Jouvenel, Henri de (Fransız Yüksek
Komiseri) 187
Jön Türk Devrimi 65, 68, 125, 176,
349
Jön Türk Partisi 385
Julius de Reuter, Baron 202

Kafkas Devletleri Birliği 451
Kafkasya cumhuriyetleri 315, 322, 447
Kafkasya Dağlı halkları 432, 451, 455,
456
Kafkasya Federasyonu 428
Kafkasya Milletler Topluluğu 428
Kafkasya milliyetçi partileri 290
Kafkasya petrolleri 321
Kaflan-kuh Boğazı 308

- Kahetya 272
 Kahetya krallığı 273
 Kalaşnikov 470
 Kalba emirliği 262
 Kalmuklar 268, 271
 Kamenev, Harbiye komiseri 330
 Kanada 37, 243
 Kanellopulos, E. (Yunan Yüksek Komiseri) 366, 375, 376, 387, 388, 390, 394, 399, 405
 Kara Vasıf Bey (İstanbul temsilcisi) 388
 Karabağ dağları 314
 Karabağ Ermenileri 473
 Karabağ hanlığı 272
 Karabağ Komitesi 434, 435, 437, 439, 470
 Karabağ Ulusal Konseyi 443
 Karaçaganak 479, 483
 Karaçaylar 271, 421
 Karadağ falezı 50
 Karadağ vladika'sı 58
 Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) 32, 33
 Karahan 330
 Karaikos 398, 399, 402
 Karakilise (Kirovakan) 301, 305, 314
 Karasu Vadisi 176
 Karavangelis, Germanos (Amasya metropoliti) 350, 355, 357
 Karem 29
 Karkaraşvili, Georgi 458
 Karlofça Antlaşması 51
 Karolenj Rönesans 24
 Kars Antlaşması 344, 466
 Kartli krallığı 272, 273
 Kasr-ı Şirin Antlaşması 121
 Kastoria 350
 Katar şeyhi 214, 250, 251, 254
 Kateniotis, Albay 379-381, 383, 384, 386, 387, 390-392, 394-396
 Katif 214, 226
 Katma 178, 179
 Katolik Hristiyan 120
 Katolik kiliseleri 15
 Katolik Kipti Kilisesi 119
 Katolik Slovenler 15
 Katolik Süryani Kilisesi 120
 Katolikleştirilme 28
 Katolikos 130, 278, 434
 Kavak 407, 412
 Kaymir 486
 Kaynarca Antlaşması 53
 Kazak Petrol Şirketi 483
 Kazbeği 427, 451
 Kazım Karabekir 328, 336, 339, 369, 385
 Kaziev, Rahim (Azerbaycan savunma bakanı) 471, 474
 Kazvin 304
 Kef 231, 232, 234, 235
 Keiser 107
 Kelbecer 446, 467, 472, 473, 475
 Keldani Kilisesi 119
 Kemalist dönem 31
 Kemalist hareket 77, 182, 285, 387, 388, 393
 Kerkük petrol havzası 148, 150, 223
 Kerr, Philipp 408, 409
 Kesriye 350
 KGB 444, 470
 Kıbrıs meselesi 33
 Kipti 117
 Kipti Kilisesi 119
 Kırım Hanlığı 273
 Kırım Savaşı 55, 56
 Kızıldeniz Petrol Şirketi 239
 Kiçevo 41
 Kilis 411
 King, P.E. 364
 King-Crane 373, 393
 Kirov 329, 335
 Kirovakan 301, 305, 314
 Kitchener, Lord (İngiliz yüksek komiseri) 134-136, 140, 141, 143, 171
 Kitovani, Tengiz 448, 449, 452, 454, 455, 457-459
 Knox, İngiliz yetkilisi 231
 Koçaryan, Robert 470, 477
 Koçgiri Kürt ayaklanması 408, 410
 Kofidis, Matteos 385, 386, 389
 Kolçak (Amiral) 75
 Komnen krallığı 376

- Komnenoslar İmparatorluğu 416
 Komotini 90
 Konstantin, Yunan Kralı 43, 72, 77, 07, 108, 406
 Konstantiniye 17
 Korçe (Korytsa) 42, 104, 105, 107, 108
 Korolev 478, 480, 487
 Korsanlar Kıyısı 209, 213, 239, 255, 260
 Kosseir 178
 Kotor 50
 Kotur 275, 280, 486
 Kozirev, Andrei (Rus dışişleri bakanı) 465, 466, 476
 Körfez Savaşı 31
 Krasnodar 319, 362
 Krasnovodsk 326, 441
 Kressenstein, Kress von, albay 302
 Kritovulos, Rum tarihçisi 14
 Kruşov 432
 Kuba hanlığı 272
 Kuban 424
 Kubatlı 446, 467, 476
 Kura 268, 272
 Kura Vadisi 274
 Kureysi 178
 Kutsal İttifak 51
 Kutsal Yerler 152
 Kutzovalaklar 38, 65, 99
 Kuveyt Konferansı 232
 Kuveyt şeyhi 201, 207, 210, 220, 230, 253
 Kuveytliler 220
 Kuwait Oil Company 250, 251
 Kuzey Afrika 70
 Kuzey Anadolu demiryolları 127
 Kuzey Epir 43, 77, 86, 103, 104, 106, 107, 109
 Kuzey Irak 119
 Kuzey Kafkasya Birliği 291
 Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 308, 317
 Kuzey Osetya 268, 425, 427, 451, 453, 454
 Kuhlmann, Richard von (Alman büyükelçilik ataşesi) 127
 Kürdistan 141, 148, 289
 Kürt aşiretleri 17, 280
 Kürt federasyonu 276
 Kürt Komitesi 446, 467
 Kütayis 272, 460
 La Haye 108
 Laçin koridoru 437, 471, 476, 486
 Lahic 200
 Laibach 110
 Lama 486
 Lamb (İngiliz konsolosu) 411
 Larmag Energy 486
 Lavrentios 384, 385
 Lawrence, Albay 136, 211, 212
 Laz komitacısı 371
 Lazkiye 179
 Legran, Sovyet temsilcisi 336
 Lemberg 46
 Lengeran 474, 475
 Lepissier (Fransa konsolosu) 366, 367 371, 385
 Leselidze 456
 Levien, Yüzbaşı 370
 Lezgi toprakları 445
 Lezgi Ulusal Kongresi 445
 Lezgiler 271, 445
 Lihni 422
 Litani 165
 Loch, Albay 255, 256
 Londra Antlaşması 55, 181
 Londra Konferansı 105
 Londra konvansiyonu 56
 Long, Walter 160, 327
 Long-Béranger Antlaşması 160, 164
 Lossow 300, 302
 Lozan Antlaşması 29, 75, 88, 190
 Lozan Konferansı 77, 88, 170, 185
 Luddendorf 294, 300
 Luk Oil 490
 Luk Oil (Rus petrol şirketi) 490
 Lut Gölü 150
 Luther 19
 Lübnan dağları 175
 Lübnanlı Maruniler 120
 Ma'an 234, 235, 237
 Macar kalesi 59

- Mahaçkale 308, 318
 Mahon, Sir Henry Mac (İngiliz yüksek komiseri) 143-146, 176
 Makedonya Cumhuriyeti 41
 Makedonyalı İskender 14
 Maku 280
 Maku hanlığı 273
 Mamaia 45
 Mandeenerler 120
 Manlicher tüfek 351
 Mann, Dr. 225, 226
 Marbella 449
 Mardakert 469, 474, 475
 Marling (Tahran elçisi) 289
 Marneuli 429
 Maroş 51
 Marshall planı 81
 Marsilya Kongresi 361, 364
 Martel (Yüksek Amerikan Komiseri) 189, 331-333
 Martuni 444, 469
 Maruhyan, Jirayir 470
 Maruni Kilisesi 119
 Masis 437
 Maskat sultanı 239
 Massigli, René 196
 Mazenderan 116
 McDermott 482, 488
 McDonell 307
 Mecûc 267
 Medzamor 433
 Megali İdea 107
 Mehmed Ali Paşa (Mısır valisi) 55, 122, 203
 Mehmed, II. 14
 Mekke şerifi 134, 213, 215
 Melidis, Lazaros 352
 Mellon, Andrew 243
 Memedov, Yakub (Bakü Tıp Fakültesi dekanı) 465
 Merave 263
 Mercanis 351
 Meriç 48, 72, 91
 Meriç Vadisi 47
 Merv 326
 Merzifon Amerikan Koleji 364, 409
 Mescid-i Süleyman 125, 203
 Meskene 139
 Mesket kongresi 431
 Meşhed 326
 Metaksas (General) 37, 78, 108
 Metod Cemiyeti 96
 Metsovon çevresi 38
 Meydi 248, 249
 Mezzogiorno 110
 Mhedroni 450
 Mikoyan, Anastas 307, 433
 Mikoyan, Sergey 433
 Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) 108, 168, 170, 189, 191, 193-196, 327, 388, 400
 Milli Ermeni Konseyi 306, 307
 Milne (General, İngiliz kuvvetleri kumandanı) 365, 366, 381, 387, 394
 Milner, Lord 289
 Minsk 469
 Mirbach (Kont, Moskova büyükelçisi) 306
 Millerand (Fransa başbakanı) 166
 Miyane 304, 306, 308
 Mkrtçian, Artur (Dağlık Karabağ parlamento başkanı) 466
 Mondros Mütarekesi 178, 362
 Montagu, Hindistan bakanı 217, 218, 327
 Montreux Konvansiyonu 190
 Montreux Sözleşmesi 486
 Mora 53, 55
 Moravya Vadisi 43, 46, 55, 62
 More, (Binbaşı, İngiliz ajanı) 227-231, 233, 242
 Moskova Luk Oil 490
 Moskova Patrikliği 119
 Moskovskiye novosti 454
 MRDP 41, 42
 Mudanya mütarekesi 170
 Muhammed ibn Ali el-İdrisi, Seyyid 209
 Muhammere 127, 222, 227
 Muntafik aşiretler 222
 Murat Nehri 276
 Musavat Partisi 285, 293, 305
 Mussolini 108, 109, 255

Mustafa Kemal 75, 78, 169, 178-180,
185, 187, 263, 322, 323, 329-331,
334, 336, 367-373, 384-387, 397-
399, 407, 413
Musul petrol bölgesi 148
Musul petroleri 77
Muttalibov, Ayaz 465-467
Mübarek, Kuveyt şeyhi 201, 206, 207,
210, 216, 220, 221, 230
Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri 385
Müdafaa-i Hukuk Derneği 388, 389
Mürsel, Ahmet 182, 188
Mürsel, Tayfur (Hatay Türk Devleti
başkanı) 182, 185, 191, 192, 196

Naim aşireti 259
Napolyon 51
Napolyon, III. 56, 58
National Bank of Turkey 125, 126,
128
Nativite kilisesi 56
NATO 23, 24, 42, 81, 89, 92, 110,
392, 493
Navarin 55
Nazarbayev, Nursultan (Kazakistan
parlamentosu başkanı) 443, 480
Nazran 453
Necd 203, 206, 208, 209, 211, 213-
215, 222, 232-236, 238, 244
Neced 116
Necran 248, 249
Neretva Vadisi 48
Nesturi birliği 290
Neuilly Antlaşması 91
New Jersey Standard Oil Company
241, 242
New York Standard Oil Company 242
Nihas, Ademon 426, 427
Nicholson, Harold (İngiliz
delegasyonundan) 379
Nikola, II. 67, 354
Nikolas 284, 285
Nikolas, II. (Çar) 67
Nikolayevič, Nikolay (Dük) 359
Nikopolis (Şarkikarahisar) 364
Niksar 355, 366, 368, 410
Nitti, (İtalya Başbakanı) 321

Nobel Drilling 486
Noe Jordanya 285
Nogay Tatarları 271
Nogaylar 285
Nubar Paşa 375, 394
Nufud 116
Nureddin Paşa 409, 411, 413
Nuri Paşa 303, 305, 308, 313, 319,
324, 325, 328, 329, 331

Oçamçira 456, 458, 460
Odişelidze, Gürcü general 293, 294
Oeconomos Temps gazetesi 376
Oeconomos, Socrates (Paris'teki
Pontus Ulusal Birliği Başkanı) 376
Oeconomu 382, 393, 394, 396
Ohanyan 335
Oktamberyan 301
Oman Oil Company (OOC) 483, 485,
487
Ordjonikidze 318, 329, 331, 340, 342,
425
Orlando (İtalya Başbakanı) 160
Ortadoğu Komitesi (Middle East
Committee) 217
Oset Halk Cephesi 426, 427
Osmanlı parlamentosu 134, 279, 385
Otkaya 358
Ozakom 285, 290
Ozurget 298

Ökse 352
Özal, Turgut 473

Paleologue (Fransa elçisi) 139, 140,
144, 354
Pan American Petroleum Transport
Co. 242
Panislamizm 20, 211
Papalık 19
Paraskevopoulos (Yunan mareşali) 386
Paris Antlaşması 58
Paris Barış Konferansı 163
Paris Konferansı 14, 382
Paris Kongresi 56
Paris Yüksek Konseyi 395
Pasarofça Antlaşması 53

Pavlidis 412
Pennsylvania Gulf Oil Corporation
241
Pennzöl 482, 484, 488
Ponsot (Ankara'daki büyükelçi) 196
Perast 50
Perestroyka 422, 423, 433
Perm 490
Perring (Teğmen) 365
Petrograd sarayı 137
Petroleum Consessions Ltd. şirketi
256
Petroleum Development şirketi 259
Petrosyan, Georgi (Karabağ
başbakanı) 466, 470, 475
Petrosyan, Levon Ter (Ermeni devlet
başkanı) 439, 442, 443, 462, 466-
468, 470, 471, 475-477
Petrovsk (Mahaçkale) 273, 274, 309,
318, 329
Peygamber İlyas 40
Philby, John 217, 218, 245, 246
Pichon, (Dışişleri bakanı) 159, 160,
362
Picot 148, 150, 158, 353
Pilgrim, Guy E. 202
PKK 478, 488
Podolya 50, 52
political officers 364
Politis 390, 401, 405
Polonya 50-52, 75, 327, 332
Pontus Arşivi 346
Pontus ayaklanması 415
Pontus Birliği 380, 402
Pontus Cumhuriyeti 361, 362, 389,
403
Pontus Derneği 361
Pontus Ermeni federasyonu 394
Pontus Ermenistan devleti 374
Pontus federasyonu 384
Pontus Komitesi 384, 402, 414
Pontus Merkez Birliği 362
Pontus Merkez Cemiyeti 367
Pontus Rumları Derneği 375, 381
Prespa 43
Prigorodny 453
Prizren 48, 104

Quai d'Orsay 158, 164, 189, 191, 378,
379
Rabig 234
Ragusa Cumhuriyeti 51
Ramco Oil şirketi 482
Ras al-Hinzır 178
Raşid, Acman şeyhi 257, 262
Raymond Recouly 379
Refet Bey (Üçüncü Ordu komutanı)
372, 386, 387
Reilly (İngiliz vali) 237, 248
Rendel, Sir George 254, 259
Repulis 402
Resulhayme şeyhi 256, 257, 260, 262
Reşt 308
Rihani, Amin 226, 230
Rioni Irmağı 268, 274
Riyad hattı 255, 260
Rize bölgesi 396
Robertson, W. (İngiltere genelkurmay
başkanı) 287, 290
Rodop 86
Rodos 45
Roma Antlaşması 110
Roma İmparatorluğu 13, 14, 15, 17,
110
Roma-Germen İmparatorluğu 50
Romanos (Yunan elçisi) 394
Romenler 33, 74, 91
Rosneftgaz 490
Rothschild (Lord) 153, 154
Royal Dutch Petroleum Company 124
Rub ül-Hali 208
Rum 14, 28, 36, 55, 56, 63, 72, 77, 88,
89, 116, 118, 288, 295, 347-351,
355, 357-361, 363-381, 383-385,
387-392, 394-397, 399, 400, 402,
405, 406-412, 414-416
Rum Patrikliği 60, 85, 88, 96, 98, 99,
357
Rum-Ortodoks kilisesi 63, 65, 105
Rus İmparatorluğu 122, 139, 155,
320, 360
Rus Ortodoksları 141
Rus parlamentosu 138, 427, 429, 451-
453, 456, 487, 488, 492

- Rusya Federasyonu 422, 424, 425, 428, 429, 445, 453
 Rusya Merkez Bankası 319
 Ruts koy, Aleksandr 452
 Ryan 232, 246, 250, 252, 254, 255, 403
 Sa'id (Dubai şeyhi) 256, 259
 Sa'id bin Teymur (Umman sultanı) 260
 Sadowa 58
 Sadval 445
 Safevi hanedanı 121
 Safvan 210
 Sahr, Sultan bin (Şarca şeyhi) 256, 260
 Saint-Germain 73
 Saint-Jean-de-Maurienne 155
 Saint-Petersbourg 123
 Salim (Kuveyt şeyhi) 220, 221
 Salter 366, 371
 Samske 272
 Samuel, Sir Herbert 151
 Samuilidis 413
 San Remo Konferansı 92, 168, 400
 Sanders, Liman von 178
 Sardarabad 301
 Sariyannis (Albay) 409, 411
 Sarkisyan, Serj 476
 Sarraile (General) 107
 Satterly May 479
 Sazonov, Buchanan 139, 140, 151-153
 SBKP 424, 437, 474
 Sekake 220
 Serbest Batım Devleti 324
 Sèvres Antlaşması 75, 89, 91, 333, 335, 338, 399, 403, 409
 Shakespear, W.H.I. 208, 210-213
 Shedd, Dr. 288
 Shell 125, 128, 156, 159, 160, 165, 166, 171, 207, 237, 239, 242
 Shell Transport and Trading Company 124, 125
 Shore, Offley (İngiliz misyon şefi) 288
 Shuttworth (General) 314
 Sibenik 50
 Sigua, Tengiz (Gürcü başbakanı) 448, 455, 459
 Simko Ağa (Kürt şef) 275, 280
 Sinod (patrikhane meclisi) 350
 Sistan 116
 Slade (Amiral) 156, 207, 223
 Smederevo 55
 Smith, Ian (İngiliz yarbayı) 372
 SOCAL 245, 246, 249, 251, 259, 260, 262
 SOCAR 484, 488, 489
 Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 168, 422, 434
 Sovyet Yüksek Presidyumu 438
 Sovyetler Birliği Devlet Planlama Komitesi 479
 Sömürgeler Bakanlığı 224, 234, 235, 237
 Spitak 301, 439
 Split 50
 SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu 436
 Stalin 292, 305, 306, 337, 340, 420
 Standard Oil Company 157, 166, 170, 331
 Statoil, Norveç şirketi 490, 493, 498
 Stavridakis, Yunan Komiseri 396, 397, 398
 Stepanakert 449, 451, 452, 453, 473, 474, 475, 476, 478, 481, 483, 485, 486
 Stoineft (Rus şirketi) 484
 Stoineft şirketi 479, 482, 488
 Stokes (İngiliz temsilcisi) 325, 328, 336, 337
 Storrs, Ronald 134, 135, 136, 145
 Struma Vadisi 40
 Suhumi 272, 424, 428, 449, 454, 455, 457-460
 Sumgait 434-436, 441
 Suriye Kongresi 169
 Suriye Milliyetçi Cephesi 190
 Süryani Kilisesi 119, 120
 Süveyş Kanalı 122, 201, 209, 244
 Sykes 150-154
 Sykes Petrograd 150
 Sykes- Picot Antlaşması 147, 153-156, 158, 160, 175, 177, 181, 182
 Sykes, Sir Mark 141, 149, 353
 Şahbut, Abu Dabi şeyhi 259, 261, 263

Şahıtahtı 338, 340
Şakbut, Şeyh 255, 258, 260
Şapoşnikov (Rus Savunma Bakanı)
467
Şarca 256, 260
Şarca emirliği 262
Şark Demiryolları Şirketi 124, 126
Şarur 300, 332, 333
Şaumyan, Stepan 285, 292, 305-307,
469, 471
Şaumyanovsk 469, 471
Şavşavadze, İlia 423
Şerif el-Faruki 144
Şevarnadze, Eduard 449-452, 454-461
Şeyh Şamil 274
Şimun, Mar (Nesturi aşiretleri patriği)
281, 283, 288, 290
Şirag off-shore 389
Şirvan hanlığı 272
Şubat Devrimi 285

Ta'if Antlaşması 249
Talas hanlığı 272
Talas-Mugan Cumhuriyeti 475
Talat Paşa (İçişleri Bakanı) 282
Talat Paşa, sadrazam 308
Tarık, İstanbul gazetesi 388
Taşnak Devrimci Ermeni Federasyonu
Bürosu 436
Taşnak Partisi 277, 278, 285, 292,
330, 339, 343, 437, 439, 441, 444,
462, 463, 466, 470, 476
Tatra dağları 50
Tebriş 267, 274, 275, 281, 303, 304,
308, 333
Tameşvar Banat 51
Tems gazetesi 376, 379
Tengiz 479, 480, 487
Tengiz havzası 478, 479
Tepedelenli Ali Paşa 105
Terminassian 391
Tesalya 62
Tetovo 41
Tevkeris 352, 355
Tevkeris köyü 355
Texas Oil Company 258
Teymur, Maskat sultanı 239, 260

Thompson (İngiliz generali) 309
Thomson (Dışişleri Bakanı) 314, 316,
319
Tietze, Emil (Avusturyalı jeolog) 202
Timişoara 51
Tisza 51
Tito 101
Tittoni 107
Tkvarçeli 460
Tobacco Co. şirketi 364
Topal Osman 356, 387, 406, 410, 412-
414
Toynbee, Arnold 374
Trabzon Konferansı 298
Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
385
Trabzon ve Havalisi Adem-i
Merkeziyet Cemiyeti 384
Transkafkasya federasyonu 155
Transnistriya 84
Transworld 479
Trenchard, Sir Hugh (Havacılık
Bakanı) 244
Trevor 234, 235
Troçki 294, 361
Tsam 104, 105, 109
Tsamerya 104, 108
Tsamlar 38, 104, 105, 109
Tshinvali 426, 427, 451, 452
Tulça 46
Tureke 219, 232
Turkish Petroleum Company (TPC)
126, 128, 129, 159, 160, 166, 170,
171
Türk Botaş şirketleri 481
Türk heyeti 88, 292, 296, 298, 300,
331, 333, 334, 338-341
Türk Komünist Partisi 328
Türk-İngiliz Antlaşması 208
Türkistan 280, 308
Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
488
Türkmen Beyleri 180-182, 185, 187
Türkmengazsenagat 481
Türkmenistan 480, 481, 486
Türk-Rus savaşı 54, 90, 274, 278
Türk-Yunan 36, 72, 87, 88, 345

- Twitchell, K.S. 245
 Tzanlar 346, 347
 U.S.S. 373
 Ukayır 226, 231
 Uluslararası Adalet Divanı 108
 Umm Kasr 210
 Unocal 482, 484, 488
 Üçüncü Ordu 472
 Ünyat 28
 Ünye 357, 366, 409
 Üsküp hükümeti 93
 Vahhabi kongresi 234
 Vahhabi krallığı 264
 Vani 460
 Vansittart, Sir Robert 219, 397
 Varşova Paktı 23, 24, 92, 493
 Vasil Usta 352, 354-356, 358
 Vatikan 28
 Vehib Paşa (Kafkasya cephesi kumandanı) 293, 294, 296
 Venedik Deniz İmparatorluğu 49
 Venedikliler 50, 51, 53, 173
 Venizelos 72, 73, 74, 77, 107, 108, 349, 350, 361, 362, 374-381, 383, 389-395, 397, 398, 400-408
 Viénot, Pierre (Dışişleri Bakanlığı müsteşarı) 190, 191, 193
 Viyana Antlaşması 492
 Viyana Kongresi 51, 53
 Viyana kuşatması, İkinci 48
 Vladikavkaz 273, 285, 291, 318, 329, 425, 427, 453
 Vlorë 82, 104, 107
 Vorontzov-Daşkov (Kafkasya valisi) 278
 Voyvodina 55, 73, 80, 82, 84
 Wagstaff (askeri) misyonu 304, 306, 308
 War Office 218, 322, 396
 Ward, Thomas 241, 242
 Wardrop, İngiliz Komiseri 322, 325, 328, 329
 Weizmann 153
 White, G. E. (Amerikan Koleji müdürü) 370
 Wied, Wilhelm von (Alman kontu) 106
 Willbros 484, 485
 William Knox d'Arcy 124, 202
 Williamson 256
 Wilson (İngiliz yüksek komiseri) 221
 Wilson, ABD Başkanı 157, 160, 161, 167, 168, 379, 389, 400, 403
 Wilson, komiser 222
 Wilson, Sir Arnold 212
 Wilson, Sir Henry (İngiliz Genel Kurmay Başkanı) 320, 326, 378, 404
 Wingate, Sir Reginald (Sudan valisi) 137, 214, 217, 219
 Wolf, Lucien 152
 Xerxes 14
 Yahya (Yemen İmam ı) 209, 219, 225, 236, 247
 Yakubi 119
 Yakup Şevki Paşa 363
 Yatim, Mohammed 226
 Yecûc 267
 Yeltsin, Boris 427, 428, 443, 447, 452, 454, 455, 456, 458, 459, 460, 471, 476, 492
 Yeşil Ordu 318, 324
 Yevlah 474
 Yıldırım Orduları 178, 180
 Yorgi (Kaptan) 360
 Yozgat ayaklanması 407
 Yudenic (General) 355
 Yunan Epir'i 108
 Yunan Harbiye Nezareti 383
 Yunan Kızıl Haçı 381
 Yunan Yüksek Komiseri 366, 375, 399
 Yuvakim, Patrik III. 350
 Yuvanaki Efendi 348
 Zadar 50
 Zagabria 110

Zahuniye 206	Zirinyi 50
Zaporog Kozakları 50	Zog 108
Zelençuk 424	Zogu, Ahmed 78
Zervas (General) 109	Zubara 259
Zeyd (Şeyh) 236	Zugdidi 449, 459-461
Zeydi imamlığı 116	Zvarthnots 437, 446
Zile (Zilon) piskoposu 366, 398, 409	Zivadcılar 459-461, 489

Barış ve demokrasiye dayalı bir “yeni dünya düzeni”nin kurulacağı beklentileri, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu’daki savaş meydanlarında imha olmak üzere. Kendiyle barışık, çok-kültürlü demokratik toplumların henüz çok uzağındayız. Batılıların “Doğu Sorunu” diye adlandırdığı sorunlar yumağı dirildi. Yerasimos, ‘80’lerin ortalarından başlayarak kaleme aldığı jeopolitika yazılarında bu ürkütücü gelişmenin nedenlerini arıyor; Birinci Dünya Savaşı ile birlikte tarihe karışan Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının dağılmasıyla gündeme gelen uluslaşma ve ulus-devlet sınırlarının çizilme süreçlerini inceliyor. Üç imparatorluğun topraklarında kurulan ulus-devletlerin sınırları, genellikle halkların iradeleriyle değil, uluslararası barış konferanslarında ya da gizli diplomasi yoluyla çizildi; petrol gibi stratejik ürünlerin paylaşımı önemli rol oynadı ve aynı dili konuşan, aynı kültüre sahip halklar parçalandı. Bu coğrafyada uluslaşma, tamamlanamamış bir süreç olarak görünüyor. “Ulus” sorununu çözme iddiasındaki son imparatorluğun da (SSCB) dağılmasıyla, “eski şeytanlar yeniden ortaya çıkıp tepinmeye başladılar”... ■

